

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXI

Бр. 1 -2/1998.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

(1927-1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ

ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

(1935-1941. године)

Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ

ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић од 1998. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXI

1 - 2

ПОДГОРИЦА
1998.

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Милорад Екмечић, Сима Ћирковић, Бранислав Ковачевић,
Радоман Јовановић, Радоје Пајовић, Чедомир Лучић, Бранислав
Маровић, Радослав Распоповић

Одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар Редакције
Жељко Вујадиновић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Републике Црне Горе у Подгорици. Рукописе
треба слати Редакцији "Историјских записа", Историјски институт
Републике Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 3, пошт.
фах 96. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за СРЈ и
Републику Српску дин. 120, а за иностранство 240. Цијена по једном
броју у продаји за СРЈ дин. 40. Претплате се шаље у корист Историјског
института Републике Црне Горе - Подгорица на рачун 50105-603-1-1034
код Службе платног промета Подгорица.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани
Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис "Историјски записи" ослобођен је општег пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DE LA RÉPUBLIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS
DE LA RÉPUBLIQUE DU MONTÉNÉGRO

LXXI

1-2

PODGORICA
1998.

R e d a c t i o n:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie), Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway (Etats-Unis), Milorad Ekmečić, Sima Ćirković, Branislav Kovačević, Radoman Jovanović, Radoje Pajović, Čedomir Lučić, Branislav Marović, Radoslav Raspopović

Rédacteur en chef
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Željko Vujadinović

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique de la République du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique de la République du Monténégro, 81000 Podgorica YU, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 120 Din. pour la RF de Yougoslavie et de 240 Din. pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en RFY est de 40 Din. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique; Podgorica, N° 50105-603-1-1034 auprès de la banque SPP à Podgorica.

РИЈЕЧ РЕДАКЦИЈЕ

На сједници Научног вијећа Историјског института одржаној 19.06. 1998. изабрана је нова Редакција *Историјских записи* у саставу: академик Миомир Дашић, проф. др Бранислав Ковачевић, проф. др Радоман Јовановић, др Радоје Пајовић, др Чедомир Лучић, др Бранислав Маровић и др Радослав Распоповић (главни и одговорни уредник). За секретара Редакције изабран је Жељко Вујадиновић.

На првом састанку нове Редакције прихваћен је предлог да се, као значајна новина за будућу уређивачку праксу, изврши проширивање састава редакционог одбора Часописа избором истакнутих представника научне мисли из земље и иностранства. Став Редакције подржало је Научно вијеће Историјског института, па су, након обављених контаката и позитивних одговора, у састав нове Редакције изабрани још и: редовни чланови Српске академије наука и уметности проф. др Милорад Екмечић и проф. др Сима Ђирковић, Jean Paul Bled, професор на Универзитету *Robert Schuman* (Центар за германистику) из Стразбура (Француска); проф. др Андреј Николајевич Сахаров, директор Института за историју Русије и дописни члан Руске академије наука (Русија), проф. др Gabriella Schubert, из Института за славистику са Филозофског факултета Fridrich-Schiller у Јени (Њемачка), проф. др Arduino Agnelli са Филозофског факултета Универзитета у Трсту и проф. др John D. Treadway са Richmond University, из Вирџиније (САД).

Љубазно прихватајући понуду за чланство у Редакцији, познати ствараоци су исказали поштовање према високом научном реномеу *Историјских записи*, који више од седам деценија заузимају истакнуто мјесто у научној периодици Црне Горе и Југославије. Управо, вриједни резултати који су остварени током досадашњег излагања, од *Записи* као часописа за науку и књижевност (1927-1933) и *Записи* као гласила Цетињског историјског друштва (1935-1941) до *Историјских записи* као органа Историјског института Републике Црне Горе и Друштва историчара Црне Горе (од 1948), омогућили су да формирањем међународне редакције Часопис добије интернационални карактер. Тиме је започело ново поглавље у научном животу овог гласила, подигнути су његов углед и ниво научне референтности и отворена могућност да оно буде

средство комуникације између знатно већег броја научних субјеката.

Избором међународне редакције створени су услови за унапређење уређивачке политике Историјских записа. Осим коришћењем драгоцјеног искуства и идеја чланова Редакције, мислимо да то може бити остварено и ангажовањем знатно већег броја иностраних научника као сарадника. На тај начин ће бити проширене могућности за коришћење резултата савремене историјске науке, у методолошком и у сазнајном смислу.

Због потребе да у новом концепту садржај Часописа буде доступан и већем броју иностраних читалаца, текстови страних аутора неће се преводити, него ће бити објављивани у оригиналу, тј. на једном од свјетских језика.

Очекујемо да ће оваквим уређивачким концептом *Историјски записи* отворити пут и ка новим видовима институционалне сарадње научних установа из Црне Горе са савременим центрима научне мисли у свијету. Све то ствара простор за унапређење ионако значајне улоге овог Часописа у развоју историјске науке, не само у Црној Гори.

Издазак на шире научне просторе, поред жеље за усвајањем елемената модернијег у науци, тежње ка синтезама и широким погледима на историјску прошлост, у свим њеним аспектима, неће значити заостављање познатих - традиционалних вриједности које су и до сада красиле *Историјске записе*. Напротив, строго научни приступ и проблемско изучавање богате политичке, социјалне, културне и економске историје Црне Горе, Србије и других јужнословенских земаља, као и историје Југославије, путем научних чланака, расправа и прилога, критичког презентирања архивског материјала остаће и даље битна карактеристика *Историјских записа*. У томе посебан значај имају домаћи аутори. Истовремена отвореност ка темама словенске и јужнословенске прошлости, историје Балкана и Медитерана, у најширем временском луку, која ће паралелно тећи, може само да допринесе цјеловитијем сагледавању укупних историјских токова на овим просторима и да утиче на бољу кореспонденцију резултата историографије. Осим објављивањем тематски разноврсних историографских радова и историјских извора из различитих епоха и цивилизацијских кругова, то може бити остварено и приказима нових књига или извјештајима о научним скуповима одржаним у земљи и иностранству, уз анализу питања о којима се на њима расправљало. Посебан значај у таквом концепту имаће текстови из области филозофије историје и начина њеног савременог изучавања, који би обухватили и питања наставе историје и метода њеног унапређивања.

Уза све речене елементе, у будућем раду Редакције највећа пажња ће, ипак, бити посвећена квалитету текстова који ће у Часопису бити објављивани. Једино се путем нових, оригиналних, научних резултата могу обезбиједити помаци у изучавању прошлости, и унаприједити развој историографије. Такав степен научности Часописа настојаћемо да остваримо ангажовањем провјерених стручњака, добрих познавалаца појединих историјских епоха или научних проблема, као и укључивањем

и проширивањем круга младих талентованих сарадника, истраживача. Од резултата који буду остварени у овом погледу зависиће стварна научна тежина, као и физиономија сваког конкретног броја Часописа, у чијој структури ће и даље доминирати рубрике: чланци, прилози, истраживања и извори, настава историје, историографија, прикази, биљешке, хроника.

Руковођена оваквим принципима, Редакција је приредила за штампу број 1-2 за 1998, а у припреми је број 3-4 за исту годину. Желећи да на наведеном уређивачком концепту истраје, Редакција је одлучила да о извршеним промјенама обавијести и вас поштовани читаоци и да све оне који се професионално баве историјом позове на сарадњу.

Кашњење у излажењу посљедњих неколико бројева Часописа, које је дијелом изазвано пословима у вези са прерастањем *Историјских запис* у међународни часопис, настојаћемо да надокнадимо, уз вашу помоћ, редовним излажењем четири броја годишње.

Ваше прилоге, идеје и сугестије, као и до сада, можете слати на адресу Историјског института Црне Горе (81000 Подгорица, Булевар револуције 3), путем телефона или факса 081/241-336.

Р е д а к ц и ј а

LE MOT DE LA RÉDACTION

Lors de la séance du Conseil scientifique de l'Institut Historique tenue le 19.06.1998, une nouvelle Rédaction des Ecrits historiques a été formée dont les membres sont: l'académicien Miomir Dašić, le prof.dr Branislav Kovačević, prof.dr Radoman Jovanović, dr Radoje Pajović, dr Čedomir Lučić, dr Branislav Marović et dr Radoslav Raspopović (rédacteur en chef). Željko Vujadinović a été choisi comme secrétaire de la Rédaction.

A la première réunion de la nouvelle Rédaction il a été convenu d'apporter une importante nouveauté dans l'organisation future de la rédaction, notamment d'élargir la composition du comité de la rédaction de la Revue en choisissant des représentants éminents de la pensée scientifique du pays et de l'étranger. La proposition de la Rédaction a été soutenue par le Conseil scientifique de l'Institut Historique et, après avoir pris les contacts nécessaires et reçu les réponses positives, la nouvelle Rédaction comprendra également les membres suivants : les membres ordinaires de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, le prof.dr Milorad Ekmečić et le prof.dr Sima Ćirković, Jean-Paul Bled, professeur à l'Université Robert Schuman (Centre d'études germaniques de Strasbourg, France) ; prof.dr Andrej Nikolajevič Saharov, directeur de l'Institut d'histoire de la Russie et membre correspondant de l'Académie Russe des Sciences (Russie), le prof.dr Gabriella Schubert de l'Institut d'études slaves à la Faculté de philosophie Fridrich-Schiller à Iéna (Allemagne), le prof.dr Arduino Agnelli à la Faculté de philosophie de l'Université de Trieste (Italie) et le prof.dr John D. Treadway de l'Université Richmond en Virginie (EUA).

En acceptant avec amabilité d'être membres de la Rédaction, ces auteurs bien connus ont montré leur respect envers la haute renommée scientifique des Ecrits historiques qui, depuis plus de sept décennies, occupent une place prépondérante dans les publications périodiques scientifiques du Monténégro et de la Yougoslavie. En fait, ce sont les résultats appréciables obtenus jusqu'à présent depuis la parution des Ecrits comme revue pour la science et la littérature (1927-1933) puis des Ecrits comme périodique de la Société Historique de Cetinje (1935-1941) jusqu'aux Ecrits historiques comme organe de l'Institut Historique de la République du Monténégro et de la Société des Historiens du Monténégro (depuis 1948), qui ont permis à la Revue, grâce à une rédaction internationale, d'avoir un caractère international. Ainsi commence un nouveau chapitre dans la vie scien-

tifique de cette revue, ainsi sont rehaussés sa réputation et le niveau de ses références scientifiques ce qui, par conséquent, offre la possibilité pour qu'elle soit un moyen de communication entre un nombre beaucoup plus grand de sujets scientifiques.

En formant une Rédaction internationale sont créées les conditions pour développer la politique de rédaction des Ecrits historiques. En plus de l'expérience précieuse et des idées des membres actuels de la Rédaction, nous estimons que cette politique peut être réalisée en engageant aussi un plus grand nombre de savants étrangers en tant que collaborateurs. De cette manière les possibilités d'utilisation des résultats de la science historique contemporaine seront plus étendues du point de vue de la méthodologie et des connaissances.

Les textes des auteurs étrangers ne seront pas traduits mais publiés dans leur version originale, c-à-d. dans l'une des langues mondiales, précisément pour que le contenu de la Revue dans sa nouvelle conception soit accessible à un plus grand nombre de lecteurs étrangers.

Nous espérons qu'une telle conception de rédaction des Ecrits historiques permettra aussi d'ouvrir la voie à de nouvelles formes de collaboration entre les institutions scientifiques du Monténégro et les centres contemporains de la pensée savante du monde. Tout cela créé des possibilités pour promouvoir le rôle important de cette Revue dans l'évolution des sciences historiques et pas seulement au Monténégro.

Le désir d'aller vers de plus amples espaces scientifiques, outre celui d'adopter l'élément moderne dans la science et les aspirations vers les synthèses et les larges vues sur le passé historique dans tous ses aspects, ne veut pas dire que seront délaissées les valeurs connues et traditionnelles qui ont illustré les Ecrits historiques jusqu'à maintenant. Au contraire, l'approche strictement scientifique et l'étude des problèmes d'une riche histoire politique, sociale, culturelle et économique du Monténégro, de la Serbie et d'autres pays slaves du sud ; ainsi que l'histoire de la Yougoslavie par le biais d'articles scientifiques, de discussions et de suppléments, de présentations critiques des matériaux d'archives, continueront à être la caractéristique essentielle des Ecrits historiques. Les auteurs domestiques ont en cela une importance particulière. L'ouverture simultanée vers les thèmes du passé des Slaves et des Slaves du sud, l'histoire des Balkans et de la Méditerranée dans une plus grande courbe du temps avec un déroulement parallèle, ne peut que contribuer à avoir un regard plus complet sur tous les courants historiques de nos régions et avoir une influence positive pour une meilleure relation des résultats de l'historiographie. Outre la publication thématique de divers travaux historiographiques et de sources historiques de différentes époques et milieux de civilisation, cela peut être réalisé également par des présentations de livres publiés ou des rapports sur les rencontres scientifiques tenues dans le pays ou à l'étranger, en analysant les questions ayant fait l'objet de discussions. Dans cette conception on donnera une place particulière aux textes traitant de la philosophie de l'histoire et son enseignement moderne, textes qui couvriraient aussi les questions sur l'enseignement de l'histoire et les méthodes pour la développer.

Toutefois, dans le futur travail de la Rédaction, la plus grande attention sera consacrée à la qualité des textes qui seront publiés dans la Revue. C'est uniquement par des résultats scientifiques nouveaux et originaux que l'on pourra avancer dans

l'étude du passé et assurer le développement de l'historiographie. Nous nous efforcerons de réaliser un haut niveau d'érudition de la Revue en engageant des experts affirmés, bons connaisseurs de certaines époques historiques ou de problèmes scientifiques mais aussi en élargissant le cercle de jeunes collaborateurs et chercheurs talentueux. Des résultats qui seront réalisés dans ce sens dépendra la véritable qualité scientifique ainsi que la physionomie de chaque numéro de la Revue dans la structure de laquelle domineront toujours les rubriques suivantes : articles, suppléments, recherches et sources, enseignement de l'histoire, historiographie, rapports, notes, chronique.

Conduite par ces principes la Rédaction a publié le numéro 1-2 pour 1998, alors que le numéro 3-4 est en cours d'impression pour la même année. En souhaitant persévérer dans notre conception rédactrice, la Rédaction a décidé de vous informer aussi, chers lecteurs, des modifications apportées et d'inviter à la collaboration tous ceux pour qui l'histoire est une occupation professionnelle.

Nous nous efforcerons de surmonter, avec votre aide, le retard apporté à la publication des derniers numéros de la Revue, causé en partie par les affaires liées à la transformation des *Ecrits historiques* en une Revue internationale, en publiant régulièrement quatre numéros par an.

Vous pouvez, comme par le passé, nous faire part de vos suppléments, idées et suggestions à l'adresse de l'Institut historique du Monténégro (81000 Podgorica, Bulevar Revolucije 3) soit par téléphone ou par télécopie au numéro : 081/241-336.

La Rédaction

ЧЛАНЦИ

Академик Бранко ПАВИЋЕВИЋ*

БОГИШИЋЕВЕ ПРИПРЕМЕ ЗА ИЗРАДУ ОПШТЕГ ИМОВИНСКОГ ЗАКОНИКА ЗА КЊАЖЕВИНУ ЦРНУ ГОРУ

I

У вријеме кад је ступио на дужност професора Новоросијског универзитета у Одеси, крајем 1869, Валтазар Богишић је већ био познат правничким круговима Беча и Берлина, а уживао је и запажен углед међу правним теоретичарима и историчарима права у словенским културним центрима: Варшави, Петрограду, Москви, Кијеву, Одеси, Прагу, Загребу и Београду. До тада је био публиковао невелик број научних радова из једне доста непроучене правно-социолошке области. Садржај ових дјела брзо је побудио пажњу словенских и германских правничких кругова јер је у научни живот словенског свијета ступао један стваралац широке правничке и историчарске ерудиције.

Крајем шездесетих година Валтазар Богишић је важио за истакнутог стручњака „једне од најважнијих области правничке науке“ – историје права. Он је тада на сажет начин и означио њезин метод и предмет, рекавши да она „изучава и излаже правне појмове у њиховом генетичком реду и облицима, како се јављају, и измјењују у пространству и времену“ и изучава „њихову каузалну везу и узроке њихова развитка или релативног заостајања, у томе или другоме правцу“.

Научна материја која је подстицала стваралачку страст Валтазара Богишића пуних неколико деценија интересовала је правну теорију још од оних тренутака кад су антички правници изложили своје схватање о томе шта осим закона може вршити улогу извора права. То је и био један од разлога који су Богишића натјерали да приступи тако темељитим проучавањима латинског језика и римског права, досежући у

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица.

томе задивљујући ступањ. Проучавајући на сличан начин и наслеђе које су нам оставили глосатори, Богишић се релативно сигурно кретао кроз сложену социјалну, економску, правну и уопште духовну материју нововјековне историје Европе, у којој су се јављали истакнути теоретичари и формирале теорије, што су својим тумачењима покушавали да пруже одговоре на питање који од смјерова материјалног и духовног развоја треба изабрати да би се најпотпуније заштитило право човјека и осигурао интерес заједнице. Све те, у мањем или већем опсегу, занимљиве концепције, изложене у познатим дјелима: енглеских, француских, њемачких, холандских и других мислилаца XVII и XVIII стољећа полазиле су од премисе да закон треба да заштити човјека од закона, од државе и од владара. Ова основна карактеристика закона и обичаја све се више учвршћивала с даљим историјским развојем.

Није требало посебних материјалних и духовних подстицаја да би се употпунила и обогатила сазнања о „Основним црпима филозофије права“, онако како их је Хегел сагледао још 1821. године, ослањајући се на дотадашње богато наслеђе европске теорије и државне праксе. Њемачка тада постаје отаџбина великих правних теоретичара, а Берлински универзитет стециште гдје ће се окупљати ствараоци из области права, чији су радови битно утицали на даљи развој читаве европске правне теорије и филозофије права. Да би се теорија права развила до мјере коју је наметао развој Европе, требало је подврћи систематским анализама и критичким преиспитивањима богато наслеђе што у строгом смислу спада у сферу неписаног права. У том погледу, посебно је мјесто заузео истакнути њемачки правник Георг Фридрих Пухта.

Строго узевши, Валтазар Богишић је као правни теоретичар и правни историчар досљедан ученик Пухте, исто као што су то били и (Богишићеви учитељи): Савињи, Мађојевски и други.

За разлику од неких дотадашњих правних теоретичара, који су држали да обичајно право извире из самог обичаја, тј. из саме навике да се неко правило примјењује континуирано и за дуже вријеме, услед чега и постаје обавезујућим, Пухта је такву интерпретацију поколебао тврђњом да правило обичајног права може бити прихваћено само онда ако извире из народног живота и народног духа. Слично мишљење али само у извјесном смислу истакао је и Пухтин сљедбеник Савињи.

Анализирајући европску правну теорију, Богишић је брзо запазио да су Пухтине интерпретације најдосљедније примјењиване у правној науци и пракси Русије. У том погледу се посебно истицао познати руски стручњак за грађанско право Димитрије Иванович Мејер, а затим Калачов, па Чубински и други.

Сви сљедбеници Пухтине школе, а међу њима и Валтазар Богишић, заступали су мишљење да у случајевима кад дође до сукоба закона и обичаја, што се, иначе, често сусретало у пракси, треба приступити тзв. интерпретацијама. Расправљајући о томе у својој иначе запаженој студији *О значају правних обичаја*, Богишић је дао задивљујућа теоријска објашњења.

Годину дана по објављивању овог дјела, изашла је и Богишићева

расправа *Најуџиак за описивање љравнијех обичаја који живе у народу* (у издању Југославенске академије наука, Загреб 1867), у којој је посебно значење дао правним обичајима код Срба и Хрвата.

Концепције, изложене у наведеним расправама, скренуле су на себе пажњу руских водећих правника. Од тада му пристижу позиви за професуру на неколика водећа универзитета у Царству. На крају је одлучио да прихвати понуду Новоросијског универзитета. Ту је и отпочео своју недугу али зато богату универзитетску каријеру. Само приступно предавање, публиковано касније у Петрограду, изазвало је интересовање у свим водећим научним и универзитетским центрима словенских земаља. Богишићеве идеје и научне концепције су показале шта словенски историчари треба да имају, у првом реду, на уму приликом изучавања права, на шта посебно да концентришу пажњу у анализи закона „према којима право настаје, живи, мијења се и умире“. Показало се да је Богишић својим концепцијама изложеним у приступној бесједи превазишао у много чему и неке своје учитеље, посебно неке истакнуте пољске учењаке.

II

Ту, у Одеси, у научним и наставним круговима на Новоросијском универзитету, Богишић је осјетио да је ступио на право мјесто и да ће му на тој високошколској установи бити створени услови да реализује свој животни циљ.

Богишић је искористио прилику да на Кавказу започне истраживања о патријархалним организацијама кавкаских народа, њиховом социјалном систему, устројству, друштвеним нормама и правним обичајима. Компаративни метод у испитивањима старих заједница и њихових правних обичаја за њега је било правило којег се досљедно придржавао да би дошао до потпунијих одговора на многе дилеме што су неке старе институције социјалног живота наметале историчару словенских права.

У Одеси се Богишић сусрио с истакнутим народним прваком Јужне Херцеговине, вођом неколика устанка из педесетих и шездесетих година XIX стољећа, – Луком Вукаловићем. У дугим разговорима с херцеговачким Гарибалдијем, изванредним познаваоцем народног живота и обичаја у Херцеговини, Богишић је дошао до многих драгоцених података. Њих је обилато искористио за своје дјело *Зборник садашњих љравних обичаја у Јужних Словена* (Споменик ХЦИ, 142).

Док је у Одеси смишљао планове како и којим путем да усмјери даља научна истраживања, Богишић је почетком 1872. добио званично обавјештење Варшавског универзитета да му је осигурана катедра за историју словенских права. То је, у ствари, био службени позив о коме се требало одмах изјаснити. Колико га је ово изненадило толико га је и одушевило. Варшавски универзитет је тада био познат као једно од најавторитативнијих научних средишта за проучавање права код Словена; његова научна традиција у овој области чинила га је привлачнијим од било ког универзитетског центра у читавом словенском свијету. Пред

Богишићем су се отварале могућности за изградњу блиставе професорске каријере, и то у средини са којом се мало која могла упоредити.

Док је Богишић правио планове о промјени боравка и радне средине, крајем августа 1872. црногорски владар, књаз Никола упутио је писмо руском генералном конзулу у Дубровнику А. С. Јонину, молећи га да влади у Петрограду прослиједи захтјев о ангажовању Валтазара Богишића на изради једног „доброг земаљског законика, који би се имао саставити, сходно потребама, околностима, осјећањима, традицијама и обичајима, постојећим у овој књажевини“. Настављајући да у том смислу образлаже своју молбу, књаз је истицао да би се „закоником опредјелили и утврдили различити одношаји према владару, земљи и породицама, да би се тим начином кредит ове мале, али слободне државице, пред очима околних земаља уздигао и учврстио, а пред Европом да би се оправдао онај досадашњи пријекор с неуређених земаљских закона“. У том смислу, књаз је затражио од Јонина да утиче на царску владу како би се што прије упутио у Црну Гору „садашњи професор на Одеском свеучилишту г. Валтазар Богишић“, познат „по својем опширном и уопште признатом јуридикском знању“.

Јонин је књажеву молбу одмах прослиједио Азијатском департману руског Министарства иностраних послова.

Књаз Никола није могао ни слутити 1872. да ће његов захтјев руској влади, у ствари, бити један од најзначајнијих државноправних подухвата предузетих у Црној Гори под крај XIX стољећа. Он је, вјероватно, само прагматично очекивао да ће великом научнику поћи за руком да састави један грађански законик за Црну Гору, чији ће садржај одговарати духу народа и земаљским обичајима и, с друге стране, да се његове одредбе неће наћи у колизији с општим принципима европске јуридичке науке. Књаз није претпостављао ни то да ће Богишић превазићи сва та очекивања и створити кодекс од капиталног значаја и за правну теорију и правну праксу. Општи имовински законик за књажевину Црну Гору оцијењен је не само као правни споменик од значаја за проучавање правног живота и правне мисли Црногораца већ и као прворазредан извор за истраживање црногорског етичког наслеђа, будући да је на овом простору, као, уосталом, и у неким другим зонама европског патријархалитета, било до савршенства изграђено јединство права и морала. А књаз Никола као да је предосјетио да је наступио посљедњи тренутак да се то богатство духовног живота сабере, подвргне критичкој обради, а покољењима остави оно што се није смјело заборавити као наслеђе и једног времена и једног историјског простора.

Два позива, упућена готово истовремено, на двије дужности, сличне по свом основном карактеру, али и у много чему различите, поставиле су великог научника у положај да се брзо одлучи за избор смјера у својој каријери. Катедра историје словенских права на универзитету, какав је био Варшавски, отварала му је изгледне шансе за даље проучавање историје словенских правних система и њихову популаризацију, али и понуда да се прихвати дужности кодификатора грађанског права у Црној Гори – такође је имала не мале чари за пасионираног истражи-

вача. Приликом одлучивања важна је, добрим дијелом, била и чињеница да је Богишић био руски држављанин, па је према сугестији царске владе био дужан да се односи као према обавезујућој препоруци. Поред бројних предности које му је варшавска професура нудила, постојала је још и једна чисто егзистенцијалне нарави. Наиме, на разним универзитетима пространог Руског Царства сви универзитетски професори стицали су право на пензију после 25 година непрекидног рада, али њезин износ није прелазео суму од 1.200 златних рубаља годишње. Варшавски универзитет је у том погледу чинио изузетак; на њему је рок за стицање права на пензију био 20 година, а пензијски износ 3.000 рубаља годишње, с правом повећања од 25% на сваких пет година. Богишићу тада, заиста, није било право што је материјална накнада за рад на Варшавском универзитету далеко премашивала суму коју му је царска влада нудила као новчани еквивалент за рад на припреми црногорског грађанског кодекса. Али, пошто је темељно размислио, пошао је од увјерења да ће му се у Црној Гори пружити шанса да на извору једног специфичног а богатог правног живота проучи све слојеве и институције обичајног права и да то стави на увид европској и свјетској правној науци – без двоумљења се ријешио за одлазак на Цетиње.

На почетку, кад се одлучивао о избору између двије понуђене дужности, Богишић није ни слутио да ће његов посао на кодификацији потрајати више од 15 година и да ће Прво издање кодекса бити изгласано тек 1888. Предвиђао је, ипак, да ће рад на тако грандиозном подухвату потрајати дуго, знајући колико је времена изискивао посао на припреми других кодификаторских дјела европске правне праксе, али није очекивао да ће и њему за то бити потребно готово два десетљећа. Та га извјесност ипак није ни мало збуњивала. Кад се већ одлучио, ушао је у посао ријешен да га приведе крају. У том погледу нашао је на разумијевање код одговорних чинилаца руске владе. Први се о томе изјаснио, и то веома категорично, руски генерални конзул у Дубровнику Јонин у писму П. Н. Стремоухову (16/28. VIII 1872), износећи мишљење да се гласовитом правнику пружила изузетна прилика да „споји теоријску науку с праксом и да састави законе који ће помоћи Црној Гори да се развија, а не да јој заустављају развој, као што се то дешава са законима писаним на основу апстрактне теорије права, позајмљеним од других народа или других времена“. Јонин је, при томе, свакако, мислио на Србију која је, прихватајући аустријски грађански законик из 1844, осудила себе на стагнацију у области грађанског права. Настављајући даље да образлаже своје становиште, Јонин је наглашавао да је „У Црној Гори, коначно, теже него у било каквој другој земљи припремити закон, који би задовољио апстрактну и логичку правду, а да при томе не нарушава оно самобитно и патријархално право и обичаје који су до дана данашњег чинили њезину снагу“. Убрзо ће се показати колико је заузимање руске владе и руске дипломатије било судбоносно у даљим напорима за унапређење државно-правног устројства Црне Горе. У ствари, тешко је пронаћи политички потез руске царске владе у скоро двовјековним богатим политичким односима Русије с Црном Гором који

се по свом историјском значењу и посљедицама може сврстати у исти ред са одлуком о слању Валтазара Богишића на Цетиње 1872.

Књаз Никола је вршио притисак на руског генералног конзула да се убрза одлука о Богишићевом упућивању у Црну Гору. Под сам крај 1872. вођен је у том смислу један разговор на коме је донесено заједничко рјешење да се по доласку професора у црногорску пријестоницу образује једна државна комисија „од четири сенатора“ „под предсједништвом самог Богишића“, и да она одмах започне посао. Комисији је требало да буде стављен на располагање сав апарат власти (у консултативне сврхе), почев од Сената и сенатора, војвода и племенских капетана.

Крајем децембра 1872. јавио је П. Н. Стремоухов генералном конзулу у Дубровнику да је слање професора Богишића у Црну Гору, на трошак царске владе, још један доказ „неисцрпне благонаклоности Његовог величанства ... и спремност наше владе да учествује у свему што може да служи на корист и добробит Црне Горе“. Сам Богишић је био поласкан „свечаним признањем“, исказаним приликом саопштења царске владе о његовом именовању за научног руководиоца грандиозног пројекта о кодификацији црногорског грађанског права. Додуше, Богишић тада није скривао и „убјеђење да је тешко извршити предложени задатак“. Приликом првих разговора с представницима руске владе, није пропустио а да им не укаже на чињеницу да је био „унеколико збуњен тиме што се све то припремало некако мимо њега“, јер му је службена обавеза саопштена „без претходног позива од стране самог књаза“.

Руска влада је препоручила неке припремне радње које је ваљало спровести у дјело прије него Богишић започне посао. Одговорни чиниоци у Министарству народне просвјете и у Азијатском департаману, поред осталог, сматрали су да би ваљало уложити напор како би се приволио и Јован Сундечић да се стави на располагање Богишићу. Руски дипломати су одраније знали да је Сундечић врстан познавалац не само политичких прилика у Монархији, већ и правног живота и правних обичаја у појединим њеним областима и покрајинама. Чим је ова препорука пристигла из Петрограда, обављен је о томе и разговор с књазом Николом и овај се без резерве сагласио с таквом комбинацијом. Убрзо затим, упућен је и позив Сундечићу. Он га је без двоумљења прихватио, исказујући том приликом и неке приговоре на дотадашње књажево понашање. Уосталом, руској дипломатији је било познато да је против Сундечића вођена права кампања у Београду и да га је српска влада окривљавала као једног од подстрекача црногорско-српских несугласица.

III

Почетком 1873. Богишић је кренуо за Црну Гору. На путу се задржао у Бечу три недјеље и то је искористио за рад у аустријским архивима и библиотекама. Жеља му је била да провјери поједина схватања, изложена у припремљеним рукописима, да би „довео у систем правне обичаје Јужних Словена“, које је био сакупио „у току посљедњих

седам-осам година“, што му је било неопходно за послове у Црној Гори. При поласку из Одесе, заносио се мишљу да ће читав тај припремни посао обавити у Прагу, али су га неке околности у томе омеле.

Из Беча је отпутовао у Венецију. Имао је намјеру да се тамо задржи („закопа“) у Архиви ди Фрери (Archivio di Freri). Богишић је, међутим, овога пута свој боравак у Млечима морао прије времена да оконча, јер је књаз Никола затражио његов хитан долазак на Цетиње.

На путу за Црну Гору задржао се краће вријеме у Задру. Ту се сусрео са Сундечићем и обавио прелиминарне договоре, неопходне за њихов рад у Црној Гори.

Богишић је знао да замишљени подухват на кодификацији црногорског грађанског права има изузетан значај за „правну цивилизацију“ уопште, па су и његове припреме потпуно одговарале таквим схватањима. Прије почетка било каквог ширег програма, сматрао је да треба саставити детаљна упутства и за себе и за своје најближе сараднике. У њима је назначио сваку радњу коју је ваљало предузети. У писменом реферату, спремљеном за директора Азијатског департмана П. Н. Стремоухова, све је те обавезе сврстао у три основне задаће. У прву су спадали истраживачки послови на територији саме Књажевине, у другу напори у изградњи основних начела којих се требало придржавати у формулисању појединих правних институција, док је трећи дио замишљеног плана представљао обавезу писања самог законика.

Образлажући замишљене идеје, и то оним редом како их је на самом почетку изложио, Богишић је сматрао да се само тим путем може доћи до коначног текста, који је требало да се у педантном стилском, језичком и правном брушењу доведе до коначне верзије. Посебну бригу задавало му је систематско изучавање најбитнијих елемената који су пресудно утицали на формирање разних видова „јуридичког бића“ црногорског народа. А да би све те елементе открио и одредио њихово мјесто у систему обичајно-правне праксе код Црногораца и њихових непосредних сусједа, Богишић је саставио специјални „Упитник“ (Questionnaire) за припремање анкете. Упитник је требало послати сваком иоле бољем познаваоцу народних схватања, обичаја и права у Црној Гори, Боки Которској, Сјеверној Албанији и Херцеговини. Он је садржавао врло прецизна питања из административног, црквеног, економског, социјалног и културног живота. Одговоре је, такође, требало систематизовати по областима, али послије претходне провјере од стране најбољих познавалаца правних и друштвених односа у Црној Гори и њезином сусједству. А Цетиње је тада заиста било истинско стјечиште народних вођа и добрих познавалаца друштвеног живота и народних обичаја.

Богишић је одмах по доласку на Цетиње започео прелиминарне разговоре с књазом Николом. У току тих разговора постигнута је сагласност да сви органи земаљске власти, од највиших до најнижих, пруже могућност приспјелом професору да несметано обавља сва неопходна истраживања и да му се ставе на располагање архиве свих државних институција. Књаз је, истовремено, донио одлуку да са Бо-

гишићем непосредно сарађују: војвода и сенатор Ђуро Матановић, сердар и сенатор Јоле Пилетић и стари сенатор Видо Бошковић. А за област Албаније и Херцеговине одговоре је требало да дају војвода Ђуро Церовић и војвода Марко Миљанов. Нека објашњења и податке из сфере канонског права требало је да пружи архимандрит Љубиша, док је тумачења за правни живот у сусједним покрајинама Монархије давао Јован Сундечић. Круг Богишићевих сарадника се стално проширивао, па је у том погледу касније требало користити и помоћ: сина Луке Вукаловића (Богдана), Милоша Средановића, Илије Говедарице, попа Марка Пејовића, Нићифора Дучића, Илије Рамадановића, Јагоша Радовића, Марка Драговића, Риста Поповића, Стевана Поповића – Јабучанина, Томаша Вукотића, И. Поповића, В. Поповића, Ј. Лазовића и других.

Напореда с радом на анкети Богишић је почео систематски преглед архива централне судске институције и других државних установа. По његовом налогу извршени су преписи неких занимљивих пресуда Правитељствујушћег сената. Благодаревши тој чињеници оне се данас налазе (у препису) у архивалијама његове богате оставштине у Цавтату.

За посао на кодификацији био је од великог значаја први Богишићев сусрет с књазом Николом. Од тог тренутка цијенио је да ће му помоћ црногорског владара бити од непроцјењивог значаја, те је због тога користио сваку прилику да са њим води дуге разговоре. Иако млад човјек, књаз Никола је био добар познавалац материје која је испуњавала круг Богишићевог научног интересовања. Он је добро знао нарав и обичаје свог народа, његове навике и предрасуде, правна схватања и моралне норме које су га и подстицале и кочиле, и, на крају, народну склоност да лако прихвати нове идеје и схватања. У изграђивању потпунијег историјског портрета књаз Николе, мало је историчара који су истицали до праве мјере не само књаз Николину несумњиву заслугу у избору Валтазара Богишића колико и факт да је он (књаз) својим поузданим одговорима и објашњењима знатно олакшао великом ствараоцу јединствену прилику да брже и потпуније уочи специфичне црте неких етапа развоја правног живота Црногораца. Ово признање књазу Николи одао је сам Богишић.

У разговорима с књазом Богишић је стално понављао предлоге изложене својевремено у познатом писму Стремоухову. Држећи се увјерења да његов посао треба у првом реду да полази од програма да кодификаторски посао треба у првом реду да полази од јасно изложене премисе да будући кодекс не може нити смије занемаривати „главна схватања која господаре у наци“ Европе и свијета и „легислативној пракси европских народа“, „укључујући ту прије свега и словенске земље“. При томе је стално требало имати на уму потребу да се „ни једног момента не испушта крајња специфичност законодавног субјекта, тј. Црну Гору и Црногорце“. Да би дубље ушао у суштину црногорске судске праксе, Богишић је, по књажевом одобрењу, присуствовао и сједницама Сената, кад год је за то изразио жељу, и обишао сједишта свих 45 капетанских судова. У току овако широког увида у рад судских органа, није занемаривао ни систематско проучавање дотадашњих црногор-

ских законика, почев од Стеге (1796), Законика Петра I (1798–1803) до Законика Данила I (1855). Стављајући црногорске законике у исти ред са сличним споменицима старих епоха (*Leges Barbarorum* и са *Законом цара Сјефана Душана*), Богишић није довољно истакао чињеницу да су ранији црногорски законици уводили Црну Гору у грађанску епоху и да више садрже институције новог времена него што изражавају обичајно-правна начела кроз која је у њих улазио дух древног римског, српско-византијског или само српског средњовјековног, па чак и шеријатског правног схватања. Истина, Богишић је посебно истакао чињеницу да су црногорски судови и тада изрицали правду на основу одредби *Законика Данила I*, мада његове норме нијесу могле да обухвате сву сложеност друштвеног и правног живота. Због тога је Правитељствујушчи сенат, убрзо послје смрти књаза Данила, прописао тридесетак нових параграфа, као додатак замахљском законуку. Ових тридесетак нових чланова требало је да надомјесте празнине у правном поретку државе. За вријеме боравка на Цетињу, Богишић је захтијевао од књаза да му се уступи текст тих нових законских чланова, али није имао срећу да их добије. Све док се не пронађе ова допуна – тешко ће бити припремити критичко издање Даниловог законика!

Још у току прве размјене мишљења с књазом Николом, Богишић је истакао и схватање да све институције грађанског права морају бити дефинисане тако да их лако могу идентификовати не само судије „већ и прости народ“. У том смислу Богишићу је стално искрсавао пред очима примјер Србије, чији су судови били принуђени да изричу правду на основу неадекватног аустријског грађанског законика, неразумљивог народу.

Под крај децембра 1873. Богишић је окончао елаборат за књаза Николу, касније назван – „*Информативни одјел*“. Текст тог документа није досад пронађен. Али, из једног књажевог досад непознатог писма можемо наслутити шта је он садржао. Књажево писмо је, иначе, послато Петру Николајевичу Стремоухову 20. XII 1873/11. I 1874, а представља у неку руку први црногорски званични извјештај о томе шта је велики истраживач радио на Цетињу и у Црној Гори неколико месеци, старајући се да сачини први потпуни или релативно потпуни информативни документ, заснивајући га на „систематском изучавању овдашњег јуридичкога живота у своме историјском развоју“, књаз је оцијенио да тај документ треба сматрати „као фундаментални одјел цијелога предузећа“ (АВПР, У-А-2, 1874, 744).

Да би се потпуније схватила улога књаза Николе у првој фази Богишићевог рада, неће бити сувишно да се нешто детаљније наведе књажево писмо. Књаз је, наиме, покушао да изложи руским званичним органима следеће: „Премда се ја никад ни двоумио нијесам о трудности законодавног посла, особито у тако својобразној земљи, као што је Црна Гора – ипак тек послје завршетка г. Богишићем споменутог *Информативног одјела*, ја увидјех свеколику њену огромност“. Пратећи посао на припреми означеног документа у току неколико мјесеци, књаз је, како се истиче у наведеном писму, дошао до увјерења да је „у особи г. Боги-

шића“ изабран стваралац „који сједињује сваколика својства неопходна за потпуно извршење повјерене трудне задаће“. Богишић је, како књаз наводи, радећи по 10 часова дневно, вршио тако детаљна истраживања да би испитао све гране „народнога бивовања“, да би изучио „живу практику судова присуствујући у њима“, стрпљиво претресајући „све протоколе виших, средњих и мањих судова у земљи, а уједно и акте у архиви Сената“. Судећи по неким књажевим интерпретацијама у овом писму, *Информативни одјел* Богишићевог посла представља нешто измијењену и допуњену варијанту неких писма Стремоухову, публикованих у Зборнику *Црногорски законици*.

По окончању посла на изради првог научно-информативног документа, Богишић је – по оцјени књаза Николе – требало одмах да започне „други главни одсјек своје радње: сравњење овдашњих јуридикских института са њима одговарајућим бољим јевропејским законодавствима, и на основу свега тога, и постулатима данашње науке, исто као и с постојаним обзиром на већ изучене одношаје и потребе наше земље, одредијелити ће начела онијех правнијех института, који су у законима различитих држава обично различити“. Књаз је знао да Богишић тако грандиозан посао није могао да ради на Цетињу, па је одмах дао сагласност да (не жалећи средстава) бира универзитетске и научне центре који му такву радњу најбоље осигуравају. Саопштавајући ову сагласност за промјену мјеста Богишићевог боравишта, књаз је очекивао да ће он „резултате свога труда с додатком потребне мотивације донијети на Цетиње, да би и ја и Сенат, прије него се почне само састављање закона, могли о њој и своје мњење дајти“. Колико је књаз Никола држао чврсто у својим рукама читав посао на припреми законика, свједочи и продужетак овог извјештаја, у коме се вели: „Тек пошто и тај други неопходни одсјек радње свршен буде, почеће г. Богишић саму редакцију закона, о чему је, разумије се, још прерано распрострањати се“. Завршавајући свој извештај израженом надом да неће наступити никакве објективне околности којим би Богишић „запријечен“ био да овај „велеважни посао“ оконча, књаз је изразио чврсто убјеђење да ће из руку научника „признатих способности“ – „изаћи дјело не само од животне користи за црногорски народ, него и велике части за Црну Гору као државу, а свакако и не мале славе за руску науку“. На самом крају извјештаја, књаз је по други пут изразио захвалност руском императору због сагласности да у Црну Гору упути „једног од најодличнијих својих научника“.

У току интензивне размјене мишљења с књазом Николом, Богишић је стално понављао мисао да институције грађанског права морају бити дефинисане тако да их лако могу идентификовати и до краја схватити не само судије „већ и прости народ“.

Пред сам крај 1873. Богишић је почео да се спрема за одлазак у Петроград. Почетком 1874. већ је био у Цавтату, а одатле се преко Загреба и Беча упутио за руску пријестоницу. Из града на Неви послао је 22. II/6. III 1874. занимљиво писмо црногорском владару. Оно је, у ствари, било резиме оних концепција које је раније, у нешто сажетијем

виду, излагао појединим руским државницима – Стремоухову, Деланови, Толстоју. Готово у исто вријеме послао је извештај руском министру народне просвјете, објашњавајући и њему основна начела којих је желио да се придржава у раду на кодификацији.

Богишић је у Петрограду остао више од пола године. Не знамо поуздано да ли се бавио каквим истраживачким пословима. Судећи по неким подацима из једног писма књазу Николи, рекло би се да је највише времена потрошио у обијању прагова по руским министарствима ради окончавања неких службеничких недаћа. Ипак, мора се претпоставити да научник његових преокупација није могао пропустити и овога пута да свој боравак у пријестоници не искористи за неке дјелимичне и споредне радње у припреми грандиозног посла који је тада искрсао пред њим. То, уосталом, потврђује и чињеница да је управо ове године припремио за штампу у Загребу, у издању Југославенске академије знаности и умјетности, обимно дјело под насловом *Зборник садашњих правних бичаја у Јужних Словена или (под другим насловом) Грађа у одговорима из различитих крајева Словенског јуџа*. Дјело јасно показује пишчеву намјеру да настави с објављивањем одговора на питања која је претходно формулисао. Вјероватно је очекивао да ће грађа о томе обухватити неколико књига. А ова која је угледала свијет, прије него што је приступио главном послу на кодификацији, садржи одговоре на 352 питања из области јавног и приватног права. Додуше, највећи дио одговора се односио на породично и насљедно право. Књига је побудила интересовање у научним круговима словенског и германског свијета. Оно је умногостручено и чињеницом да је дјело требало да пружи одговоре на неке основне дилеме из познате расправе публиковане још 1866, а чији су основни ставови и у предговору Зборника поново публиковани.

У непосредној вези с радом на припреми публиковања тзв. „*Anketje*“, са циљем да се објелодане сви одговори тзв. „*Questionnaire*“-а, искрсава питање: Зашто Богишић није тада уложио напор да сам оконча тај посао, јер му је сав или готово сав тражени материјал већ био приспио? Вјероватно се заносио мишљу да „*Anketju*“ снабдије неопходном уводном студијом, састављеном онако како је то само он знао и умио, студијом у којој смо могли добити онако богишићевски процијеђен суд о разним правним елементима, што су стално дражили његову истраживачку страст.

Како су се Богишићева истраживања продубљивала, отварала су се нова подручја за теоријска испитивања домаће и европске правне и законодавне праксе. Још приликом првог борава на Цетињу, Богишић је донио одлуку да посјети Београд, да се на лицу мјеста упозна с гледиштима српских водећих правника и судија о искуствима стеченим у примјени грађанског законика. С препоруком предсједника Сената, војводе Божа Петровића, Богишић је отпутовао у Београд. По доласку у српску пријестоницу примио га је предсједник владе Мариновић, а затим и министар правде Ценић. Посјета је имала неслужбен, али су јој српске власти дале полуслужбен карактер. По одобрењу министра

Ценића, Богишић је добио дозволу за рад у Архиву Касационог суда, затим је прегледао Архиву Окружног суда, па материјале Полицијског, Градског и Трговачког архива. По Ценићевом наређењу, дозвољено му је да у свом стану користи архивску документацију изузету из појединих фондова означених архива. Ценић је сматрао да тиме није нарушио правила архивистичке службе, јер се само радило о писменим примједбама судија окружних судова у Књажевини. Преписе ових примједби из Богишићеве оставштине објавио је Т. Никчевић у *Сјоменику* САНУ.

Требало је да прође неколико година да Богишић по други пут посјети српску пријестоницу ради послова око припреме Законика. И тада је примљен с пажњом и почастима. Из Београда је отпутовао за Пешту.

Средином октобра 1874. Богишић је из Пеште отпутовао у Беч. Ту се није задржао дуго, већ је, по претходном договору с руским министром народне просвјете, одмах кренуо у Париз. Од тада ће Париз бити његово главно мјесто боравка, ту је обавио најважније научне и редакторске послове на кодификацији. Овога пута је у Паризу остао више од пола године радећи на састављању прве скице Законика. Већ крајем јуна 1875. упутио се у Црну Гору.

IV

Средином јула био је у пријестоници Црне Горе. *Глас Црногорца* објавио је вијест да је велики научник приспио са већ готовим Закоником. У ствари, Богишић је имао окончан материјал на основу кога је могла пред књазом Николом и Сенатом започети расправа. Она је и одржана 19/31. VII 1875. На њој је Богишић изложио основна начела примијењена досљедно у припреми првобитног текста. На сједници су дошле до изражаја све оне идеје изложене својевремено у првој научној информацији – *Информативни одјел*, као и у писмима Јонину и Стремоухову, публикованим у *Зборнику Црногорски законици*.

Богишићев реферат поднесен на сједници црногорског Сената има специфичан значај, посебно за напоре на кодификацији црногорског грађанског права, имовинског понаособ.

Разговори вођени на сједницама Сената поводом прве скице за Законик потрајали су два и по мјесеца. Богишић је много држао до мишљења свих личности, чију му је сарадњу препоручио сам књаз, а посебно до мишљења сенатора. То су биле личности мјеродавне да мериторно суде о стварним потребама црногорског правосуђа, о обичајно-правним нормама из свих сфера права. Неки од њих су се истицали и способношћу да компетентно расуђују о томе шта је из богатог наслеђа обичајно-правне праксе требало потпуно задржати, шта од тога прихватити с мањим или већим модификацијама, а шта потпуно одбацити због тога јер није могло да издржи сурову пробу и времена и простора. Никад до тада у историји Црне Горе, а сигурно и на далеко ширим просторима, није засједао такав форум изузетних познавалаца народног живота, народног права, народних обичаја и једноставног, снажног и лапидарног народног језика. Сваки од сенатора и несенатора који је узео

учешће на овом засједању био је свјестан да присуствује историјском договору, али, вјероватно, тада међу њима није било ни једнога који би држао да разговори о Богишићевој скици црногорског грађанског законика спадају у ред најзначајнијих вијећања која су икад одржана на овим просторима.

Црногорски сенатори и други народни прваци добро су се припремали за овакав договор. Број сенатора тада није био велик. Ову највишу државну и судску институцију је тада, поред предсједника војводе Божа Петровића, представљало још само шест сенатора: 1. Станко Радоњић, 2. Бајо Бошковић, бивши „начелник Морачке нахије“, 3. сердар Станко Вукотић, бивши „начелник Бјелопавлићке нахије“, 4. војвода Марко Миљанов, бивши „батаљонски командир“, 5. војвода Машо Андров Ђуровић, „бивши начелник Црмничке нахије“, и 6. војвода Машо Врбица. Осим набројених сенатора, изабраних средином 1874, за вријеме државних реформи, договорима о скици Законика присуствовали су и многи од оних народних првака које је књаз предложио Богишићу приликом првих разговора 1873. године. У овом сусрету с Богишићем су вјероватно узели учешћа и четворица руководилаца књажевских канцеларија (за спољне послове, за народну просвјету и финансије, за војне послове, као и канцеларије за унутрашње послове и грађевинарство), сви начелници округа („нахија“), а можда и истакнути племенски капетани и командири.

Досад се ни један истраживач није бавио испитивањима начина рада зборовца, сабора, како локалних тако племенских и нахијских, а посебно општеземаљских, мада о томе има доста извора. Посебно занимљива свједочанства објављена су у последње вријеме. Али скуп при Црногорском сенату за расправљање о скици земаљског законика није био обичан збор. На њега су били, поред сенатора, позвани само пробрани, они који су знали да расуђују о мање-више свакој установи о којој је требало изложити становиште. Учесници, чији састав још увијек не можемо прецизно да установимо, полазили су на сусрет с великим професором, размисливши о свакој ријечи коју су намјеравали да кажу.

Са скупа није сачуван записник. А уколико је и вођен, вјероватно није ни регистровао све оно што су народни прваци, израсли, прије свега, на једном чудном простору, тешком и необичном времену, изrekli о рукопису једног славног учењака, који их је почаствовао могућношћу да му саопште критички суд о његовом дјелу, за које је управо њих држао за најмјеродавније и најмериторније судије и за истинске и праве рецензенте. Никад једно правничко савјетовање са мање школски квалификованих учесника није препоручило нацрт једног грађанског кодекса од далекосежнијег значаја као што је ово одржано у организацији црногорског Сената 1875. године.

Средином септембра 1875. Богишић је напустио црногорску пријестоницу и отпутовао у Котор, па у Цавтат и Дубровник. Имао је намјеру да тамо у току петнаестодневног боравка, заврши нека допунска истраживања о хипотекарним односима у крајевима под влашћу Хабзбуршке Монархије. Оно што је могао о томе да чује на цетињском

савјетовању није било довољно. Уосталом, економски и социјални односи у Црној Гори нијесу за такву врсту правне проблематике пружали довољно рјешења у судској пракси црногорских правосудних институција.

V

Одлазак са Цетиња временски се поклопио с крупним догађајима у Херцеговини.

Европска дипломатија је тада чинила озбиљне покушаје да утиче на ток догађаја у узнемиреним подручјима Херцеговине и Босне, да што прије пронађе било какво рјешење које би, барем привремено, задовољило једну и другу страну – устаничку и османску. Али, изгледи за то бивали су сваким даном све мањи. Упућенији посматрачи су осјећали да наступа тренутак велике кризе на Истоку.

Док је европска дипломатија ломила копља око тога како да се што прије нађу путеви за то да догађаји на Балкану не би измакли контроли великих сила, на узнемиреном херцеговачком подручју водио се прави рат између устаничких снага, ојачаних црногорским ускоцима („јајошима“), и турске војске. Османске трупе биле су доведене у шкрипац на многим подручјима херцеговачког устаничког ратишта. У словенским земљама је наступило право одушевљење успјесима које су низале херцеговачке устаничке снаге. На устаничко ратиште су почели да пристижу дописници из скоро свих водећих листова појединих словенских земаља. У великим словенским центрима су почели да ничу одбори за помоћ устаницима: у Русији, Пољској, Чешкој, Словачкој, као и у свим земљама под влашћу Хабзбурговаца. Готово сав словенски свијет био је обузет жељом да се што више помогне устаницима, како у Херцеговини тако и у Босни.

Богишић није могао остати равнодушан према догађајима у непосредном залеђу његовог ужег завичаја. Дубровник и Цавтат су тада постали стјечиште устаничких емисара, њихових изасланика, устаничких првака и њихових пријатеља из Европе. У том погледу важну улогу играо је један од устаничких вођа, Мићо Љубибратић, с којим је Богишић успоставио тјешњу сарадњу на самом почетку устанка. Тако је дошло до пројекта познатог под насловом *Успирој земаљске ујраве за Херцеговину*. Из уводног текста овог занимљивог законског нацрта, јасно се види да је рађен уз директну сарадњу с Мићом Љубибратићем, предвиђеним, по одредбама трећег „основног закона“, за „привременог председника“ за „сву Херцеговину“. Поред уводних одредби, нацрт је подијељен на осам области. У њима су, прецизним Богишићевим језиком, изложена схватања без којих би данас било тешко доносити поузданије закључке о дубоким социјалним, политичким и националним разлозима што су покренули догађаје у једном дијелу Херцеговине, догађаје који су касније представљали искру за велику кризу на Истоку.

VI

Богишић се често присјећао успјешно окончаних мисија на Цетињу, како оне из 1873. тако посебно савјетовања са црногорским првацима у Сенату 1875.

Пошто је оцијенио да су оба посла, рад на припреми „*Информативног одјела*“ као и онај на изради преднацрта Законика, окончани на начин који је одговарао његовим претходно назначеним научним мјерилима, са задовољством се прихватио израде „Закон“ за херцеговачку устаничку владу, па је и тај посао привео крају на начин који је добрим дијелом задовољавао његове словенофилска осјећања и побуде.

Како је још 1873. постигао с књазом Николом договор да главни посао на дотјеривању прелиминарног текста Законика може да се с успјехом обави само „у какву повећем граду, гдје има богатих библиотека“, Богишић је за ту сврху изабрао Париз. Од тада је Париз постао његово главно мјесто пребивалишта. Напуштао га је само по потреби. Све нацрте, преднацрте и коначне текстове саставио је у француској пријестоници.

Почетком 1877. Богишић је оцијенио да мора извршити нека дупунска истраживања и обавити нове консултације у неким европским научним центрима. У марту је отпутовао у Берлин, да се тамо позабави проучавањем аграрних односа и да испита карактер земљишних књига код Њемаца. За вријеме боравка у Берлину, морао је да изврши коректуру своје познате студије о станку у дубровачком правном систему („*Stanicum nach dem Rechtsstatute der Republik Ragusa von Jahr 1272*“), објављене у *Архиву за словенску филологију* („*Archiv für Slavische Philologie*“, Berlin 1877, 570–593). Ове године је публикован у „*Праву*“ (Сплит 1877) и његов полемички рад о карактеру правних обичаја код Јужних Словена. То је, у ствари, био одговор на примједбе изнесене поводом његовог *Зборника* у издању Југославенске академије.

Почетком априла 1877. Богишић је поново кренуо у Петроград. Не може се поуздано утврдити какви су га тада мотиви на то подстакли. Разлога је, дакако, било више. Поред научних, који су преовладавали, постојали су и политички и национално-политички. Човјеку његових политичких опредјељења било је и те како стало да се нађе у политичком центру земље која се стицајем историјских околности тада нашла у позицији да својим политичким и војним ангажовањем узме у своје руке судбину оног дијела Словена на Балкану који се налазио под влашћу Турака. У мају исте године отпутовао је у Главни стан Придунавске армије. Тамо је, како обавјештава Соловјев (*Boğiŝić en Bulgarrie, Revue internationale des Etudes balkaniques*, VII Belgrade 1938, 538–534), требало да руској врховној команди помогне у састављању закона за Бугарску, коју је руска армија почела да ослобађа. Можда је више била у питању жеља великог правника да сазна нешто подробније о народном животу и правним обичајима код Бугара, него да се посвети састављању закона за земљу коју је тек требало ослободити.

Послије једноипомјесечног боравка у Грађанској канцеларији

књаза Черкаског, Богишић се вратио у Петроград, и тамо наставио да ради на свом основном задатку. У октобру 1877. из Петрограда је пошао у Париз, да тамо у тишини своје приручне библиотеке и већ припремљених списа продужи коначну израду Законика. У јулу следеће (1878) упутио се поново у Берлин, да би продужио консултације с једним од чланова комисије за кодификацију њемачког грађанског права. Поред тога, овога пута Богишић је желио да обави шире консултације с неким другим њемачким истакнутим правницима, ангажованим око израде грађанског законика. Можда је овај одлазак у њемачку пријестоницу тада био подстакнут и жељом да се сусретне са председником црногорског Сената, војводом Божом Петровићем, који је тада очекивао разговоре са учесницима Берлинског конгреса. Богишић је знао да је Божо Петровић један од најумнијих Црногораца тога времена, човјек префињеног духа, доста образован, а уз то и изванредан познавалац народног живота и обичаја своје земље. Какве је разговоре тада водио с Петровићем, о томе нема забиљежених података. Но, из расположивих материјала се да запазити да је Богишићев рад на првој верзији Законика био приведен крају. То се, поред осталог, може закључити из једног његовог писма из августа 1878. руском министру просвјете, којим га је обавијестио да има намјеру да отпутује у неки од аустријских универзитетских центара, на којима су се школовали студенти који су знали српско-хрватски језик. Намјеравао је да их ангажује за преписиваче појединих поглавља великог рукописа припремљеног Законика. Све је то Богишић обавио у Бечу. Ту су му студенти преписивали рукопис, па је у септембру могао о томе да обави консултације са црногорским књазом, који је тих дана приспио у аустријску пријестоницу.

Први радни договор Богишића и књаза Николе обављен је у присуству аустријског императора, који се тада ласкаво изразио о личности кодификатора. Разговори с књазом Николом вођени су касније без присуства трећег лица, одвојено чак и од аустријског представника Темела. Богишић је црногорског владара упознао са обимним материјалом, систематизованим по појединим правним областима, а чију су основу представљали: одговори на „Упитник“, изводи из европске правне литературе и из европских законика, правно-терминолошки одјелци с назнакама правних категорија створених у току рада, а преузетих из правног живота Црногораца или из других правних система. На крају је Богишић показао књазу „велику књигу, у којој је био начисто преписан сав Законик“. Договори с књазом потрајали су петнаест пуних дана, а за све вријеме је велики кодификатор излагао принципе којима се руководио у извршавању основне задаће, настојећи да покаже колико је требало труда да се Законик „обуче у научну и европску форму“, а да, истовремено, „не би прекинуо народну традицију и да не би изневјерио дуализам у праву“, тј. да би се „право развијало убудуће природним органским путем у пуној хармонији с народним обичајима, убјеђењима и потребама“. На крају је Богишић посебно истакао да је Законик састављен језиком и стилем разумљивим не само судијама већ и ширим слојевима становништва.

Књаз Никола је био задивљен резултатом Богишићевог рада. У ствари, рад на тексту Законика припремљен је у току 1876, јер је Богишић читаву, или готово читаву, 1877. провео на пословима који нијесу били директно повезани с кодификацијом. По окончаним разговорима с књазом, ријешено је да се наредни послови подијеле у двије групе: 1. оне који се морају окончати прије изношења пројекта на сједницу Сената, и 2. оне чији се завршетак очекује послје тога. Послови које је требало обавити прије изношења читавог пројекта на сједницу Сената састојали су се у следећем: 1. припремити објашњења за која је била урађена прва редакција, а требало је, исто тако, још сачинити другу и трећу; 2. урадити завршну редакцију одредби о кметовским и хипотекарним књигама; 3. саставити најнеопходнији извјештај о резултатима рада њемачке кодификаторске комисије, а у току путовања у Петроград проучити и хипотекарне установе у Варшави; 4. пошто се обаве сви ови послови, требало је приступити разматрању нацрта на сједници Сената, како у односу на правни садржај тако и на језик и стил. Послије тога требало је присуствовати сједници сенатске комисије са циљем да се подробније припреми: а) одбрана одређених правних рјешења, б) да се исправе одређена мјеста у складу с препорукама комисије, в) да се на Цетињу организује курс на коме би се расправљало о примјени одредби кодекса, г) да се направе неопходне биљешке о свим рационалним примједбама које би аутор морао узети у обзир.

Договор овакве врсте, постигнут с књазом Николом, потврђују увјерење да је учешће црногорског владара у припремама коначне верзије Законика било далеко значајније него што се досад мислило. Знало се, дакако, да је књаз посвећивао бригу за Богишићев посао, али да му је пружао толику помоћ у интерпретацији неких правних појмова и катеорија, примјењиваних у судској пракси Црне Горе, то се досад само нагађало.

Послије сусрета с књазом Николом у Бечу, Богишић је отпутовао у руску пријестоницу. Тамо се задржао пуних осам мјесеци. Већ почетком новембра поднио је министру народне просвјете један меморандум о тешкоћама које су га пратиле у реализацији пројекта. Овај меморандум (од 30. X/ 11. XI 1879) представља, у ствари, до тада најобјективнији и најпотпунији приказ припремног посла за израду црногорског грађанског кодекса. Он је, истовремено, био и одговор свима онима који су, без познавања сложености рада на кодификацији, износили сумње или показивали неразумијевање за утрошено вријеме на припремама. То је натјерало иначе скромног Богишића да без устручавања, али с недвосмислено категоричношћу, отворено изјави да у Европи и свијету има мало „теоретичара-правника“ који би се нашао „са знањем и квалификацијама неопходним за кодификацију грађанских закона тако изузетне земље као што је Црна Гора“. Какве су тешкоће притискале рад појединих комисија за кодификацију неких европских држава најрјечитије је говорио примјер Аустрије, државе с великом правном традицијом, у којој је тај рад окончан тек након 67 година непрекидне дјелатности. Да би показао каквим је све тешкоћама био изложен у

испуњавању повјереног му задатка, Богишић је устврдио да га је дубока истраживачка страст и савјест према овом племенитом позиву натјерала да учини многа одрицања и да поведе „живот номада научника“, тј. да се прихвати начина живљења „који је био у потпуној супротности са мојим звањем, укусима и навикама“. Упоређујући тежину свога посла с идентичном дјелатношћу сличних комисија у Европи и свијету, Богишић је навео само чињеницу да је предсједник јапанске комисије за кодификацију законика, Боасонад, ванредни професор на Париском универзитету, добијао за свој посао годишње по 35.000 франака, поред трошкова путовања, смјештаја и послуге, не рачунајући његове принадлежности из Париза. Кад је јапанска државна каса била спремна да толика средства издваја за предсједника, колико ли је тек ангажовала за читаву комисију. Исто тако, комисија за кодификацију њемачког грађанског законика била је састављена од седам чланова из највише судске хијерархије, а сваки од њих је имао своје савјетнике и службенике. Сличне обавезе прихватила се и пештанска комисија за кодификацију, али и она је свој посао обављала пуних једанаест година и није се знало кад ће бити окончан. Богишић је наводио и тешкоће у изради појединих грађанских закона у Русији, Бугарској и Србији. Није без разлога подсјећао министра просвјете Русије на чињеницу да је због посла у Црној Гори занемарио понуде које је добио од универзитета у Одеси, Кијеву, Варшави, Београду и Загребу. Умјесто да се то награди и признањем и материјалним надокнадама, Богишић је био изложен оскудицама и одрицањима, а и злурадим подозрењима.

За вријеме осмомјесечног боравка у Петрограду „посао састављања закона није готово ни мало напредовао“. Богишић је био заузет бригама око рјешавања неких својих службеничких проблема, а било му је и запријеђено да за случај одуговлачења рада на Законику треба да се подухвати припрема за одржавање универзитетских лекција, за академску 1880/1881. годину. То је на њега дјеловало као шок. За вријеме боравка у руској пријестоници изашла му је из штампе једна занимљива расправа у француском правном часопису „*Nouvelle Revue historique de droit français et étranger*“ (Paris 1879), а вјероватно је тада припремио и полемички спис *По поводу стати Леонтовича. Заметки о разработке обичнаго права* (Журнал Министерства народного просвещения, С. Петербург 1880).

Крајем маја 1880. Богишић је кренуо из Петрограда у Берлин. Циљ му је био да поново обави консултације са члановима њемачке комисије за израду грађанског законика. У њемачкој пријестоници се задржао три недеље (крајем маја и почетком јуна 1880). Имао је срећу да тада нађе на окупу све чланове комисије. По препоруци руског посланика при њемачком двору, посјетио је шефа министарства правде, правог тајног савјетника и предсједника комисије за израду њемачког грађанског законика – др фон Шелинга. Интересантно је да је Богишић тада затражио, што је било сасвим неуобичајено, да добије „важније литографисане или штампане протоколе сједнице комисије и пројекте важнијих дјелова законика“. Умјесто директног одговора на тако неуо-

бичајен захтјев, љубазни чланови њемачке законодавне комисије су одредили секретара комисије др Нојбауера да са Богишићем одржава контакте и да се договара о најподеснијем виду за сарадњу. Тада му је др Нојбауер одговорио да „усљед неких злоупотреба новинара и других људи, било је примљено у комисији тврдо правило, да се ништа писмено из комисије не саопштава, док цијели пројекат не буде коначно готов“. Сам др Нојбауер није одбио да искрено поведе разговор с Богишићем. Касније ће се они много пута сусретати и вршити размјене научних гледишта. Од тада ће њемачки професор Нојбауер постати Богишићев најистакнутији инострани сарадник и консултант.

Поставља се питање: Зашто је Богишића толико интересовао рад њемачке законодавне комисије? Прије свега, због тога што се у Њемачкој, „особито у посљедње вријеме даје обичном праву“ посебно значење, тј. што се обичајно право „признаје равноправним и равномоћним са законима“. То је, вјероватно, и био основни мотив који је подстакао њемачког законодавца да за члана законодавне комисије предложи и именује познатог професора римског права фон Виндшејна. Због тога и није чудо што је Богишићу било посебно стало до тога да се упозна са расправама вођеним на сједницама њемачке комисије за грађански законик, јер је у „Црној Гори од давнашњег времена и до данас неписано право представљало једини извор“. Ипак, Богишићева очекивања да ће њемачка комисија кодификовати највећи обим обичајно-правних норми, нарочито из области имовинских односа, није су се обистинила. Ова је (комисија) већ на самом почетку прихватила француски систем, по коме само закон има искључиви карактер извора права „у свијем предметима којих се тиче“ (Записи XV, 221).

Без обзира на то што је Богишић имао доста озбиљних замјерки на рад Берлинске комисије, ипак је држао да су му разговори са појединим њеним члановима пружили доста користи, посебно што су га неки од њезиних чланова упутили на неке занимљиве јужноамеричке законике, које је ваљало још проучити (Исто, 223).

Послије боравака у Берлину, гдје је обављао занимљиве разговоре с члановима комисије, Богишић је журно отпутовао у Париз. Тамо се није дуго задржао, већ је одмах отпутовао у Лондон. Циљ му је, такође, био проучавање „односа обичајног права према писаном праву“ (Исто, 18). У Лондону се задржао неколико недјеља (XV, 223). Иако је његов боравак у британској пријестоници пао у вријеме универзитетског распуста, „пребивање у Лондону није било бескорисно мојим работама“.

По повратку из Лондона, Богишић је у Паризу почео да се припрема за одлазак на разговоре на Цетиње. Стога је у свом стану подвргао ревизији све оне писане материјале, сабране у пет рукописних књига, које је својевремено показао књазу у Бечу и о којима је са њим већ био размијенио мишљење. Посебну тешкоћу су му причињавали технички термини. Послије детаљних испитивања установио је да треба измијенити „више од четвртине“ техничких термина. Обавјештавајући књаза о свему, саопштио му је и интересантан податак да је у текст рукописа унио још нових 360 чланова. Тиме је велика свеска рукописа,

раздијељена у пет књига (кад је у Бечу стављена на увид књазу Николи), новом редакцијом добила и „шесту књигу“. Она је представљала трећину читавог Законика (Исто, 223–224).

Припремајући се за пут на Цетиње, Богишић није желио да почиње нове разговоре с књазом Николом и члановима црногорске Сенатске комисије а да поново не чује мишљење неких чланова Берлинске комисије. Иако је до тада у преписци с Нојбауером био пречистио неке нејасноће, желио је да отпутује и у Хајделберг, Праг и Беч, да тамо саслуша мишљење стручњака о неким деликатним питањима, о којима се путем преписке није могло доћи до правих рјешења. Радило се заправо о материји „особито заплетеној“ (Исто, 224).

У априлу 1881. је кренуо за Хајделберг ради договора с професором Блунчлијем „о неким спорним али важним питањима“. Из Хајделберга је поново посјетио Берлин, ради размјене гледишта са секретаром њемачке комисије за кодификацију. Одатле је поново пошао у Праг, да би се тамо сусрио с познатим професором Рандојем. Како су ови разговори стално откривали нове сфере интересовања, изискивали су нове сусрете и нове размјене мишљења. Због тога је Богишић послје прашких разговора пошао у Беч да би тамо припремио сусрет са познатим професором Штејном. Консултације са аустријским научником потрајале су четири дана.

Пошто је обавио занимљиве разговоре са најистакнутијим ондашњим европским правницима и њихове сугестије, вјероватно, инкорпорирао у текст припремљеног Законика, Богишић се спремио за пут на Цетиње. По доласку у Дубровник (у мају 1881) имао је дуг сусрет с руским генералним консулом. Том приликом је, углавном, било ријечи о обављеном послу на изради прве верзије Законика.

Богишић је присио у црногорску пријестоницу крајем маја 1881. Одмах по доласку (28. V 1881) представљен је књазу Николи. Главни му је циљ био да заједно са књазом и сенаторима поведе расправу о сваком члану припремљеног нацрта. Тај је посао потрајао пуних осам мјесеци, а обављао се на Цетињу и на Његушима. Посао је завршен крајем фебруара 1882. године. По своме карактеру и начину вођења расправе, ово је било правничко савјетовање, слично ономе вођеном средином 1875. под руководством Богишића, а у организацији Сената на Цетињу. На овом савјетовању прихваћена је прва верзија нацрта Законика.

Остатак 1882. и читаву 1883. Богишић је провео у Паризу, Берлину, Бечу, Петрограду и Маријенбаду, консултујући се са тамошњим стручњацима о неким отвореним недоумицама које разговори на Цетињу и Његушима нијесу отклонили. За такав вид консултовања био је припремљен текст нацрта Закона на њемачком језику.

У марту 1883. Богишић је боравио у Београду, користећи то вријеме за размјену мишљења с неким српским правницима прије него што приступи изради коначне верзије законског текста.

И раздобље од марта 1883. до марта 1884. било је испуњено честим промјенама мјеста боравишта, изазваним потребом за допунским објашњењима с научницима са којима је већ био отворен један за-

нимљив и за правну науку надасве важан и својеврстан диспут. Сликовито речено, Богишићева научна дјелатност се тада развијала на линији Петроград-Берлин-Минхен-Беч-Париз. Посебну бригу је показивао према захтјеву да нацрт Законика на њемачком језику детаљније размотри са истакнутим њемачким јуристима.

У интензивним редакцијским и стручним пословима око дотјеривања текста црногорског Законика посебно мјесто заузима професор Берлинског универзитета Нојбауер. Он је средином 1884. провео читаве недјеље у договорима и расправама с Богишићем. Пошто је њихов заједнички напор изискивао систематски преглед сваког члана Законика, Нојбауер је често односио неке материјале са собом и у своме дому обављао стручну обраду, враћајући примљени материјал са детаљним писменим примједбама самом Богишићу. „Берлинско читање“ нацрта Општег имовинског законика било је такве природе да се мирне душе може рећи да без тога овај правни споменик можда не би изгледао онакав какав је. Богишић је на берлинским консултацијама провео вријеме од 8/20. VII до 21. IX/3. X 1884. године. И овај податак сам за себе довољно говори о карактеру учешћа њемачких правних стручњака у изради овог законског кодекса.

Богишић је много држао до изучавања породице и породично-правних односа код Срба и Хрвата. У извјештају министру просвјете (од 12/24. VII 1884) јављао је да о томе треба да му ускоро изађе посебна расправа. Она је и објављена под насловом „*De la forme dite Inokosna de la famille rurale ches les Serbes et les Croates*“ (*Révue de droit international et de la législation comparée*, Bruxelles 1884). Већ је тада било јасно да је Богишић имао озбиљне намјере да сасвим разграничи сферу породичног и насљедног права од широке области имовинског права, уносећи тако у правну науку појам имовинског права.

Година 1884. значајна је за Богишића и по томе што је тада добио титулу „иностраног дописног члана“ у „*Institut de France*“ (*Academie des Sciences morales et politiques*), заједно с познатим професором Берлинског универзитета Брунетом и професором Ашелунгом. Богишић је, иначе, био инострани члан Француске академије, члан Југославенске академије, Српске академије, Географског друштва у Петрограду и Антрополошког у Москви, Законодавне академије у Тулузи, Интернационалног друштва за социологију у Паризу, Међународног друштва за упоредно право у Бриселу, почасни члан Завода за римско право у Катанији, као и носилац многих високих одликовања европских земаља.

VII

Посао на припреми коначног текста Законика примицао се крају, па је 1885. годину Богишић провео углавном по оним научним и културним центрима Европе у којима је требало да обави допунске консултације. То је у првом реду био Берлин. Ту је средином године наставио консултације са својим колегама. Исто тако, боравао је у Пешти, гдје је, благодарећи заузимању својих познаника, успио да добије

припремљен примјерак грађанског законика Мађарске. Ове године је намјеравао да изврши коначну језичку редакцију припремљеног текста. У ту сврху је отпутовао у Загреб и Београд, да се тамо консултује са најистакнутијим филолозима. Пошто у Загребу није имао срећу да се сусретне с једним језикословцем, у Београду је наишао на тројицу лингвиста који су се укључили у овај посао. Средином јуна је отпутовао на Цетиње, а посао претресања припремљеног текста започео је почетком јула. Расправе су вођене на сједницама Сената, уз повремено књажево учешће. Нијесу досад пронађени поуздани писани извори о овом посљедњем редакторском напору. Једино што се може с разлогом претпоставити из сачуване преписке с књазом јесте факат, да је улога црногорског владара као консултанта била и у овој фази веома запажена. Вјероватно ни Војиновић своје излагање не би завршио тврђом да је послје обављеног редиговања на сједницама Сената (односно Великог суда) извршено и „треће“ „потпуно читање“, обављено искључиво у друштву аутора и књаза Николе. „С овим читањем – како закључује Војиновић – може се рећи да је радња свршена“. У току ових посљедњих колективних редакцијских радњи, Богишић је неколико пута одлазио на краћи боравак у Дубровник.

Годину 1886. Богишић је провео, у припремама текста за штампање, договарајући се о томе с књазом Николом и вршећи посљедња језичко-стилска дотјеривања. То је касније обављао у Паризу и Берлину, гдје су се налазили његови освједочени пријатељи и сарадници.

Богишић је придавао важност свим припремним радњама за израду коначног текста црногорског Законика. Да би правној науци скренуо пажњу на деликатност појединих фаза у том мукотрпном послу, припремио је и посебну научну расправу. Њу је 1885. публиковао у Паризу, под насловом *Писмо једном пријатељу*. У расправи је на синтетичан начин изложио све оне теоријске проблеме, о којима је својевремено водио преписку с руским државницима и са књазом Николом. Данас би било не препоручљиво предузимати било каква свестранија испитивања суштине рада на црногорској кодификацији без ослонаца на ову занимљиву расправу.

Крајем септембра (10/22. IX) 1887. Богишић је обавијестио руског министра просвјете да је коначно припремљен текст Декрета о проглашењу црногорског грађанског Законика. Он је том приликом пропустио да обавијести свог министра да је расправа са књазом потрајала још читав мјесец и да је о томе сачувано једно веома значајно Богишићево писмо упућено из Париза књазу Николи 2/14. XI 1887. године. Ријеч је била о очевидним књажевим пропустима у садржају указа о проглашењу Законика.

У Црној Гори није било услова за штампање Законика, па је то обављено у Петрограду. То је од Богишића изискивало нове напоре, поготово што му је због интензивног рада на рукописима почео да слаби вид. Исто тако, петербуршки графичари нијесу познавали језик текста, па је то наметало обавезу да се коректуре понављају и по десет пута. Посао на штампању требало је да буде окончан до децембра 1887.

Показало се да су многи технички послови били веома сложене природе, па се Богишић морао обратити надлежном руском министру за пројектовање свог боравка на Цетињу.

VIII

Почетком априла 1888. донесен је књажев указ о проглашењу Општег имовинског законика. Полазећи од схватања „да ништа тако не унапређује развитак народа и држава, да им ништа тако не утврђује благостање, као добро уређени суд и за свакога једнако правосудије“, књаз Никола је у указу истакао да је „нама за руком пошло, те нађосмо, овоме огромном и у многоме обзиру врло мучном предузећу, човјека и умом, и науком, и енергијом, и оданошћу потпуно дорасла, у особи редовног професора Одеског Универзитета, државног савјетника г. др. В. Богишића, сина сусједне нам дичне дубровачке области“. У говору је књаз Никола даље истакао: „За израду самога дјела овог, које је сад готово пред нама, ја сам био срећан да у лицу г. др. Богишића, нађем човјека који умљем својим, нарочито на овом пољу радње, свијетли и у редовима првака свјетске образованости. Њему се има највише захвалити, његовој учености, радљивости и енергији да је дјело ово, наш грађански Законик, крај свих огромних тешкоћа које су се при том имале савлађивати, испало тако да може служити као ремек дјело промишљеног, зрелог и солидног законотворног рада које стоји на висини захтјева сувременог законотворства и којим би се и најобразованији народи подичити могли... Нека му је овдје, у име највише награде која му се с наше стране може дати, изречено јавно – хвала“.

Послије свечаног богослужења у Цетињском манастиру и послје топовских салви, у присуству многих званица и народа, предсједник црногорског Сената војвода Божо Петровић прочитао је указ о ступању на снагу *Опшћег имовинског законика за књажевину Црну Гору*.

Изгласавање Општег имовинског законика за књажевину Црну Гору 1888. било је догађај не деценије него више од тога. Народ је то најбоље процијенио, схвативши да је у питању законски споменик који на готово свестран начин регулише имовинска права човјека и заједнице. Народ је осјетио да Валтазар Богишић није без разлога утрошио готово двије деценије стрпљивог рада по нашим и европским архивима и библиотекама, консултујући готово сва лица чије је мишљење требало с пажњом саслушати. При томе се излагао честим самоодрицањима, али је тај напор уродио великим резултатом. У Законику је спојио начела модерне науке и „јуридичка бића“ црногорског народа, из дубине вјекова тј. из преддржавног раздобља Црне Горе издвајао, кад год је то захтијевала потреба, правне установе и правна начела, прилагођавајући их потребама модерног развоја, чувајући, разумије се, њихову и аутохтоност, али и, прије свега, правно-практичну сврховитост. Можда ни један правни и законски споменик не пружа тако потпуну слику о Црној Гори и Црногорцима као *Опшћег имовинског законика*. С те тачке гледишта, он представља прворазредан историјски извор за проучавање

друштвене и правне свијести и културе живљења у зони једног специфичног патријархалитета, у коме су кроз неколико вјекова ницале и развијале се институције права, чије је богатство задивило Богишића и многе европске научнике који су осјећали жарку потребу да му помогну, кад год је он то од њих тражио.

Црногорци су у *Ойшійем имовинскм закону* осјетили своју насушну потребу и видјели слику о себи, али нијесу могли Богишића да награде боље него тиме што су у жаргону Законик назвали – „Богишићев законик“. Тиме је доста речено, а, што је најважније, на тај начин је исказана праведна награда за једно дјело за које се одмах знало да има непролазно значење.

У европској законодавној пракси има неколико старих грађанских кодекса који представљају ремек-дјела правне теорије. Многи од њих припремани су и писани дуже од *Ойшійеџ имовинскоџ законика*. Али, ни један од њих није састављен у тежим и сложенијим историјским условима и није стекао такав углед у словенској правној науци као овај црногорски.

Крајем априла 1890. године руска царска влада је донијела коначну одлуку о материјалној надокнади Валтазару Богишићу за његов готово дводеценијски рад на припреми и изради *Ойшійеџ имовинскоџ законика Црне Горе*. Том приликом је одређена Богишићу и годишња пензија у износу од 3.000 рубаља, „с правом коришћења и у случају његовог одласка на службу у иностранство“. Независно од пензије, руска царска влада је донијела одлуку да се Богишићу додијели посебна награда од 20.000 рубаља. Све је то учињено на основу поднесених стручних реферата тајних савјетника Стојановског и Побједоносцева и државног секретара Фриша. Они су изразили мишљење да је црногорски Законик „дјело изузетне вриједности за науку и практичну примјену“.

IX

Окончањем посла на изради *Ойшійеџ имовинскоџ законика* везе Валтазара Богишића са Црном Гором нијесу прекинуте. Црногорски званични органи и сам књаз Никола брзо су сазнали да велики законописац жели за извјесно вријеме да прати рад на примјени Законика.

Књаз Никола је био такође заинтересован да Богишића што дуже задржи у Црној Гори. Ту жељу саопштио је најближим сарадницима. Постигнут је и договор да се Богишићу понуди ресор министра правде у књажевској влади. Ту одлуку требало је у име књажево да саопшти Богишићу црногорски министар правде војвода Гавро Вуковић. Он је то учинио у априлу 1893. у Цавтату, кад је о томе потписан и специјални уговор у девет тачака.

Пошто је прихватио понуду да прими дужност министра правде у књажевој влади, Богишићева је брига била да детаљније проучи карактер приставне службе у Црној Гори, како би о њој припремио што бољи правилник о раду. Он је очекивао да такав правилник може да ступи на снагу већ почетком 1894.

Оно што га је, како изгледа, највише и руководило да прихвати министарску дужност била је жеља да се испуни „замашно предузеће“ новог издања нашега *Имовинског законика*. Као прво требало му је да пронађе „вјешта човјека“ којему би било стављено у дужност да сачини аналитички преглед читаве правне материје Законика („*table analytique des matiers*“). И поред тога што је *Општи имовински законик* „ради језика и стила био много и много хваљен“, Богишић је сматрао да неке апстрактне правне појмове треба обавезно „упростити“. А једно од најделикатнијих питања у припремама другог издања била је, дакако, Богишићева жеља да у Законику „подвргне промјенама“ и „нека мјеста више теоријске нарави“. Пошто је држао да је то „деликатан и важан посао“, желио је да о томе размијени мишљење „с каквим одличнијем пријатељем правником“.

Извјештавајући о овим намјерама књаза Николу почетком септембра 1894, у једном веома занимљивом писму, упућеном из Дубровника, Богишић истиче да „главни“ дио нових редакторских интервенција чине „преинаке и допуне у садржају самог Законика“. Настављајући да образлаже своје редакторске намјере, Богишић напомиње књазу – „Ви се, Господару добро сјећате, да таквих мјеста осим четири повеће групе има још приличан број... по свему Законику“. Из овога се, поред осталог, види колико је књаз Никола био упућен у све Богишићеве напоре да и друго издање досегне највећу мјеру легислативног казивања. На крају се показало да су Богишићева очекивања од помоћи домаћих правничких и филолошких стручњака остала само гола жеља; све послове морао је да обавља сам, уз повремена консултовања с књазом Николом. Говорећи о Богишићевим „преинакама“ у Другом издању законика, књаз Никола је само могао да констатује да су оне такве природе да му подижу „степен савршенства и умнајају практичну вриједност“. Због тога Друго издање, како је књаз истакао, потпуно „одговара живим потребама“. Иако су у њему „усавршена“ многа начела, оно се „није удаљило“ од Првог издања.

У Другом издању Богишић је многа имовинско-правна начела довео до савршенства. Зато правни историчари и теоретичари Друго издање и сматрају коначним Богишићевим текстом.

Друго издање штампано је у Паризу. Као што се види из Богишићева писма књазу Николи од 9/21. XI 1896, и оно је текло са доста тешкоћа, сличних онима приликом штампања првог издања.

На крају, ваља констатовати да су читаве генерације црногорских правника васпитаване, поред осталог, и на Општем имовинском закону. Није случајно да су у црногорској судској пракси и некад и сад правници-цивилисти уживали посебан углед.

На дужности црногорског министра правде Валтазар Богишић је остао до почетка 1899, уживајући и посебну црногорску пензију. Као што је наглашено, она му је додијељена као „скромна надокнада“ за „заслуге на изради Црногорског имовинског законика, којим је положио темељ правилнијему суђењу у Црној Гори и прославио име црногорско у најдаљем свијету“ (Записи, XXI, 1939, 53). Почетком фебруара 1899,

књаз Никола је, на Богишићеву молбу, потписао разрјешницу своме „отличном сотруднику“ (Исто, 55).

— · —

Вјероватно ће ослабити и изблиједјети легенде о вучедолској и фундинској сјечи 1876, о ударима и противударима у драматичној бици Девет крвавих дана у Острошком кланцу 1877, о тутњу црногорских топова са Вољујце и канонади турских топовњача испод Бара 1878, о стратешком смислу продора књажеве војске до ушћа Бојане у Јадранско море 1878, што је Николи I Петровићу Његошу дало углед војсковође; наступиће и вријеме кад ће заборавом бити прекривени многи његови напори на уређењу и проширењу Црне Горе, кад ће се само код ужих специјалиста говорити о његовим везама с ослободилачким струјањима у осталим југословенским земљама, што му је осигурало глас државника; а можда будуће генерације неће имати ријечи разумијевања за његово књижевно дјело; али је сасвим извјесно да ће се у једној области науке све снажније истицати дивљење према Општем имовинском законуку за књажевину Црну Гору, чијој је изради књаз дао немјерљив удио.

Branko PAVIĆEVIĆ

PRÉPARATIONS DE BOGIŠIĆ DANS L'ÉLABORATION DU
CODE GENERAL DE LA PROPRIÉTÉ
POUR LA PRINCIPAUTÉ DU MONTÉNÉGRÓ

R é s u m é

Le travail intitulé *Les préparations de Bogišić dans l'élaboration du Code général de la propriété* représente une étude quelque peu modifiée et complétée de celle qui avait été préparée pour le livre II « *Les Codes Monténégrins 1796-1916* ». Comme on le sait ce Recueil a été imprimé et les auteurs en sont le dr Radoslav Raspopović et moi-même.

Cette étude est principalement fondée sur les matériaux d'archives de l'ancien Ministère des affaires étrangères de la Russie impériale (Архив внешней политики России) dans lesquels l'auteur a trouvé, déjà en 1957, certains manuscrits de Bogišić inconnus jusqu'à présent.

Le but de l'auteur était de montrer, d'une manière chronologique, comment se sont déroulés les efforts entrepris par Bogišić pendant quinze ans à l'élaboration du *Code général de la propriété*, combien et de quelle manière certaines hautes personnalités du Monténégro et des Montagnes avaient participé à ses préparations, quelle était la part prise par le Sénat monténégrin pour faciliter la tâche du grand juriste dans ses efforts constants pour terminer au plus tôt la première version du manuscrit du Code. L'auteur a surtout porté une attention particulière pour montrer la contribution que le prince Nicolas Petrović a donné dans l'œuvre de Bogišić. De même, l'auteur s'est efforcé, dans la mesure des sources d'origine

disponibles, de mentionner tous les détails d'importance quant à l'aide apportée à cet illustre auteur de lois par des scientifiques de l'étranger, en particulier par les juristes allemands. Comme indiqué dans l'étude Bogišić avait aussi préparé, pendant l'élaboration définitive du texte du Code, le texte du *Code général de la propriété* en langue allemande afin de faciliter le travail de ses collègues de Berlin, membres de la commission de codification allemande. L'aide apportée à Bogišić en particulier par le juriste allemand Nojbauer lui a été extrêmement précieuse.

Академик Миомир ДАШИЋ*

ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У РЕВОЛУЦИЈИ 1848. И 1849. ГОДИНЕ**

Фебруарска револуција, која је почела у Паризу 1848. године, брзо се пренијела изван граница Француске и, као што је познато, снажно потресла и друге европске земље. Револуција је захватила и снажно уздрмала вишенационалну, вишеконфесионалну и мултикултурну Хабзбуршку монархију, карактеристичну још и по другим сложеним унутрашњим, прије свега друштвено-економским, противурјечностима. Вал револуције у сусједном Аустријском царству, под чијом влашћу се од 1797. године налазила Бока Которска са дијелом Приморја до Спича (Суто-мора), запљуснуо је и овај дио нашег простора. Разумије се, то није могло а да се политички и забрињавајуће не одрази на црногорско-брдску државу и њеног владара митрополита Петра II Петровића Његоша. С обзиром на одјек револуције у сусједству Црне Горе, Петар II је морао да се од почетка револуционарних кретања ангажује на одређен начин у расплитању врло сложених догађаја не само у Приморју него и на много ширем јужнословенском простору, увјерен да је све оно што се дешава у Аустрији од изузетне важности за Србе и Хрвате, па и друге словенске народе.

Револуција у Монархији најизразитије је дошла до изражаја у Мађарској; из темеља је уздрмала царски двор у Бечу. Како је у јужним дјеловима Мађарске била највећа концентрација Срба, то је од првих дана револуције Петар II показао велико интересовање за њихову судбину. Он је, иначе, одржавао блиске духовне и културне везе са водећим личностима Карловачке митрополије, а од Мајске скупштине у Сремским

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица.

** Реферат поднијет на научном скупу "Српски народни покрет у револуцији 1848/1849", одржаном 15. и 16. септембра 1998. у организацији САНУ у Београду и Сремским Карловцима.

Карловцима (1848), која је прогласила Војводство (Војводину) као аутономну област у Монархији, и са политичким првацима онамошњих Срба. Одлуке Мајске скупштине, којој је присуствовало и неколико Црногораца, Петар II је радосно поздравио, од онда је не само са вођством Срба одржавао политичке везе него је и са будном пажњом пратио све што се дешавало у Војводству, интересовао се за ставове и односе мађарске револуционарне владе према српском народу, давао политичку и моралну подршку Србима у одбрани својих националних права која им је угрожавала Мађарска на челу са Лајошом Кошутом.

I

Црногорски владика и владар, чија политика у револуцији 1848-1849. године, као да још није довољно објашњена, ипак, највише пажње је посвећивао политичким кретањима у сусједној Боки Которској и Далмацији, гдје се револуционарно врење није, додуше, онако радикално испољавало као што је то била појава у српским и хрватским областима у мађарским границама. Наиме, револуција у Италији, гдје је дошло до проглашења републике у Венецији (Млечима), имала је одјека у Далмацији и Боки Которској, будући да су ове области до 1797. године чиниле саставни дио срушене Млетачке републике. Претензије револуционарне владе новоформиране Млетачке републике која је прогласила независност од Аустрије, а на чијем челу се нашао Никола Томазео, позната личност италијанског ризорђимента, од почетка су биле јасне: обнова италијанске власти над Далмацијом, Боком Которском, Грбљем, Маинама, Поборима, Брајићима и Паштровићима. Главни инспиратор ширења револуције на источној обали Јадрана био је управо Томазео, чувени италијански пјесник, приповједач и филолог, иначе истакнута личност италијанског националног покрета. Он је, као човјек поријеклом из Далмације, сматрао да његова влада полаже, има историјска права на области којима је до конца 18. вијека Венеција владала. Та његова политика имала је прилично присталица и у Боки Которској и они су изражавали спремност да помогну обнављање млетачке власти у сусједству Црне Горе.

Страх од могућег обнављања млетачке власти над Боком и осталим Приморјем, гдје је разумљиво било доста присталица аустријске владавине, с једне, али и знатног броја истородног православног становништва са оним у Црној Гори и Брдима, с друге стране - с разлогом подстицао је Петра II у 1848-1849. години да чини све да не дође до тога да се Млетачка република поново нађе у сусједству његове државе. Таква политика довешће црногорског владара до политичког сукоба са Томазеом, с којим се био упознао још 20. јануара 1844. године на броду на путу који га је преко Трста водио у Беч. Познанство се наставило преписком између два даровита пјесника, а у прољеће 1847. године и пријатељством у Венецији, када је Његош дошао да прикупља грађу у Млетачком архиву о лажном цару Шћепану Малом. Томазео је тада помагао црногорском владици у истраживању грађе и срдечно га примао у свом

скромном стану. Али револуција и став Томазеа да треба обновити власт Венеције над Далмацијом и Боком Которском, против чега је био Његош, учинили су да између двојице великана дође до политичког сукоба који је прерастао у отворено непријатељство. О томе свједочи њихова преписка у којој су се узајамно непошtedно оптуживали. Томазео је Његошу упућивао пријетње и оптужбе да у савезу са Русијом жели да "освоји" Боку Которску, уколико ова стане на страну револуције против Аустрије, прекоријевао га је што је против револуционарних промјена, називао га реакционаром, упућивао му и разне друге негативне епитете на рачун његове личности. Његош му је одговарао да се не боји његових пријетњи, да Бока Которска не припада Венецији, супротстављао му је витешке и кржаве странице црногорске прошлости.

Занимљиво је истаћи да је и Мацини писао Његошу писма у којима је у име револуције оштро критиковао његову подршку бану Јелачићу и Хрватима који су стали на страну реакционарне, феудалне и апсолутистичке Хабзбуршке монархије. И овај чувени италијански политички мислилац сматрао је да је дошао тренутак да Далмација са Боком Которском, као "млетачке историјске земље", поново припадну Венецији. Његош је и Мацинију оспоравао такав став, истичући да је становништво Приморја истородно са Црногорцима и Брђанима.

II

Петар II је новонастало стање у Хабзбуршкој монархији 1848/1849. године сматрао погодним историјским моментом да дође до сједињавања српских и хрватских националних снага у борби против италијанског и мађарског национализма. Стога је од почетка био на страни српског покрета под вођством патријарха Рајачића и хрватског, на челу са баном Јосипом Јелачићем.

Ток догађаја и њихов расплет 1848/1849. године, међутим, показује да је црногорски владар, владика и пјесник очигледно био у заблуди када је вјеровао да ће такви политички услови осигурати неометан национални развој Срба и Хрвата у Аустрији, да је то прилика да побједи југословенска идеја, односно да се оствари ослобођење јужнословенских народа и оствари њихова заједничка држава. Он је, нема сумње, схватио да револуционарна превирања доносе велике промјене, али очигледно није у почетку могао да предвиди да ће се Срби и Хрвати, а не само њихове водеће конзервативне снаге, у првом реду племство, наћи у процијепу који ће их тако снажно стезати; револуција ће запријетити њиховим националним уништењем, а бечки и петроградски двор су им побједом у антиреволуционарним ратовима, чему су и сами дали велики допринос, затворили перспективу ослобођења и уједињења.

Револуционарни вртлог јесте учинио да се Срби и Хрвати у револуцији 1848/1849. године приближе и нађу на супротној страни мађарске и италијанске револуције, али су и њихове револуционарне владе биле против Срба и Хрвата, против њиховог државног и националног збли-

жавања па, чак, и опстанка. Зато није било изненађујуће што је Петар II стајао на страни Хрвата и Срба које предводе Јелачић и Рајачић као водећи људи конзервативних слојева хрватског и српског друштва. Чинио је то из увјерења да је то једини пут да се Хрвати и Срби одбране од националистичких и шовинистичких насртаја мађарске револуције која је од почетка испољавала угњетачке намјере према њима. Дакле, томе што су се Хрвати и Срби у Аустрији нашли на страни бечког двора поговарала је чињеница што мађарска револуција, иако национална и демократска у борби против Беча и феудалног система друштвених односа - није била спремна да им призна и минимум националних права и слобода. Напротив, револуционарно вођство у Мађарској, с Кошутом на челу, водило је изразиту националистичку и шовинистичку политику према српском и хрватском народу (укидане су националне школе, вршени прогони и масакри Срба и чињена друга злоступа на шовинистичкој основи), па ни једном ни другом није остало ништа друго него да се боре против Мађарске и њеног денационализаторског политичког става и најгрубље политичке праксе.

Ни револуција у Италији - Венецији није имала другачији став према Хрватима и Словенцима, као и Србима у Далмацији и Боки Которској на чије је територије претендовала. Италијански револуционари, међу којима је Н. Томазео заузимао једно од водећих мјеста, нијесу Хрватима и Србима наговјештавали никакво право на властити језик, а камоли да су им гарантовали друга национална права, а нијесу крили ни своје освајачке претензије на источну обалу Јадрана, укључујући и Црногорско приморје. Таква политика италијанске револуције наилазила је на подршку снага *италијанашког* покрета, који је пријетио одрођавањем нашег свијета у Далмацији и Црногорском приморју. Насупрот талијанашком и аутономашком покрету 1848. године се на овом простору формира *славенски фронт*, као антитуђински. Тај фронт је од почетка уживао подршку Његошеве Црне Горе. У таквој ситуацији - када сусједне револуције нијесу показивале никакву спремност да признају национална права словенским народима, већ су им пријетиле гушењем и својом ситничавом и нетрпељивом политиком угрожавале и оно мало права што су одраније стекли - Србима и Хрватима је изгледало сасвим природним да свој национални опстанак бране у савезу са бечким и петроградским двором, који су оштро иступили против револуције. Стога је било разумљиво да су се и Његошева Црна Гора и уставобранитељска Србија нашле на страни Срба у Аустрији. На тај пут усмјериле су их водеће снаге мађарске и италијанске револуције, будући да су својом шовинистичком политиком и праксом запријетиле затирањем српског национа.

Ријечју, двојност револуције 1848/1849. године - демократска према апсолутизму и сламању феудалног друштва Хабзбуршке монархије, а усконационална, шовинистичка и угњетачка према Србима, Хрватима и другим словенским народима - условила је и двојност у ставу наших народа према револуцији, с једне стране реакционарност, али, с друге, и оправдано супротстављање тој револуцији ради заштите националног

опстанка. Та двојност је проистекла из објективности историјског тока догађаја 1848/1849. године. Зато је научно неоправдано и историјски не-објективно оптуживати "варварске балканске Словене" да су били *a priori* против сусједних револуција, а да се при оцјени њихове улоге у револуцији не сагледају сви чиниоци који су условили такво њихово држање и скретање српског и хрватског покрета од револуционарног курса на почетку ка контрареволуционарном смјеру у даљем току револуције.

У тим тако сложеним релацијама треба сагледавати и оцјењивати ангажовање и улогу црногорског владара Петра II у оновременим револуционарним превирањима на јужнословенском простору. Његова политика се прилагођавала историјском реалитету, стварности, али колико год да се мијењала, а мијењала се, та политика никад није прерасла у буржоаски национализам какав је породила Европа. Политика црногорског владара, владике и пјесника била је и до посљедњег дана његовог живота остала национална - српска и југословенска, свакако, гледана са његове позиције и друштвено-политичких прилика оновремене црногорске државе.

III

Петар II је био у праву када је ослобођење српског народа испод турске власти стављао у први план. Он је сматрао за битно да се на рушевинама Османске империје изгради модерна грађанска држава као национална заједница српског народа. Јер, ослобођење српског народа било је од најживотнијег интереса за Црну Гору. Чини се, да му не треба замјерати због тога што је сматрао споредним питање на који начин и помоћу којих и каквих снага ће се то ослобођење обавити и у какве ће економске и социјалне односе то одвести Црну Гору и Српство у цјелини. За њега је било примарно ослобођење српског народа не ради успостављања капиталистичких друштвених односа већ, прије свега, ради стварања националне српске државе, у којој би се нашао читав њен народ. Али и прије револуције 1848. године он је био свјестан чињенице да се ослобођење српског народа не може остварити само борбом против Турака, иако је у његовој ослободилачкој концепцији та борба истицана у први план. Знао је да се српско питање не може ријешити само у оквиру борбе против Турске, јер је велики дио српског народа био и под Аустријом, под хабзбуршком туђинском влашћу. Зато је Његош о питању ослобођења Српства размишљао у ширим релацијама - југословенским. Из тих разлога он је збивања у Монархији која су учинила да се политички зближе Срби са Хрватима сматрао почетним кораком ка рјешењу југословенског питања.

Револуција 1848/1849. године није Црну Гору - друштвено-економски неразвијену, с племенским начином живота и патријархалном културом, као и неким другим њеним особеностима, скрајнуту од ондашњег европског свијета - изнутра нимало узнемирила. Међутим, како се та револуција дотицала и ондашњих њених граница с Аустријом (превирања у Боки Которској и осталом дијелу Црногорског приморја) и битно ути-

цала на промјену односа у Европи, то је неминовно спољнополитички положај Црне Горе диктирао да и Петар II подешава свој став према тим новонасталим приликама. Црногорски владар је према револуцији изграђивао став кроз политичку праксу - увијек полазећи од њеног конкретнoг односа према питању српског националног ослобођења, као и општих могућности које је револуција давала, или одбијала, да се реализују политичке идеје и замисли српског покрета о ослобођењу и других Јужних Словена. Практични кораци које је предузимао према револуцији потврђују увјерење да га она, револуција, духовно није изненадила. Он је револуцију дочекао са властитим циљевима. О њој је просуђивао без предубјеђења, полазећи, прије свега, од интереса Црне Горе и српских интереса у цјелини, тј. на револуцију је гледао као на неповољно стање и како ће она и колико допринијети националном ослобођењу Срба, па и Јужних Словена гледано у цјелини. Ријечју, Његош је револуцију дочекао са сопственом визијом и српства и југословенства - без оптерећења својинским интересима и буржоаским национализмом. Своје практично дјеловање владара и политичара прагматично је усклађивао са својим идејама од историјског замаха, не одвајајући једно од другог. Дакле, држао се сопствене стратешке линије коју је идејно одредио и према српству и према југословенству, ријетко одступајући од својих политичких циљева и могућности.

О односу Петра II Петровића Његоша према револуцији 1848/1849. године и његовим погледима на ослобођење Јужних Словена треба, дакле, судити имајући у виду сложену ситуацију у ондашњој Европи. Занемарује се чињеница да је он на револуционарне догађаје, чак и под претпоставком да су сусједне револуције имале исправнији став по српском и хрватском националном питању, односно према праву Јужних Словена на национално и социјално ослобођење, био принуђен да гледа опрезно и политички мудро и због политике своје моћне заштитнице Русије, која је била противник револуција. Сваки другачији однос према револуцији која је била упререна против Беча, чији је савезник била Русија и чија ће војска и спасти Хабзбуршку монархију угушујући мађарску револуцију - довела би Црну Гору и њеног владара у непредвиђене сукобе и с Аустријом, па и у неспоразуме са Русијом. И из тих разлога Његош је одлучио да помаже хрватски и српски покрет у 1848-1849. години, вјерујући да пут сарадње Хрвата и Срба најреалније води југословенској опцији, да ће та сарадња у перспективи омогућити побједу југословенске идеје и да ће довести до ослобођења југословенских народа. Свеједно што би се то остварило најприје у границама Аустрије!

IV

Прокламовање троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације и избор пуковника (касније генерала) Јелачића за бана - одлуком Хрватског сабора 25. марта 1848. године - Петар II је поздравио као први акт који је отварао пут јачању и осамостаљењу Хрвата и Срба. Он је вјеровао да је тај чин веома значајан и за остварење југословенске

идеје. Рјешења проширеног Сабора у Загребу за црногорског владара су изгледала демократска, обећавала су више од укидања кметства и ограничења феудалних права и привилегија. По свему судећи, он је и први Јелачићев наступ разумио као банову југословенску оријентацију. Наиме, Јелачић је писао: "Народност, слобода, једнакост, и сојуз све једноплемене браће под круном југословенскога нашега краља Фердинанда, то је наша величина, наша корист, наша слава, то има бити дични подвик далматинских патриота". Јелачићев став да ће се Југословени ујединити под круном "краља Фердинанда" Његош је очигледно сматрао конвенционалним и споредним питањем, јер много важније од тога је било да ће се остварити "сојуз једноплемене браће" национално угрожене од мађарске и италијанске револуције које су испољавале недемократски, шовинистички и искључиви став према Србима, Хрватима и осталим Словенима.

Његошу није сметао Јелачићев аустрославизам. Напротив, гајио је увјерење да ће тај аустрославизам који је заступао хрватски бан једног, и то блиског, дана прерасти у југословенство онако како га је он замишљао. И сам Његош је допринио стварању илузије о Јелачићу као народном бану, човјеку који има осјећај за народна стремљења, хрватском родољубу и водећој личности највећег дијела Јужних Словена, будући да је потицао из средине војног племства, а не из омрзнутог старог велепосједничког. Као таквог га је приказивала и хвалила и српска штампа и поједини истакнути Срби. О Хрватима и да се не говори. Тек касније ће Његош увидјети да је био у заблуди у односу на Јелачића и његову улогу, увјериће се да је он, у првом реду, поуздани аустријски генерал који је имао задатак да брани Монархију.

Постоје индиције, истина, према неким још недоказаним свједочењима, да је Петар II слао у Загреб, почетком прољећа 1848. године, војводу Ива Ракова Радоњића са Његуша (са још једним делегатом), да бану Јелачићу усмено пренесе његову поруку да се прогласи "независним баном троједне краљевине". Преко овог свог изасланства наводно понудио је Јелачићу и војну помоћ од 1.000 Црногораца. Војну помоћ му је и касније нудио (септембра 1848) за борбу против Мађара. Радио је, нема сумње, колико је то било у његовој моћи, да се између хрватског и српског покрета, као и унутар њих, оствари пуно јединство. Он је сматрао да је наступио погодан тренутак да се оствари јединство Југословена без обзира на то какво је то југословенство и које се снаге повезују на тој линији. Тако у једном писму црногорски владика пише бану Јелачићу, да га је "тајна судбина на чело Јужних Словена поставила" да уклони "гадну љагу са лица силних Славјана који до дана данашњега ништа другог нијесу били до продани и жалосни робови и надничари других народа". Он очекује од Јелачића да ће кренути путем борбе за ослобођење свих Јужних Словена од њихових вјековних угњетача. Подсјећа га да "већ земља од ове мрске неправде стење, душе су благородно мислећих Славјана у вјечној муци, стиде се свијета и људи због овога ниског стања у коме се наш народ налази, ради чега мимо проче овај зли нарок нас прати, зашто смо привикли робовати". На крају писма поставља питање:

"Зашто ми своје силе не познајемо, зашто неко слијепо надахнуће управља Славјанима, те се самовољно у туђе вериге вежу?" Наглашава му Његош да је он "са овом шаком народа под анатемом тирјанства и шпијунства, слободан, али што ми је боље, кад гледам около себе милионе моје браће ће стењу у туђе ланце?" Храбрио је и подстицао бана Јелачића на акцију за ослобођење Хрвата и Срба револуције која им је пријетила затирањем.

Нијесу то били никакви Његошеви уступци Бечу, како се то знало једнострано тврдити у марксистичкој историографији претходне Југославије. Он једноставно овим није чинио никакве уступке Аустрији, већ је сматрао да је дошао тренутак да се оствари јединство између Срба и Хрвата, будући да су и једни и други били угрожени од екстремног национализма мађарске и италијанске револуције. Јер, пристанак уз сусједне револуције, засноване на јаким националистичким набојима и шовинизму, значило би потенцијално и прихватити мађаризацију Срба и Хрвата, односно италијанизовање Далмације и Црногорског приморја, а то, наравно, није долазило у обзир.

Петар II, понесен идејом борбе за југословенску заједницу, био је увјерен да настали догађаји свим јужнословенским народима пружају јединствену прилику да своје жеље и надања, од којих је његова идеја о Југославији коју је јасно артикулисао и прије 1848. године, и која је по свему имала приоритет у односу на друге, претворе у реалност. То потврђују, осим писама упућених бану Јелачићу, и његова писма која је слао и другим најугледнијим личностима тога времена у Србији и Хрватској, саопштавајући им да од јединства Срба и Хрвата зависи одбрана "народности" од сусједних револуција.

V

Црногорски владика и владар је од почетка револуције настојао да оствари јединство православних и католика у Боки Которској и Дубровачкој области. Знао је да је то предуслов да се одбране од италијанизације, коју је подржавала струја блиска револуционарној влади Венеције на челу са Н. Томазеом. У том циљу он се почетком јуна 1848. године обраћа Бокељима и Дубровчанима, "од обје цркве", прогласом ("Објављење" штампано у 500 примјерака), у коме тек конвенционално спомиње "круну ћесарску", захтијевајући од њих да остану вјерни својој народности и да се не "дробе" на "различите партије". Мудрошћу владара и црквеног поглавара позивао је Бокеље и Дубровчане да све оно што их дијели одбаце и да буду *"срцем привржени својој народности и сасвијем вјерни и послушни Јелачићу, свом једноплеменом бану од троједне краљевине, који је под круном ћесарском"*. Није Његош пропустио да им припријети ако се покажу "невјерни", ставивши им до знања да ће им у том случају Црногорци постати "заклети непријатељи". Но, истовремено им је обећао, ако се буду држали његових савјета, да ће Црногорци и Брђани бити готови да им притекну у помоћ и да ће "за вашу слободу уједно нашу крв пролити".

Своје погледе на догађаје у вртлозима 1848. године који су били повод за ширење *објављенија* у народу Бококоторског и Дубровачког округа, Петар II је образлагао Едоарду Грију, окружном капетану у Котору и савјетнику аустријске владе, који је због тога био узнемирен мијешањем у аустријска унутрашња питања, чињеницом да га је написао и објавио само из разлога што "оно истиче из оних чувстава" која је "свагда питао (гајио) к правитељству аустријскоме". Неспоразум је последице овог Његошевог објашњења отклоњен.

Али *објављеније* је изазвало жестоко реаговање његовог дотадашњег пријатеља Томазеа, послужило је за распламсавање сукоба између два великана. Томазео, као изразити италијански националиста, није никада опростио Његошу што није стао на страну италијанске револуције. Штавише, и последице смрти црногорског владара и владике, он је, разним поводима и у разним дјелима, писао о Његошу неоправдано ружно, грубо и клеветнички. Замјерао му је што је ишао у походе аустријском канцелару Метерниху, па, чак, и то што се "уз француска вина" дружио са једном лијепом балерином, плесачицом "италијанског позоришта, вријеђајући руски двор који га издржава". Највеће погрде о црногорском владици овај чувени италијански пјесник и политичар, мада је високо цијенио његову поезију, изрекао је у својим списима који су, према опоручи, објављени неколико деценија последице његове смрти. Разлог је био јасан: није могао да Петру II опрости то што се енергично супротставио намјерама италијанске владе да загосподари Боком Которском, Дубровником и Далмацијом и што је здушно подржавао Србе и Хрвате који су стали уз бана Јелачића и аустријски двор.

Обраћање црногорског владике Бокељима и Дубровчанима и позивање на потребу остваривања јединства дало је извјесне резултате, али су и Бокељи, одговарајући на његово *објављеније* и пријетећа писма, у којима их је опомињао да се не одазивају на позиве "и ласкања туђинска" (мислио је на Италијане), јасно изразили свој однос и према догађајима у Монархији и према сопственом схватању југословенства. Наиме, бокељски прваци, у том смутним данима, испољили су и мудрост и родољубље достојно поштовања генерација. Они су са скупштине представника свих 16 општина бококоторског округа (одржана у Прчању 1/13. јуна 1848), хладно и с политичким резонем отписали и црногорском владару у Цетињу и бану Јелачићу у Загребу. Петру II најприје потврђују пријем његовог писма, "у којему нас принуђавате да се Бану од троједне краљевине здружимо", а затим му стављају до знања да не прихватају безусловно прикључење новоствореној троједној краљевини. "Ми никако противљење немамо сајединити се са свијема државама славеносербскијема, кад оне постану самосталне и без туђег уплива под ћесарском круном". И даље у одговору истичу да они од владике очекују обећање да ће им пружити "руку помоћи противу свакога иностраног нападенија" за шта ће му бити благодарни у име "свега народа и надамо се тврдо и бескољбно, да ћете познатим родољубијем нами, ће би се та потреба јавила, брацки прискочити". Рачунали су на војну помоћ Црне Горе у случају да револуционарна влада Венеције, која је од првог дана

истицала своје претензије на Далмацију, Боку и остали дио Црногорског приморја - области које је држала под својом влашћу до краја XVIII вијека - посегне да поново окупира.

Одговарајући Хрватском сабору и бану Јелачићу, Бокелџи им најприје стављају до знања "да ми Далматинци ниесмо но Бокези", а што се тиче уједињења, постављају услове који би претходно требало да се испуне. "Без сумње - пишу Бану - кад би настојећи догађаји корачали, да се државе славеносербске, то јест југословенске у једно соједине под штитом ћесарскијем без уплива никакве туђе народности нпр. Талијанске, Мађарске, Њемачке и тако даље, без сумње Бока Которска противна бити неће, да се жеља Ваша испуни, што се сојединенија тиче. Али данашња обстојатељства, и навлаштито она што сте ви унгарској круни подложни не допуштају, да ми за то сајединеније жртвујемо својом независности наше народности, која је нама призната у новоме уставу царства аустријскога. Кад свака југословенска држава правилним путем постане самостална без туђег уплива, кад се збуди оно што сви желимо, тј. основа словенског царства под цесарским штитом, кад у најпосље једнака права буду слободно међу реченима државама уговорена и постављена, окружује Боко-которско од своје стране радосно ће себе у томе сојузу приписати".

Зар услови које су постављали Бокелџи троједној краљевини и њеном Сабору и бану не значе клицу неке врсте федеративне државности Југословена? Јер, "једнака права међу реченима државама", у овим условима јесте визија те независности - "без уплива никакве туђе народности". Да би ушли у састав троједне краљевине, Бокелџи су тражили да се Хрватска претходно одвоји од Мађарске, али и да буду сигурни у то да се неће дирати у њихова стечена права.

То све говори да је на Прчањској скупштини бокелџких представника, условно речено, преовладала југословенска струја, мада ни она није жељела да жртвује стечена народносна права Боке Которске и осталог Приморја уједињењу хрватских земаља које би и даље биле зависне од Мађарске или било које друге туђинске силе. Наглашавањем да су они, Бокелџи, за то да се створи држава славеносрпска, то јест југословенска, и да су за то да се "у једно соједине под штитом ћесарскијем", изражен је само став да су они за легитимизам, што је у оно вријеме било владајуће начело у Европи проглашено још на Бечком конгресу (1815), а брижљиво његовано од европских конзервативних снага, односно Свете Алијансе.

Револуционарна гигања су продрмала Црногорско приморје, али захваљујући мудрости бокелџких првака све је прошло без већег крвопролића. Прчањској скупштини, међу представницима општина боко-которског округа, присуствовао је и млади *Стефан Мийиров Љубиша*, будући књижевник и велики српски национални радник, који је представљао Будву, односно Паштровиће. Тешко је, међутим, утврдити колико је овај знаменити Србин онда, као врло млад, могао да утиче на закључке Прчањске скупштине, јер о томе нема прецизнијих података, али се може претпоставити да његов удио у њиховом формулисању није био

мали. Уосталом, његова каснија национална и политичка активност, коју је испољио у одбрани српских националних права као дугогодишњи посланик Бокешког округа у Далматинском сабору у Задру и Царевинском вијећу у Бечу, говоре да је Љубиша и у револуцији 1848/1849. године на широка врата ушао у политички живот. Остаје за даље истраживање и питање: Колико је и каквог утицаја могао имати он и на ток догађаја у Грбљу, гдје је једино избила жестока буна против режима аустријске власти у Котору 1848. године. Такође би било од значаја да се одговори и на питање колико је и Петар II Петровић Његош имао утицаја, а јесте, јер је наредио да се црногорске чете повуку из Приморја, на смиривање Грбљанске буне и налажење политичког компромиса између побуњеника и аустријских власти у Котору.

Поучени историјским искуством с почетка XIX вијека, када је био учињен покушај уједињења Боке Которске са Црном Гором (1806-1807. и 1813), а што се показало историјски нереалним с обзиром на став великих европских сила према том политичком чину - овога пута Бокелји су прихватили само оне Његошове савјете који су се тицали изграђивања става према новонасталим догађајима, прихватили су и његову југословенску идеју и, наравно, његово тумачење да у датој историјској ситуацији није могуће остварити уједињење Црне Горе и Боке, иако је и он, као и његов стриц, митрополит Петар I, о томе размишљао.

Наиме, уједињење Боке са Црном Гором није било могуће остварити у датим историјским условима, па су се Бокелји задовољили обећањем Петра II да ће им Црна Гора пружити помоћ ако би их ко напао (Италијани), о чему су се тада проносиле гласине. Савјетовао их је да они и Дубровчани не отказују послушност "законитоме ћесару Фердинанду I без икаква узрока или невоље", да не иду примјером других "малитих народа који ће себе и вас без икакве потребе упропастити", алудирајући на Италијане. Пише им то у мају 1848. године, када се увјерио да се и становништво Боке узнемирило по примјеру других народа, па их опомиње да се те обијести клоне. Црногорски владар није крио своју забринутост догађајима у Боки изазваним револуцијом, прије свега пропагандним дјеловањем присталица Венеције, чија је влада јасно истицала да је дошао час да поново овлада и Боком Которском и цијелом Далмацијом. Стога је налазио за потребно да свештенство, капетане, кнезове и читав бокешки народ опомене и подсјети да су Бока и Црна Гора "тако спојене као душа и тијело, један народ и дух, један обичај и језик, и један без другог не може ни живјети ни умријети, и зато вас ја у срцу не разликујем од Црногораца и готов сам вазда с вама зло и добро дијелити". У име тог јединства и истородности припријетио им је у случају непокорности аустријском владару и приклањања венецијанској влади.

Устав Аустрије, на који су се позивали Бокелји у свом одговору Хрватском сабору и бану Јелачићу, иако изнуђен и октроисан, давао им је какве-такве гаранције о извјесној аутономности и испољавању својих народносних права. И то је био разлог што је Прчањска скупштина изразила опрезан став према стварању троједне Хрватске краљевине. Тада Бокелји нијесу могли знати да ће с угушењем револуције бити укинут и

тај устав у Монархији, као сувише либералан (поново је уведен тек 1859. године). Југословенска оријентација Бокеља у 1848/1849. години и њихово условљавање за улазак у Хрватску као троједну краљевину у склопу Монархије - показали су се далековидим, јер је Бока Которска све до 1818, до уједињења југословенских народа у једну државну заједницу, остала засебна административна област у Аустријском царству, што је за њу имало одређених предности.

Петар II Петровић је са брижношћу пратио све догађаје и појаве у сусједној Боки, плашећи се да револуционарна влада Венеције не обнови италијанску власт у нашем Приморју. Бока је Црној Гори била увијек историјски прозор у свијет, преко ње се и Његош, више него његови претходници, повезивао с Европом. Стога је настојао да у то смутно вријеме одржи добре и пријатељске односе с аустријским властима и са Бокељима које је позивао да остану "срцем и душом привржени својој народности и сасвијем вјерни и послушни Јелачићу, свому јединоплеменом Бану од троједне краљевине, који је под круном ћесарском". Црногорски владика се није супротстављао погледима Бокеља на југословенско питање, иако су ти погледи у понечему одступали и од његовог схватања југословенства. За њега је било најбитније да они не приступе револуционарној Венецији. Са Његошеве идејне линије било је најбитније да су Бокељи одлучно стали на становиште да бране своја стечена права и да јачају своју народност, да су испољили одлучан став да ће се борити против туђинске супремације - "Талијанске, Мађарске, Њемачке и тако даље" - да су наклоњени, иако с извјесним резервама, према Јелачићевој политици за коју је држао да је од користи не само за Хрвате него и Србе. У свему томе за Његоша је било важно да Бокељи имају право да траже снажан ослонац у тврдом црногорском залеђу и да се држе његових савјета. И заиста он их такве и прихвата и југословенски усмјерава, што ће оставити дубоког трага на тој линији блиске братске сарадње све до коначног ослобођења Боке 1918. године.

Првих мјесеци револуције 1848. године, Петар је имао много тешкоћа да обузда Црногорце да не упадају на територију Боке ради пљачке, гдје су се сукобљавали са мјесним становништвом и аустријским органима власти. Преписка коју је водио с Едоардом Гријом, окружним капетаном у Котору, свједочи да су се Црногорци користили насталим врењем, па су све чешће упадали у Приморје, пљачкали и нападали аустријске поданике. Његово ангажовање и строге наредбе које је издавао да би спријечио такво самовољно понашање црногорских поданика, "да више зла не буде", како је писао Грију, ипак нијесу пресјекли те појаве. Упозоравао је црногорски владика и да аустријске власти црногорском народу чине одређене неправде: 1) "што им се не дозвољава пазаровати ће су пазаровали од памтивијека; 2) што пандури са њима грубо поступају, и 3) што аустријске власти намјеравају да граде утврђење испред Мирца". То је по мишљењу црногорског владара доводило и до немира у "овој бесмисленој смутњи" насталој у Аустријском царству.

VI

Његош је помно и с посебном пажњом, па и нестрпљењем, пратио ток догађаја код јужних Словена у Аустрији и мимо сусједне Боке Которске. У писму од 20. XI (1. XII) 1848. године он пита Станка Врза: "Иде ли наша ствар на те стране правцем? Хоће ли се наш народ свијету показати народом благородним и достојним самосталности своје или ће вјечно обожавати туђе вериге, које им већ толика вијека готово препилише врат и сатријеше народност?" Не крије чуђење што се то "с нашим г. Гајом урадило", па тражи да га Враз обавијести каква је "несрећа слијепог демона" и код Хрвата "своје злобно и отровно сјеме" донијела. Сматра да су већ учињене велике погрешке, и да се од правог циља далеко одступило". Наглашава му да би било добро ако се у тој процјени ситуације вара, јер "Ако се сада сагријеш, дуго ћемо тај гријех кајати". У томе је Његош, на жалост, био у праву.

Већ је речено да се српски покрет у Аустрији, помогнут од Срба из Србије, окренуо против мађарске револуције, а не против феудалних структура друштва Аустрије. Што је до тога дошло велику кривицу сноси мађарска револуција због свог националистичког и шовинистичког става према Србима и Хрватима и другим Словенима. У таквим условима савез Хрвата и Срба, направљен у самоодбрани, давао је изгледа да може довести до уједињења Јужних Словена. Стога Петар II није никако могао дејствовати у прилог револуције а да не дође у сукоб и с Аустријом и вођством српског и хрватског покрета, па и да изневјери своју националну политичку концепцију. У нади да ће се борба Срба и Хрвата против Мађара развијати у самосталан покрет ка јужнословенској независности, Његош је желио да има и директнијег утицаја на ток догађаја. Чини се, тако треба разумјети и његову понуду Хрватима, новембра 1848. године, да упуту у Хрватску војну помоћ од 2.000 Црногораца. Пишући о тој својој спремности генералном гувернеру Далмације А. Турском, он наводи и разлоге за то, истичући да смо "једно по једноплемености", а друго Црногорци су вични "по њиховој природној наклоњености војничке трудове сносити". У том писму Његош изражава не само интересовање већ и забринутост за смјер развоја српског и хрватског покрета у Аустрији. То потврђује његова мисао, која гласи: "Видећи ја да моја сабраћа Срби и Хрвати показују се најавно да правцем иду наклоњени к народности и к покрету, и мене је иста мисао одушевљавала која и Црногорце, ако устанак Србах и Хрватах не би била слијепа нека потстрека, која би на опште наше поруганије пред свијетом служила". Ако би се десило ово посљедње, Његош каже, он би и Србе и Хрвате "држао за посљедњи народ" у свијету и да би у том случају престао да се назива њиховим братом. Није пропустио да изрази жаљење што међу Јужним Словенима нема јединства, истичући да, не само код њих већ и код свих Словена, нема ни свијести о њиховој важности и снази, због чега прихватају инфериоран положај у Европи ("што морају бити робље у Европи").

Хрватски бан Јелачић, као што је познато, није прихватио Њего-

шеву војничку понуду, резонујући (из свог главног стана у Бечу), да му ова неће бити ни потребна, а можда се више прибојавао самовољних Црногораца, њихових својеглавих и распусних ратничких навика. Одбијање војничке помоћи вјероватно је имало и друге, дубље политичке мотиве. Јер, Јелачић је морао знати, а не само наслућивати, да црногорски владар има тежње које иду даље од пораза Мађара - да је поборник уједињења Јужних Словена и, према томе, у крајњем, одвајања Хрвата и Срба и од Аустрије, на шта он, хрватски бан и аустријски генерал, није ни у сну помишљао. Није Јелачић желио да Његоша и његове непослушне горштаке, Црногорце, има ту на свом тлу, гдје би се непосредно укључили у војна и политичка збивања.

Војну помоћ црногорског владара није прихватила ни Русија 1849. године, чија је армија дошла, на позив Бечког двора, да гуши мађарску револуцију. (Његош је јуна 1849. године генералу Орлову нудио одред од 4.000-5.000 Црногораца за ратовање у Мађарској.) Иако су то одбијање петроградски војни кругови мотивисали приметношћу пребацивања црногорске нерегуларне војске морем преко Трста, а затим до брдовитих терена западне Мађарске, гдје је она могла једино бити употријебљена (за брдско ратовање), разлози су стајали, рекао бих, више у чињеници што је и њиховог господара и непослушне црногорске ратнике требало оставити по страни европске политике. Русија је и тим ставом показала да је Црна Гора искључиво објекат њеног старатељства и да црногорског владара жели да искључи из непосредног ангажовања у расплету револуције у Аустрији. Петроградски двор није желио да учини ни један корак који би у оној ситуацији био у било чему супротан политици Бечког двора. Његош је добро уочио да су у то умијешани прсти Аустрије, што се види из његовог писма упућеног аустријском министру унутрашњих послова, фебруара 1849, у коме, између осталог, каже да се нада да ће аустријска влада убудуће испољити "благородне симпатије к Црногорцима".

Петар II је и крајем 1848. године био увјерен да још није усамљен у својим жељама и идејама да је могуће остварити српско и југословенско ослобођење правцем којим је покрет ишао. Искре наде као да су стизале са више страна. Тако, на примјер, тршћански Словени позивали су га да буде члан њиховог *Збора*, а он одговара неком Тршћанину, писмом од 20. X (2. XI 1848), поздрављајући ту идеју и истичући да ће оснивачима служити на велику част ако тај њихов Збор, као организација, "буде славјански". Јер, дошло је вријеме, каже Његош, да Европа види "да нијесу Славјани рођени за ропство" већ да се и они боре против сљепоће а за своју слободу. "Ја се чудим - каже он - а нигда се начудит не могу, како неким људима може постидно ропство толико драго бити". Кори Славјане што су толико пасивни и што трпе власт туђина, што "за ропством теже". Јасно он већ чини алузију да Словени ни из тадашњих догађаја неће остварити слободу, већ ће и даље остати подјармљени, у служби туђину. Мјесец дана касније (20. XII 1848 / 1. I 1849), Петар II пише генералу и бану Јелачићу да поради да уједини Далмацију са Хрватском и да у уједињеној Хрватској обезбиједи сва права словенском

народу. У том писму он не скрива своју љутњу на вође Далмације, као и на Бечки двор, што су испољили незахвалност према бану, који је успио да спаси и пријесто у Бечу, односно династију и Аустријско царство.

Колико је црногорски владар вјеровао, ношен својим жељама из своје трагичне усамљености, да се може помоћи Југословенима и колико је био увјерен у моћ Јелачића и колико је, чак до наивности, иако је био један од реалних политичара у другим процјенама историјских догађаја и људи, држао до личности хрватског бана - види се из сљедећих мисли: "Тебе је тајна судбина - пише он Јелачићу - на челу Јужних Славјанах поставила ... али се види све Твоје изопачују. Спасио си престол, династију и све њене посљедоватеље; учинио си им услугу какву им нико јоште није учинио од њина постања, па твоји здрушници послије неколико дана мјесто захвале намећу Далмацији стари гвоздени јарам. А Далмација је Твоја бановина. Далмација за дивним братством не чезне али што је сирота крива кад не види даље од носа. Али сада, или хоће или неће, морати ће се трести талијанства... Рашта смо привикли робовати, рашта своје силе познавамо? Рашта неко слијепо задахнуће управља Славјанима, те се самовољно у туђе вериге вежу? Ја сам, истина је, с овом шаком народа под анатемом тирјанства и шпионства слободан, али шта ми је боље кад гледам околу милионе моје браће ће стењу у туђе ланце?... И што се снажном мишицом не узмогне држати оно све треба за ништа сматрати". Петар II је био убијеђен да је Јелачић послани месија према коме је "цијели народ наш" упро очи, јер је у стању да ослободи Јужне Словене и да уклони "гадну љагу са лица силних Славјанах, који до дана данашњега ништа друго нијесу били до продани и жалосни робови и надничари других народа". Стављао му је до знања да је то "задатак велик", и да "њим Европа нови лик добива".

Уједињени Јужни Словени - истицао је Петар II - Европи су требали да дају тај нови лик, не питајући се колико је то историјски било реално. Зато он наставља да се упорно залаже за њихову сарадњу и јединство, у првом реду Срба и Хрвата, јер је у тој сарадњи видио и највећу залог за остварење њихових националних интереса. Тако он, почетком 1849. године, у једном писму подсећа Димитрија Медаковића, познатог српског публицисту и историчара, родом са хрватског простора, на националну обавезу изграђивања сталне сарадње и јединства између Срба и Хрвата: "Једном смо вас поздравили да се придружите браћи Рватима, да сте заједно док вас зла срећа понијела није". Није то било ништа друго него настојање да се истраје на југословенској линији у оквиру могућег дјеловања.

Из писма Петра II грофу С. Штадиону, министру унутрашњих дјела у Бечу, од 27. фебруара / 11. марта 1849. године, види се да је и даље вјеровао у сусједну Аустрију, увјерава га, и да ће "она иста чувства чистота пријатељства" према њој "и унапријед остати". Из садржаја овог писма да се наслутити да се у Бечу нешто сумњало на црногорског владара кад је био изазван да напише и да се "његово име не да злоупотребљавати, нити се к њему могу никаква опака толмачења односити". Увјерава он министра Штадиона да је "љубитељ благоразумне слободе

која дичи и облагорођава човјека", али и да је истовремено и "највиши непријатељ анархије која је гора него куга". Он је под анархијом подразумијевао смутњу и врење у Монархији, прије свега у свом сусједству, против чега је од почетка имао одбојан став. "Та мене је анархија (мисли и на племенске међусобице и непослушност својих поданика - М. Д.) више главобоље дала но иком у Европу". Стога он нема разлога да буде "непријатељем Аустрије, иако је досадашња аустријска политика на наслов Црне Горе и мрзила", али се никада није борила "противу наше слободе". А што се "тиче мијешања неких општина црногорских (племена - М. Д.) у послове бокеске" тога је било и раније против његове воље и може се догађати и убудуће због блискости општина, јер је то тешко спријечити "доклен се гођ у Боки комеша".

То мијешање у послове бокешке било је у вези са буном Грбљана којима су притицали у помоћ Његуши и други сусједни Црногорци мимо сагласности свога владара. Занимљиво је да Петар II аустријском министру отворено ставља до знања да његово "влијаније јако дјејствује на народ бокески", али само ако аустријске власти Бокељима буду дале олакшице (пореске и друге) сразмјерне "њиховом биједном крају". Ако се буде тако поступило биће довољне "неколике моје ријечи", наравно, "ако је то угодно аустријском правитељству, да се они поврате сасвим у послушаније". Није скривао своје увјерење ако "им тек остану на врат исти терети који су им наметнути ево неколике године", а које они због свог сиромаштва "сносити не могу", онда се он неће "у то нипошто мијешати", "јербо бих противу своје части поступио" - одлучно закључује своје писмо царском министру.

Бан Јелачић се 20. III / 1. IV 1849. обраћа писмом Његошу да спријечи прелазак својих људи "с намјеренијем непријатељским у Боку", а "ако би Которани по савјет к Вама дошли", молио га је да их савјетује "како је за корист нашу потребно у Боки Которској мир држати", а њихове жеље он, бан, ће "законитим путем влади поднијети" и да ће заступати њихова права. Истога дана бан Јелачић је упутио и проглас Которанима у коме их је позвао да се држе "реда, мира и братинске слоге", да буду вјерни цару и да не нарушавају "говорењем и чињењем сјајно име словенско, с којим се Србљи и Хервати диче...". Ово Јелачићево обраћање, молба, а затим и пријетња Бокељима било је свакако изазвано побуном Грбљана и њиховим сукобом са властима у Котору.

VII

Од марта 1849. године догађаји су се кретали тако да је Његошу постајало све јасније да ће неминовно услиједити неповољан исход за српски и хрватски покрет у Аустрији, почела је да се топи његова нада у остварење југословенске идеје. Сазнање да је бечка влада Јужне Словене смишљено и лукаво водила и усмјеравала против револуције да би само спасила двор Хабзбурга и Аустрију, а не да би им омогућила било какво уједињење, макар и под "ћесарским штитом", као и да је Јелачић

био и остао само ревностан аустријски генерал - било је за Његоша велико разочарање. Тако је с током даљег развоја догађаја његов тон постајао све оштрији и прекорнији у обраћању Јелачићу, све док се односи међу њима нијесу потпуно охладили и најзад угасили. Оно што је наслућивао, пишући Станку Вразу, у јесен 1848, да уочава "страшне погрешке" нашега народа и његових вођа, и "да се од правог циља далеко отступило", с надом "да се варам", на жалост, потпуно се обистинило. Расплет догађаја 1849. године му је показао право лице Јелачића, коме је прорицао улогу спаситеља, месије Јужних Словена. Сазнао је да бан хрватске троједне краљевине, као дисципливан аустријски генерал, није марио за југословенство, нити је за њега био спреман да било шта жртвује на штету Аустрије. Показало се колико је и сам Петар II био у заблуди, вјерујући да ће Хрвати и Срби под Јелачићем, успјети да се осамостале и да у погодно вријеме створе једну јужнословенску државну заједницу.

Губљење наде у остваривање идеје југословенства јасно се ишчитава из Његошевих писама (писаних априла и маја 1849), упућених српском кнезу Александру Карађорђевићу и дубровачком књижевнику Меду Пуцићу. Кнезу Србије он пише да се српска политика у Војводству, која је бранила Србе од Мађара, свела у најамништво за Аустрију. Јер: "Војводство на слабе гране стоји, па и да је сасвим ослобођено од Мађара, за српство никаква напредка, како Срби за себе не војују него за туђина". Разочаран у покрет Срба и Хрвата, истицао је даље да је било много боље да се Србија, умјесто ангажовања на страни Срба у Војводини, заједно са Црном Гором окренула према Босни и Херцеговини и да су помогли њихово ослобођење од Турака. "Данас би се у рукама имало оно што се не би могло лако изгубити" - закључује Његош самоувјерено.

Његошево писмо Дубровчанину књижевнику Меду Пуцићу још више свједочи о његовом разочарању у исход покрета Срба и Хрвата у Аустрији, не скривајући његову мисао да је југословенство још увијек само "идеална ријеч". "Ја сам се у почетку нешто надао" - пише Његош Пуцићу, 23. априла (5. маја) 1849. - "но данас видим да је засад југословенство идеална ријеч која само грознијем гласом лијепо звони. Што је Бановина (Троједна Краљевина) и Војводство? То су мртве историчке ријечи - друго ништа. Југословени силе своје не познају, па и заслуге своје не виде. Стога они себе и предају слијепо у безусловно ропство туђину. Ово је вјечна мука за оне који су њихови и за оне душе које ово осјећају - него свеједно бива кад наша браћа не знаду разумјети што је дична слобода".

Већ је споменуто да је Петар II поздравио одлуке Мајске скупштине у Карловцима и успостављање Војводства. У романтичарском заносу и жељи за што бржим јединством свих Срба, па макар и у најформалнијем виду, сматрао је да ће њихово Војводство допринијети општем ослобођењу српског народа у границама Турског царства, разумије се у савезу са Црном Гором и Србијом. Поздрављао је Ђорђа Стратимировића и Стевана П. Книћанина, водеће личности Срба у Војводини, и

одликовао их Медаљом "обесмрћеног Обилића". На том високом одликовању С. Книћанин Владици, "Господару црногорскијех јунака!", одговорио је из Београда, 7/19. марта 1849. године, захваљујући му што га је издигао на ниво витезова Душанових и соколова Карађорђевића. Увјерава га да ће "високо оно одличје, којим си ме као добри отац обрадовао" достојно носити и да ће и убудуће "страдајућој у Угарској браћи Србима у невољи" помагати.

Иако је Петар II био против политике Мађара и Италијана, односно њихових револуционарних влада због тога што су угрожавале национална права словенских народа, то не значи да је он био и против сваке друштвене промјене. Напротив. Зна се да је он, заједно са Гарашанином и другим водећим личностима Србије онога времена, разрађивао програм и припремао побуне и устанке српског народа у Турској, у комбинацији с ослободилачким акцијама Црне Горе и Србије. На том плану, он је био у ствари национални револуционар у пуном значењу тог појма. У припремању и разгарању ослободилачког покрета око граница Црне Горе Његош је доиста био борац великог ослободилачког замаха и акције.

VIII

Средином 1849. године немирно стање у Боки Которској, изазвано буном Грбљана због тешких пореских оптерећења, а која је резултирала сукобом са полицијом и војском те и жртвама на обије стране, непосредним ангажовањем црногорско-брдског владара и попуштањем аустријских власти, почело се смиривати. Петар II је успио да увјери и локалне аустријске власти и бечку владу да је у интересу обје земље да на миран начин становништво остварује своје интересе. Томе снашљивијем поретку допринијело је и енергично дјеловање црногорског владара да се регулише прелазак Црногораца и Брђана на аустријску територију и да их обавезе на њихово мирно понашање, као и да добије гаранције од аустријских власти да ће коректно поступати према њима.

Нормализовање односа с Аустријом било је значајно и на плану одбране Црне Горе и Брда од евентуалних турских напада, затим куповине оружја и муниције и права слободног транзита преко њене територије. Биле су то привремене противуслуге Аустрије Петру II, који је у револуционарним превирањима - када Бечка влада "немаше кад ни главе на Боку обратити", због заузетости у сламању мађарске револуције и борби против италијанских аспирација на Далмацију - пријетио Боки да ће је, ако се не примири и покуша од Аустрије отцијепити, "сву прахом и пепелом учинити". Међутим, набавком оружја, муниције и других војних и других потрештина, Црногорци се нијесу дуго користили. Аустријска влада је и даље с неповјерењем гледала на однос Црне Горе према Приморју, па је, највјероватније због тога, донијела одлуку да се Црној Гори забрани испорука оружја и другог ратног материјала. Штавише, аустријске власти су 1850. године забраниле превоз топовских граната морем ("неколике иљаде зрна и картеча за топове"), купљених

раније у Енглеској, као и друге муниције и оружја за Црну Гору. Окружне власти у Котору и губеријалне у Задру ту забрану транспорта ратног материјала у Црну Гору образлагале су наводном опасношћу да до њега могу доћи Бокељи у вријеме кад се "Аустрија побједоносна миром надслацава". Та образложења, без обзира на то што је у Боки било талијанаштва нијесу била убједљива, јер 1850. године заиста није било бојазни од неке нове побуне против Аустрије, поготово што је већ био ступио на политичку сцену апсолутизам Александра Баха, министра унутрашњих послова. Разлози због којих је аустријска влада забранила транспорт оружја и муниције у Црну Гору били су савим друге природе. Највјероватније је на Беч утицала Порта, будући да су је у то вријеме узнемиравале вијести о стварању конспиративних организација за припремање ослобођења српског народа од Турске.

Одлука аустријске владе из 1850. године о забрани увоза у Црну Гору оружја и муниције, у вријеме када јој је пријетила велика опасност од турског напада, била је више него велика незахвалност према Петру II, који је судбоносне 1848. године "спасио Боку Которску и округ Дубровачки од потпуног разорења", и што је утицало да у њима "докрајчи анархију". Погођен том промјеном аустријске политике, новембра 1850. године пошао је у Беч са захтјевом да се Црној Гори поново одобри набавка оружја и муниције у Аустрији, под условима како је то било утврђено раније. Од канцелара кнеза Шварценберга тражио је као дар за учињене услуге у догађајима 1848. и 1849. године и "дванаест топова и неколико стотина центи барута". Да би на овај захтјев добио повољан и брз одговор, обратио се и Јелачићу за посредовање. Бечка влада је одобрила Црној Гори увоз оружја, с мотивацијом да ће оно бити употребљено за властите потребе, а не за рат против Турске. Захтјев за уступање дванаест топова и означене количине барута као поклон одложен је ("за сада"), јер политичке прилике нијесу допуштале да се то црногорско-брдској држави и у оно вријеме учини. Петру II је речено да ће му Аустрија у случају да Турска нападне Црну Гору и Брда пружити одговарајућу помоћ, укључујући и тражене топове и барут.

Упућеност Црне Горе и Брда на приморске пазаре, гдје су набављани не само оружје и муниција него и сви занатски и индустријски производи, и преко којих је ишло оно мало извоза из Црне Горе, потребе за коришћењем зимске испаше за стоку, могућности запошљавања (у поморству и другим привредним дјелатностима), исељавања, као и повољни климатски услови да се дође много раније у Приморју до сјемена и пољопривредних производа за исхрану, у вријеме када у залеђу има најмање хране, позајмљивање новца и др. - несумњиво су морали имати утицаја на тјешње везе између становништва једне и друге државе, њихову узајамност, сарадњу па и многе спорове, које су државне власти морале да рјешавају. Све је то било од утицаја на политичке и свеукупне односе између Аустрије и Црне Горе и онда и касније. Ти односи у многоме су зависили и од политичких односа између Аустрије и Русије, односно једне и друге и Турског царства. Политички односи са Црном Гором, над којом је бдјела Русија, за Аустрију су имали велики значај с обзиром на

њен геостратешки положај и улогу у ширењу ослободилачког покрета у српским областима и њене везе са Србијом. Стога је Аустрија, руковођена одраније својим тежњама продора к Балкану и према Истоку, и своје политичке и друге односе према ослободилачкој борби Црногораца и Брђана одређивала зависно од тога колико и како те њихове акције може искористити за своје политичке интересе.

Захлађење у односима Петра II и руског двора (због одлагања његове молбе да посјети Санктпетербург), аустријска дипломатија је искористила и својим политичким интригама успјела да га увјери да је много реалније да се више наслања на сусједну Аустрију и да од ње тражи помоћ и заштиту. То се и десило 1850. године, кад се Петар II, иначе велики русофил, у интересу одбране своје црногорско-брдске државе од наговјештаја турског рата, привремено приклонио Аустрији и од ње тражио помоћ о којој је било ријечи.

IX

Кад је збиља револуција 1848. године, захвативши и наше земље под Аустријом Петар II се увјерио да Јужним Словенима ни револуција неће донијети социјално и национално ослобођење. Мађари и Италијани су у 1848. години чак још више насрнули на јужнословенске земље и народе, запријетивши им националном опстанку.

Никола Томазео, који је стао на чело обновљене Млетачке републике, 19/31. марта 1848. године, обраћа се Петру II, у својству заштитника Боке Которске, и у заповједничком тону га упозорава, да се не усуђује спустити, у дослуху с Русијом, "из Црне Горе и напасти Котор". Чуо је он да Црногорци упадају, пљачкају и пале пограничне крајеве, а та, као и друга њихова злочинства "неће остати некажњени". Упозоравао је црногорског владику, као владара "дакако слободног народа", и као пјесника и Словена, да не допусти да његови људи користе новонасталу ситуацију и поступају на злочиначки начин против Далматинаца над којима бди "Божја правда" и он, Томазео, чији је глас "страшан јер је праведан". Пријетио је Владици да ће све то бити жигосано од Европе, јер је она "упрла очи у Вас". Та Европа по Томазеу била је Европа револуције и промјена, па није скривао намјеру да Венеција поново овлада Боком...

Аустрија је искористила Јужне Словене, у првом реду Хрвате и Србе, усмјерила их против револуције (ишло јој је у прилог то што су од револуције и сами били угрожени), дајући им у почетку наду (прокламованим уставом и другим привременим политичким и социјалним уступцима) да је могуће да дође до њиховог уједињења под круном ћесарског црног двоглавог орла. Петар II је то схватио као могућност да се Срби и Хрвати осамостале и усмјере ка југословенској независности. Њему је то у датим условима изгледало реалним избором. Јер, и Црна Гора и Србија као државе биле су недовољних снага, а ни код Срба у Угарској и на хрватским просторима није било снага које би, и да су биле револуционарно далековиде, биле кадре да српскохрватском покрету дају смјер

другачији од оног који је одговарао њиховим властитим локалним интересима.

Послије угушења револуције 1848/49. године, Његош, досљедан идеји ослобођења српског народа, сматрао је да најприје треба све снаге усмјерити на сламање Турске, па тек онда радити на изграђивању јединства Срба са Хрватима и Словенцима. Стога се он радо приклања Гарашаниној концепцији борбе за ослобођење српског народа, залаже се за реализовање његовог тајног плана припремања општег устанка против Турака, о чему свједоче његови поновни разговори и договори са Матијом Баном који га је по други пут посјетио на Цетињу, у прољеће 1849. године, и конкретније га упознао са завјереничким плановима Уставобранитељске владе. Посљедње двије године живота црногорског владике протекле су у знаку тјешње политичке сарадње између Цетиња и Београда. Цетиње од оног доба постаје још истакнутији центар националне активности одакле се усмјерава дјелатност завјереничких организација, створених према Гарашаниновим плановима припремања устанка српског народа. Његош у оно вријеме одржава тајне везе и с Арбанасима католицима (Миридита), придобија их за борбу против турске власти. Он је био дубоко увјерен да ће замишљена акција уродити плодом, о чему јасно говори и чињеница да је, растајући се са М. Баном, нови сусрет романтичарски договорио у српској средњовјековној пријестоници Призрену. За њега идеја српства је најснажнија у Црној Гори коју он назива "Српски крвави крш". У томе истицању идеје црногорског српства он је видио реалност борбе за слободу и егзистенцијални опстанак Црногораца, прије свега за њихов духовни опстанак. Црној Гори и Србији, Његош је у националном заносу - понесен српством и југословенством - намјењивао у оно вријеме највећу улогу у рушењу Турске, без обзира на то што обје ове земље за такву улогу, сложен и веома тежак задатак, нијесу имале реалних снага. Он је до краја живота стајао на становишту рушења Турске - у име слободе - упркос чињеници што су велике силе биле за одржавање њеног територијалног интегритета.

Европа је последице слома револуције 1849. године улазила у мирније политичке воде, па се наслуђивао и крај планова о свеопштој акцији коју су Београд и Цетиње припремали против Турске. Било је јасно да Београд и Цетиње више нијесу, и да су имали снага, могли било шта предузети против Турске, јер су европске силе стајале на становишту непромјенљивости њених граница. Политички разлози за такав њихов став налазили су се у веома сложеним политичким и социјалним приликама Европе онога времена и политици легитимизма. Његош је то уочавао, али као да није хтио у све то неповољно за српски народ да вјерује. Стога наставља да одржава везе са околним народним првацима у Херцеговини, Васојевићима и другим областима и да их храбри и подстиче на борбу против освајача; радио је на придобијању за хришћанску ствар и великог католичког албанског племена Миридита и других тамошњих племена.

Али 1850. године веома тешко и болно је доживио трећи сусрет са

Матијом Баном, повјереником београдске владе који му је, дошавши да га посјети обољелог, саопштио да је у Београду пала одлука да се распусте све тајне организације које су биле створене ради припрема устанка. Но, без обзира на то разочарање изазвано вијешћу о растурању устаничких организација и гашењу свега што је било створено за борбу, он, Његош, није пао у очајање. У њему је до последњег даха остала неугашена и српска и југословенска идеја. "Само обмана је убитачна и за људе и народе... Ја злу свакојем гледам право у очи" - написао је он јануара 1850. године - Стевану Книћанину. За Његоша су само привремено биле потиснуте наде у будућност српства и југословенства.

Југословенска идеја, као шира од српске, заокупљала је и храбрила Његоша до последњег његовог даха, све до његове преране смрти октобра 1851. године. То потврђује и његово писмо словеначком лингвисти и свом пријатељу Францу Миклошићу, од 12 (24) марта 1850. године, у којему пише да са нестрпљењем очекује појаву његовог рјечника, за који каже да ће бити "највећа драгоценост нашега жалоснога књижевства" и да ће имати велики значај за даљи развој културе Јужних Словена. "Та то је светиња словенска, која је до данас трунула у талогу невјежества, заробљена народом забаченим самим собом". Интересовао се и за најављени Миклошићев лист на који жели да се претплати, а његов секретар Милаковић ће му слати и "погђе који" прилог из Црне Горе за исти. Писмо Миклошићу завршава: "Ви сте на мјесто те можете велику ползу принијети силноме но кукавноме и слијепоме југословенству".

Дакле, Његош је идеју о југословенству као опцију за ослобођење од туђина, за политичку и културну еманципацију Јужних Словена, његовао све до смрти. То се да видјети и по томе што је он, после слома револуције у Европи и промјена става Беча према Србима и Хрватима, по Гарашаниновим упутствима разрађивао план о акцији ослобођења области између Црне Горе и Србије, с визијом стварања јединствене државе која би се даље ширила на Босну, а затим би у савез с њом ушла Хрватска, а можда и словеначке покрајине. Тако се у том Његошевом и Гарашаниновом плану наслућивала идеја о будућој југословенској федеративној државној заједници. Његову снажну југословенску мисао потврђују и они познати стихови, које је ставио као мото свом "Лажном цару Шћепану Малом", а који гласе:

"Не пита се ко се како крсти,
Но чија му крвца грије прси,
чије л' га је задојило мл'јеко".

И у предговору "Шћепана Малог" Његош налази за потребно да спомене југословенство, објашњавајући да је у Венецијанском архиву истраживао грађу "о чудноватом Шћепану и о другијем стварима односећи се Југословенства". А на корицама ове своје последње књиге назначио је да је штампана "У Југославији" 1851. године.

Његош је, као што ће то чинити касније Јосип Јурај Штросмајер, сматрао да су Срби и Хрвати међусобно врло блиски, али је уважавао и постојање разлика између њих, као и између њих и других јужнословен-

ских народа, те да их карактеришу и друге особености (језик, култура, менталитет и др.) настале првенствено услед различитих вјера а и њиховог природно историјског развоја.

Иначе, име Југославија од Његошевог доба ће се снагом његошевске мисли неодољиво пробијати из тајних и јавних договора и нарастати све док није постало општеприхваћено за име новостворене државне заједнице Југословена (1918). Оно ће наставити да живи и да добија све више значење и у Црној Гори.

Све до сада речено јасно говори да је Његош емотивно политички и поетски његовао југословенску идеју, вјеровао је у историјску будућност њеног остварења. Југословенска мисао за њега је очигледно била нешто дубље и више од државног и политички прагматичког циља. Видио је он у њеном остварењу пројекцију заједнице југословенских народа, задојених истом историјском судбином.

Југословенска идеја, међутим, ни практички нити политички у малој патријархалној и сиромашној сељачкој Црној Гори, упућеној на сталну борбу са великим унутрашњим тешкоћама и недаћама и, наравно, спољним непријатељем, држави која се тек изграђивала, није могла ухватити чвршће коријене. И сам Његош, иако је идеји југословенства удахнуо своју широку пјесничку душу, своју оригиналну и визионарску мисао, није успио да ту мисао до краја развије и учини јаснијом својим наследицима на кормилу државе.

У својим политичким и слободарским визијама Његош је ишао од црногорства ка српству, а од овог к југословенству као најширем опсегу и суштински најтемељитије заснованом рјешењу црногорског односно српског ослобођења, али и ослобођења и уједињења и осталих југословенских народа. Његошево црногорство-српство-југословенство не треба тумачити као степеновање идеје ослободилаштва, већ прије као природно - историјско уочавање сличности, истовјетности и различитости и могућности да се оствари национална слобода Јужних Словена. Зар се такво увјерење великог мислиоца може данас називати заблудом?!

Што се тиче словенства, које је Његош поистовјећивао и са панславизмом, оно такође у Црној Гори као идеја није имало снажнијег ослоња. Он, истина, често говори о словенству али, будући да је оно било без неке дубље садржине и даљих циљева, то чини искључиво из прагматичних разлога. У читавом српству, а посебно у Црној Гори, није било услова да се развије панславистичка идеја, иако су постојали и политички и животни разлози да се Црна Гора стално држи православне и словенске силе Русије. То је, истина, у Црној Гори подстицало вјеровање о заједничком прасловенском поријеклу и Срба и свих других словенских народа, дакле не само оних на Балканском полуострву. И тај мит је нарастао и хватао маха у Црној Гори, можда више него било гдје друго на јужнословенском простору. Његош је и том миту додао доста свог квасца, али не онолико колико је то учинио у промовисању идеје југословенства, у револуционарној ситуацији 1848-1849. године.

Miomir DAŠIĆ

*PIERRE II PETROVIĆ NJEGOŠ
PENDANT LA REVOLUTION DE 1848-1849*

R é s u m é

Dans cette étude on donne un aperçu synthétique des rapports du Monténégro et de son souverain et évêque, Pierre II Petrović Njegoš face à la révolution de 1848-1849. La révolution française de février a très fortement secoué l'Autriche, pays à multiples nations et multiples confessions, caractérisé aussi par d'autres contradictions intérieures et socio-économiques de nature très complexes. Comme le petit état monténégrin-montagnard était limitrophe avec l'Autriche qui régnait sur les Bouches de Kotor et le Littoral jusqu'à Spic (depuis 1797), l'effervescence révolutionnaire a également envahi ces régions. Etant donné les liens culturels, économiques, religieux et autres de la population de même race du Monténégro et des Montagnes avec celle du Littoral, le souverain et évêque monténégrin s'est engagé, dès le début des agitations du peuple, à dénouer les événements de 1848-1849. Il était en principe contre la révolution qu'il identifiait à l'anarchie sociale; il s'est énergiquement dressé contre le gouvernement révolutionnaire de la Vénétie qui désirait renouveler son pouvoir en Dalmatie et sur le Littoral monténégrin et ainsi procéder à l'italianisation de la population slave sur ces territoires. Usant de son autorité, il a exercé une influence sur les habitants du district bocquais et ragusien afin d'étouffer l'italianisme et le mouvement révolutionnaire et également de maintenir les relations de bon voisinage avec les autorités autrichiennes à Kotor et avec le gouvernement viennois avec lequel la cour de Russie entretenait des rapports amicaux.

Pierre II soutenait la lutte des Serbes et des Croates contre la révolution hongroise qui leur contestait leurs droits ethniques et menaçait leur survie nationale. Il s'est rangé du côté des Serbes de Voïvodine, salué leur Assemblée de mai (1848) à Karlovci et leurs décisions, avant tout celle relative à la proclamation d'un Duché autonome (Voïvodine); il s'est engagé en faveur de l'unité et de l'entente entre les Serbes et les Croates en général. Il a également soutenu la proclamation de la Royauté croate triunitaire, conseillé aux Bocquais d'accepter leur ban J. Jelačić comme une personnalité qui, d'après son raisonnement, pouvait accomplir l'unification des Croates et des Serbes dans la Monarchie. Le cours des événements a montré que c'était une erreur historique du souverain monténégrin.

En raison de son attitude envers les révolutions voisines – italienne et hongroise – Pierre II était considéré dans l'historiographie marxiste, sans plus de raisons scientifiques, comme un chef d'état réactionnaire. Les sources historiques et les faits exposés dans cette étude prouvent que d'une manière générale il était contre les révolutions, mais aussi contre l'Italie et la Hongrie à cause de leur nationalisme et chauvinisme exagéré envers les Serbes et les Croates.

Pierre II croyait que les liens et les rapports entre le mouvement serbe et croate dans ces événements allaient créer les conditions indispensables à la réalisation de l'idée yougoslave, c'est-à-dire qu'une communauté de l'état yougoslave serait constituée dans une certaine perspective historique. La cour des Habsbourg ainsi que milieux gouvernants ont profité des Serbes et des Croates pour défendre l'Empire contre la révolution et les promesses politiques qui leur ont été faites sont restées lettre morte sur papier. Ce n'est qu'au print-

emps de 1849 seulement que le souverain monténégrin a compris que le yougoslavisme n'était qu'un « mot idéal » et qu'il faudrait encore parcourir un long chemin jusqu'à sa réalisation politique. Cependant, même après l'étouffement de la révolution et la duperie de l'Autriche pour les promesses faites aux Serbes et aux Croates, il ne perd pas l'espoir de réaliser l'idée yougoslave. Son attitude amicale envers l'Autriche pendant les années de la révolution et son influence pour calmer la situation sur le Littoral ont eu pour résultat de régler les rapports de bon voisinage entre le Monténégro et l'Autriche pour une longue période, ce qui fut profitable réciproquement pour la population de ces deux pays.

Наталия А. НАРОЧНИЦКАЯ *

РОССИЯ И МИРОВОЙ ВОСТОЧНЫЙ ВОПРОС

”Восточный вопрос не принадлежит к числу тех,
что подлежат решению дипломатии”
(Н. Я. Данилевский ”Россия и Европа”)

Восточный вопрос в парметрах прошлого века как и балканскую трагедию - века нынешнего следует анализировать только на фоне панорамного взгляда на историю. Чем объяснить, что на Берлинском конгрессе после русско-турецкой войны 1877-1878 гг. против России, оплатившей своей кровью независимость славян и при этом не взявшей себе ни пяди их земли, единым мощным фронтом встали титаны западноевропейской дипломатии - Андраши, Солсбери, Бисмарк, Дизраэли? Почему при всех противоречиях стратегическая общая цель западных держав в прошлом и сегодня одна - не допустить в стратегическом районе проливов и Средиземноморья образования крупного славянского православного государства с ярко выраженным самостоятельным национальным духом?

Почему эксперименты XX в. над исторической государственностью православных славян - русских и сербов столь схожи? (Растворение национальной государственности и денационализация под внешним фальшивым покровом псевдовеликодержавия). Почему разрушение исторического государства Российского немедленно стало бедой и сербов? Одинакова и стратегия Запада в разрушении России и Югославии: втягивание в свою орбиту отделившихся республик, но отказ стержневым православным народам - русским, сербам в праве на единое государство.

* Автор кандидат исторических наук, Институт мировой экономики и международных отношений РАН, Москва.

Все побуждает к выводу, что здесь проявляются глубинные противоречия между сверхгосударственными геополитическими и идеологическими устремлениями. На поствизантийском пространстве сталкиваются цивилизации - православная, латинская и исламская. Мировой Восточный вопрос-дилемма Россия и Европа, сегодня Россия и Запад, встанут во всем своем исполинском масштабе.

Когда обществоведение было формально освобождено от догм марксистской исторической теории, это не привело ни к восстановлению преемственности русской исторической мысли, ни к обогащению ее русской религиозной и философской традициями. Школа обществоведения новой России так и осталась "постсоветской", сохранив основные черты истмата - "западничество" (на сей раз либеральное), безрелигиозность, космополитизм, моральную зависимость от мнения "Европы", игнорирование зарубежной русской мысли XX века, имеющей бесценный опыт взаимодействия русского духовного мира с европейским, полное замалчивание блистательных построений К. Леонтьева и Данилевского, задолго до европейцев создавшего теорию о культурно-исторических типах, нервическое отношение к "опасности" лишь введения в дискуссию идей славянофилов, игнорирование даже достаточно "либеральных" обществоведческих разработок русских философов эмиграции.

Но проблема "Россия и Европа" не нова, "как и не ново открытие, что другие народы нас не знают и не понимают, что они боятся России, с горечью не сочувствуют ей и готовы радоваться всякому ее ослаблению" - писал Иван Ильин в 50-х г. в эмиграции. М. В. Ломоносов и А. С. Пушкин первые поняли своеобразие России, ее особенность от Европы, ее "не-европейскость". Ф. М. Достоевский и Н. Я. Данилевский первые поняли, что Европа нас не знает, не понимает и не любит. С тех пор прошли долгие годы, и мы должны были испытать на себе и подтвердить, что все эти великие русские люди были *прозорливы и правы*".¹

Ко второй половине XIX века в основном сформировались те действующие силы в европейской политике, которые определяли ее внутренние пружины, что сделало возможным выявить определенные закономерности. *Именно в этот период во всем своем исполинском масштабе встает, так называемый, Восточный вопрос, через призму которого проявляются наиболее многогранно все уровни и аспекты противоречий и движущие силы мировой истории.*

Уже в XVII-XVIII веках в корне изменилось соотношение сил главных государств Европы. Державы бывшие самые могущественными в начале периода, отступили к его концу на второй план. В состоянии упадка пришли Польша, Швеция и Турция. В то же самое время на Западе быстро всходила звезда пронизанной пуританским духом превосходства и деловой активностью Англии.

Явлением огромного значения, изменившего всё международное

¹ Ильин И. А. Против России. Наши задачи. М., 1992.

положение в Европе, представлял рост могущества России в XVII-XVIII вв. Россия превратилась к этому времени в огромную империю, простиравшуюся от Балтийского моря до Тихого океана, равной которой по размерам Европа не знала со времен Рима.

Превращение Руси в Россию завершилось к концу XVIII в., что было залогом судьбы православной цивилизации. Будучи свободной от культуртрегерской агрессивности, столь присущей католическому романо-германскому духу, православная цивилизация могла устоять, лишь самоукрупнившись и заняв определенное географическое положение. Это или осознанно, или интуитивно чувствовали русские Государи от Александра Невского, спасшего Православие от духовного поглощения латинством, до Петра I. Петр Великий немного ценил русское своеобразие, но первым углядел необычайный потенциал России и народа и прекрасно ощутил новые геополитические нужды государства, с одной стороны парализованного давлением Швеции и Польши, а с другой - вассалом Турецкой империи - Крымским ханством (бывшим улусом Золотой Орды, завоевавшей православную Тавриду).

Этот путь проходил через стояние на реке Угре, через смуту и изгнание поляков из оскверненного ими Кремля. На этом пути особое значение имело восстановление общей исторической судьбы православных *россов* - малороссов, белорусов и великороссов, сделавшее их неуязвимыми от давления антиправославных сил, а также выход России к морям: Балтийским берегам на северо-западе; Черному морю с окончательным закреплением - на Юге; в Крыму и Тихому океану, это завершило и освоение Сибири и Дальнего Востока. Именно на этом, обильно политом русской кровью, пути Потемкин стал Таврическим, Румянцев - Задунайским, Суворов - Рымникским, Дибич - Забалканским, Паскевич - Эриваньским, Муравьевы - Карским и Амурским. Трудно было бы представить себе мир, если бы Сибирь и Дальний Восток стали легкой добычей Китая и Японии. Что было бы с Европой, если бы она, окатоличив восточных славян, напрямую столкнулась с Азией сначала в лице монгольских кочевников, затем турок, которые однажды уже подошли к Вене...

"Цивилизованная" Европа, спасенная русским кордоном от многих опустошительных завоеваний, тем не менее нелегко мирилась с этими геополитическими сдвигами, ибо как писал А. С. Пушкин, обладавший удивительнейшим историческим чутьем: "Европа всегда была в отношении России столь же невежественна, как неблагодарна"². В Крымской войне латинский Запад попытался лишить Россию статуса Черноморской державы через унижительные условия Парижского мира (так называемая "нейтрализация" Черного моря, удивительно похожа на нынешнюю ситуацию). Лишь в результате более чем десятилетних усилий блистательного канцлера А. М. Горчакова появился знаменитый циркуляр 1870 года, который показал миру, что Россия "сосредоточилась", и вернул ей утерянные права. Недальновидная "англофранцузская"

² А. С. Пушкин. Полн. собр. соч., Т. VII, 1958. с. 306.

Европа поплатилась за унижение России появлением новой мощной европейской силы - объединенной под эгидой Пруссии Германии.

Талант и эрудиция великого русского историка С. М. Соловьева побудили интерпретировать эту тему шире. Она понималась в политической терминологии и дипломатическом лексиконе второй половины XIX века - лишь как вопрос о черноморских проливах и судьбе освобождающихся из под турецкого ига славянских и греческих территорий. С. М. Словьев назвал Мировым Восточным вопросом протянувшееся сквозь тысячелетие историческое соперничество между Европой и Азией, между "европейским и азиатским духом": "То полчища Ксеркса на Пелопоннесе, то Александр Македонский со своей фалангой и Гомеровой Илиадой на берегах Евфрата, то гунны на полях Шалонских, то крестоносные походы в Палестину, то появление татарских баскаков, собирающих дань в Москве... Наконец, и многопольское нашествие, и русские знамена в Астрахани, Казани и Ташкенте также являются проявлением этого исторического противоборства, продолжавшегося в войнах с Османской Турцией вплоть до XX века..."³ Для России, в силу ее географического положения, эта борьба и поиск равновесия между двумя началами составляли главное содержание ее истории.

Н. Я. Данилевский дает свое впечатляющее толкование Восточного вопроса, которое трудно опровергнуть и поныне. Он критически относится к толкованию С. М. Соловьева, справедливо отмечая отсутствие у него осознания особенности России и глубинного противостояния ее и Европы. Панорамный взгляд на историю позволил С. М. Соловьеву осознать борьбу цивилизаций как одну из мощнейших движущих сил истории.

Но подлинно превосходное и оригинальное толкование темы *Восточного* вопроса принадлежит перу Н. Я. Данилевского, обстоятельно изложившего ее в самом широком историко-философском контексте в книге "Россия и Европа" и статье "Горе победителям".⁴

Восточный вопрос - это отношение Запада к России и славянству в как соперничества особых явлений мировой истории и культуры, причем каждый из этих типов имеет значение всемирно-исторического характера. Это устремления, проявляющиеся на гео-стратегическом, политическом, религиозно-философском, социальном, этническом и культурном уровнях. Собственно, все это только вместе взятое и должно составлять зрелое понятие *геополитика*, свободное и от абсолютизации географических реалий, присущей западной школе геополитики, и от тотального цивилизационного и географического нигилизма, свойственного историческому материализму.⁵ Геополитика - это не

³ С. М. Соловьев. "История России с древнейших времен", М., 1959-1966. Т. 1. с. 56.

⁴ См. "Сборник политических и экономических статей". СПб. 1890.

⁵ См. обстоятельную аналитическую брошюру: С. Н. Киселев, Н. В. Киселева. Размышления о Крыме и геополитике. Симферополь, 1994.

только политическая география, то есть учение об определяющем влиянии географических реалий на формирование и поведение национально-государственных единиц или "больших пространств".

Тем не менее этот термин связан прежде всего с трудами таких классиков как К. Риттер, Ф. Ратцель, Х. Маккиндер, К. Хаусхофер. Именно "атропогеографические и политико-географические воззрения Ф. Ратцеля составили тот "питательный бульон", которым была вскормлена геополитика XX века".⁶ Собственно термин геополитика был введен шведским ученым - пангерманистом Р. Челленом. При всех различиях эти ученые, принадлежа в целом к школе географического детерминизма, в значительной мере исходили из борьбы государств - организмов за выживание. Из видение можно также считать интерпретацией мирового Восточного вопроса.

Интересно, что в терминологии классической геополитики и схем Х. Маккиндера⁷, на основании которых во многом осуществляется политика сдерживания России со стороны Запада, континент Евразия назван Мировым Островом, контроль над которым обеспечивает господство над миром. Южная граница Европы и Азии с центром почти в Тавриде определена как Сердцевина Земли - Хартленд. И тот, кто контролирует эту Сердцевину, владеет ключом к Мировому Острову. Эта отвлеченная абстракция выражает чисто натуралистический поход к толкованию истории и отнюдь не может объяснить всех ее движущих сил, но и она проявлялась неоднократно в борьбе и взаимодействии оказавшихся волей судьбы на сердцевинной земле народов - прежде всего России, среди прочего и как проблема XIX века - борьба за контроль над черноморскими проливами.

Такая геополитика отчасти может быть охарактеризована как проявление социал-дарвинизма. Дарвинизм неслучайно - порождение англосаксонского духа пуританизма с его делением людей на предназначенных ко Спасению и не предназначенных. Доминирующее натуралистическое толкование движущих сил мировой истории утрачивало понимание ее религиозно-философских побудительных мотивов и христианское ее толкование, роль свободной человеческой воли.

Первым настоящим геополитиком, давшим первый опыт системного комплексного анализа геополитических противостояний, был, бесспорно, Н. Я. Данилевский, имя которого намеренно замалчивается оппонентами по целому ряду причин. Именно на исследовании Восточного вопроса он заложил школу русской геополитики и, условно говоря, геополитической социологии, в которой прозвучали такие имена как В. И. Ламанский, Д. И. Менделеев, В. П. Семенов-Тянь-Шанский.⁸ К трудам Данилевского близки по духу труды выдающегося

⁶ там же, с. 14.

⁷ См. Mackinder Halford J. The Geographical Pivot of History. Geographical Journal. Vol. 23, No 4 (April 1904), London.

⁸ См. В. И. Ламанский. Три мира Азийско-Европейского материка, СПб., 1892; Д. И. Менделеев. К познанию России, СПб., 1906; В. П. Семенов-Тянь-Шанский. О могущественном территориальном владении применительно к России, Пгр., 1915.

мыслителя К. Леонтьева, стоящего особняком в отечественной политической мысли как принципиального и идейного консерватора.

Интерпретацию идей Данилевского задала статья Вл. Соловьева в Энциклопедическом словаре Брокгауза и Эфрона, в которой он представил Данилевского идеологом панславизма и русского национализма. Поэтому вполне объяснимо единодушие, с которым игнорируют и принижают его наследие все старые и новые "общечеловеки" вот уже полтора столетия, ибо любовь к Отечеству и проповедь здоровой национальной политики есть вопросы, сама постановка которых, по мнению либерала из "Вестника Европы", угрожает опасностью "лучшим традициям русского образованного общества".⁹

Историческая концепция Данилевского - органицизм и сила его книги сильно противостояли соловьевской концепции всеединства, что сделало философа яростным и, увы, недобросовестным оппонентом "России и Европы", ибо он даже обвинил Данилевского в заимствовании идей у немецкого посредственного историка Рюккерта. Имя Данилевского должно быть прежде всего связано с понятием геополитика, а не с панславизмом. Главы о славянском единстве в большой степени опираются на идеальные аргументы и рожают хотя и теоретически оправданные и в чем-то полезные, но малоосуществимые построения. Прогнозы из области панславизма в силу имевшихся препятствий не оправдались в той же степени, что прозорливые аналитические выводы и предсказания в других областях.

Н. Страхов в яркой полемике с В. Соловьевым по книге Н. Я. Данилевского "Россия и Европа" с горечью писал о российских западниках, что превосходили в своей неприязни к отечеству европейцев, которых "с детства пугали донскими казаками и которым Россия является в мифическом образе неодолимого могущества и самого глухого варварства", недоумевая, "почему мы за Европу боимся, а за Россию у нас нет ни малейшего страха... Когда Данилевский говорил о грядущей борьбе между двумя типами, он разумел именно, то что Европа пойдет нашествием еще более грозным и единодушным... перед взором Данилевского в дубущем миллионы европейцев с их удивительными ружьями и пушками двигались на равнины Славянства... Он видел в будущем, что его славянам предстоят такие испытания..., перед которыми ничто Бородинская битва и севастопольский погром..."¹⁰ Кто не опознает в этом видении 1941 год? А, может быть, и год 1992-1993 в Сербии?, и год 1998 на Косовом Поле?

Данилевский указывал на неизбежное перемещение центра тяжести мировой политики на стык славянства и латинства, что блестяще оправдывается вот уже полтора века, и превосходно обнажил истинные причины такого мирового противостояния, маскируемые до

⁹ См. материалы первых Крымских чтений Н. Я. Данилевского "Проблемы мирового устройства и международных отношений в общественно-политической мысли XIX-XX вв." Симферополь, 1996.

¹⁰ Цит. по: Россия и Европа. Опыт соборного анализа. М., 1992. С 67.

какого-го момента наличием турецкой империи. Пока между Россией и Европой "стояла турецкая фантазмагория", этих причин можно было и не заметить, когда же "призрак рассеялся, и настоящие враги явились лицом к лицу, нам ничего не оставалось, как взглянуть действительности прямо в глаза".

Стремление России разрешить противоречия по узко понимаемому Восточному вопросу путем вступления в европейскую систему - бесперспективно. Ибо подлинный Мировой Восточный вопрос отражает берущее начало в тысячелетии глубинное неприятие Западом православной России в двух ее ипостасях: как носительницы ненавистного византийского наследия, но *при этом равновеликой Западу в целом геополитической силы и исторической личности с собственным поиском универсального смысла мироздания* - препятствия на пути сокрушения Богоданного многообразия мира, превращаемого в культурную и экономическую провинцию Запада.¹¹

Антагонизм между Россией и Европой по Данилевскому - есть объективный "огромный исторический процесс, в ходе которого решается вопрос о том, должно ли славянское племя - член арийской семьи... - оставаться только ничтожным придатком, так сказать прихвостнем Европы, или же в свою очередь приобрести миродержавное значение и наложить свою печать на целый период Истории." Этот антагонизм определяется славянством России, то есть устойчивой противоположностью романо-германскому культурно-историческому типу и различной стадией развития этих типов, противоположностью православия и латинского католицизма, а также стремлением англосаксов подчинить своему влиянию Азию. Причем эти все противоречия "замечательнейшим образом спутываются в один узел на Босфоре, в Дарданеллах и в Константинополе".

Данилевский гениально подметил еще одну закономерность - обязательное наступление Запада на Восток, а значит на славянство и Россию, после длительных периодов затишья в сугубо западных внутренних отношениях, которые служат накоплению сил для западно-европейского культурно-исторического типа, которые он направляет затем всегда на Восток. Отсюда вывод, что попытка решить противоречия между Европой и Россией через втягивание России во внутри-европейские коалиции и превращение в часть Европы, есть ложная и обреченная на фиаско. Во-первых, нельзя большее интегрировать в меньшее, это можно сделать, лишь расчленив и уменьшив это большее (судьба СССР, Ялта и Потсдам - плата за место "России" в горбачевско-сахаровском общеевропейском доме).

После разгрома наполеоновской армии, в котором Россия не только отразила нашествие "двунадесяти языков", но и на свою беду пролила кровь за Европу, Запад, накапливал силы в течение нескольких

¹¹ См. Н. А. Нарочницкая "Дилема "Русија и Европа" на прагу трећег миленијума у свјетлу религиозно-филозофских основа историје". Гласник Одјелјења друштвених наука ЦАНУ, број 11, 1998.

десятилетий без войн. Затем последовала Крымская война, где христианская Европа, вступив в союз с "передовой и цивилизованной" Османской империей, попыталась укоротить слишком возросшее влияние "варваской" России. Восточный вопрос набирал остроту. Пока Франция, Австрия и Германия решали свои междусобицы, России ничего не грозило, ей даже удалось восстановить свои политические позиции - отмена "нейтралитета Черного моря").

Но все европейские распри были забыты для того, чтобы на Берлинском конгрессе "снова восстановить" препятствия к решению турецкой части Восточного вопроса, разрушенные русскими штыками в 1876-1878 гг. После очередных мирных для Западной Европы трех десятилетий ее сила снова обращается на Восток - Боснийский кризис, провокации к Балканским войнам и, наконец, Первая мировая война.

После Версаля также следуют два мирных десятилетия. Затем взращенный с попустительства англосаксонских интересов германский фашизм вновь обращается на Восток. Спасенная советской армией Европа после Ялты и Потсдама живет мирно пять десятилетий, накапливая совокупную военно-экономическую идеологическую мощь для нового броска против России и славянства. Анализ Данилевского полностью подтверждается историческими фактами XX века.

"Россия и Европа" помогает понять, почему западноевропейская историография столь единодушна в неприятии России, причем классики марксизма здесь могут поспорить в ненависти к России с самыми одиозными "буржуазными" авторами, что в годы Крымской войны расклеивали фальшивки вроде подложного "Завещания Петра I".

Мировой Восточный вопрос уже с XVIII в. проявляется не только в политике держав, но и в осмыслении исторических процессов. И. Г. Гердер пишет об "омерзительной византийской истории" и о симфонии властей как о "двуглавом чудовище".¹² Гегель наделяет лишь Запад правом "свободно творить в мире на основе субъективного сознания", не найдя кроме него "всемирно-исторических народов". Во второй половине XIX века эта борьба принимает достаточно очевидный характер.

Превращение России к огромную у чуждую Западу геополитическую и историческую величину породило в западной историографии XIX-XX вв. крайне враждебную интерпретацию всей русской истории и политики. При всем отличии крикливой публицистики от академических трудов, и тем, и другим свойствен ряд мифов и клише. Это приписывание России монополии на агрессивность, извечная тема русского варварства и реакционности, а также случайность внешнеполитических успехов России благодаря иностранцам, находящимся на русской государственной службе. Если британской науке свойственно обвинять Россию в экспансии вплоть до цели захвата Индии посылкой войск через Гималаи (!), то в немецкой историографии доминирует легенда о роли иностранцев, в основном немцев, с целью обосновать тезис о том, что в

¹² См. Иоганн Годфрид Гердер. Идеи к философии истории человечества. М., 1977.

самом русском народе, как не-историческом славянстве, не могло быть сил для самостоятельного создания могущественного и жизнеспособного государства.

Пора обратить внимание на тот факт, что тотальный нигилизм в отношении русского исторического бытия был свойствен всем слоям западного общества от придворных историков, до либералов и марксистов. Что доказывает лишь мой тезис о глубинном неприятии самого исторического феномена России, лежащего по-видимому, в самом культурном самосознании Европы, и восходящем еще к Геродоту и даже к Персам Эхилла. Извечные западные фобии в отношении Православия и России рядились в разные одежды, но были едины не только для папского Рима и для Вольтера, для де Кюстина и К. Маркса, для В. Ленина с Л. Троцким, но и для кумира московских либералов А. Сахарова: "царизм", "русский империализм", филофейство, византийская схизма, варварство, варягов, любовь к рабству.

А. Мицкевич, как с горечью описывает Герцен, призывал к новому походу на Россию двенадцати языков, возглавить его и роль отводил опять представителю великой Франции - тогда это был Наполеон III - фигура, прямо сказать, постыдная для либерала. Но все неважно, лишь бы против России. Но бесспорными лидерами в такой нигилистической интерпретации русской истории и внешней политики России XIX века являются классики марксизма. На трудах взращен Ленин, исключенный из Университета и занимавшийся тенденциозным самообразованием. (Сталин учился в духовной семинарии и хорошо знал религиозно-философские основы исторического пути латинства). Идея мировой революции, оформленная к этому времени в научно-практическую теорию, может считаться одним из аспектов Восточного вопроса - борьба против Православия и его материализованной силы - православного русского царства.

Маркс и Энгельс полностью разделяли уничижительные оценки русской политики и заимствовали аргументы в самой оголтелой антирусской пропаганде в английских изданиях, где утверждалось, что даже Индию Англия захватила, чтобы уберечь ее от России. (В советское время самые известные работы Маркса и Энгельса по России вскоре были заперты за толстыми стенами специальных архивов).

В работах "классиков" проявились все течения и тенденции западного мышления XIX века, которые могли и должны были формировать антирусский дух: третьесословная и люмпенская ненависть к аристократическому началу государственности и к царям (в отличие от почтения к иерархии у народа - крестьян), отрицание религиозных основ принципа верховной власти и соборности, откровенная ненависть к православию как воплощению христианской веры. Налицо зависимость работавшего в Англии Маркса от англосаксонской внешнеполитической пропаганды. Сильно влияние и немецкой классической философской школы, наделявшей лишь западные народы ролью исторических. Пренебрежение к славянам проявлялось всегда и у Энгельса.

Сама жизнь этих столпов была разительным контрастом их философии. Дуглас Рид, сравнивая русских революционеров и их духовных отцов, отмечал полную противоположность Маркса и Бакунина, который, кстати, обличил Маркса и коммунистический интернационал в служении исключительно еврейским целям, что и послужило причиной их конфликта.¹³ "В Бакунине все искренно: его борьба, его страдания и смерть. - писал Дуглас Рид, - В жизни Маркса все фальшиво: 30 лет подстрекательства из читальни Британского музея, удобная жизнь за счет Энгельса, расчитливая женитьба на немецкой аристократке, богатые похороны с надгробными речами - типичный мещанин, завистливо воюющий против "буржуазии".¹⁴

Все то, что самые враждебные европейские силы приписывали России, в полной мере демонстрирует статья Ф. Энгельса "О внешней политике русского царизма", впервые появившаяся в 1890 г в журнале "Die neue Zeit" и в английском журнале "Time", а также работа Маркса "Secret Diplomatic History of the XIX Century". Статье Энгельс говорит, что все успехи России на международной арене в XIX веке проистекали от того, что во главе ее внешней политики, якобы, стояла всемогущая и талантливая шайка иностранных авантюристов, основавшая "своего рода новый иезуитский орден", который ловко надувал всех европейских правителей, которым Энгельс явно более симпатизировал. Эта "шайка", - писал Энгельс, - сделала Россию великой, могущественной, внушающей страх, и открыла ей путь к мировому господству".

Очевидная враждебность самому историческому существованию России, беззастенчивое повторение наиболее предвзятых и абсурдных инсинуаций из британской и польской эмигрантской публицистики, сделали эту работу Энгельса первой стратегической мишенью для Сталина, когда он начал осторожно ревизовать марксизм.

Сталин начал идеологическую коррекцию антирусских аспектов ортодоксального большевизма с хитроумного разгрома этой работы в письме членам Политбюро ЦК от 19 июля 1934 г. "О статье Энгельса "Внешняя политика русского царизма", напечатанном затем лишь в мае 1941 года - перед самым нападением Гитлера на Россию. В этот момент сербы уже держали славянскую оборону, а русским надо было срочно поднимать национальный дух и любовь к отечеству, подточенную червем интернационализма.

Сталинский опус - удивительный образчик маккиавеллизма, когда виртуозно жонглируя марксистскими постулатами, цинично и иезуитски воздавая должное гениальности "основоположников", Сталин камня на камне не оставил на энгельсовых обличениях России в особой по сравнению с другими державами реакционности. По Энгельсу Россия - "последняя твердыня общеевропейской реакции". Сталин также весьма тонко уличил Энгельса в существенном игнорировании и замалчивании англо-германского антагонизма, смеси проанглийской

¹³ См. Bacounine Michel. Polemique contre les juifs, Pris. 1869.

¹⁴ Дуглас Рид. Спор о Сионе. М., 1993, с. 165.

антирусской позиции и вульгарного немецкого национализма.¹⁵

Тезис об агрессивности России и ее главной роли в провоцировании мировой войны с целью захвата Константинополя также подвергся уничижительной критике, надо сказать, весьма исторически аргументированной, в русле которой был дан широкий анализ главных противоречий между ведущими европейскими интересами. *Энгельс же утверждал, что "вся опасность мировой войны исчезнет в тот день, когда дела в России примут такой оборот, что русский народ сможет поставить крест над традиционной завоевательной политикой своих царей"! Эта фраза красноречиво свидетельствует, что весь пафос революции, выросший на Западе, был прямо нацелен на Россию.*

Тот факт, что интерпретация русской истории у идеологов имперской и буржуазной Европы полностью совпадала с таковой у главных идеологов мировой революции свидетельствует о том, что революция, готовившаяся против России - тоже проявление мирового Восточного вопроса. Это подтверждает пронизательность слов Тютчева о главном противоречии Европы - противостоянии революции и России. Но этот идеологический аспект "Мирового Восточного вопроса" был сильно размыт геополитическими и конкретноисторическими противоречиями между великими державами, которые рождали меняющиеся коалиции и формировали узко понимаемый Восточный вопрос.

После Берлинского конгресса начинается новый этап в международных отношениях. Стало ясно, что Германия в случае неизбежного конфликта России с Австрией по балканским делам поддержит Вену. Отношения России с Германией стали ухудшаться, что всегда поощрялось англосаксонскими интересами и всегда приводило к несчастью в Европе. Австро-германский союз 1879 года стал той роковой вехой, которая наметила путь к первой мировой войне. Союз положил начало оформлению коалиций, которые в дальнейшем столкнулись в Первой мировой войне. Германия дорого заплатила за этот маневр Бисмарка, так как этот договор лишь привел к провалу главной цели самого Бисмарка - изоляции Франции. Прямым следствием этого стало 1893 году соглашение России и Франции.

Одновременно Австрия перестает питать всякие иллюзии в отношении своего сближения с Англией по балканским делам. Новый кабинет Гладстона перестал тормозить выполнение Турцией неудобных для нее и Австрии положений Берлинского конгресса, а наоборот вместе с Россией оказал действенный нажим на Порту. В результате Австрию удалось повернуть к России. Стало возможным возобновление союза трех императоров в июне 1881 года, который предупреждал возможность англо-турецкого соглашения и появления английского флота в Черном море. (Еще в 1880 г. А. М. Горчаков писал, что "ничто не мешает ей (Англии) занять и самый вход в Дарданеллы, т.е. запретить нам Черное море, когда ей угодно").¹⁶ Договор был хрупок, ибо держался

¹⁵ И. В. Сталин. "О статье Ф. Энгельса "О внешней политики русского царизма". "Большевик". №9, 1941.

¹⁶ Цит. по: Россия в революционной ситуации на рубеже 1870-1880-х годов. с. 471.

до тех пор, пока не проснулись вновь австро-русские противоречия, лишь временно приведенные к балансу в 1878 г., пока положение в Восточном вопросе вновь не обострилось. Это не замедлило случиться. И предтечей мировой войны стала череда кризисов на Балканах - Боснийский кризис 1907-1908 гг. и Балканские войны 1911 и 1912 гг.

Болгарский кризис 1885-1886 годов, провозглашение воссоединения обеих Болгарий не сулили России исполнения ее чаяний, поскольку к этому моменту Австрийская политика привела к переориентации Болгарии на Австрию. То же произошло с Сербией, которая пошла даже на заключение неравноправного договора с Австрией, который практически устанавливал протекторат над ней, но санкционировал "расширение южных границ Сербии". Началась сербо-болгарская война.

Болгария в правление Фердинанда Кобургского была окончательно вовлечена в орбиту австро-германской политики. В это же время обостряется франко-германские отношения, всюду обсуждаются в европейских столицах хитроумные планы Бисмарка, предполагавшие даже нападение на Францию. Однако, совершив против России массу коварных шагов и оставив надежды на предотвращение франко-русского сближения, Германия начинает заигрывать с Англией. Результатом этого стал русско-французский союз, а Англия оставалась/ вне блоков, предпочитая играть на противоречиях. Однако резкое обострение англо-германского соперничества, общее течение к окончательному выделению австро-германских интересов привели в итоге к оформлению Антанты через англо-французское соглашение 1904 года и русско-английское соглашение 1907 года.

Разделение "европейского концерта" на два блока проявилось и в борьбе за преобладание на Балканах. Экспансия германских интересов привела в конце 10-х годов к серьезному влиянию их в Турции. Россия не могла спокойно взирать на то, как строится стальная колея, по которой можно будет подвозить оружия и войска из Константинополя или даже из Германии прямо к армянскому нагорью. Одновременно стало заметным неукротимое стремление Австро-Венгрии полностью подчинить себе балканских славян. Хотя ограниченность возможностей и прямые ошибки русской политики позволили Австро-Венгрии полностью подчинить себе балканских славян укрепить свое влияние в Сербии и Болгарии в 80-90-х годах через своих ставленников - короля Милана в Сербии и Стамбулова в Болгарии - бесперспективность такой ориентации для славян в силу очевидной враждебности германского блока славянским интересам становилась все более ясной.

После смены династии Сербия круто повернула в сторону России. Обострение отношений побуждало агрессивные австрийские круги к реализации своих давних планов - захвата сербских областей Балкан, включения их в Габсбургскую империю при перестройке ее на принципах триализма или федерализма. Это направление возглавил наследник престола эрцгерцог Франц-Фердинанд. Если бы австро-германским планам на Балканах и Малой Азии было суждено сбыться, весь огром-

ный потенциал этого региона и его стратегическая ценность были бы поставлены на службу германского блока.

Пока России зализывала раны от поражения в русско-японской войне и потрясений от революции ее противники приступили к осуществлению широкомасштабной политической и экономической программы полного овладения ситуацией на Балканах. Началось с проектов экономических (железная дорога), но имевших огромное военнополитическое значение.

В разгаре споров вокруг этих проектов в Турции произошла революция, которую можно считать, победой Англии. Турецкая революция побудила Австро-Венгрию поспешить с осуществлением давно вынашиваемого плана захвата Боснии и Герцеговины. Новое турецкое правительство должно было переориентироваться на Англию и следовало спешить, тем более что был соответствующий момент, так как, и Россия, и Турция переживали момент, для войны не подходящий. Министр иностранных дел Австро-Венгрии Эренталь был уверен в том, что его дерзкий захват Боснии сойдет ему с рук прежде всего со стороны России, о которой он высказался: "Я знаю Россию как собственный карман. Она безусловно не пойдет на войну".¹⁷

В значительной мере этот план удался Дипломатия Извольского, пытавшегося умиротворить Австрию, компенсировать ее требования аннексии уступками в других балканских проблемах оказалась ни перспективной, ни почетной с точки зрения верности славянскому делу.

Турция вынуждена в итоге была подписать австро-турецкое соглашение 1909 года. Захват Боснии неизбежно наносил сокрушительный удар по исторической и правомерной задаче сербского народа - объединения его в едином государственном теле. Она потребовала хотя бы автономии для Боснии и раздела Ново-Пазарского санджака для установления между Сербией и Черногорией общей границы, которая перекрыла бы путь для продвижения Австрии на Юг. Сербия призвала на помощь Россию, которая уже более решительно потребовала международной конференции держав - участниц Берлинского Конгресса. Однако Россия опять осталась в одиночестве, так как Франция отказалась активно помогать в этом, Англия не хотела подрывать перспективы своего влияния в младотурецкой Турции. Извольский, дипломатия которого была практически дезавуирована Государем, уже не имел достаточного авторитета. В марте 1909 года германское правительство предложило России признать австрийский проект и добавило к этому ультиматум, предупреждающий о немедленном нападении Австрии на Сербию. Россия вынуждена была сдаться и признать захват Боснии и Герцеговины.

Боснийский кризис стал одним из важнейших этапов на пути развязывания первой мировой войны. Репетицией к ней были Балканские войны, результатом второй из них 1913 г. стал: раздел части тер-

¹⁷ Цит. по К. Б. Виноградов. Боснийский кризис 1908-1909 гг. Изд. Ленинградского университета. 1964. стр. 45.

ритории Болгарии: уничтожение ростков более широкого единения славян против западных держав; дальнейшая ориентация Болгарии на Германию и ее блок.

Таким образом, на Балканах опять сфокусировались важнейшие международные противоречия. Был завязан узел, разрубить который можно было лишь с помощью войны. Для Берлинского штаба было ясно, что вовлечь Австро-Венгрию и войну можно лишь через Балканы. В Лондоне же поняли, что использовать российский потенциал для борьбы с германскими интересами, можно лишь шантажируя судьбой славян и угрозой Средиземноморско-Черноморским позициям России. Россия должна была понять, что стратегической общей целью западных держав является - не допустить в стратегическом районе проливов и Средиземноморья образования самостоятельного славянского православногo государства, которое было бы подконтрольно не им, а ориентировалось бы на Россию.

В это время за кулисами мировой дипломатии великих держав шла другая политическая работа с целью использовать Мировой Восточный вопрос для ostижения Мировой войны и революции. Когда Теодор Герцль, во время посещения России, беседовал с министром Плеве, он прямо заявил - либо сионизм, либо революция, и даже пообещал призвать российских евреев воздержаться от революционной деятельности. Но еще более значительным были слова Макса Нордау, весьма авторитетной личности в общественном мнении, который выступил на шестом конгрессе Всемирной сионистской организации и дал перспективу: "Позвольте мне сказать несколько слов и показать вам ступеньки лестницы, которые поведут наше дело все выше и выше: Герцль, сионистский конгресс, английское предложение Уганды, будущая мировая война и мирная конференция, на которой с помощью Англии будет создана независимая еврейская Палестина".¹⁸ Эта перспектива реализована в небезызвестной Декларации Бальфура.

История завершения Первой мировой войны и подготовка программных документов к Парижской мирной конференции, наконец дипломатическая борьба вокруг самого Версальского договора, а затем начало его постепенного развала-представляют сегодня гораздо больший интерес, чем можно было предположить, скажем, двадцать - тридцать лет назад. В конце XX столетия, в современных нам событиях, уже совершенно откровенно действуют силы, которые впервые обнажились в начале века. Именно тогда на мировой арене появились до этого скрытые стремления к созданию некоего глобального механизма взаимоотношений в мире, который бы втягивал национальные государства в свою орбиту, незаметно подчиняя поведение суверенных государств крупным мировым силам, происхождение которых определито нелегко. Но именно к этим силам переходит руководство Мировым восточным вопросом. Ясно, что этим силам больше не нужны были мировые слишком дорогостоящие войны, но нужны были глобальные

¹⁸ Дуглас Рид. Спор о Сионе. М., 1993. стр. 203.

механизмы управления. Для этого нужны были соответствующие идеологии и личности во всех странах Европы.

Можно сказать, что пока шли сражения на полях Первой мировой войны, за кулисами разворачивался новый этап в Восточном вопросе который уже наметился в работе по заключению Версальского мира, а затем его постепенного уничтожения. Очевидно, что в этом процессе происходило оформление англосаксонских интересов в качестве главного инструмента и проводника новых многосторонних механизмов, за которыми стоят крупные финансовые и не только финансовые силы, не тождественные этим англосаксонским странам. И после войны, США, где формируется идейный и финансовый центр с глобальными устремлениями становятся главным проводником и инструментом этих сил.

Имеются материалы, которые¹⁹ проливают свет на некоторые скрытые пружины американской политической жизни, обеспечившие избрание Вудро Вильсона на пост Президента США, а также сделавшие загадочную личность некоего полковника Хауза фактическим разработчиком всей американской мировой стратегии. Немало фактов свидетельствуют о наличии некоего общего круга политиков и деятелей по обе стороны океана, продвигавшего на посты определенных людей. Это либеральные политики кальвинистского происхождения были объектом серьезного влияния со стороны лидеров сионистского движения, деятелей Всемирного Еврейского Конгресса.

Полковник Хауз, выходец из Техаса, являлся не по чину слишком влиятельной фигурой в администрации Вильсона, выполняя роль советника президента по вопросам национальной безопасности. Уже в 1914 году он, по собственному признанию, стал назначать американских послов и заводить первые связи с европейскими правительствами в качестве "личного друга президента". Его издатель Сеймур писал: "Трудно найти в истории другой пример дипломатии, которая была бы столь чуждой ее общепринятым путям... Полковник Хауз, частное лицо кладет карты на стол и согласовывает с послом иностранной державы, какие инструкции следует послать американскому послу и министру иностранных дел этой страны."

Хоуден, его доверенный, выражался еще яснее: "Во всем, что происходило, инициатива принадлежала Хаузу... Государственный департамент США сошел на положение промежуточной инстанции для воплощения его идей и архива для хранения официальной корреспонденции. Более секретная дипломатическая переписка проходила непосредственно через маленькую квартиру на 35-й Ист-стрит. Послы воюющих стран обращались к нему когда хотели повлиять на решения правительства или найти поддержку в паутине трансатлантической интриги".²⁰

Сравним реакцию США и Англии на крах России 1917 г. Когда революция в России свершилась, Хауз немедленно посоветовал

¹⁹ Дуглас Рид. Спор. о Сионе. М., 1993

²⁰ Howden Arthur D. Mr. House of Texas, 1940, p. 41.

Вильсону: "ничего не нужно делать, кроме как заверить Россию в нашей симпатии к ее попыткам установить прочную демократию и оказать ей всеми возможными способами финансовую, промышленную и моральную поддержку".²¹ Как разительно отличалось это от суждения Черчилля, воздавшего дань скорбного уважения русской трагедии. Сэр Уинстон Черчилль сам уже не принадлежал тому новому Западу, который стал, если не практическим, то моральным союзником мировой революции.

"Я не признаю права большевиков, представлять собой Россию... Их идеал - мировая пролетарская революция", - сказал Черчилль в своей речи в Палате общин 5 ноября 1919 г. "Большевики одним ударом украли у России ее два наиболее ценных сокровища: мир и победу, ту победу, что уже была в ее руках... Немцы послали Ленина в Россию с обдуманным намерением работать на поражение России", - Черчилль говорил о том, что ему было известно и что не вызывало у него сомнения. "Не успел он прибыть в Россию, как стал приманивать к себе то оттуда, то отсюда подозрительных субъектов из их потайных убежищ в Нью-Йорке, Глазго, Берне и других странах... Он собрал воедино руководящие умы могущественной секты, самой могущественной секты во всем мире... Окруженный этими силами, он начал действовать с демоническим умением, разрывая на куски все, чем держалась Россия и русский народ... Россию нужно было повергнуть... У нее украли место, принадлежавшее ей среди великих народов мира".

Этот представитель британской имперской идеологии, защитник интересов Британской империи, для которой Россия всегда являлась объективно противодействующей силой и препятствием, тем не менее чувствовал, что в России совершалась революция против всего, "чем держалась" не только "Россия и русский народ", но и вся Европа и весь христианский мир.

Любопытно, в прошлом веке только Н. Я. Данилевский в своем беглом анализе специфических национально-религиозных основ английского общественного сознания и государственного развития, сумел углядеть и своеобразно отметить положительное значение эмиграции английских пуритан для Англии и Европы. Прозорливый Данилевский с его историческим чутьем указал как на "особо счастливое для Англии обстоятельство", что "самая радикальная, самая последовательная часть ее народонаселения, в лице пуритан, заблагорассудила удалиться за океан для скорейшего осуществления своих идеалов. Это отвлечение демократических элементов надолго обезопасило Англию".²²

Единение англосаксонских усилий по первой перестройке международных отношений после краха России и окончания Первой мировой войны не могло быть достигнуто с такими деятелями как Черчилль. Единение было достигнуто грючгостию деятелей типа Бальфура и после продвижения на пост премьер-министра Англии Ллойд-Джорджа,

²¹ См. The Intimate Papers of Colonel House. London, 1928, v. IV.

²² Н. Я. Данилевский. Россия и Европа. С.Пб, 1995, с. 205.

находящихся в теснейшем контакте с окружением самого Хауза, а также Хаима Вейцмана, председателя Всемирного еврейского конгресса, которому еще Теодором Герцлем было завещано через мировую войну добиться Палестины.²³ Известный адвокат этой идеи в британском парламенте Локер-Лампсон, писал в одном из лондонских еженедельников: "Ллойд-Джордж, Бальфур и я - все мы были воспитаны как ярые протестанты, верившие, что приход нового Спасителя совершится после возвращения Палестины евреям." Это ничто иное, как мессианская идея Кромвеля и его хилиастов, а также идея большинства протестантских сект и кальвинистских церквей в Америке.

Большевистская революция и ее третьесословные ростовщические вдохновители были слишком чужды Черчиллю по духу. Несмотря на то, что революция устраняла геополитического соперника на мировой арене, герцог Мальборо испытывал к нему благодарное сочувствие. С деятелями такого типа Мировой Восточный вопрос был обречен остаться на стадии конца прошлого века, ибо такие деятели делали возможным и новые внутриевропейские коалиции, они еще руководствовались понятием национальных интересов и национальной идеологией. Но новые задачи требовали наднациональной идеологии и консолидации всего совокупного Запада для того, чтобы превратить его в инструмент для мирового господства. Восточный вопрос должен был быть решен новыми методами, для которых нужно было преобразить мир.

Хауз явно принадлежал уже к тем силам Запада, в пользу которых эта революция совершалась, и которые это вполне осознавали, сочувствуя разрушителям России. И морально, и духовно, и генетически они были ближе Хаузу и кальвинистской Америке, чем православная царская власть.

Серьезный разбор всех перипетий вступления США в Первую мировую войну показывает весьма конкретные и реальные цели - при минимальных издержках вывести Соединенные Штаты, уже ставшие одной из крупнейших экономических держав, на первые роли в мировой политике. США объявили о своем намерении сыграть роль "честного маклера" по аналогии с дипломатией О. фон Бисмарка на Берлинском конгрессе 1878 г. США, не воюя, хотели стать главным участником послевоенного урегулирования.

Подобные расчеты не оправдались из-за остроты англо-германских противоречий, затяжного характера войны, многих других причин, в силу которых США рисковали упустить шанс стать мировым арбитром. К лету 1915 г. Вильсону была уже внушена идея создания такой организации, которая регламентировала бы международное развитие и контролировала бы основные силы тогдашнего мира. Вашингтон в этой организации планировал играть роль своеобразного третейского судьи, от которого зависит решение спорных вопросов.

²³ Herzl Theodor. Der Judenstaat, 1896.

Новая "миротворческая" инициатива воюющим сторонам была представлена Хаузом в начале октября 1915 г. Она касалась лишь трех вопросов: создания всемирной организации; проблемы сокращения вооружения; и принципа "свободы моря". Это и было зародышем Программы из 14 пунктов, которая окончательно приобрела очертания и была предложена уже на фоне революции в России, изменившей геополитическую, идейную и военную обстановку в Евразии. Расчет Хауза-Вильсона был предельно ясен: согласятся центрально-европейские державы, вследствие истощения их людских и сырьевых ресурсов, на такое предложение - Вашингтон в одночасье становится мировым арбитром, а не согласятся - тогда он с чистой совестью переходит на сторону Антанты.

Вскоре после того, как США все-таки вступили в войну в апреле 1917 года, Вильсон пишет полковнику Хаузу "Когда война закончится, мы сможем принудить их мыслить по-нашему, ибо к этому моменту они, не говоря уже обо всем другом, будут в финансовом отношении у нас в руках"²⁴ США выходят из своей "изоляционистской" доктрины с программным документом либерально-космополитического толка, имеющим характер универсалистского проекта. Пресловутый полковник Хауз был автором этого текста, перевернувшего традиционные принципы международных отношений.

С высоты сегодняшних знаний становится ясным, что США и, стоявшие за ними финансовые круги, сумели подменить цели войны, ради которых французы, немцы, англичане и русские гибли на фронтах, своими целями. Этого не скрывает Г. Киссинджер, хотя и представляет эту подмену в качестве демократической перестройки международных отношений и окончательной победы Нового Света над имперским Старым Светом:

*"Вступление Америки в войну сделало тотальную победу технически возможной, но цели ее мало соответствовали тому мировому порядку, который Европа знала в течение столетий и ради которого, предположительно вступила в войну. (выделено мной - Н. Н.) Америка с презрением отвергла концепцию равновесия сил и считала практическое применение принципов "Realpolitik" аморальным. Американскими критериями международного порядка являлись демократия, коллективная безопасность и самоопределение - прежде ни один из этих принципов не лежал в основе европейского урегулирования".*²⁵

"Супердемократическая" Программа Вильсона (раскрытая в "Архиве" Хауза) гласила: "Россия слишком велика и однородна, ее надо свести к Среднерусской возвышенности... Перед нами будет чистый лист бумаги, на котором мы начертает судьбу российских народов." Пункт VI о России предполагал на территории Российской империи "признание де-факто существующих правительств" и "помощь им и через них" - Украинскую Раду, оккупированные кайзеровскими войска-

²⁴ Генри Киссинджер. Дипломатия. М., 1994. с. 199.

²⁵ Там же, с. 196.

ми Эстонию, Латвию, Литву, а также отдельно и большевиков, и белых как и вывод из самопровозглашенных территорий *всех иностранных войск*²⁶ (в том числе и Белой, и Красной армий, могущих восстановить единство страны!). *Это означало не что иное как немедленное международное признание и закрепление расчленения исторической России.*

Любопытен такой примечательный факт, что именно по самому традиционному для того времени вопросу послевоенного урегулирования - репарациям, возникли и наибольшие противоречия между французами, с одной стороны, и англичанами, и американцами, с другой. Как известно в "Четырнадцати пунктах" Вильсона о репарациях вообще не упоминалось, ибо сам мондиалистский замысел был нацелен не на компенсацию последствий прошедшей войны, а на создание "нового мирового порядка". Тем более, что США практически не пострадали от войны и не могли рассчитывать на репарации. *В их планах было использовать ситуацию Германии для создания совершенно новой системы зависимости и контроля над экономикой и политикой на европейском континенте. Сделав все, чтобы контролировать репарационный механизм, англосаксонские силы и через них интернациональный финансовый капитал, базирующийся в Америке, обеспечили себе ведущую роль в европейской экономике.*

Следует особенно обратить внимание на тот факт что эта Программа, провозглашенная в начале века, не смогла сразу получить полного воплощения. Но она явно открыто реализуется лишь в конце XX века под эгидой англосаксонских интересов, ставших главным проводником мондиалистских идей в международных отношениях. Это позволяет назвать политику США в средние 90-х годов "неовильсоновской".²⁷ Если смотреть по борьбе сначала по заключению Версальского мира, а затем его постепенного уничтожения, то также очевидно, что в этом процессе происходило оформление англосаксонских интересов в качестве основного инструмента и проводника новых многосторонних механизмов, за которыми стоят крупные финансовые и не только финансовые силы, не тождественные этим англосаксонским странам.

По-видимому, локига исторического бытия национального государства, не стремящегося к контролю над всем миром, противоречит планетарным доктринам. К ним не были готовы сами западные страны. Конгресс США усомнился в пользе для традиционной Америки всемерной вовлеченности в мировые дела и отказался ратифицировать Версальский мир, вступить в Лигу Наций и высказался за продолжение "изоляционизма". США оказались к 1920 г. вне Версальского договора. На довольно значительный промежуток времени внешняя политика США оказалась в руках консерваторов - изоляционистов с лозунгом "подальше от Европы".

Потребовались определенные усилия чтобы укрепить на

²⁶ См. The Intimate Papers of Colonel House. London, 1928, v. IV. p. 202-204.

²⁷ См. Н. А. Нарочницкая. Россия и Европа. историософский и геополитический подход. В. "Россия и будущее европейского устройства. М., 1994.

американской политической сцене соответствующие круги для развития линии Хауза - Вильсона, и понадобился весь XX век для реализации замысла, опутавшего суверенные нации. *Если Запад медленно, но неуклонно шел по этому пути, то СССР, наоборот, переживал обратный процесс восстановления исторически преемственных государственных начал.*

Узкий Восточный вопрос обнажил наличие Мирового Восточного вопроса - противостояние России и Европы. Но XIX век привел также к обострению внутренних противоречий в самой Западной Европе. Именно поэтому идеологическая религиозная цель Первой мировой войны - уничтожение последних христианских империй в мире, прежде всего русского православного царства - цель, преследуемая мировым масонством и всеми антихристианскими силами, все еще была размыта. Эта цель не была воплощена в каком-либо из национально-государственных субъектов этого первого мирового конфликта.

Слишком велики были частные национально-государственные интересы внутри самого Запада. Еще чувствовались особенности составных частей Европы, которые, после нивелирующего воздействия рационализма, по мере дальнейшей дехристианизации, давали о себе знать. Романский центр, где затухало влияние папского Рима, германский север, особенно протестантская Пруссия, пронизанная масонскими ложами, начинали проявлять сильное варварское языческое начало, вечно протестующее против Рима. Испано-португальский юго-запад, противоречивый своим сильным католичеством и очевидным культурным влиянием арабов и евреев, наконец, англосаксонский островной мир, пренебрежительно гордый своим превосходством.

Формирующиеся англо-германские противоречия оказались слишком сильны, отчасти отражавшие наметившееся расхождение традиционных интересов держав континентальной Европы и глобальных устремлений островной атлантической силы, представленной тогда лишь Британией. Этот аспект станет темой современной геополитики - борьбы "атлантизма" и "евразийства". Поэтому идеологические цели войны были достигнуты лишь отчасти. Новый порядок, новый мир, порожденные войной и революцией в России в целом оказались еще не достаточным и для осуществления универсалистских проектов.

Как и предсказывал Данилевский, прекратила свое существование как великая держава Австрия, рассыпавшись как искусственное образование. Ужаснув напоследок мир чудовищной и иррациональной резней армян, Турция, после Первой мировой войны, на некоторое время потеряла свою воинственную антиевропейскую мощь, занятая перевариванием проглоченных частей исторической России. Режим Черноморских проливов стало возможным отрегулировать на некоторые десятилетия. Однако это могло продолжаться лишь до тех пор, пока Турция вновь не понадобилась Европе против России и славянства.

В отличие от русских и славян силы, враждебные православной

цивилизации, вынесли уроки из опыта. В XXI веке глубинные враждебные России силы блестяще используют возможность; нацелить на исполнение своих задач в мировой истории формирующийся за океаном мощный геополитический центр и сделать его инструментом. "Мировое латинство" в XXI будут олицетворять Соединенные Штаты Америки, которые предпримут беспрецедентные усилия решить Восточный вопрос.

Задачей этих сил стала постепенная консолидация всего совокупного Запада для того, чтобы идеологические цели могли быть совмещены с геополитическими. На повестке для было создание мировых учреждений и отмена золотого стандарта для того, чтобы лишить нации суверенитета и обеспечить финансовый механизм мирового господства и интервенции при внешнем сохранении наций-государств. Этому процессу сначала стала мешать Германия. Прометеевский "сумрачный германский гений", уже утративший, как и весь Запад, облагораживающую готическую католическо-христианскую почву, родил в специфических условиях версальского унижения свой уродливый плод в виде германского нацизма, глубинной религиозно-философской основой которого было наступление язычества на христианство.

Но главным образом цели совокупного Запада и процессе его консолидации были спутаны тем неожиданным продуктом, который произвела Россия из семени западного прометеевского марксизма. Большевизм как пародия прометеевского духа очень скоро на русской почве начал мутировать и родил феномен СССР, в новой форме ставшей новым препятствием и противовесом Западу. Когда эти начала были восстановлены до того предела, что в новом обличьи СССР опять представил непреодолимое препятствие на пути Запада, началась новая война, причем мешающий мондиалистским силам гитлеризм был специально направлен на СССР.

Сейчас, когда фантазмагория коммунизма исчезла, а давление на Россию лишь увеличилось, стало ясно, что Мировой вопрос перешел в завершающую стадию. Запад консолидирован, некогда великая Европа стремительно утрачивает роль самостоятельного явления мировой истории и культуры. Ее символизирует Хавьер Солана, бывший *самagada*, ныне не сенатор, *Mister Solana* - напоминающий шакала Табаки из книги джунглей Р. Киплинга с двусмысленной, циничной улыбкой сообщающего народу о намерении своего хозяина Шер-Хана очередной раз поправить Закон. *Такая Европа под атлантическим контролем и в кабале мировых финансовых механизмов - послушный инструмент в нескрываемой задаче века - уничтожении российской великодержавия и русской исторической личности во всех их геополитических и духовных определениях.*

Вот уже полтора столетия Запад боится России и крупных славянских православных образований. И, как свидетельствует последняя книга З. Бжезинского (Великая шахматная доска, М., 1998.) ничего не изменилось к рубежу XXI века. Никакое служение общеевропейскому делу не изменяет этого отношения - ни семилетняя война, ни освобождение

Европы от Наполеона, ни спасение Пруссии в 1805-1815 гг, ни спасение Австрии в 1849 г, ни спасение Франции в 1875 г. ни миролюбие Александра III, ни Гаагская конвенция, ни жертвенная борьба с Германией в 1914 г, ни, наконец, освобождение Европы от тотального уничтожения Гитлером. Россия и славянство - это загадочная, полуварварская "пустота"; ее надо "евангелизировать" или обратить в католичество, "колонизовать" (буквально) и цивилизовать; в случае нужды ее можно и должно использовать для своей торговли и для своих... целей и интриг; а, впрочем, - ее необходимо *всячески ослаблять*".

Как? - Этому и посвящает книгу Бжезинский, называющий Россию "черной дырой", и на каждой странице почти неприлично намекает на культурную неполноценность русских и православных славян перед всеми народами мира, и населяющими историческое государство Российское. Удивительная тысячелетняя преемственность! - Эта старая песня об антихристианстве и варварстве православных славян звучала еще в письме Бернарду Клервосскому, вдохновителю первого крестового похода, от Епископа Краковского Матфея, который побуждал к крестовому походу против "русских варваров, которые не соображаются ни с латинской, ни с греческой верой", таким образом для Матфея православные славяне уже тогда были даже "ужаснее", чем византийские "схизматики".

Вселенская дилемма "Россия и Европа", которую так или иначе не обошли вниманием почти все крупные умы России прошлого, опять во всем своем исполинском масштабе встает в конце XX столетия. Вне ее невозможно понять ни путь России и Югославии к катастрофе, ни кризис в русском сознании, ни глобальные культуртрегеские устремления Запада, далеко не исчерпывающиеся материалистическим критериями.

Найталија А. НАРОЧНИЦКАЈА

РУСИЈА И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ

Резиме

Такозвано *источно питање*, кроз чију се призму манифестују религиозно-филозофске и геополитичке противрјечности свјетске историје, дошло је до изражаја у свој својој величини у другој половини XIX вијека. У то вријеме формиране су основне активне снаге у европској политици.

Велики руски историчар С. М. Соловјов интерпретирао је ту тему шире него што то чини политичка терминологија друге половине XIX вијека - искључиво као питање црноморских мореуза и судбине словенских и грчких територија које се ослобађају турског јарма. Он је *свјетско источно питање* препознао као супарништво међу "европским и азијским духом" и у тој борби цивилизација разоткрио једну од најјачих покретачких сила историје.

Схватање "свјетског источног питања" на Западу се манифестовало преко класичне геополитике која је указивала на историјску закономјерност узајамног уздржавања и супарништва "великих простора". Швеђанин, пангерманиста Р. Кјелен увео је термин геополитика, а тему су разрадили: К. Ритер, Ф. Рацел, Х. Мекиндер, К. Хаусхофер. Ови научници су у значајној мјери полазили од борбе међу државама - организмима за преживљавање и од географског детерминизма. Таква геополитика дјелимично је манифестација социјал-дарвинизма и англосаксонског пуританизма са његовом подјелом људи на предређене за спашавање и оне који нијесу предодређени за то. Овдје доминира натуралистичко тумачење водећих снага свјетске историје и нестанак њених религиозно-филозофских покретачких мотива.

Према шемама Х. Мекиндера, умногоме се остварује политика потискивања Русије од стране Запада и она се, не једнократно, манифестовала у борби против народа Русије и Словена који су се, прстом судбине, нашли "у средишту земље", а између осталог реализује се и проблем XIX вијека: борба за контролисање црноморских мореуза.

Истинско, изванредно и оригинално тумачење теме *источног питања* налазимо у перу Н. Ј. Данилевског, који је то изложио у широком контексту у књизи "Русија и Европа" и чланку "Јад побједника". Он је основао школу руске геополитике и геополитичке социологије. Источно питање - то је супарништво тијесно повезаних појава свјетске историје и културе. Оно се манифестује кроз политички, религиозно-филозофски, етички и културни притисак Запада на словенство и православље. Данилевски је проницљиво указао на неизбежно преношење тежишта свјетске политике на међу словенства и латинства и разоткрио истинске разлоге таквог свјетског супротстављања, које је у његово вријеме маскирано постојањем "турске фантазмагорије", а у наше вријеме комунизмом.

Свјетско источно питање испољава се не само у политици него и у спознаји. Преображавање Русије у огромну историјску силу, потпуно туђу Западу, довело је у западној историографији, и публицистици XIX-XX вијека до стварања крајње непријатељске интерпретације руске историје и политике. Неоспорни лидери у томе били су класичари марксизма. Чињеница да су мржња, страх и презир према Русији и Словенима у потпуности били заједнички, како царској Европи тако и Марксу и Енгелсу, потврђује оштроумност ријечи Тјутчева о основној противрјечности Европе - супротстављању револуције и Русије. Но, тај идеолошки аспект "свјетског источног питања" био је заклоњен противрјечностима међу великим државама, које су у то вријеме тек стварале промјенљиве коалиције и дефинисале *источно питање* као врло узак појам.

Берлински конгрес је постао идеја водила која је, у почетку, обједињавала све западноевропске силе са циљем да се умањи значај руске побједе. Сљедећа етапа у међународним односима непоколебљиво је довела до подвојености звукова "европске концертне хармоније", што се манифестовало и у борби за превласт на Балкану. Њемачка постиже озбиљан утицај на Турску, а Аустрија политиком топло-хладно (охрабривање краља Милана у Србији и Стамбула у Бугарској) испољава необуздану жељу да заузме Босну и Херцеговину.

Босанска криза и балкански ратови, који су уништили клицу јединства

Словена против западних држава, постали су прелазне етапе на путу ка првом свјетском рату. Берлину је било јасно да Аустрију могу увући у рат само преко Балкана. У Лондону су схватили да Русију могу усмјерити против њемачког потенцијала уцењујући је судбином Словена и угрожавајући њене интересе на црноморским позицијама. Општи стратегијски циљ Запада био је непромјенљив: у стратегијском рејону тјеснаца не дозволити формирање значајне православне државе ван њихове контроле.

У то вријеме иза кулиса дипломатије великих држава вођен је други посао, у који су се одлично уклапали револуција и свјетски рат, као манифестовање "свјетског источног питања" и као средство за постизање одређеног циља у стварању "независне европске Палестине" помоћу Енглеске.

У току рата и припрема Версајског мира САД и финансијски кругови који су стајали иза њих успјели су да првобитне циљеве рата замијене за своје. Појавиле су се до тада скривене тежње да се суверене државе потчине силама, чије поријекло није лако одредити. То су силе свуда присутне и њима су потребни, не свјетски ратови, већ глобални механизми управљања. Мондијалистичку идеологију и дипломатију прве "демократске перестројке" у свијету персонификују САД у лику Вудро Вилсона и пуковника Хауза, као и носиоци првих улога у Европи: Балфур и Лојд-Џорџ, који су дјеловали у окружењу Хауза.

У XX вијеку, преко океана формиран је моћни финансијски и идејни центар, који, напорима без преседана, усмјерава САД да ријеши источно питање за које му је била потребна консолидација читавог Запада и обједињавање идеолошких циљева са геополитичким, као и укидање златног стандарда за стварање финансијског механизма свјетске доминације, а да се споља сачува нација-држава. Тај процес је у почетку био ометан од стране Њемачке, која је у услови-ма версајског понижавања створила наказан плод њемачког нацизма који је намјерно усмјерен против Русије.

Но, углавном, циљеви цјелокупног Запада били су спутани неочекиваним производом Русије из западног марксизма - феноменом послјератног СССР-а у новом облику, који је постао нова препрека и противтежа Западу. Тако су се остварила пророчанства Данилевског - сви свјетски конфликти проистичу из "*Drang nach Osten*" - на међи латинства и словенства: Први свјетски рат, Други свјетски рат и садашња "демократска" офанзива атлантизма.

Сада, када је "комунистичка фантазмагорија" ишчезла, потврдило се прорицање Данилевског - да свјетско источно питање не може бити ријешено кокетирањем са Западом који је скоро и престао да скрива *задашак вијека: уништавање руске великодржавности, фрагментација православних Словена, померање своје сфере утицаја на православизантске просторе*. Источно питање може се ријешити само онда "када Русија храбро и отворено прихвати наметнути изазов" за који је потребна снага, и то не само материјална него и духовна.

Проф. др Богумил ХРАБАК*

ЦРМНИЧКА НАХИЈА
У КАРАМАХМУДОВОМ ЗЕМАЊУ
(1777-1796)**

Октобра 1996. завршило се 200 година од познате битке на Кру-сима (3. октобра 1796), која је Црногорцима донела престанак плаћања харача, државну независност и фактичко прикључење Пипера и Бјелопавлића. Тој годишњици био је посвећен научни скуп у Подгорици (1-3. октобар), али ће чланака и прилога о Црној Гори у времену Махмуд-паше Бушатлије бити и у стручним часописима и зборницима радова. О Црмничкој нахији у поменуто време још нико није објавио посебно писан рад, уосталом као ни за раније доба. Није боље ни са другим црногорским нахијама.

Овај прилог израђен је првенствено на архивалијама Которског архива, а понеки подаци потичу и из архива у Херцег-Новом, Дубровнику, Задру и Венецији.

Црмничка нахија била је у општем сиромаштву Црне Горе турско-га периода ипак најбогатија од четири црногорских нахија. Та околност је утицала да је Црмница много више финансијски исцрпљивана него остали делови Старе Црне Горе. Та нахија преко млетаčkih Паштровића и отоманског Бара налазила се надамак јадранске обале, и преко тих излазака имала је лакши и интензивнији додир са средоземним светом. У Паштровићима су се налазили зимски пашњаци за стоку Црмнице. Те

* Аутор је редовни професор Новосадског универзитета и хонорарни професор у Никшићу, Бањалуци и Приштини.

** Кара-Махмуд Бушатлија владао је као мутесариф (сандак-бег) Скадра од 1202. године од Хиџре (25. X 1777 - 13. IX 1778). У нашој науци време његовог управљања је погрешно наведено, са 1779. годином, а његовог оца од 1763. до 1779; власт кода Махмуд-паше је више пута прекидана, а раније је почела, али је он сигурно умро још 1775. године и наследио га је старији син Мустафа (М. Спахо, *Скадарски мушери* Махмуд-паша Бушатлија према турским документима, Историјски записи 1963, 669).

околности су, уосталом, допринеле нешто повољнијем економском положају нахије. Због тих зимских боравишта (хиберна) и општег стремљења ка јужном приморском суседству настајали су стални спорови.

Дуготрајни сукоб постојао је око села Глухи До, које је насеље до средине XVI века припадало Паштровићима. Ту општину су преузели силом Црмничани и населили су је својим живљем. Арбитраже разних органа власти (1560, 1570) одређивале су да село треба вратити Паштровићима, али се Црмничани нису држали пресуда. У лето 1672. Црногорци су напали Паштровиће и нанели им велику штету. До привремене одлуке дошло је маја 1673. године. Крајем XVII века Паштровићи су ипак држали Глухи До, али су винову лозу и воћке у том селу као и у суседном Попову Црногорци попалили 1690. године. Нека црмничка села страдала су и у пљачкама самих Црногораца; Његуши и млетачки хајдуци oplенили су у селу Буковици 220 грла стоке, а Паштровићи су тражили дозволу од млетачких власти да оплене Црмницу на сличан начин. У неком окршају са Баранима (1686) Паштровићи су постигли завидан плен, али су им га одузели Црногорци. Сукоба Паштровића са суседима било је још више у XVIII столећу, најчешће због зимских испаша.¹

На Бар је Црмничка нахија увек морала да обраћа пажњу, јер су јој Турци обично долазили преко Бара. На нимало пријатељско окружење утицала је неслога између кнежина и саме нахије: Бољевићи и Лимљани представљали су једну политичку струју, док су Дукљани, Глухи До и нека друга насеља сачињавала супротну струју.

Кара-Махмуд, син коџа Махмуд-паше Бушатлије, дошао је на власт у позну јесен 1777. године, после смрти старијег брата Мустафе, од кога је примио аманет да не рачуна са Цариградом, него да се као мутесариф (санџак-бег) држи што самосталније. Махмуд-паша имао је изузетно велике амбиције да створи независну државу која би укључивала Босну и Херцеговину, Дубровачку Републику, млетачко приморје јужно од Неретве, Стару Рашку, Косово и Метохију, целу Албанију, Епир и Тесалију, као и Македонију са луком Солуном. У тим плановима прво је требало покорити Црну Гору, јер су Црногорци увек могли да ударе на бок, нарочито кад би паша био заузет на другим странама.

Скадарски господар имао је доста противника и у властитом санџаку. То су били у Подгорици Спужанин Абдулах-паша Пармаковић и становништво Бара. Капетан Бара је јула 1779. са спушким капетаном отпутовао у Травник, у пратњи 30 људи, да приме упутства од босанског валије. У Подгорици, Спужу, Жабљаку и Бару они који су у породици говорили српски и осећали етничко сродство са Босанцима и Херцеговцима били су и у политичким односима блиски босанском ејалету, док су Арбанаси начелно подржавали род Бушатлија и у Колашину и Никшићу (у босанском подручју).

¹ Г. Станојевић, *Из историје Црне Горе у XIV и XVII вијеку*, Историјски записи бр. 2/1959, 332-5 и 348-50; Ј. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе*, Цетиње 1956, 239, 209, 101, 123, 182; Историјски архив Херцег-Новог, ПУМА, filza VII, 654, Ј. Вукмановић, *Паштровићи*, Цетиње 1960; Б. Храбак, *Поморсјиво, гусари и божићовље у Паштровићима (XV-XVIII век)*, Историјски записи бр. 4/1995, 115-17.

У позну јесен 1781. године у Црну Гору је приспела аустријска војна мисија на челу са пуковником Паулићем. По његовом савету Црногорци су (још од марта 1782) почели да набављају и депонују муницију. Паулићевим новцем чланови најугледније породице у Црмници Пламенци куповали су барутни прах и олово за Црмничку нахију. Спушки паша је сходно договору са гувернадуром Јованом Радоњићем о узајамном помагању послао Црмничанима и другим Црногорцима четири коња натоварена израђеним фишецима са готовим убојним мецима и обећао да ће им још дати ако Бушатлија завојшти против њих.²

Почетком маја 1782. године сазван је збор на Цетињу, на коме су се прваци заклели да ће држати веру до Митровдана и да ће одложити своје међусобне зађевице; заклетва је значила да ће се све нахије сложено борити против Бушатлије, а да ће помоћи спушког пашу Пармаковића.³ Нека села Црмничке нахије (Селце, Глухи До, Дупило, Годиње) нису одржала реч, него су, као најизложенија и најугроженија, послала своје кнезове у Скадар. Паша их је обдарио, предао им је шест застава, с тим да му се придруже на походу против Црне Горе. До најезде, ипак, није дошло. У то доба црногорске нахије више плаћају него одбијају предају харача и воде компромисну политику према околним муслиманским градовима. Изузетак је представљала једино Катунска нахија.⁴

У то време црногорски црквени поглавар био је Арсеније Пламенац, родом из владајуће црмничке породице Пламенац. Митрополит је умро 15. маја, а Петар Петровић још није био завладичен. Махмуд-паша је настојао да искористи ситуацију без духовног старешине, те је одлучио да нападне Црну Гору. Почетком 1784. године Кара-Махмуд је на веру ухватио неке Црмничане и 16 Цеклићана и сасекао их је, а готово све главаре Брда заробио. У Бар и Подгорицу пребацио је велику количину стрелјива и хране. Марта 1784. настали су, уз сталне претње, лакши окршаји. После одласка првака из једног његушког и једног црмничког села у Скадар, Кара-Махмуд је послао поруке које су значиле да жели да нападне Паштровиће.⁵ У јесен 1784. Дубровчани су дознали да су се Црногорци сагласили да годишњи данак државном суверену плаћају не султану него Махмуд-паши из Бушата.⁶ Октобра 1784. године Дивански савет у Цариграду наредио је командантима тврђава да сједине трупу против одметника у Скадру и да из Бара и Улциња ударе на Бушатлију.⁷

Године 1785, испуњене војним припремама Махмуд-паша против Црне Горе и млетачког приморја, Црмничка нахија се одвојила од Црне Горе, подстакнута многобројним поклонима скадарског господара. Па-

² Вл. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд 1912, 37-8.

³ В. Ђорђевић, н. д., 38-9; Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962, 87-8.

⁴ Г. Станојевић, *Црна Гора*, 68, 82.- И которски ванредни провидур се надао да ће одвојити Црмничку нахију од Црне Горе, те је Пламенцима слао дарове, узалудно их наговарајући (В. Ђорђевић, н. д., 40).

⁵ Г. Станојевић, *Црна Гора*, 84-5, 86, 87, 88.

⁶ Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), Latt. Lev. CII, s. p. (13. XI 1784).

⁷ М. Спахо, н. н., 671.

ша је од Паштровића тражио слободан пролаз за Црну Гору.⁸ Још пре средине маја Кара-Махмуд се састао у Подгорици са челницима Горњих Брда и Црне Горе; паша је на скупу тражио да се црногорски главари покоре његовој вољи и плате заостали харач, односно да и убудуће редовно плаћају, претећи да ће у супротном прегазити Црну Гору. У исто време гувернадур Јован Радоњић је сазвао збор, на коме су Катуњани и Цеклињани изјавили да ће се одупрети турском притиску, док су Црмничани, Љешњани и Пјешивци били за то да се нахије покоре скадарском мутесарифу, јер су они због свог претходно исказаног држања добили опроштај од предаје данка.⁹ У другој половини маја гувернадур Радоњић послао је свог рођака Јова Попова у Скадар. Махмуд-паша је тада изјавио да ће одустати од најављеног похода ако му Црногорци исплате харач за протеклих 15 година и ако приме неколико његових људи који би у његово име управљали Црном Гором, која би претходно послала таоце и из Његуша.¹⁰ После тога је 9. јуна сазван нови збор на Цетињу. На њему су једногласно одбили Махмудове услове, те су сви дали реч да ће се борити до последњег човека.¹¹ Десет Црмничана је саопштило Дубровчанину Антуну Пилату (који је у Улцињу градио бродове и који се задесио у Скадру) да је 70 црногорских села уједињено против Бушатлије, што би значило готово цела Црна Гора.¹²

Четрнаестог јуна млетачки потконзул из Скадра јавио је из Спича млетачком капетану Јадрана да је скадарски мутесариф скупио 30.000 војника да би извео насилан прелазак преко граница млетачке државе и да би опљачкао градове, посебно Херцег-Нови, који је Бушатлија у првом реду мислио да врати у посед Османског царства. Будући да је Црмница била уговорила да се подвргне Кара-Махмудовој власти, то потчињавање је скадарски господар мислио да изведе и са осталим нахијама Црне Горе. После тога постојала би могућност да се изведе најезда Доброте, Рисна, Пераста и Херцег-Новог.¹³ Поход је започео 18. јуна увече, кад су Црногорци напали колону скадарске војске која је наступала од Мораче и нанели су јој извесне губитке. Сутрадан турска војска је код Сињца, на десној обали Мораче, била одбачена, али је истога дана Махмуд-паша обухватио црногорске борце појачаним снагама. Поражени Црногорци су (20. јуна) напустили даље сукобљавање и разишли се својим домовима.¹⁴ Тиме је пут према Цетињу био отворен. Цетиње је поседнуто без борбе 23. јуна, а део Катуњана се повукао у неприступачна

⁸ Ј. Н. Томић, *Махмуд Бушаџлија, паша скадарски*, Глас СКА 76, Београд, 101-2.

⁹ Историјски архив у Котору (у даљем тексту: ИАК), УПМ ССИ, Е 3 од 17. V 1785.

¹⁰ Ј. Томић, *Махмуд*, 140.

¹¹ Исто.

¹² HAD, ASMM XVIII s., sv. CXXVIII, № 3176/1, Улцињ 11. VI 1785.

¹³ ИАК, УПМ ССИ, Е 1, 14. VI 1785. У то време Кара-Махмуд је упутио писмо црмничким првацима да све војно способне мушкарце мобилишу, те пођу на Цетиње да приме наредбе о деловању у оквиру колоне турске војске која је имала задатак да заузме Брајиће, Поборе, Маине и Грбаљ (ИАК, УПМ ССИ, busta D № 29 од 26. VI 1785).

¹⁴ Г. Станојевић, *Којеј је дана 1785. године Махмуд-паша освојио Цетиње*, Весник Војног музеја V, Београд 1958, 210.

брда и одатле је наставио са герилским препадима.¹⁵

После паљевине 150 кућа, плачке и спаљивања манастира, највећи део скадарске војске напустио је Цетиње 27. јуна. Бушатлија је решио да при повратку за Скадар прође кроз Грбаљ и Паштровиће и да поново подвласти Поборе и Брајиће. На такав маневарски обухват скадарског мутесарифа је понукала неслога Цетињана и Црмничана и мржња Брајића према Црногорцима.¹⁶ Покорена је и Катунска нахија изузев Цуца, а из појединих места узето је укупно 80 талаца. Повратак у Скадар био је неминован зато што није било могуће сакупити довољно хране, па је наставак операције према Херцег-Новом одложен за наредно пролеће.¹⁷

Још пре одласка са Цетиња Бушатлија је тражио од Црмничана да се укључе у његову војску; војно способни имали су да под оружјем дођу на смотру на Цетиње и да уђу у колону која је добила задатак да маршује преко Брајића према Поборима, Маинама и Грбљу.¹⁸ Због мањка јестива и летњег невремена планирана маршрута је скраћена, те је паша преко Брајића и Паштровића прешао у Бар. Његова војска је обе поменуте области опустошила (29. јуна) уништивши зграде, а у Паштровићима је приредила покољ позваних старешина који су одбили да постану пашини поданици.¹⁹ Црмничани су морали бити крајње потресени, јер су Брајићи и Паштровићи били њихови први суседи и јер је таква судбина и њима стално претила.

Пошто је Порти постало јасно да Бушатлија ради на окрупњавању свога одметничког подручја у коме би био независан монарх, већ почетком 1786. године сакупљана је војска у Румелији и у Босни и Херцеговини за обрачун са издајником. Махмуд-паша спремао се за одбрану. Дошао је у Подгорицу да Брђане и Црногорце привуче на своју страну, делећи им новац, а све црмничке челнике позвао је на разговор у Бару. Од Црмничана је захтевао чак 70 талаца.²⁰ У другој половини априла 1786. године Махмудов рођак из Подгорице Хусеин-ага Међикука дошао је на Ријеку (Црнојевића) да сабере Црмничане и друге Црногорце, који би се заједно са Турцима борили против Брајића; чак је и сам паша требало да дође у Бар да би кренуо на брајићку општину.²¹ У то време црмнички угледници били су политички подељени: неки су били уз босанског валију, други за Бушатлију, трећи за Венецију, четврти за Аустрију.²²

Почетком лета Хусеин-ага Међикука је поново послан у Црмницу да побере харач, а у Бар су му стигле две лађе са дрвеном грађом и кречом, јер је постојала намера да се у црмничкој околини сагради нека

¹⁵ Ј. Томић, *Махмуд*, 146.

¹⁶ ИАК, УПМ ССI, Di (27. VI 1785), N° 25 (27. VI 1785).

¹⁷ Исто, D 28 од 27. VII 1785.

¹⁸ ИАК, УПМ ССI, Di, N° (26. VI 1785), 30 (26. VI 1785).

¹⁹ ИАК, УПМ ССII, F 22 (2. VII 1785), 23 (9. VII 1785), 23 (9. VI 1875), 21 (2. VII 1785), 24. и 25 (16. VII 1785), 21 (14. VII 1785); Ј. Томић, *Махмуд*, 153-4.

²⁰ Archivio di stato, Venezia, Prov. gen. di Dalmazia ed Albania, filza 650, Котор 28. II, 13. III и 5. IV 1786.

²¹ Исто, Котор 25. II 1786; Г. Станојевић, *Црна Гора*, 19-20.

²² НАД, АСММ XVIII s., sv. CLI, N° 3150/183, Пераст 29. IV 1786; Г. Станојевић, *Црна Гора*, 121-22.

тврђава, како би се племена трајно држала у запту. У Црмницу је одмах потом приспела група спушких ага, тражећи да се њима исплати годишњи данак,²³ предвиђен по наредби Порте да се из њега плаћа спушка посада. Бушатлија је прво побрао порез за себе лично, а потом се сагласио да Спужани уберу обавезу према Портином налогу. Приликом одласка у Кавају (октобра 1786) Махмуд-паша је писмом наредио Црмничанима да ударе на Паштровиће. Гувернадур је писменим порукама спречио наступ Црмничана у приморје,²⁴ где су они имали и својих ранијих рачуна.

Почетком јануара 1787. године Махмуд-паша је поново наредио Црмничанима да нападну Брајиће. На збору Црмничана у Сотонићу (11. јануара) одбијен је тај нечастан захтев. О томе је одмах писано збору Брајића и Паштровића. Кара-Махмуд је сазнао да је сердар Михаило Пламенац онемогућио извршење заповести о нападу и на Паштровиће и на Брајиће, те га је позвао на разговор, ако је још уз њега. Због наводне издаје Црмница је изгубила хиљаду цекина, који би новац био враћен Михаилу да се појавио у Бушатлијином сарају. Дуг од 1.000 дуката за неплаћени харач наметнут је Црмничанима на збору у Голубовцима (Зета), на коме је говорио и Махмуд. Он је са братом Ахмедом дошао на скуп са лова на вукове, а на збор су дошле и спушке аге, којима су Пламенци одбили да исплате други годишњи данак (први је покупио Бушатлија). Црмничкој нахији је запређено да ће је на пролеће прегазити турска ордија ако одмах не преда хиљаду цекина. Исплата је ипак обављена без затезања.²⁵

Кара-Махмудови подухвати током 1787. године до жетве били су ограничени великом глађу која је захватила пределе Скадарског санџака и Црне Горе. Првих недеља године скадарски мутесариф је наредио у Зети, Крајини, Шестанима, Мркојевићима и Бару да свако домаћинство преда по стар кукуруза и да се та храна транспортује у Црмницу за потребе походних трупа. Хусеин-ага Међикука је добио налог од скадарског господара да помоћу Црногораца (дакле, пре свега преко Црмничана) изазове сукоб са Млечанима, јер је покоравање свих црногорских нахија имало да буде увод у почетак операција. Међикука је Црногорцима обећао сто цекина за главу каквог Латина коју би му донели. У самој Црмници Бушатлија је радио о глави Михаила Пламенца и његове браће.²⁶ Кад је схватио да му Порта преко босанских и румелијских трупа спрема опсаду Скадра, Кара-Махмуд је (крајем фебруара) са Млечанима поправио односе. Махмуд-паша је 4. фебруара одржао састанак са црногорским главарима, на коме је поред харача тражио таоце, пре свега од Љешанске нахије,²⁷ изложене наступу босанске војске. Барани су у то

²³ Г. Станојевић, *Црна Гора*, 123-26.

²⁴ ИАК, УПМ D 22, Ј. Радоњић ванредном которском провидуру 4. XI 1786.

²⁵ ИАК, УПМ XXI, D 23 и 29 (11. I 1787), Н 5 и 6; Г. Станојевић, *Црна Гора*, 127.

²⁶ ИАК, УПМ ССI, D 3 (30. I 1786 м.в.); D 11 (1. II 1787); D 12, D 13 (1. II 1787), Н 13 (13/24. I 1787).- О глади у Црној Гори: В. Ђорђевић, н. д., 68-9. - Глава Михаила и Ђорђија Пламенца уцењене су са 600 цекина (ИАК, УПМ СXLIX); N° I 3 и 18

²⁷ ИАК, УПМ ССI, Н 10 (24. II 1787) Н 11 (5. II 1786 м.в.); М. Спахо, н. н., 874.

време важили као шпијуни Махмуд-паше²⁸ не само у односу на приморје Млечана него и кад је реч о Црмници.

Прве недеље марта 1787. године гувернадур Радоњићу дошли су изасланици скадарског господара са молбом да се Радоњић помири са Махмуд-пашом и да му буде при руци у подухвату против Млетачке Републике. То је Радоњић одбио, али је то поверио которском ванредном провидуру, као и да ће напад скадарских трупа на Црмницу уследити за два дана (тј. око 12. марта). Гувернадур је молио провидура да омогући склањање Радоњићеве породице на сигурно место, тј. у град, констатујући да је управо тада наступио тренутак кад Сињорија треба да помогне Црногорце, на означајући у чему би се та помоћ састојала.²⁹ Крајем марта Хусеин-ага Међикука писао је црмничким првацима (сердару Мојсију Пламенцу, проти Тодору и поповима Илији из Дупила, Мишку, Сави, Стефану, Перу Радацићу и главарима) да ће доћи са пратњом од 10-12 људи и да и они дођу са толико пратилаца, па да разговарају о узајамном добру. Поменути сердар Мојсије је седмицу дана раније тражио од ванредног провидура у Котору праха и олова, молећи да му провидур лично одговори, да зна на чему је.³⁰ У писму од 24. фебруара Радоњић је обавестио провидура да ће паша напасти Црмницу и Паштровиће са стране Бара и да има у програму и напад на Котор, те му је поручио да чува међе свог управног подручја да не би било какве издаје,³¹ алудирајући на превртљиво држање Паштровића.

У последњој декади маја младићи из братства Пламенаца убили су два муслимана без знања и одобрења својих старијих. Глуходољани су дошли у Бар да ухвате веру са Баранима; барски капетан им је саопштио да може да углави мир са свима Црногорцима осим са Бољевићима, са којима не може бити мира ни поверења. У Црмничку нахију стигло је писмо босанског валије, које је изразило наду да ће ускоро бити сазван збор свих Црногораца.³² Граничари млетачких области обавестили су (15. маја) Котор да траже да се ухвати вера са Црмничанима; од црмничких села само су Глуходољани пристали да пруже гаранције о мирном држању Спичанима.³³ Кнежине Бољевићи и Лимљани напали су Зећане и Шестане,³⁴ који су важили као присталице Махмуд-паше.

Црмничани који су дотад словили као верни Махмуду Бушатлији убили су пашине харачаре кад су се појавили у њиховој средини. Монах Ђорђије Пламенац понудио се ванредном которском провидуру да ликвидира силника Кара-Махмуда, и то без икакве награде, али у покушају није успео.³⁵ Стање у Црмничкој нахији било је тешко и жалосно. Бољевићи и Дупиљани су се узајамно убијали. Против Бољевића било је више

²⁸ ИАК, УПМ ССІ, D 13 (11. II 1787).

²⁹ Исто, D 39 (10. III 1787).

³⁰ ИАК, УПМ ССІ, D 39 (10. VIII 1787), H 9 (29. III 1787), H 24 (22. III 1787).

³¹ Исто, H 10 (24. II 1787).

³² Исто, G 6 (25. IV 1787).

³³ Исто, G 9 (15. V 1787).

³⁴ Исто, G 12 (3. VI 1787).

³⁵ Г. Станојевић, *Црна Гора*, 132, 133, 134.

од половине нахије, тако да се цела нахија, са изузетком Бољевића и Лимљана, здружила са Дупиљанима против друге стране која је држала страну Босанцима. Дупиљани су предали Махмуд-паши таоце, а у замену су примили таоце из Осеоца. У кнежевину Бољевића упадали су остали Црмничани са свих страна, нарочито са циљем да побију чланове породице Пламенаца.³⁶ У страху од репресалија босанских трупа, Зећани су затражили уточиште у Црмници.³⁷

Кад је војска из Босне и Херцеговине заузела Подгорицу, у том граду нашао се (у последњој декади јула) Михаило Пламенац. Босански валија га је лепо примио и почастео и дао му је војничку пратњу до Бара. Барски капетан био је такође присталица Босанаца а не Арбанаса. Он је послао писмо црмничком сердару Мојсију Пламенцу и нахијским првацима, замоливши их да му у Бар упуте 50 Црмничана да би свет видео да се и Црна Гора удружила са Босанцима; дао им је на знање да ће се предати забораву штете које су Црмничани наносили Баранима; појединим главарима капетан је послао сто талира мита. Црмничани су одвртели да у свако доба могу послати сто људи у Бар за борбу против Бушатлије. Шестани су, као Арбанаси, још увек држали са скадарским управљачем; Кучи, Пипери и Вasoјевићи, некад такође Кара-Махмудове присталице, тада су пришли босанском валији, коме су нагињали и Клименти, свакако под утицајем Куча. Таоцима из Црне Горе (па и из Црмнице) запретила је опасност да их не побије скадарски силеџија.³⁸

Прве августовске седмице Михаило Пламенац је пошао у Бар. После извесне уздржаности Црмничани су трећег дана по његовом одласку сви хтели да пођу за њим. На граници Сутормана прispело им је писмо од Кара-Махмуда са извесном свотом новца за подмићивање, уз препоруку челницима да не иду у помоћ босанском везиру. Махмуд-паша је у Црмници вршљао преко повереника међу Селчанима и Дупиљанима, што је најгоре утицало на Црмничане да не иду у Бар. Стога је М. Пламенац стигао у град под Румијом само са 50 пратилаца. На став Црмничана утицале су и гласине да је босанска војска потучена у кланцу при првом наступу на Хуму и да стање у њеним редовима није понајбоље. Сви Црмничани, изузев Лимљана, вратили су се са путовања у Бар. Неки Бољевићи при повратку са пута у Бар беху нападнути од Шестана и Селчана. Тих дана вођена је преко Михаила Пламенца учестала преписка између босанског валије и Барана. Татари (курири) при преласку из Хума у Доњу Зету наилазили су на сметње. Од Барана били су код босанског везира Суља Хамзагић звани Агон и Ибрахим-ага Мустафагић, који су се (пре 9. августа) вратили у Бар.³⁹ При одласку везиру ова двојица су М. Пламенца тражили да у име босанског валије дадне веру Дупиљанима док валија не уђе у Скадар; Пламенци су ту веру дали. Та двојица су Црмничанима упутили позив да дођу у госте у Драч;

³⁶ ИАК, УПМ ССГ, G 3 (21. VI 1787).

³⁷ Исто, G 4 (14. VI 1787).

³⁸ Исто, D 35 (29. VII 1787).

³⁹ Исто, I 16 (11. VIII 1787).

слично писмо су примили и Пламенци, али ови нису нашли да је време за гошћење, него су настојали да Црмничане поведу против Шестана, да се не би потпуно придружили пашиној војсци.⁴⁰ Барани су се, иначе, срчано испрсили према Скадру, чија су морска лука били. У Бару су живели Цаушевићи, родом Скадрани, главни Махмуд-пашини противници.⁴¹

Дупиљани су предали Махмуд-паши таоце, а у замену су примили таоце из Сеоца. У кнежевину Бољевића упали су остали Црмничани са свих страна, нарочито са циљем да побију чланове породице Пламенаца. У страху од репресалија босанских трупа, Зећани су затражили уточишта у Црмници.

Ђорђе Пламенац, брат Михаилов, јавио је (20. августа) котарском ванредном провидуру да су подгорички таоци који су успели да умакну из Скадра изјавили да су у Скадру убијена двојица паша; касније се сазнало да искази нису били веродостојни, већ да су се Махмуд-паша и његови ближи сарадници затворили у скадарској тврђави.⁴² Последње августовске недеље Црмничани су без сметњи одлазили у Бар и Жабљак, изузев Дупиљана, који су важили као Кара-Махмудове присталице. Бољевићи су запленили једну велику и три мање барке, а уз то и нешто стоке Крајињанима зато што се нису предали босанском везиру при његовом наступу ка Скадру.⁴³

С обзиром на то да румелијски и босански опсађивачи нису постигли одлучујуће успехе, Цеклињани су прорачунали да је Махмуд Бушатлија још довољно јак, па су почели прелазити на његову страну. Они су лишили живота једног Зећанина и неког из Враћине, а Селчани су убили извесног Бољевића, очекујући да ће о томе пре или доцније сазнати скадарски господар. Годишњи данак су предали само Дупиљани.⁴⁴ Црмничани су преко Шестана прве седмице септембра сазнали да су румелијски и босански валија ушли у Скадар, да су се Махмудови пријатељи предали и да је сам скадарски мутесариф посечен.⁴⁵ Гласине нису биле тачне. Нема архивских података о држању чланова барске куће Цаушевића, главних Бушатлијиних ривала, према суседној Црмници.

Пошто је Махмуд-паша успео да скрши и протера из Скадра снаге румелијског беглербега и да се измири са босанским валијом, већ око 1. децембра 1787. ситуација се потпуно променила. Дупиљани и Цеклињани су отишли на поклоњење Махмуд-паши. Он их је лепо примио, али је тражио да му донесу три главе Пламенаца. И Спичане је замолио за три главе Пламенаца; ако те главе Дупиљани и Цеклињани не би предали, не би добили дозволу да лове рибу пред славу Св. Николе, односно рибарили би по дозволи његових надређених људи, али уз предавање трећине ловине. Махмуд-паша је тада објавио проглас свим Црногорцима да могу слободно ићи у турске градове. Глуходољани и Сотонићи су одлучили

⁴⁰ Исто, II 6 (9. VIII 1787).

⁴¹ Исто, II 10 (4. VIII 1787).

⁴² Исто, D 28.

⁴³ Исто, I 23 (28. VIII 1787).

⁴⁴ Исто, D 41 (13. X 1787).

⁴⁵ Исто, D 49 (8. IX 1787).

да се користе том дозволом, а Бољевићи и Лимљани нису хтели да иду.⁴⁶

Поводом доласка аустријске војне мисије Филипа Вукасовића у Црну Гору показало се да је Махмуд-паша и даље имао знатног утицаја у Црмничкој и Ријечкој нахији. Захваљујући томе утицају аустријска делегација је лакше политички продирала у тим нахијама, јер је у то доба скадарски мутесариф одржавао везе са људима Беча. Вукасовић, са своје стране, трудио се да наговори Црногорце да у савезу са Бушатлијом зарате с Турцима. Почетком маја 1788. године пашу је посетио Илија Ђуровић из Дупила са неколико пратилаца, и паша им је сугерисао да одржавају пријатељске односе с аустријским официрима.⁴⁷ Свештеници из Црмнице су уопште одржавали контакте и добре односе са скадарским господаром. Поред пароха по кнежинама, црквено средиште у Црмници налазило се у малом манастиру на речици Црмници, одакле су калуђери долазили, као и други монаси, на народне скупове кад се радило о избору владике.⁴⁸

Махмурово залагање за рад с Аустријанцима није било искрено, те се Ф. Вукасовић измирио са владиком Петром I, који је наредио Бјелопавлићима да са Вукасовићевим одредом Личана нападу на Жабљак и Спуж. Акцијом на Жабљаку руководио је Михаило Пламенац са хиљаду Црмничана и сердар Ђурашковић са исто толико Ријечана. Напад је изведен 17. јула, и после почетних успеха Црногораца, заузимања Жабљака и Спужа спречила су одељења дошла у помоћ опсадама из Скадра. Борба је обновљена 27. јула, али опет без резултата.⁴⁹

Црмничани су се поново чули у пролеће 1790. године. Са гувернадуром Јованом Радоњићем у Трст је отпутовао М. Пламенац.⁵⁰ Кад је (јуна 1790) велика количина барутног праха, олова и два топића искрцано у Будви, у тај град је сишло 1.200 Црногораца и Црногорки са товарним коњима да пренесу ратни материјал у своју земљу.⁵¹ Међу тим преносиоцима најчешће су били представљени Црмничани. Првих дана јуна Глуходољани су примили налоге гувернадуре и владике да пошаљу људе и стоку за пренос муниције из Будве, али су они то одбили пре него што би дошла аустријска војска да поведе поход на Албанију.⁵²

Кад је после 1788. године настало нешто мирније време, Николи Дворјанину је издато пуномоћство у име целе Црне Горе и придружених предела Брда да оде у Бесаровину и да нарочито у Угарској нађе погодно и компетентно лице које би у Црној Гори завело редовне школе и подигло просвећеност народа. Ту пуномоћ су потписали владика, гувернадур, сердари Михаило Пламенац и Никола Ђурашковић односно и

⁴⁶ Исто, D 36 (4. XII 1787).

⁴⁷ Г. Станојевић, *Црна Гора*, 174-5.

⁴⁸ *Борба Црногораца са Махмуд пашом*, Цетиње 1996, 91 (Вл. Броневски).

⁴⁹ Archivio di stato, Venezia, Prov. gen. di Dalmazia ed Albania, filza 655, Котор 1. VIII 1788, прилог: писмо 25. и 28, 30. VII 1788; Котор, 16. VIII, прилог: писмо са Цетиња 29. VII 1788; В. Ђорђевић, н. д., 90-1, 102.

⁵⁰ ИАК, УПМ ССII, С 37; Г. Станојевић, *Црна Гора*, 224-5.

⁵¹ Исто, ССI, с 53, 54, 59, 65, 68, 70, 75, 84, 88, 90, 91, 99, 113.

⁵² Исто, ССII, А 9, 10 (10. VI 1760); А 13 (24. VI 1790).

војводе Ђ. Дрекаловић и Пахул Пипер.⁵³

Средином децембра 1791. шестанске аге добиле су Кара-Махмудов налог да маркирају напад на Крајину и црмничка села. Слично је поступљено првих недеља 1792. године инсценацијом на Љешанску нахију, да би се нашао изговор да Бушатлија не иде на султанов поход против Руса. Слично томе, из Бара је изведена импровизација према Црмничкој нахији.⁵⁴

Првих дана јуна 1792. Кара-Махмуд је преко повереника настојао да утиче на малодушност Црмничана и житеља три некадашње црногорске општине (Брајићи, Побори, Маине) гласинама да непосредно предстоји покрет скадарске војске.⁵⁵ Махмуд-паша је непрестано слао лађе натоварене храном на Плавницу, а у Бару су чињене велике припреме да се изазове сумња Црмничана да ће пасти под удар војних операција.⁵⁶ До напада са правца Бара није дошло ни јуна 1795. године, кад је предузет наступ трупа против Пипера.⁵⁷

Пред битку на Мартинићима, 20. јуна 1796, одржан је састанак глаvara Катунске нахије. Позив Црмничанима на скупштину владика Петар I послао је преко Исаије Јовића на Вир, али се црмнички челници нису нашли на састанку нити су о свом недоласку писали владици. На "станку" на Цетињу ухваћена је вера против домаћих размирица до Мале Госпојине и закључена је слога и јединство народа; одлучено је да се земља брани на целом простору од Острога до Сутормана и од Ловћена до Мораче. Нешто пре тога су двојица Цетињана пошла на састанак са Турцима, али од таквих договора никад ништа није испало. О том скупу Црмничане је обавестио владика Петар својом посланицом од 26. јуна, упућену протопопу Тодору и црмничким главарима.⁵⁸ На "станку" 20. јуна митрополит је обавестио Катуњане да Црмничани нису дошли због пољских радова и домаћих прилика.⁵⁹ Може се претпоставити да су Црмничани и Ријечани агресивном пропагандом скадарског паше били доведени у недоумицу, па зато из опрезности нису решили да присуствују збору.⁶⁰ На цетињској скупштини донесена је позната "стега" као законски предлог катунских првака, но њу нису оверили главари Црмнице и две преостале нахије.⁶¹

У одлучујућим биткама на Мартинићима (11/22. јула) и на Крусима (22. септембра / 3. октобра) Црмничани се посебно не помињу,

⁵³ В. Ђорђевић, н. д., 122.

⁵⁴ ИАК, УПМ, ССП, А 21 (28. XII 1790); А 25 (8. I 1791); А 35, А 54, А 78.

⁵⁵ Исто, ССП, I 37 (11. VI 1792).

⁵⁶ Исто, I 37 (11. VI 1792).

⁵⁷ ИАК, УПМ ССП, G 1 (28. III 1796), G 3 (4. VI 1796), G 4 (17. VI 1796), G 65 (25. VI 1796), G 67 (29. VI 1796), G 69 (7. VI 1796), G 10 (9. VII 1796), G 116 (10. VII 1796), G 12 (12. VII 1796).

⁵⁸ Бој Црногораца, 68-9.

⁵⁹ Д. Вуксан, *Десет година из историје Црне Горе (1794-1803)*, Записи, књ. 24, април 1940, 196.

⁶⁰ Д. Лекић, *Свољна пољитика Петра I Петровића Његоша (1784-1830)*, Цетиње 1950, 104-5.

⁶¹ Д. Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње 1951, 67-8.

мада је Махмуд-паша намеравао да после победе на северној страни Црне Горе ратиште пресели на приморје, полазећи из Бара.⁶² Пред бој на Крусима владика Петар I је молио ћесара у Бечу да бар једна ратна лађа из Боке Которске доплови на ушће Бојане, како би осујетила Кара-Махмудов напад на Црну Гору са јужне стране.⁶³ Турска војска била је распоређена на Пипцу (између Црмничке и Шестанске нахије), али ратни строј није стављен у покрет због кобног исхода по Турке на Крусима.⁶⁴

Bogumil HRABAK

LA PROVINCE DE CRMNICA AU TEMPS DE KARAMAHMUD

R é s u m é

Sur la base de matériaux d'archives, en premier lieu de Kotor, l'auteur couvre la chronique de guerre pendant les années 1777-1796, à l'époque du règne du bey de Skadar-Sandžak, Mahmoud Bušatlija. La province de Crmnica représentait une région attrayante pour les Turcs car elle était la plus riche parmi les quatre provinces monténégrines. Les hostilités commencent dès les premières semaines de 1784, lorsque le pacha égorge plusieurs habitants de Crmnica et de Ceklin. Cette année-là, les Monténégrins paient le tribut de l'état au seigneur de Skadar. Sur l'ordre du pacha, la province de Crmnica se sépare du reste du Monténégro en 1785, lorsque Mahmud avec 30.000 soldats prend d'assaut Cetinje et, au retour, saccage les régions de Grbalj et Paštrovići. Au début de 1787, Mahmud ordonne aux habitants de Crmnica d'attaquer ceux de Brajići qui s'étaient rangés du côté des Vénitiens. Lorsque plus tard le Monténégro subit des attaques, l'obéissante province de Crmnica n'est pas soumise à l'esclavage. La province était divisée en deux camps : l'un était enclin à collaborer avec les Turcs alors que l'autre était pour une association avec les autres Monténégrins. Comme le premier camp était le plus fort, les habitants de Crmnica n'allaient pas aux rassemblements de Cetinje. C'est Mihailo Plamenac qui était l'homme le plus important dans la province de Crmnica. On ne fait pas mention des habitants de Crmnica dans les batailles de Martinići (22 juillet 1796) ni de Krusi (3 octobre 1796).

⁶² ИАК, УПМ С 25 (1. X 1896), С 15 (5. X 1796), С 16, С 14, С 18.

⁶³ Бој Црногораца, 82, владика ћесару 3/14. IX 1796.

⁶⁴ П. Поповић, *Црна Гора у доба Пејтра I и Пејтра II*, Београд 1951, 33.

Д.-р. Елена ГУСЬКОВА*

СУБЪЕКТИВНЫЙ ФАКТОР В ИСТОРИИ. БАЛКАНЫ И РОЛЬ ГОРЧАКОВА В ФОРМИРОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ РУССКОЙ ДИПЛОМАТИИ

В последнее время в России все чаще упоминают имя Александра Михайловича Горчакова. Это связано с переменами во внешней политике России после прихода в министерство иностранных дел министра Е. М. Примакова. Историческая параллель вполне уместна, поскольку история нас многому может научить, но не всякий политический лидер может и хочет эти уроки усвоить.

Имя князя А. М. Горчакова - это целая эпоха российской дипломатии, которая требует специального исследования. Мы не стремимся пересказывать биографию министра. В сообщении делается попытка показать роль отдельной личности в формировании устойчивой и сильной российской дипломатии в специфических экономических и общественно-политических условиях России, весьма напоминающих современные. Нам важно обратить внимание на те особенности российской дипломатии, которых так недоставало в условиях нового Восточного кризиса конца XX века.

В российской историографии мало исследовали субъективный, личностный фактор во внешней политике. Между тем, следует подчеркнуть одну особенность царственно-политического устройства русского двора. На выработку внешней и внутренней политики России большое воздействие оказывали отдельные личности, их связи внутри страны и за рубежом, их образование, происхождение, возможности влияния на царя, настроение царя и его окружения. Именно эту традицию пытался переломить князь А. М. Горчаков, советуя Александру II, чтобы "ни один министр отнюдь не должен бы был иметь особого, с глаза на глаз, собеседования, а тем более доклада государю императору".¹ Но князь

* Автор научный сотрудник, Институт славеноведения и балканистики, Москва.

¹ Князь Александр Михайлович Горчаков в его рассказах из прошлого / Канцлер А. М. Горчаков: 200 лет со дня рождения.- М.: Междунар. отношения, 1998. - С. 389.

не преуспел в этом своем намерении. И сегодня ситуация в России отличается немногим.

История XIX в. и современные события показали, что роль министерства иностранных дел в России всегда была важным звеном как в выработке, так и в осуществлении внешнеполитических задач. Крымская война ослабила Россию. Принцип "солидарности законных монархов", на который рассчитывал Александр II, не выдержал испытания, и Россия оказалась изолированной. В Европе сложилась так называемая "крымская система" или англо-французский блок против России. Ослабло и влияние России на Балканах. России, с одной стороны, пришлось отказаться на время от непосильной активной внешнеполитической деятельности, а с другой, искать новых ориентиров во внешней политике страны. Именно в это время Министерство иностранных дел возглавил видный государственный деятель и дипломат князь А. М. Горчаков.

Он сменил на своем посту Карла Нессельроде, который имел репутацию человека, мало заботящегося об интересах России. С детства он преклонялся перед прусским абсолютизмом, не скрывал своих проавстрийских симпатий. В министерстве иностранных дел в его время работало много иностранцев, которых мало интересовала судьба России. К. Нессельроде называли русским министром австрийских иностранных дел. Большое влияние на формирование политических взглядов К. Нессельроде оказал К. Миттерних, которого он считал образцом государственного мужа, дипломата и политика. К. Нессельроде выше всего ценил согласие монархов Европы, когда интересы отдельной страны подчиняются общим задачам. С интересами России он не считался, а часто действовал вопреки им. А. М. Горчаков писал в своих воспоминаниях "Знаете одну из особенностей моей деятельности, как дипломата? Я первый в своих депешах стал употреблять выражение: "Государь и Россия"... Граф Нессельроде даже прямо мне говорил с укоризной, для чего я это так делаю. "Мы знаем только одного царя, говорил мой предместник: нам дела нет до России".² В историографии конца XIX - начала XX вв. о К. Нессельроде практически не писали лестно, всегда подчеркивали его немецкое происхождение, отмечали "немецкую душу" и "немецкие симпатии". В роскошном издании начала века "Русские портреты XVIII и XIX столетий" мы читаем: "Граф Нессельроде был совершенно чужд той стране, национальные интересы которой он должен был отстаивать в течение 40 лет".³ Именно К. Нессельроде препятствовал продвижению по службе молодого дипломата А. М. Горчакова. И именно А. М. Горчакову пришлось исправлять ошибки министра, которые вели к подрыву престижа страны.

Негодование за неудачи было направлено, главным образом, против К. Нессельроде, 40 лет возглавлявшего министерство иностранных дел, которое, кстати, после Парижского договора хотел вообще ликвидировать. Для новых задач нужен был новый человек. Выбор пал на

² Там же, с. 385.

³ Цит. по: Российская дипломатия в портретах.- М.: Междунар. отношения, 1992.-С. 183.

А. М. Горчакова, опытного дипломата и честного русского человека. К 58 годам он уже владел тонкостями дипломатического искусства, умел быстро ориентироваться в сложной международной обстановке, ставить четкие и реальные цели и знал пути их достижения.

А. М. Горчаков начал свою деятельность в качестве министра в очень трудное для России время, в 1856 г., когда Россия переживала последствия внешнеполитической и военной катастрофы, поражения в Крымской войне. Тяжелые условия мира. Утерян международный престиж страны. Вытеснение российской дипломатии с европейской сцены, лишение ее возможности влиять на европейские дела, ослабление позиции России в Балканско-Ближневосточном регионе. Ее право на преимущественное покровительство христианским народам заменялось коллективными гарантиями. Россия тяжело переносила состояние дипломатической изоляции. Все это происходило на фоне экономической разрухи и хозяйственной отсталости.

А. М. Горчаков отличало дворянское происхождение, хорошее образование. А. М. Горчаков учился в закрытом привилегированном учебном заведении для дворянских детей - Царскосельском лицее. Саша Горчаков был в первом наборе вместе с Александром Пушкиным. В характеристике 14-летнего Александра стояло: "Превосходных дарований. Благородство с благовоспитанностью, крайняя склонность к учению с быстрыми в том успехами, ревность к пользе и чести своей".⁴ Уже в юношеские годы его отличала "основательность в суждениях". А. М. Горчаков владел французским, немецким, английским и итальянским языками. Он начал дипломатическую службу в 19 лет и сразу привлек к себе внимание чиновников своим трудолюбием и широтой взглядов. Симптоматично, что министр К. Нессельроде еще тогда заметил: "Посмотрите, он уже теперь метит на мое место".⁵ А. М. Горчаков очень успешно продвигался по службеной лестнице. Уже в середине 30-х годов его считали сложившимся авторитетом в дипломатическом мире. Его политическая ориентация связана с тем, что его наставником стал граф И. Каподистрия, руководитель МИД-а по восточным делам, умный и просвещенный человек умеренно-либеральных взглядов, проводивший политику "контактов и компромиссов".

В 20-е гг. А. М. Горчаков много времени посвящает изучению Восточного вопроса, т.е. вопроса о судьбах Османской империи, который в это время привлекал большое внимание европейских кабинетов.

В отличие от К. Нессельроде А. М. Горчаков пытался проводить самостоятельную внешнеполитическую линию, стержнем которой были интересы России. Именно проявление "русского интереса" в поступках А. М. Горчакова раздражали европейских дипломатов и К. Нессельроде. Как отмечал один из современников, "Меттерних не любил князя А. М. Горчакова за его русскую душу, за его русские чувства, за его неуступчивость в переговорах..."⁶. Именно Меттерних через К. Нессельроде

⁴ Бушуев С. К. А. М. Горчаков.- М.: ИМО, 1961.- С. 13.

⁵ Князь Александр Михайлович Горчаков в его рассказах из прошлого..., с. 379.

⁶ Долгоруков П. В. Петербургские очерки.- М.: Север, 1934.- С. 151.

вмешивался в кадровую политику России и успешно противился назначению А. М. Горчакова в Вену и в Царьград в 1841 г. Министр возражал и когда А. М. Горчаков был поставлен главой российской миссии в Вене в 1854 г., но царь настоял. "Я назначил его потому, что он русский", - отрезал царь Николай I.⁷

Перед Россией стояла задача накопления сил для изменения курса во внешней политике параллельно с внутренними преобразованиями. Европейские монархи не ожидали, что в ближайшее время поверженная Россия поднимется с колен и подаст голос. Но голос нового министра прозвучал достаточно громко. Во всяком случае, его слышали. В знаменитом циркуляре российским послам в европейских столицах от 21 августа 1856 г. А. М. Горчаков сформулировал основной принцип нового политического курса на первое время как "Россия сосредотачивается". Это означало, что Россия только временно отказывается от прежней активной роли и традиционной политики. Следовательно, Россия *воздерживается от активного вмешательства* в европейские дела, оправляется от понесенных потерь. Но одновременно А. М. Горчаков заявил, что Россия *не намерена жертвовать своими интересами* для поддержания принципов Священного союза. Циркулярная депеша, которая стала на многие десятилетия визитной карточкой министра, произвела должное впечатление на Европейские дворы, когда они с ней познакомились. Доктрины А. М. Горчакова обсуждали все правительства европейских стран. Отмеченные в Циркуляре принципы "проводить национальную политику, не жертвуя интересами России во имя чуждых ей политических целей" и "стремиться жить в добром согласии со всеми правительствами", намечали новые будущие ориентиры России во внешней политике.

Во время "сосредоточивания" министр проводил преобразования в министерстве, скорректировал механизм принятия внешнеполитических решений (проект - межведомственные совещания - царь), расширил консульскую сеть, обновил состав дипломатического корпуса за границей (большинство консульских постов на Ближнем Востоке занимали теперь дипломаты русской национальности), стал издавать журнал "Дипломатический ежегодник". Директором Азиатского департамента был назначен известный знаток славянских земель Е. П. Ковалевский. Этим подчеркивалась роль славянского вопроса в будущей внешней политике России. Министр любил историю, пытался возродить традиции русской дипломатии, следил за тем, чтобы в журнале постоянно публиковались материалы из истории дипломатии. По его указанию была опубликована справка обо всех руководителях внешней политики России с момента организации посольского приказа, чтобы показать значение русских людей в руководстве внешней политикой Российского государства. Однако в начальный период деятельности А. М. Горчакова сохранение в МИДе многих дипломатов "нессельродовской" школы, их

⁷ История внешней политики России: Первая половина XIX века.- М.: Междунар. Отношения, 1995.- С. 399.

проавстрийская ориентация во многом мешали реформам. Затем А. М. Горчаков пошел на полный разрыв с нессельеродовскими принципами.

Постепенно российская дипломатия набирала силу. Ее главной задачей становилось восстановление международного престижа страны. Именно с именем А. М. Горчакова связаны серьезные изменения во внешней политике и дипломатии. Задачами российской дипломатии на 1958-1866 гг. стали: "1) путем комбинаций нашей общей политики привести к изменению в системе союзов и равновесия европейских сил, которые были направлены к нашему ущербу договором 1856 г.; 2) ускорять развитие христианского населения в Турции, вступление которого в политическую жизнь обещает нам естественных союзников и гарантии лучшего равновесия".⁸ Основной целью балканской политики России было добиться отмены Парижского трактата и вернуть утраченные позиции на Балканском полуострове. А. М. Горчаков был убежденный сторонник вступления России на новый путь - путь обновления и преобразований, возрождения России на европейской арене. Что касается европейской политики, то министр думал о том, чтобы *создать* в Европе, говоря современным языком, *систему равновесия права*: "Менее чем когда-либо в настоящее время в Европе допустимо забывать, что правители равны между собой и что не размеры территорий, а святость прав каждого из них лежит в основе тех взаимоотношений, которые могут между ними существовать".⁹

Русская внешняя политика при А. М. Горчакове была осторожной. Риск отступления, полагал князь, был опасен, мог скомпрометировать цель и ослабить российское влияние. "Следует продвигаться вперед лишь наверное".¹⁰ Этому принципу, сформулированному одним из российских дипломатов, А. М. Горчаков следовал неизменно. Политику А. М. Горчакова характеризовали умеренность и реализм. Поэтому, действуя осторожно, министр все же старался уделять пристальное внимание Восточному вопросу.

В 50-е годы, не имея возможности вести активную политику, Россия, тем не менее, стремилась "к поддержанию православия и чувств преданности к единоплеменной России в южных славянах".¹¹ При этом тактика была достаточно простой - усиливать свое присутствие во всех сферах: политической, культурной, церковной, благотворительной, достигая цели поддержания и укрепления покачнувшегося престижа. Формы действия были разнообразными. Для этого он стремился расширить сеть русских консульств на Балканском полуострове (Сараеве, Мостаре, Варне, Тырнове и др.), посылал тайных советников, русских представителей для уточнения тех или иных вопросов, укреплял деятельность общественных организаций. Прекрасно понимая влияние

⁸ Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в.- М.: Наука, 1970.- С. 169.

⁹ Цит по: Бушуев С.К. Указ соч.- С. 81.

¹⁰ Там же, с. 159.

¹¹ Записка П. Н. Стремоухова 1857 г. / Черногорско-русские отношения с 1711 по 1918 гг.- Т. 1.- Подгорица - М., 1992.- С. 285.

веры на политические настроения народов, Россия стремилась "действенными мерами поддержать православие и воспротивиться успехам католицизма" в Боснии и Герцеговине.¹² Даже благотворительная по форме деятельность имела политическую подоплеку.

Трудно складывались во второй половине 50-х гг. отношения с Черногорией, которая требовала от России "открыто признать независимость в Черногории", что Россия практически не могла осуществить в тех неблагоприятных для нее условиях.¹³

Уже в 60-е годы дипломатическая активность Петербурга в Восточных делах заметно возросла. А. М. Горчаков неоднократно предлагал созвать конференцию великих держав для обсуждения вопроса о положении христианских народов Турции. Царское правительство укрепляет свои связи с Сербией, снова начинает оказывать материальную помощь Черногории. По мнению А. М. Горчакова, Сербии предстояло сыграть особую роль на Балканах. "Сербия - говорил он, - станет силою вещей ядром, вокруг которого будет происходить группировка, или точкою опоры для христианских народов, когда они решат стряхнуть оттоманское господство".¹⁴ Французский посланник в Петербурге Монтебелло писал о политике А. М. Горчакова: "Он спас кредит России в глазах христианского населения... Если Европа мало делает для него, Россия хочет многого".¹⁵ Многие исследователи отмечали, что российскую дипломатию отличала в эти годы тонкая дипломатическая игра, "маневрирование с помощью сил нравственных",¹⁶ когда она не могла еще активно выступать на мировой арене, а особенно думать о каких-либо военных действиях. Примером может служить деятельность А. М. Горчакова по вопросу о турецких крепостях и турецком населении Сербии, успех коллективного заявления держав в апреле 1867 г. по поводу рекомендаций плебисцита на Крите.

Позиция А. М. Горчакова была достаточно осторожной и в 1866 г., когда сербское правительство начало готовиться к войне с Турцией. Россия продолжала морально поддерживать освободительную борьбу народов Балканского полуострова против турецкого гнета, мечтая добиться расширения их автономии и укрепления своего влияния на Балканах.

Оказание же военной помощи проходило в виде консультаций военных специалистов, в форме обучения сербских войск, в помощи при разработке военных планов. Россия стремилась удерживать славян от преждевременных и разрозненных выступлений, поскольку не могла оказать им вооруженной поддержки.

Международная обстановка позволила министру осуществить его давнюю мечту - избавление от унижительных условия Парижского мира.

¹² Там же, с. 297.

¹³ Там же, с. 288-289.

¹⁴ Цит. по: Никитин С. А. Указ соч., с. 163.

¹⁵ Цит. по: Никитин С. А. Указ соч., с. 162.

¹⁶ Там же, с. 170.

В октябре 1870 г. канцелар А. М. Горчаков объявил всем державам - участникам Парижского трактата, что Россия более не считает себя связанной постановлениями, ограничивающими ее суверенные права на Черном море. Отмена унижительных для России статей Парижского договора произошло на Лондонской конференции в январе 1871 г. Причем, Россия согласилась на проведение этой конференции, только получив заверение, что России будет гарантировано принятие выдвинутых ею требований. Дальнейшие переговоры с Германией и Австро-Венгрией о признании принципа невмешательства в балканские дела выводили Россию из дипломатической изоляции. Эта "дипломатическая операция" была проведена блестяще и вызвала восторг правящих кругов России. Император Александр II писал о Горчакове: "Стоя на страже русской чести и русских интересов..., вы не только успели восстановить подобающее значение России в среде великих Европейских Держав, но и достигли, без жертв и кровопролития отмены стеснительных для нас последствий тяжелой Крымской войны". Император отметил "патриотизм верного и преданного истинным интересам России сотрудника", который "с полным торжеством вывел наше любезное отечество из затруднений, порожденных притязаниями иностранных кабинетов на вмешательство в наши внутренние дела". Монарх особо отмечал деятельное участие, которое А. М. Горчаков принял "в великом деле возрождения христианских народов на Балканском полуострове".¹⁷

Восточный кризис 70-х годов пришелся на закат карьеры А. М. Горчакова. Он был слаб физически, не мог противостоять сильным соперникам на международной арене - О. Бисмарку и Д. Андраши и на внутренней - сторонникам активного курса поддержки славян. А. М. Горчаков же занимал позицию, согласно которой все конфликты надо урегулировать дипломатическим путем, пытаться избежать войны путем компромиссов. По мнению российских ученых, пассивность А. М. Горчакова, его болезни и даже отсутствие сыграли свою роль в затягивании конфликта.¹⁸ Встречи в Берлине в 1876 г., когда А. М. Горчаков уступил своим союзникам и снял свои предложения об автономии БиГ, Рейхштаде были не только уступками, но и отступлением России со своих позиций. В дипломатической деятельности А. М. Горчакова, которому в тот год исполнилось 80 лет, все заметнее стали наблюдаться неуверенность, неверный расчет, колебания (хотя по мере сил А. М. Горчаков стремился помочь Сербии, например, в деле заключения перемирия с Турцией в 1876 г.). Когда началась война между Россией и Турцией, то министр стремился всеми возможными способами ее локализовать, не дать ей разрастись. Целью войны, рассуждал А. М. Горчаков, должно быть, прежде всего, "понуждение султана к дарованию

¹⁷ Сборник, изданный в память двадцатипятилетия управления министерством иностранных дел государственного канцлера светлейшего князя Александра Михайловича Горчакова (1856-1881).- СПб., 1881.- С. 1-3.

¹⁸ Хевролина В. М. А. М. Горчаков и национально-освободительная борьба южно-славянских народов в 60-70-е годы XIX в. / Канцлер А. М. Горчаков: 200 лет со дня рождения..., с. 109.

своим христианским подданным прав и преимуществ, выговоренных в их пользу Европой и отнюдь не распадение Оттоманской империи...”.¹⁹ Выиграв войну, но выйдя из нее существенно ослабленной, Россия была вынуждена подчиниться нажиму западных держав. А. М. Горчакову не удалось привлечь державы к совместным действиям, направленным на улучшение положения славянских народов. Именно это позволило Англии занять решительную позицию по пересмотру Сан-Стефанского мирного договора. Неверный же расчет старого А. М. Горчакова состоял в том, что розыгрыш ”болгарской карты”, стремление создать Великую Болгарию и игнорирование интересов Сербии, кстати, союзника России в войне с Турцией, породили соперничество между Сербией и Болгарией, столкновение сербских и болгарских идей по македонскому вопросу, привели к внешнеполитической переориентации Сербии и ее сближению с Австро-Венгрией, к разочарованию в России правящих кругов Сербии, к глубокому общественному расколу, поразившему Сербию в 80-90-е гг. XIX в. На Берлинском конгрессе интересы России защищал уже немощный А. М. Горчаков, который не мог даже встать с кресла. В результате пострадали, прежде всего, славянские народы. А причиной была слабость России. Берлинский конгресс стал ”самой темной страницей” жизни министра, как он сам признавался. С завершением карьеры А. М. Горчакова завершился определенный исторический этап внешнеполитического подъема и спада России. Как писал А. М. Горчаков в июне 1878 г. Александру II, Россия вернулась к известной фазе 1856 г. России вновь ”предстоит сосредоточиться”.²⁰

Таким образом, мы можем сделать ряд выводов о том, как деятельность А. М. Горчакова, его система взглядов формировала ту дипломатию, которая выдвигала Россию на один уровень с другими ведущими европейскими державами: Среди главных принципов российской дипломатии, делавших внешнюю политику России успешной, а Россию - сильной, следует назвать:

1. Даже в условиях военного поражения и экономической отсталости государство должно иметь стратегическую внешнеполитическую концепцию, в которой выделены внешнеполитические приоритеты.

2. При имеющейся стратегии наибольший успех имеет самостоятельность дипломатической позиции министра, хорошо продуманная тактика.

3. Внешняя политика должна быть активной.

4. России не следует ограничиваться каким-то одним внешнеполитическим направлением, следует проводить многовекторную политику.

5. Конфигурация союзников и противников должна быть подвижной.

6. Самостоятельность внешнеполитической позиции не зависит напрямую от экономического состояния общества.

¹⁹ Цит по: Бушуев С. К. Указ соч.- С. 104.

²⁰ Письмо А. М. Горчакова Александру II 20 июня 1878 г. / Канцлер А. М. Горчаков: 200 лет со дня рождения..., с. 369.

7. Не уходить с завоеванных государством сфер влияния, даже если оно экономически ослаблено. Использовать дипломатические игры, нравственную и моральную поддержку, не требующую экономических вливаний. Мудрость А. М. Горчакова и его принципиальность заставляли идти на уступки другим европейским дипломатам. Министр хорошо различал "скрытые пружины" механизма дипломатических интриг, умело лавировал и маневрировал в водах европейской дипломатии. А. М. Горчаков был мастером дипломатического маневра и международных комбинаций. Не менее важна в дипломатии и решительность. Именно она сыграла свою роль во время отмены постыдных для России статей Парижского договора.

8. Важно подчеркнуть, что А. М. Горчаков был далек от споров западников и славянофилов. Его основной характеристикой было то, что он был державником. Для него определяющими были интересы России. Не отделяя Россию от Европы, он думал о национальных интересах России. И в этом смысле большую роль играет внутреннее определение министра, его патриотизм, его "русская душа" и "его русские чувства".

9. Наибольший эффект в системе международных отношений имеет установление системы равновесия сил и равновесия права. Для А. М. Горчакова было важно выдержать баланс сил между Россией, Германией, Англией, Францией и Австрией.

10. Решение славянского вопроса на Балканах в пользу славянских народов невозможно без России. Просматривается прямая зависимость между экспансионизмом Запада на Балканах и слабостью России.

11. Важно не оставаться на посту до преклонного возраста, готовить молодую смену дипломатов, пестовать традиции российской дипломатии, внушать дипломатам любовь к истории.

Многие из этих приемов российской дипломатии были утеряны современной российской дипломатией.

Елена ГУСКОВА

**СУБЪЕКТИВНИ ФАКТОР У ИСТОРИЈИ.
БАЛКАН И УЛОГА ГОРЧАКОВА У ФОРМИРАЊУ
ИСТОРИЈСКИХ ТРАДИЦИЈА РУСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ**

Резиме

Аутор износи историјску паралелу између политике знаменитог руског државног канцелара и савремене руске дипломатије. Указује се на личну Горчаковљеву улогу у формирању упорне и снажне руске дипломатије и компарира је са савременом у рјешавању новог Источног питања.

Горчаков је, за разлику од свог претходника К. Неселъродеа, схватио и упорно бранио руске националне интересе и вјешто постигао рехабилитацију

утицаја моћног царства у међународним аферама.

Он је спроводио самосталну спољну политику, чија је основа била - руски интереси. На Балкану је чврсто заступао словенску ствар, напуштајући дотадашњу прогерманску политику Неселродеа, и вјешто настојао да тамо поврати раније доминантне позиције Русије. Зато је знатно проширио мрежу руских конзулата на Балкану, а на конзулске положаје су долазили најчешће доказани словенофили.

Горчаков је проводио обазриву политику на Балкану, али је морално подржавао борбу балканских народа за ослобођење од турске власти. Био је присталица дипломатског рјешавања спорних питања и противник активног војног мијешања Русије у балканске проблеме, због чега је попустио руским западним партнерима, а у току велике источне кризе (1875-1878) био колебљив.

Иако је добила рат са Турском (1877-78) Русија је била приморана да се потчини притиску западних држава, а Словени на Балкану нијесу на Берлинском конгресу добили очекиване резултате, што је довело до губитка поуздања у Русију и њеног новог слабљења на међународном плану.

Из Горчаковљевог искуства аутор изводи низ историјских поука, корисних и за савремену руску дипломатију.

Проф. др Невенка БОГОЈЕВИЋ - ГЛУШЧЕВИЋ*

NEGOTIUM И INSTRUMENTUM У ГРАДОВИМА НА ЈАДРАНСКОЈ ОБАЛИ У XIV ВИЈЕКУ

I

1. Статути градова на обалама Средоземног мора, настали почев од дванаестог вијека, концептуално су базирани на правилима реципираног римског права, општег права - *ius commune*.¹ Примјена правила овог права у статутарним градским правима условљена је потребом за регулisaњем све интензивнијег економског и правног саобраћаја међу градовима, као и због непостајања одговарајућих правних прописа унутар самих градских средишта који би на одговарајући начин пратили новонастале околности у привредном животу градова. Све присутнија приватна својина и слобода уговарања међу уговорним субјектима захтијевала је јединствену правну регулативу, прије свега у области облигационог права, за шта су узор, с пуним правом, тражени и нађени у римском праву. Статути градова на јадранској обали слиједе то опште правило када су у питању институти неготиума и инструментума, питања о којима у овом раду расправљамо.

У статутарним правима градова на јадранској обали не постоји, као ни у римском праву, технички назив за правни посао у ужем смислу.² Ријеч *negotium* која се у Риму често употребљавала у значењу уговора³ коришћена је у истом значењу и у статутарним правима, мада је њена

* Аутор је редовни професор на Правном факултету у Подгорици.

¹ A. Pertile, *Storia diritto Italiano, Storia del diritto privato*, Торино 1978, pag. 680; G. Zordan, *I vari aspetti della comunione familiare di beni nella Venezia dei secoli XI-XII*, Studi Veneziani, vol. VIII, Firenze 1966, pag. 127-195; L. Margetić, *Histrica et Adriatica raccolta di saggi storica - giuridici e storici*, Trieste, 1983; M. Marone, *Istituzioni di diritto romano*, Palumbo 1985; A. Цвитанић, *Правно уређење савијетске комуне по савијету из 1312. године*, Сплит 1964, стр. 217-220; J. Даниловић, *Облигациони уговори у дубровачком праву од XIII до средине XIV века*, Београд 1957.

² A. Romac, *Dictionary of Roman law*, Zagreb 1975, pag. 447.

³ A. Romac, *Dictionary of Roman law*, Zagreb 1975, pag. 362.

примјена била спорадична.⁴ Разлог томе треба тражити у чињеници да је овај израз у градским правима, као и у римском праву, био доста широк и са различитим значењима, те да је коришћен за означавање и других дјелатности у праву мимо уговорних. Овом ријечју су у статутима означаване и дјелатност татора, куратора и мандатара, потом привредне активности једне особе те и неке дјелатности изван подручја приватног права (јавноправнодјеловање државних службеника).⁵ Уговор као најчешће склапани правни посао је у статутим обично регулисан као именовани уговор римског права или је пак, као што је то случај у статутима градова јужнојадранске регије, био изражен кроз материјалноправну садржину посла, кроз права и обавезе уговорних страна.⁶

2. Према статутарним правима свих градова на јадранској обали, основ сваког уговора је представљала воља уговорних страна. Без споразума воља уговарача нема облигационог уговора. Треба свакако истаћи да су уз овакво правило у погледу настанка уговора статутарна права садржавала и прописе којима се утврђује који је споразум странака правно релевантан.⁷ Једино ако су странке поштовале у потпуности та правила, споразум између странака рађао је уговор који је производио правно дејство.

За сваки уговор се претпостављало, док се евентуално не би доказало супротно, да га уговарачи закључују *bona fide*.⁸ Правило о закључивању уговора *bona fide* било је заштићено одговарајућим правним механизмом - доказивање извршења обавезе заклетвом.⁹ Начелна заштита *bona fidei* имало је за посљедицу да се присуство свједока није сматрало конститутивним елементом уговора. Оно је ипак егзистирало у пракси ради повјериоче и дужникове сигурности.¹⁰

Учесталост поморских и трговачких послова у XII и XIII вијеку међу уговорним субјектима у спољној и унутрашњој трговини, као и увели-

⁴ На примјер, у Статуту града Котора из XIV вијека (*Statuta et leges civitatis Cathari* (у даљем тексту означен као *Stat. Cath.*), apud Robertum Mietum, Venetiis, 1616, cap. 172, pag. 104).

⁵ Ј. Даниловић, *Рейресалије у дубровачком праву XII и XIII века*, Зборник Правног факултета у Новом Саду, 1972; Ј. Даниловић, *Залога у сџаром дубровачком праву*, *Анали Правног факултета у Београду*, 6/1987, стр. 637-661.

⁶ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Никшић 1988, стр. 157-231; Н. Богојевић-Глушчевић, *Подаци о облигационом праву у којорским изворима прве половине XIV вијека*, Зборник Правног факултета у Титограду, 1981/6-7, стр. 95-102; Н. Богојевић-Глушчевић, *Уговор о куйородају у Кошору у XIV вијеку*, Подгорица 1966.

⁷ А. Цвитанић, *Правно уређење сџајске комуне по Сџајују из 1312. године*, Сплит 1964, стр. 135.

⁸ На примјер у статуту града Сплита из 1312. године (*Statuta et leges civitatis Spalati* - у даљем тексту означен као *Stat. Spal.*), *Monumenta historica-iuridica, Slavorum meridionalium*, pars. I, vol. 2, Zagreb 1878, lib. III, cap. 8, *De testibus*; В. Рисмондо, *Statut grada Splita*, Сплит 1987.

⁹ *Stat. Spal.*, Lib III, cap. 10, *De sacramento tam actoris, quam rei uidelicet*.

¹⁰ М. Костренчић, *Fides publica у правној историји Срба и Хрваџа*, Београд 1930, стр. 78; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора од XII до друге половине XIV вијека*, Београд 1950, стр. 103; Г. Чремошник, *Неколико дубровачких листина*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Сарајево 1931, стр. 31; Ј. Даниловић, *op. cit.*, стр. 76.

ко започети процес имовинске диференцијације међу становништвом унутар градова Медитерана, захтијевали су сигурност пословања која се није могла обезбиједити консенсуалношћу уговарања. Уговорне стране су врло често странци, потпуне непознате особе, лица којима су градске луке транзитна мјеста за склапање низа послова са домаћим и страним становништвом. Рјешење овог проблема у правима приморских и других развијених средњовјековних градова морало је ићи науштрб принципу просте консенсуалности уговарања.

Сва статутарна права без изузетка су почев од дванаестог вијека увела обавезност сачињавања исправе, нотарске карте о правном послу који се закључује, у свим случајевима када је предмет правног посла изнад одређене статутом утврђене новчане вриједности.¹¹ Иако у статутима неких градова та норма није изричито прописана,¹² постојање тог правила код настајања уговорних обавеза је неспорно, јер на њега упућују друге статутарне норме или се може наслутити из правног акта посматраног у цјелини.¹³ Карта о сачињеном послу коју је сачињавао нотар означавала се као карта по врсти сачињеног посла (*carta emptionis, venditionis, donationis, dotale*) или само *instrumentum*.¹⁴ *Instrumentum* је уживао јавну вјеру *fidem publicam*, тј. важио је као доказно средство које се начелно није могло побијати. Исправа сачињена од нотара *boni et legalis*, дакле од стручног и од општине призната нотара, уживала је пуну праву снагу. Једини приговор је био приговор лажности или приговор исплате, односно намирења онога што је садржано у исправи о дуговању неким другим нотарским инструментом намирења или поништеним ранијим инструментом.¹⁵

¹¹ *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Sordonae et civitatis insulae Lesinae, Monumenta historica iuridica Slavorum meridionalium*, pars I, vol. 3, by S. Ljubić, Zagreb 1882-1883 (у даљем тексту означен као Stat. Bud), cap. 13, *De querenti*; cap. 235, *De non esser credita carta scritta di mano del debitore*; Ž. Bujuklić - M. Luketić, *Statut grada Budve*, Budva 1990, cap. 235, 113; Stat. Spal, Lib III, cap. 17; *Statuta et leges civitatis Trauguri, Monumenta historica iuridica Slavorum meridionalium*, pars I, vol. 4, by J. Henel, Zagreb 1884 (у даљем тексту означен као Stat. Trog) Lib I, cap. 47; *Statuta Jadertina cum omnibus reformationibus in hunc usque diem factis, Venetiis MDLXIII*, apud Domenicum de Farris (у даљем тексту означен као Stat. Jad.) lib. II, cap. 104; и сви статуту на сјеверној обали (Ј. Маргетић, *Основи обавезног права на кварнерском подручју у средњем вијеку*, Рад. Јазу, бр. 445, књ. 28, Загреб 1989, стр. 73-134; Ј. Маргетић, *Основе историјског средњовјековног обавезног права*, Рад. Јазу, бр. 447, књ. 29, Загреб 1991, стр. 1-64.

¹² Статут града Котора не садржи одредбу о обавезном сачињавању нотарске карте за сваку трансакцију. На примјер: Stat. Cath, cap. 78, *De debito postulante super mortuum sine carta*; cap. 392, *De muliere viduo quod non respondeat super bonis viri sui sine carta*.

¹³ Stat. Cath, cap. 133, *De testibus in quantum sunt recipiendi* ("Volumus, quod si aliquis productus fuerit in testem de aliquo debito, vel obligationem, possit testificari a yperperis decem infra, videlicet, duo testes de debito, vel obligatione facta in ciuitate et unus de debito, vel obligatione facta extra ciuitatem, et ultra yperperos decem eorum testimonium nihilo habeatur").

¹⁴ На примјер: Stat. Cath, cap. 386, *Quod iudex et auditor se subscribant in cartis, alioquin non valeant*.

¹⁵ Stat. Spal. Lib. V, cap. LXVIII.

Наравно, увођење овакве регулативе није аутоматски потиснуло из праксе закључивање уговора без нотарског инструмента - *sine carta*. Послови ниже новчане вриједности од оне статутом прописане за обавезне нотарске карте и даље су закључивани у консенсуалној форми, као и сви други правни послови за које статут није прописивао писмену форму закључивања уговора.¹⁶

Прописи о обавезном сачињавању нотарске карте за правне послове преко одређене вриједности су, судећи по нотарском материјалу из архива градова сјеверне и јужне јадранске регије, у највећем броју случајева поштовани.¹⁷ Међутим, није занемарљив ни број исправа у којима се констатује вођење замршених судских спорова због непостојања карте о сачињеном послу, било да се ради о пословима закљученим у предстатутарном периоду или пак из времена доношења норме о обавезности сачињавања нотарске карте за послове о којима се води спор.¹⁸ Исто тако врло се често у судским споровима, нарочито у градовима јужнојадранске регије, користе у доказном поступку као основ за доношење пресуде искази свједока за послове закључене изнад утврђеног новчаног износа за који статут прописује обавезну карту. Искази свједока се у не малом броју случајева користе и код утврђивања постојања неког правног посла и његове ваљаности. Уопште узев, степен примјене статутарног прописа о обавезном увођењу и примјени нотарске карте за одређене правне послове зависио је прије свега од развијености комуне и њене спремности да примјењује у пракси сопствене прописе, као и прилагођености правног прописа односима који владају у свакодневном животу.

II

1. Основно питање које се поставља у овом раду јесте: Да ли је нотарска карта писмена форма закључивања уговора, материјалноправна претпоставка његове важности (*forma ad solemnitatem*), или је исправа о сачињеном послу само доказно средство које ужива јавну вјеру - *fides publica* - којим се у случају спора доказује постојање правног посла и

¹⁶ Податке о таквим пословима, примјера ради, налазимо у бројним исправама из Котора сачињеним у XIV вијеку, Види код А. Mayer, *Monumenta Catrensia*, vol. I, Прва књига которских нотара, 1326-1331, Загреб 1951; *Monumenta Catrensia*, vol. II, Друга књига которских нотара, 1327, 1333-1336, Цану, Јазу, Загреб 1981.

¹⁷ На примјер, у Котору је статутарно правило о обавезном јавном оглашавању продаје непокретности из 1312. године примјењивано у свакодневној пракси током читавог XIV вијека. Само су четири случаја у нотарским документима забиљежила одсуство такве форме оглашавања. Детаљно о томе код Н. Богојевић-Глушчевић, *Уговор о купопродаји у Котору у XIV вијеку*, Подгорица 1996, стр. 37.

¹⁸ Историјски архив у Котору, *Acta notaria*, vol. III (1395-1400), стр. 676; исправа 2, стр. 611, 27. 11. 1398; н. 2, стр. 669; исправа 1, стр. 617, 2. 11. 1398; Детаљније о томе код Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, Никшић 1988; Н. Богојевић-Глушчевић, *Статутарни прописи и правна пракса у Котору у XIV вијеку*, Гласник ЦАНУ, Подгорица 11/1997, стр. 193-211; Н. Богојевић-Глушчевић, *Уговор о купопродаји у Котору у XIV вијеку*, Подгорица 1996.

самим тим остварење потраживања (*forma ad probationem*). Другим ријечима, да ли је у статутима градова јадранске обале била у примјени нотарска карта као доказно средство којим странке на суду постижу чвршће осигурање својих права, или је исправа имала диспозитиван карактер и представљала предуслов за настанак правног посла, или је пак имала у неким случајевима истовремено и једно и друго значење.

2. Сви статут градова јадранске обале од сјевера до југа указују да је нотарска карта у свакодневном правном саобраћају претежно имала значај доказног средства о закљученом послу (*forma ad probationem*), и то у свим случајевима закључивања послова изнад одређене новчане вриједности.¹⁹ Нотарском картом као писменим доказом о сачињеном послу, странкама у том послу је давана потпуна правна сигурност да ће у случају евентуалног спора моћи своје оспорено право остварити у редовном поступку на суду. Стога је свједочење на суду имало значај доказа само за уговоре до одређеног новчаног износа.²⁰ Никаквог посебног значаја за уговорне стране није имала околност о каквом се правном послу ради - апстрактном или каузалном. Правне посљедице су исте. Исправа је гарант да ће се у случају спора потраживање судским путем остварити.

Градске нотарске књиге указују да су у пракси често међу уговорним странама сачињаване карте о дуговањима без навођења каузе закљученог посла тзв. апстрактне задужнице, вјероватно ради тога што је у случају апстрактног посла дијапазон могућих закључних послова са разним правним ефектима био шири.²¹ Тиме је била отворена и могућност разних злоупотреба, којих је, како показују спорови, било у пракси, додуше не у нарочито великом броју, што је за средњи вијек и прилике у градовима тога доба и схватљиво.

3. За неке правне послове од изузетне важности за градске комуне посебним статутарним прописима прописан је особен режим њиховог закључивања. Нотарске књиге потврђују постојање приличног броја исправа о тако сачињеним пословима. Такви послови су строго формални, важећи тек након специјалног поступка закључивања проведеног по статуту. Нотарска карта је битан елеменат за закључење таквих уговора, форма чије је испуњење нужно за његово постојање, конститутивни елеменат за његово закључење (*forma ad solemnitatem*). У такве послове средњовјековног права градова на јадранској обали спадају купопродаја некретнина,²² реализација залогa,²³ мираз²⁴ и тестаменти.²⁵

а) Јавно оглашавање продаје некретнина и сачињавање нотарске

¹⁹ Ј. Даниловић, *Залога у сѣаром дубровачком љраву*, *Анали Правног факултета у Београду*, 6/1987, стр. 651; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњевековне будванске комуне*, Никшић 1988, стр. 157.

²⁰ Stat. Bud, cap. 113-235.

²¹ На примјер, у средњовјековном Котору било је врло много исправа у којима је записано да је неко обећао да ће дати или да је дао одређену новчану суму. Од 1333 документа (1326-1331) више од стотине су апстрактне задужнице. Детаљније о томе код Н. Богојевић-Глушчевић, *Сѣаѣуѣарни ѣројиси и ѣравна ѣракса у Котѣору у XIV вијеку*, Гласник ЦАНУ, Подгорица, 11/1977, стр. 193-211.

²² Статутарна правила о овом уговору као и документа из праксе показују да је за овај контракт у средњовјековним градовима коришћена римска терминологија.

карте о продаји исте ушло је у статутарна права јадранских градова из италијанских приморских градова већ од XIII вијека.²⁶ Такав пропис с краја XIII вијека садржи дубровачки,²⁷ а од прве и друге деценије XIV вијека други градови средње и јужне регије, Сплит, Задар, Будва, Котор и Бар, као и градови истарске регије, са врло широким спектром могућности у погледу јавног оглашавања продаје.²⁸ Трократно свечано оглашавање од стране службеног лица општине је био уобичајен поступак у већини комуна. Оглашавање је обавезни дио форме закључења овог уговора чије непотпуно, недовољно јасно или потпуно изостајање има за посљедицу неваљаност продаје. Нотарска карта као битан елеменат форме закључења овог уговора може се сачинити тек након ваљано

²³ Статутарна права користе различите термине за залог: римске (*pignus*, *hypoteca*) и грчке (*iputeca*). Значење залог је иначе знатно шире појмовно одређено него у римском праву. Детаљније код Ј. Даниловић, *Залога у сџаром дубровачком љраву*, *Анали Правног факултета у Београду*, 6/1987, стр. 640.

²⁴ Статутарни термини за мираз су претежно римски ("*dos*") и, рјеђе, византијски ("*parchiuium*"). У правној пракси било је супротно. Већина исправа садржин термин "*parchiuium*", док је примјена термина "*dos*" мање учестана. Утицај различитих култура на правни живот средњовјековних приморских градова на јадранској обали је постојао и видљив је у скоро сваком правном институту. Више информација о томе код: К. Јиречек, *Историја Срба*, том II и III, Београд 1973, стр. 255-279; *Историја Црне Горе*, књ. II, том 1, Титоград 1970, стр. 28-45.

²⁵ Терминологија и правна правила о тестаментима су римска. Осим тестамената, статутима је регулисан и римски *institut* "*donatio mortis causa*", "*legatum*", "*codicil*" и "*qualche alia ultima volentes*". На примјер, у сплитском праву: *Stat. Spal, lib. III, cap. 18, De testamentis et ultimis voluntatis*.

²⁶ А. Pertile, *Storia diritto Italiano*, *Storia del diritto privato*, Torino 1978, pag. 680; G. Zordan, *I vari aspetti della comunione familiare di beni nella Venezia dei secoli XI-XII*, *Studi Veneziani*, vol. VIII, Firenze 1966, pag. 127-195; L. Margetic, *Histica et Adriatica raccolta di saggi storica - giuridici e storici*, Trieste, 1983; E. Besta, *Le obbligazioni nella storia del diritto Italiano*, Padova 1936, pag. 205; Посебно о продаји у средовјековним италијанским градовима види код Н. Богојевић-Глушчевић, *Уговор о куйојпродаји у Куйору у XIV вијеку*, Подгорица 1966, стр. 18, 53, 60, 79, 81, 84, 98, 100, 107, 110, 116, 123, 138, 141, 152, 162, 166, 169, 171, 193.

²⁷ *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272. Cum legibus aetate posteriore insertis atque cum summariis, adnotationibus et scholis a veteribus iuris consutis Ragusinis additis* by V. Bogišić - K. Jireček, *Monumenta historica iuridica slavorum meridionalium*, vol. IX, Zagreb 1904 (у даљем тексту означен као *Stat. Rag*) lib. V, cap. 35, 36, 72; Ј. Даниловић, *Облигациони уговори у дубровачком љраву од XIII до средине XIV века*, Београд 1957, стр. 66.

²⁸ *Stat. Bud, cap. 153, 155; Stat. Spal, lib III, cap. 110; Stat Trog, lib I, cap. 78; Stat Kopra, lib II, cap. 37; Stat. Rovinja, lib II, cap. 81; Stat. Senja, cap. 23; Stat. Pule, lib III, cap. 23* (пр. Л. Маргетић, *Основи обавезног љрава на кварнерском љдручју у средњем вијеку*, Рад, Јазу, бр. 445, књ. 28, Загреб 1989, стр. 73-134; Л. Маргетић, *Основе исџарског средњевјековног обавезног љрава*, Рад, Јазу, бр. 447, књ. 29, Загреб 1991, стр. 42-43; Л. Маргетић, *Средњевјековно хрвајско љраво*, Загреб 1982, стр. 52-56; И. Бееуе, *Основи сџајџарног љрава у Исџри*, *Зборник Правног факултета у Загребу*, бр. 3-4/1962, стр. 181-198; *Stat. Paga, lib III, cap. 31* (М. Шамшаловић, *Сџајџуј гграда Пага за 1372. годину*, Пар 1982); *Stat. Bara* ("*publicamente et con sono de compona secondo li ordini et statuti*") *Let. di Lev. 11, f. 170.* (cit. пр. Ж. Бујуклић, *op. cit.*, str. 168). Посебна правила важила су у средњовјековном Задру (*Stat. Jad. cap. 13, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 23*; Уп. А. Цвитанић, *Сџајџуј брачке комуне из 1305. године*, Супетар 1968).

проведеног поступка јавног оглашавања продаје некретнина.²⁹

Прије доношења прописа о обавезном јавном оглашавању продаје некретнина и сачињавању нотарске карте о тако учињеној продаји (*carta venditionis*) у правима приморских градова јадранске обале уговор о купопродаји је закључиван без икаквих посебних формалности. Купопродаја је консенсуални уговор који је био перфектан "чистим" консенсусом. Римска схватања да је "*emptio et venditio contrahitur, simulatque de pretio convenerit, quamvis nondum pretium numeratam sit, ac ne arrha quidem data fuerit*"³⁰ било је реципирано у право јадранских градова већ у XII вијеку.

Након закључивања уговор је уписиван у нотарску књигу. Нотарска исправа је била гаранција да ће у случају евентуалног спора странке бити заштићене и да ће своја права остварити на суду. Исправа о учињеној продаји има доказну снагу - уколико дође до судског спора признаје јој се реална ефикасност закључене купопродаје. Оваква пракса се, међутим, показала у свакодневном правном животу врло неефикасном и разлогом за вођење многобројних судских спорова у комунама. Закључивање купопродаја у којима се на *bona fides* странака много рачунало временом је доводило до тога да се управо изигравањем принципа *bona fides* посједују бројне исправе о продаји истих непокретности.³¹ Уз то, ни све купопродаје нијесу обавезно биле закључиване "*in scriptis*", са писменим доказом о томе да је купопродаја закључена. У пракси су истовремено егзистирале и реалне купопродаје и купопродаје без сачињених исправа о продаји, па је промет некретнина у свакодневном животу градова био правно крајње несигуран. Стога се у комунама доносе нови прописи који одговарају новонасталим градским приликама које олакшавају правни промет и чине га сигурним.³² Купопродаја тако од неформалног постаје строго формалан уговор за чије је закључење поред сагласности воља странака било неопходно провести поступак јавног оглашавања продаје, након којег је вршен упис у нотарске књиге. Ова форма носи у себи нека свечана обиљежја, али упркос томе није апстрактна већ каузална. Адекватан је израз стварних потреба праксе и од суштинског је значаја за несметано функционисање правног промета некретнинама.

б) Средовјековни градови су прописивали особен поступак уговарања реалног обезбјеђења извршења облигације путем залога,³³ из истих разлога из којих је регулисана на нов начин купопродаја некретни-

²⁹ На примјер, у Котору: Stat. Cath, cap. 256 ("... possessiones huiusmodi vendere, seu alienare valuerit, teneatur ter facere per Vicarium, seu Riparium communitalis, in platea nunciare, videlicet tribus diebus Dominicis, et cum nunciatum fuerit, ut est dictum, Notarius de ipsa venditione faciat Instrumentum"). Уп. Н. Богојевић-Глушчевић, *op. cit.*, стр. 34-36.

³⁰ Just. Inst. II, 23, pr; Gai. Inst., III, 139.

³¹ Stat. Cath, cap. 256; Детаљније код Н. Богојевић-Глушчевић, *op. cit.*, стр. 34-36.

³² Већина ових правила донијета је почетком XIV вијека. Види напомену под бр. 28.

³³ Stat. Cath, cap. 81, 264, 268; Stat. Bud, 153, 158, 159, 271; Stat. Rag. lib. VII, cap. 32; lib. IV, cap. 2, 1; lib. VI, cap. 42, 3; Stat. Spal. lib. III, cap. 2, 63, 81, 120, 121; lib. VI, cap. 28, cap. 69; lib. I, cap. 6, cap. 28; Stat. Brach, lib. III, cap. 4; Ref. lib. I, cap. 58, lib. I, cap. 12; Stat. Trst, lib. I, cap. 2.

на. Предвиђено је било више врста уговарања реалног обезбјеђења са различитим правним посљедицама, почев од залог у форми тзв. генералне хипотеке на имовини дужника³⁴ па до најтежег облика залог по дужника, до залог у форми куповине на рок.³⁵ Свака од поменутих залог је захтијевала нужно сачињавање нотарске карте о уговореном. Без постојања нотарске карте, *carta pignorationis*, уговор о залози нема правно дејство. Нотарска карта је конститутиван елеменат за закључење уговора који је давао право имаоцу да на основу посебних статутарних прописа реализује такву залог. Поступак је био врло прецизно разрађен и захтијевао је максимално поштовање свих предвиђених формалности од стране заложног повјериоца.³⁶ Упркос постојању карте, заложни повјерилац губи права која му по основу карте о залози припадају уколико није поштовао ту статутарну процедуру.³⁷

Залог у форми тзв. куповине на рок чији су предмети непокретности захтијевала је у погледу реализације исти поступак као и код продаје непокретности. Заложни повјерилац мора јавно огласити продају и сачинити карту о оглашеној продаји као и код купопродаје непокретности, да би тек након таковеденог поступка постао сопственик заложене ствари.³⁸

³⁴ Уп. Ј. Даниловић, *Залога у сѣаром дубровачком љраву*, ор. cit., pag. 639; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњевијевне будванске комуне*, ор. cit., pag. 160; А. Цвитанић, *Уређење сѣлијске комуне љо сѣаѣуѣу из 1312. године*, ор. cit., pag. 131; А. Цвитанић, *Средњевијевне сѣаѣуѣу браћке комуне*, Супетар 1968, pag. 64; Ј. Маргетић, *Средњевијевно хрвајско љраво*, Чаковец 1983, pag. 94.

³⁵ Уп. Ј. Даниловић, *Залога у сѣаром дубровачком љраву*, ор. cit., pag. 644; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњевијевне будванске комуне*, ор. cit., pag. 160; А. Цвитанић, *Уређење сѣлијске комуне љо сѣаѣуѣу из 1312. године*, ор. cit., pag. 132; А. Цвитанић, *Средњевијевне сѣаѣуѣу браћке комуне*, Супетар 1968, pag. 65; Ј. Маргетић, *Средњевијевно хрвајско љраво*, Чаковец 1983, pag. 94; Ј. Маргетић, *Брачно имовинско љраво љрема Крчком сѣаѣуѣу на латинском језику*, Крчки зборник, 2, 1971, стр. 145-177. Оваква пракса је била такође позната у средњовијевној Италији, Француској и Швајцарској. Уп: *Revue historique de droit francais et etranger*, Paris 1986, num. 4, resume of Congres "Journel d' histoire de droit", Lousane, 1986; О примјени заложног права на острву Криту према нотарској грађи са тог подручја детаљније у Fonti per la Storia di Venezia, a cura di R. Morozzo della Rocca, Venezia, 1950, pag. 116.

³⁶ Stat. Cath, cap. 81, cap. 264; Stat. Rag, lib. VII, cap. 32; Stat. Bud, cap. 153; Уп. Ж. Бујуклић, ор. cit, str. 161; Н. Богојевић-Глушчевић, *Уговор о куйојпродаји*, ор. cit., стр. 175-193; Ј. Даниловић, *Залога*, ор. cit., стр. 641; Ј. Маргетић, *Брачно имовинско љраво љрема Крчком сѣаѣуѣу на латинском језику*, Крчки зборник, 2, 1971, стр. 145-177.

³⁷ Детаљније уп. Н. Богојевић-Глушчевић, *Уговор о куйојпродаји*, ор. cit., стр. 181-193; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Коѣору у XIV вијеку*, Никшић 1988, стр. 48, 63, 64, 65, 68, 72, 91, 92, 93, 95, 113, 114, 117, 120, 121, 132, 147, 152, 153, 154, 160, 161, 162, 173, 175, 183, 189, 209, 213; За друге градове видјети: А. Цвитанић, ор. cit., pag. 131; Ј. Даниловић, *Залога*, ор. cit., pag. 651; Ж. Бујуклић, ор. cit., pag. 161.

³⁸ На примјер, у средњовијевном Котору, Stat. Cath, cap. 268, De rebus ad certum terminum remanentibus in venditione que sunt alijs obligata ("... statuimus, quoq quicue fecerit alicui concordium aliquod, vel obligationem de oppignoratione aliqua de bonis suis stabilibus per venditionem ad terminum, et ab ipsum terminum ipse impignorator rerum non scompraret ipsas res, sed remanerent in venditione ipsi imprestatori, teneatur ipse imprestator veniente termino ipso facere nunciare ter per Vicarium, vel Riparium

ц) Под термином исправа о миразу "carta dotis, instrumentum dotis"³⁹ средњовјековна статутарна права и правна пракса градова јадранске обале подразумијевала су двије врсте исправа са различитим значењем. У првом често присутном значењу то је исправа која је неопходна форма за закључивање писменог споразума странака о миразу у ком случају нотарска исправа има значај *forme ad solemnitatem*.⁴⁰ У другом случају ради се о исправи о предаји мираза као радњи извршења уговора. Таква исправа има карактер признанице о исплаћеној дуговој обавези, о престајацији коју је дуговао давалац мираза.⁴¹ Исправом се доказује да је муж примио мираз и да по том основу нема шта да захтијева од даваоца мираза.⁴² У пракси су најчешће били присутни случајеви када се моменат закључења уговора о миразу подудара са моментом његовог извршења па је истовремено исправа о миразу имала двоструки карактер - форме закључења уговора и признанице о исплаћеном дугу.⁴³ Није занемарљив

Communitatis in platea videlicet tribus diebus Doninici, quomodo illa possessio sibi oppignorata remanet apud eum in venditionem, quod si non fecerit, tale concordium, vel obligatio non teneat, nec praeiudicet alicui, cui ipsa bona essent obligata"); Детаљније о примјени овог правила у пракси код Н. Богојевић-Глушчевић, *Уговор о куйијродаји*, *op. cit.*, *pag.* 181-193.

³⁹ Правни режим на миразним добрима је мјешавина римског класичног, пост-класичног и византијског права (*Digesta*, 23, 3, 30; *Codex iustinianus*, 5, 11, 6; 5, 11, 72; *Codex Theodosianus*, 3, 13, 14; *Ekloga*, *tit.* II, 3. Marrone, *Istituzioni di diritto romano*, Palumbo 1985; Ради упоређивања, на примјер, са италијанским средњовјековним правом, види код: Л. Маргетић, *Млејачка repromissa* и "дар у њонедјељак" и *гросина* (*pellica vidialis*), *Зборник Правног факултета у Загребу*, 1989/2, *pag.* 163-172; Л. Маргетић, *Нека ишћана сћаријеџ млејачкоџ њородичноџ љрава*, *Зборник Правног факултета Свеучилишта у Ријеци*, 1988/9, *pag.* 107-117; Л. Маргетић, *Поријекло начела paternis paternis у средњовјековним љравним сусћавима на јадранској обали*, *Зборник Правног факултета у Загребу*, 1-2/1983, *стр.* 131-140.

⁴⁰ Stat. Cath., *cap.* 150, 141, 142, 146, 147, 171 ("... dotem promittere, promittere in dotibus") Stat. Bud., *cap.* 73; Stat. Spal. lib. III, *cap.* 50; Stat. Rag. Lib. IV, *cap.* 4; Средњвјековни градови у свакодневној пракси имају знатан број исправа овакве врсте. У Котору су, примјера ради, у XIV вијеку да би означили такав споразум странака користили изразе "dotem promittere, promittere in dotibus" (*Monumenta Catarensia*, vol. I, Zagreb 1951, *исправе:* 150, 167, 213, 1142, 1320; *Monumenta Catarensia*, vol. II, Zagreb 1981, *исправе:* 681, 633, 433, 439, 1051 etc). Упореди са римским правом: *Codex Theod.* 3, 13, 4; са византијским: *Ekloga*, *tit.* II, 3.

⁴¹ Stat. Cath., *cap.* 149, De dote et parchiuio (... si aliqua mulier, vel aliquis per ea dotem dederit, vel parchiuio, de recepcione ipsius parchiui, maritus cartam publicam supra se facere teneatur, illi qui parchiuio sibi assignauerit de rebus predictis promissis in dotibus per cartam Notarij...). У пракси то је означено изразима (dotem dare, assignare, dare in parchiuio) *Monumenta Catarensia*, vol. I, *исп.* 273, 274, 279, 412 etc; Stat. Spal. lib. III, *cap.* 124.

⁴² О разликама у правном режиму на миразу између италијанских средњовјековних и јадранских приморских градова на нашој обали види код: G. Zordan, *I vari aspetti della comunione familiare di beni nella Venezia dei secoli XI-XII*, *Studi Veneziani*, vol. VIII, Firenze 1966, *pag.* 127-195; Л. Маргетић, *Млејачка repromissa* и "дар у њонедјељак" и *гросина* (*pellica vidialis*), *Зборник Правног факултета у Загребу*, 1989/2, *стр.* 163-172; Л. Маргетић, *Нека ишћана сћаријеџ млејачкоџ њородичноџ љрава*, *Зборник Правног факултета Свеучилишта у Ријеци*, 1988/9, *стр.* 107-117; Л. Маргетић, *Поријекло начела љајћерна љајћернис у средњвјековним љравним сусћавима на јадранској обали*, *Зборник Правног факултета у Загребу*, 1-2/1983, *стр.* 131-140.

ни број нотарских исправа о миразу закључених у форми веома сличној апстрактним задужницама у којима се констатује обавеза исплате одређене новчане суме или предаја друге ствари. Ради се о случајевима када давалац мираза није или је само дјелимично испунио уговорну обавезу.⁴⁴ За разлику од апстрактних задужница ове исправе су обично садржавале каузу (правни основ) обавезе и служе на суду као доказно средство о постојању дуга.⁴⁵

д) Посебну важност у статутарним правима имали су тестаменти као акти располагања посљедњом вољом оставиоца. Према статутарним прописима, сваки је тестамент да би био пуноважан и да би производио жељено правно дејство морао бити сведен у јавни облик од стране нотара по процедури која је статутарним прописима врло прецизно уређена.⁴⁶ Ако је тестатор тестамент својеручно написао било је, да би тестамент био сведен у јавни облик, неопходно да је писмено (*cedula testamentis*) предато затворено и запечаћено нотару комуне у присуству свједока и извршитеља тестамена - егзаминатора.⁴⁷ Тестамент је могао бити пуноважна јавна исправа ако је сачињен пред нотаром у присуству двојице свједока и извршитеља тестамена.⁴⁸ Тестаменти су могли бити састављани и ван града, односно градске канцеларије, при чему се његова јавност такође обезбјеђивала, и то по процедури нешто строжијој него за тестаменте сачињене у самом граду.⁴⁹ Постојање сваког сумњивог мјеста у писмену достављеном од стране тестатора или свједока или било каква друга мањкавост у исказу свједока давала је право нотару да

⁴³ Monumenta Catarensis, vol. I, исп. 1147; Monumenta Catarensis, vol. II, исп. 290, 461, 1448, 1483, 1562; Историјски архив у Котору, Acta notarilia, vol. III, 1395-1400, doc. 588, 255, 317, 401, 434, 605 (doc. 605, 7. 111. 1398... Ego Giuro, fabro de Cataro, canonice matrimonium contraho cum Belano... dans sibi filiam meam... cum qua do sibi pro dote et nomine dotis vineam meam..."); исп. 490, 21. 11. 1397. ("... Ego Triphoye Cosica, aurifex de Cataro... confiteor habuisse et recepisse cum dicta Agneta, uxore mea, in dotem et dotis nomine proprius in Lastua... исп. 401, 7. 2. 1397. Ego Seia, uxor quondam Jacobi Milani de Parma, olim notarius... una cum Paulo, filio meo... caninice matrimonium contrahimus cum Gaurilo, filio quondam Micho Vrachien de catharo, dantis sibi in suam uxorem legitimam Alegrina, filiam meam... et sorore dictam Pauli, cum qua damus sibi in dotibus...") и низ других. О миразу у средњовјековном Котору више код Н. Никезић, *Имовинској правни положај жене у Котору у XIV вијеку*, необјављена магистарска теза, Београд 1998. године.

⁴⁴ Monumenta Catarensis, vol. I, исп. 1320, 22. 6. 1335; Monumenta Catarensis, vol. II, исп. 433, 19. 9. 1333; исп. 1317, 13. 10. 1326; исто у исправама 439, 1054, 1404 и у низу других.

⁴⁵ Monumenta Catarensis, vol. II, исп. 1177, 2. 8. 1335; doc. 1178, 2. 8. 1335. ("Ego Triphon... confiteor me debere dari Vladi... de ratione dotum filie mee..."; Monumenta Catarensis, vol. I, исп. 51, 52, 58, 59, 273, 274, 468, 469 ("de ratione parchiui, pro restandi dotis, de residio perchiui").

⁴⁶ Stat. Brach, lib. I, cap. 28; lib. IV, cap. 59, Ref. Lib. III, cap. 16; Stat. Spal, lib. III, cap. 18, De testamentis et ultimis voluntatibus; lib. I, cap. 28; Ref. cap. 109; Stat. Cath, cap. 435.

⁴⁷ Stat. Spal, lib. III, cap. 22, De comisoribus; Stat. Brach. Ref. lib. II, cap. 4; Bud. Cap. 235, 179, 168, 180, Stat. Cath, cap. 183, 186, 435, De testamentis, et commissaries testamentores corectionis ultimae.

⁴⁸ Stat. Spal. lib. I, cap. 28; Ref. cap. 109; Stat. Cath. cap. 435.

⁴⁹ Stat. Bud. cap. 180; Stat. Cath, cap. 435.

оспори пуноважност тестаментa, из чега се може поуздано тврдити о изузетном значају и поштовању нотарске карте у пословима *mortis causa*.⁵⁰

III

Из свега напријед наведеног може се закључити да су статутарно право и правна пракса у приморским градовима читаве јадранске обале познавали и признавали правну важност нотарским инструментима у двоструком својству: као доказном средству о закљученом послу и као конститутивном елементу неопходном за настанак и правну ваљаност посла. У почетку увођења нотарских карата у правни саобраћај приморских градова, средином XII вијека, претежан број исправа има својство доказног средства којим странке постижу чвршће осигурање својих права. Тиме градска права јадранских градова слиједе уобичајену средњовјековну праксу из медитеранских градова о важности и значају исправе у правном промету.⁵¹

Крајем XII вијека у градској правној пракси исправа се осим доказног својства јавља и у новом значењу. За неке посебно значајне правне послове статуту су увели обавезно постојање нотарске карте као форме за закључење уговора и услов његове пуноважности.⁵² Такви прописи су узроковани стањем правне несређености и несигурности због злоупотреба у коришћењу нотарских инструмената и кршења принципа поштености и савјесног понашања уговорних страна приликом закључивања правних послова.⁵³ У неким статутарним правима су овакви прописи установљени због посебног значаја који су неки од ових послова имали у правном животу града.⁵⁴ Статутарне норме којима је увођен дис-

⁵⁰ На примјер, у средњовјековном Котору нотари верификују сачињени тестамент тек након отклањања "сумњивог мјеста" у тестаменту. Monumenta Catarensia, vol. II, исп. 1042 ("coram nobis notario infrascripto quendam cedulam praesetarunt dicendo eam fore ultimum testamentum dicti Giue, et rogando eam reduci in publicam formam ut est moris. Cuius tenor infracibiitur. Verum quia in dicta cedula quedam cancellatura suspecta apparebat, ubi mentio fiebat de aliqua possessione emenda... que per nos expresse requisita dicto testamento et omnibus contentis in ea concensit, ipsum approbando et ratificando, quantum in ea est, volens, quod ultra, quam sit expressum in dicto testamento, supplendo cancellaturam antedictam, que omittitur in publicatione testamenti memorati, debeat...").

⁵¹ E. Besta, *Le obbligazioni nella storia del diritto Italiano*, Padova 1936, pag. 205; G. Astuti, *I contratti obbligatori nella storia del diritto Italiano, parte generale*, Milano 1952, pag. 362; A. Pertile, *Storia diritto Italiano, Storia del diritto privato*, Torino 1978, pag. 554, 555, 557, 560, 568; G. Zordan, *I vari aspetti della comunione familiare di beni nella Venezia dei secoli XI-XII*, Studi Veneziani, vol. VIII, Firenze 1966, pag. 127-195; L. Margetić, *Historica et Adriatica raccolta di saggi storica - giuridici e storici*, Trieste, 1983.

⁵² Stat. Bud, cap. 153, 155; Stat. Spal, lib. III, cap. 110; Stat. Trog, lib. I, cap. 78; Stat. Kopra, lib. II, cap. 37; Stat. Rovinja, lib. II, cap. 81; Stat. Senja, cap. 23; Stat. Pule, lib. III, cap. 23; Stat. Paga, lib. III, cap. 31; Stat. Bara ("publicamente et con sono de compona secondo li ordini et statuti" Lett. di Lev. 11, f. 170. (цит. пр. Ж. Бујуклић, оп. cit., стр. 168).

⁵³ На примјер, у которском Статуту се у мотивацији члана 256 из 1312. године наводе такви разлози за доношење ове одредбе којом се регулише продаја непокретности ("... quis multi possessiones suas vendebant occultem, propter quod veniebant litis, et damna, volumus praesenti statuto firmantes...").

позитиван карактер исправе имале су стварних ефеката у пракси, јер су заправо омогућавале инкорпорацију права са документом чије располагање значи отуђење права.⁵⁴ У варијанти постојања нотарске исправе само као доказног средства о закљученом послу то није било могуће обезбиједити. Управо ради задовољења таквих потреба градске правне праксе исправе са диспозитивним значењем су уведене у правни саобраћај. Архивска документа показују да је таква пракса углавном поштована.

Nevenka BOGOJEVIĆ - GLUŠČEVIĆ

NEGOTIUM AND INSTRUMENTUM IN ADRIATIC
COASTAL CITIES DURING THE MIDDLE AGES

Summary

The statutory laws of the Adriatic cities during the Middle Ages (XIII and XIV Ages) did not contain the principle according to which each agreement of the parties, despite the fulfillment of a certain form, produced an actionable obligation. There was a rule that for all the legal matters whose value exceeded a certain amount of money there had to be made a notary map which served as a proof for the court that the matter existed. The dealings for the amounts lower than those necessary for making an authorised paper had to be proved in front of the witnesses.

The notary document had a constitutive character and represented a material and legal presupposition of the importance of some very significant legal matters in the life of the Adriatic coastal communes. That primarily refers to the turn over of immovable, personal and real provision of and obligation as well as establishing a dowry and wills.

Such attitudes in settling matters through notary maps came to the Adriatic Medieval towns from the towns of the Mediterranean area and represents acceptance of the receptional roman law (*ius commune*). In some less developed areas there were exceptions to these rules, which is quite understandable when the local specific characteristics are taken into consideration.

⁵⁴ Stat. Bud, cap. 54, 56, 184, 225, 59, 61, 67, 58, 60, 62, 63, 230, 224, 226, 245, 273, 269, 274; Stat. Rag, lib. VII, cap. 17, 47, 63, 65, 75, 76, 77, 80, 82, 83; Stat. Spal. lib. VI, cap. 19; lib. IV, cap. 118; lib. V, cap. 33, 36, 39, 34, 41, 42, 43, 44; Stat. Cath, cap. 348, 329, 324, 335, 333, 334, 497, 180, 282, 387, 337, 339; Више о томе код Ј. Даниловић, *Залога*, op. cit., стр. 646-651; Ж. Бујуклић, op. cit., стр. 157-231; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Коштору у XIV вијеку*, Никшић 1988, стр. 54-55; 215-219; Н. Богојевић-Глушчевић, *Уговор о купопродаји у Коштору у XIV вијеку*, Подгорица 1996, стр. 32.

⁵⁵ Astuti, *I contratti obbligatori nella storia del diritto Italiano*, parte generale, Milano 1952, pag. 205.

ПРИЛОЗИ

Др Драгољуб С. ПЕТРОВИЋ*

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ КАО ИСТОРИЈСКА ПОЈАВА

У историјским токовима социјалног, политичког и културног развоја Србије појава личности Светозара Марковића била је од изузетног значаја. До те мере да ту личност, особу можемо назвати појавом. И то - због њене величине - историјском. Није случајно, да пођемо од можда бизарног примера, критерија што се три-четири насеља отимају око тога где се управо родио овај великан српске политичке мисли и културног деловања.

У једном јако ограниченом времену крајем 60-тих и прве половине 70-тих година Марковић је револуционисао и трансформисао политичку, социјалну и културолошку мисао оформљујући читав покрет који у великој мери преображава неразвијену, аграрну Србију у земљу, нећемо рећи великих домета, али можемо - великих прегнућа. То је време друге владе кнеза Михаила, потом намесништва у Србији. А време осме деценије, па и потоње године носе дубок печат утиснут од Светозара Марковића и његових социјалистичких следбеника. Историју, те и нашу националну, ваља одређивати и периодизирати према крупним појавама, радикалним променама, или креативним личностима, а не према владавинама монарха две династије, Обреновића и Карађорђевића.

Светозар Марковић је за неколико година свог деловања потресао чиновничко-бирокаратску Србију. Ненадмашан критичар бирократског антинародног система и завојевачке спољне политике Кнежевине Србије. На њу се као такву обрушавао са енергијом на којој би му позавидели у свету познатији Волтер или Маркс. Можда је зато сагорео до своје 29. године.

У својим радовима Марковић изражава ставове који се разликују

* Аутор је научни савјетник у Институту за новију и најновију историју Србије, Београд.

од концепције не само званичне начертанијске монархије већ и од либералне интелигенције, која није досегла ниво програмског захтева за радикалном променом друштва, односа пре свега на унутрашњем плану. Он је инсистирао на суверенитету народа, његовој самоуправи као начину вршења послова у сфери друштвено-политичког живота, на пуној демократији, социјалистичкој демократији. Која, додуше, није остварена ни у нашем, XX веку.

У свом времену Марковић је заорао крупну бразду нових социјалних, политичких и културолошких погледа у србијанском друштву. Он је пропагирао национално ослобођење, али је пре свега инсистирао на друштвеном преображају, унапређењу друштвено-политичког поретка. Карактеристична је његова иначе бриљантна критика "Велике Србије", који је термин иновација Марковића. Ту концепцију разара тако стручно да од ње не остаје "ни камен на камену". У критици овог концепта који ће још дуго захватати кругове српског друштва у његовом, као и нашем XX веку, он досеже до видика називаних визионарским.

"Народ би изашао из борбе за Велику Србију сиромашнији и разоренији но што је сада, а остао би опет окружен истим непријатељима којима је окружен, и још одозго добио би за непријатеље и своју браћу Бугаре. Велика Србија морала би куповати пријатељство у непријатеља понижењем и жртвовањем интереса свог народа, морала би све више и више трошити на војну силу, све више заводити централизацију, све више да оптерећава народ разним дацијама (по свој прилици било би и државног дуга), и раније или доцније таква политика морала би завршити каквом спољашњом или унутрашњом катастрофом. Српски народ ван Кнежевине добио би врло мало, а народу у Кнежевини, у Великој Србији, било би много горе но што му је сада у малој Србији."¹

Као заклети непријатељ турске и аустријске империје, Марковић је будућност сагледавао у њиховом рушењу и ослобођењу, али пре свега социјалном, балканских народа. Он је место српског народа видео у добрим односима са суседима са визијом балканске заједнице слободних народа.

На крају капиталног дела "Србија на истоку" су финални резони Светозара Марковића: "Балканско је полуострво мозаик од различитих народа. Највећи су бројем Бугари; затим долазе Срби и Грци скоро подједнако, затим Турци, Арнаути и Цинцари.² Који ће од тих народа пристати да 'анексира' српској монархији? Па рецимо да српска монархија задобије у своју државу и остале Србе, који живе у Аустро-Угарској - па и то је тек мала краљевина од 5 милијуна! Може ли таква држава да присаједини себи више од 10 милијуна других народности? Та то би било нешто са свим налик на данашњу Аустрију или Угарску, што по тврђењу самих српских државника неможе да постоји!" Закључак Марковића је да српски народ треба да иде у револуцију којом би се Срби и други наро-

¹ Чланак "Велика Србија" у: *Сабрани сјиси Светозара Марковића*, књига 1, Београд, 1987, стр. 111.

² Вероватно је македонске Словене Марковић сматрао Бугарима, а Црногорце за део српске нације. Балкан је етно-национално био до те мере сложен да га је тешко било дефинисати.

ди у Турској ослободили, што би важило и за подручје аустријске империје. Визија великог српског социјалисте је да после револуције слободни и равноправни људи треба да живе у извесним политичким заједницама - савезу општина, или жупанија, или држава "како им најудесније буде".³

Дакле, Марковић прихвата и државу као политичку форму, оквир за живот људи. Иначе он редовно стреми некој друштвеној заједници народа, конкретно на Балкану. Но његова идеја о држави као заједници слободном вољом удружених људи је утопистичка. Људска асоцијација ван државе досад, гледано под крај XX века, није могла да се оствари. Он се негативно односи чак и према федерацији држава. Излаже критици тежње ентитета - хрватског, пољског, чешког за реорганизацијом Хабзбуршке монархије, која би прерасла у савезну државу састављену од историјских покрајина-држава. "Свуда побеђује словенство", констатује Марковић, да би се негативно изразио о "словенској, савезној Аустрији".⁴ Интересантне су побуде извесне словенофобије код једног броја класика социјализма; што наука до сада није истраживала. Кроз пример програма Српске народне странке критикује концепт савеза (федерације) историјских држава, а заговара савез народа. Срби су, наводи, подељени јер живе у аустријском делу - Далмацији са Боком, Хрватској и непосредно у Угарској. Они би у сва ова три дела чинили мањину и не би могли да се позивају на сопствено историјско право. Одн. на право на државу у земљама под аустријском, угарском и хрватском круном.

"Да се реши питање народности у Аустрији у правом смислу, треба разрушити монархију хабзбуршку, која је скрпљена женидбама, наслеђем и разним уговорима и која се држала језуитским лагаријама и грубом солдачком силом. С овим програмом није смела да изиђе у јавност ни једна партија у Аустрији." Уз сву критичност коју с краја XX стољећа лако изричемо према резонима Светозара Марковића, ваља му признати изузетну рационалност, дар запажања и способност дефинисања појава, квалитете непоновљиве код савременика, балканских интелектуалаца. Српски великан даље наставља: "Место тога у Аустрији је изнесен неки 'федерализам' народности, који је права накарада од федерализма. Чеси су први изнели такав федерализам. Они желе савез 'народности' у Аустрији, а у исто време траже да се призна 'државно право' чешке круне, међу тим у Чешкој круновини има цела трећина Немаца.⁵ Чеси управо траже савез држава историјских тј. оних држава, које су некада постојале под једним владаром... Такав федерализам траже Пољаци у Галицији и Хрвати; на то би пристали и Маџари, само кад им не би било на путу историјско право хрватско."⁶ Даље се тврди да би таква федерација била назадак у односу на постојећу Хабзбуршку централизовану мо-

³ *Србија на истоку*, Целокупна дела Светозара Марковића, Београд, 1995, књига VIII, стр. 97.

⁴ *Словенска Аустрија*, чланак у Раденику бр. 3, 5. VI 1871.

⁵ У питању су судетски Немци, чији ће проблем да се отвори 70 година касније уочи II светског рата.

⁶ *Словенска Аустрија и српско јединство*, чланак у Раденику 27. и 29. VII 1871.

нархију, што се већ не може прихватити. Марковић је исувише веровао у народну револуцију којом би се све решило. Нестанак Аустрије што је пропагирао није могао да се деси без субјеката рушења, тог нестајања иначе једне европске силе. Известан институционални систем је морао да остане или да се хитно формира који би одиграо улогу гробара те империје. Савез националних ентитета мора да има своју политичку композицију насталу на основу неке постојеће или изведене државно-политичке структуре. У том смислу Марковићева размишљања и прогнозе досежу до нереалних концепата. Међутим, основна његова критика сјајно опсервираних појава и проблема је савршено намењена и разорне је снаге. Отуда моћ идеја младог социјалисте који је за живота а готову после смрти имао много следбеника.

Марковић није признавао историјска права народа, нити их је делио на државотворне и оне који то нису. Није држао до права "спасјиске" (феудалне) спрске државе на старе српске покрајине. Уместо тога постоји право сада постојећег српског народа да се уједини. Срби Кнежевине Србије и Кнежевине Црне Горе са Србима у Аустрији и Турској. Међутим, како се то ослобођење и уједињење може извршити - питање је на које ни сјајни ум Светозара Марковића, иначе несвршеног студента технике, није могао да одговори. Уосталом, то важи за све социјалисте. Предвиђања будућности се тешко или никако не остварују. А млади социјалистички ентузијаст је, разумљиво, медитирао о будућем свету.

"Ми разумемо потребу да се различити народи скупе да живе заједно у једној заједници. Ми замишљамо и то *време кад ће њресџајџи 'народносџи, а насџајџи 'човечансџиво'* (подвукао аутор - Д. П). Али то време може се спремити само развитком и образовањем разних народа, развитком индустрије и путног саобраћаја и, што је најглавније, мешавином једног народа с другим, као што се десило у Америци и као што се дешава у великим европским варошима. То је стање дакле тек резултат народног развитака. А дотле треба доћи.⁷ "Када резонујемо о утопистичким назорима Светозара Марковића ваља констатовати да он није заговарао шему мисионарске улоге једне класе, пролетаријата, који би децидирано кроз крваву револуцију наметнуо диктатуру, као политички облик владавине, буржоаској мањини. Његова визија социјалистичког преображаја је, у извесним битним обележјима, можемо рећи - умеренија, шире схваћена, ако не можемо да кажемо - реалније.

Марковићево предвиђање да патријархална задруга макар и реформисана може да послужи као основа за функционисање будућег друштва остаје у домену иреалности. Међутим, ваља имати пред очима социјално и културно стање у Кнежевини његовог времена. Огромна већина становништва живела је на селу у породичним, задружним домаћинствима, а постотак писмених према "државопису" био је мали, чак занемарљиво мален! У плејади социјалиста у земљи и свету, њихових идеја и програма, утопизам Светозара Марковића није био изразит. Он

⁷ *Словенска Аустрија*, стр. 115.

се доста реално држао своје средине и времена у коме је живео. Његове социјалистичке идеје изгледају схватљиве и данас. Зато и није генерално негиран у свим круговима и свим временским периодима без разлике до наших времена.

Марковић констатује да је уједињење Срба - револуционарна мисао веома актуелна на Балкану. "Српско јединство" - Срба "из Црне Горе, Далмације, Ерцеговине, Босне, Србије, Аустро-Угарске и др." који "желе да остваре једну српску државу".⁸ Ради се о добровољном удруживању народа на дотичном простору, његовом политичком и социјалном ослобођењу и уједињењу. Тај чин је корак напред у односу на претходно стање у коме је положај народа био неповољнији. Марковић често наводи пример Швајцарске, у којој су припадници делова народа немачког, француског и италијанског задовољни својим положајем у својој држави.⁹ Дакле, има се увек у виду социјално ослобођење, национално је у другом плану, а политичко у трећем, по нужди. Тако схватамо основну Марковићеву мисао.

У културном, многи кажу - духовном - животу историјска појава Светозара Марковића је такође означавала прекретницу у основним поимањима. У књижевности је уместо романтичарског заноса успео да усмери литерарне ствараоце ка реализму. Карактеристична је оцена о Светозару Марковићу коју даје један други великан културолошке и политичке мисли у Србији, Јован Скерлић. Овај говори о Марковићу као "апостолу свих доктрина". Скерлићевским језгровитим речником се оцењује личност Светозара Марковића: "Сам противу свију, улази у оштру и опасну борбу, и речју и пером, на омладинским скупштинама и по листовима, срчано и успешно се бори против идеја ранијих нараштаја, против идеализма и либерализма. Он значи реакцију омладинском либерализму и романтизму, и ствара нов дух, формира нов нараштај. Његов рад значи велику ерупцију идеја у српском друштву, оснивање једне велике политичке странке у Србији и почетак једне нове књижевности. Он је кренуо први покрет који се из Србије пренео на остале крајеве српске..."¹⁰

Поред ове основне оцене Скерлић замера Марковићу, а поготову његовим следбеницима, који су стриктно до вулгарности тумачили свог учитеља, због усмеравања литерарног духа на исувише прозаичан, социјалан, социјалистички терен. Поготову у поезији, која дозвољава одн. презентира креирање уметничких дела и оних високе естетске вредности у романтичарској нестварности. И на овом плану, у лепој књижевно-

⁸ *Словенска Аустрија и српско јединство*, стр. 100.

⁹ У Швајцарској живе у једно три различита народа: Немци, Французи и Талијани и код ових не јавља се никад тежња да се уједине са другом својом браћом у 'великој' Германији, Француској или Талијанској. Узрок је томе очевидно тај што су политичке и друштвене установе у Швајцарској далеко савршеније но у поменутим монархијама. Кад је у Италији и Немачкој питање о народном јединству било у највећем јеку у Швајцарској нико није помишљао да се сједињава с овим или оним народом. Кад је народу добро у једној земљи народ не тежи да се уједињава". Исто.

¹⁰ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1953, стр. 409.

сти се може сагледати да извештан радикализам или ултралидикализам настојања, деловања може да доведе до негативних, штетних резултата. Међутим, гледано у целини, деловање Марковића у књижевности уопште, у широком смислу схваћено, било је од крупног значаја. Он је радикално изменио правац књижевног стваралаштва. Та "примењена" књижевност је требало да буде у служби општег социјалног, културног и политичког препорода заостале Србије тога времена. Да је приближи напредној Европи у сваком погледу.

Светозар Марковић својим укупним инвентивним деловањем у његовом времену остаје крупна историјска појава. Међутим, то деловање биће значајно и за потоње генерације, можемо да велимо - потоње историјске токове у Србији, те и на јужнословенском простору. Ако се за Елејску школу у антици може да каже да је гурнула човечанство у свет идеалистичког поимања свега, за Светозара Марковића се може констатовати да је сломио метафизичку концепцију развоја Србије као апсолутистичке монархије, православне, пандурске, заостале земље у дубини Балкана. Под утицајем тих идеја, које ће понети следбеници Марковића, развија се друштвено-политички живот Србије у којој се следеће деценије обликује плуралистички демократски систем са политичким партијама. У духу тих идеја 1881. се формира Радикална странка, која ће у својој еволуцији напустити демократске принципе, али ће ови бити основа програма социјалдемократије на прелому XIX и XX века.

Генерално Светозара Марковића можемо сматрати оцем идеје самоодређења, самоопредељења балканских народа и њиховог заједничког суживота у социјалној демократији. Он је неоспорно и неоспоравано изузетна појава у српској као и историји балканских народа. Актуелност његове основне идеје у одређеној мери присутна је и данас у годинама радикалних промена, великих потреса, али и великих стремљења.

Проф. др Зоран ЛАКИЋ*

ЗАПИСИ О МАРКУ ВУЈАЧИЋУ У РАТУ 1941-1945

Марко Вујачић је позната личност међуратног политичког живота Црне Горе. Један је од истакнутих првака - у Црној Гори популарне грађанске партије - на љевици и активни судионик народноослободилачке борбе 1941-1945. године. Био је члан КПЈ која је руководила том борбом. Изразити народни трибун, говорник на многим народним окупљањима, стваралац усмене и писане ријечи, публициста и писац, оставио је пуно сјећања и записа о себи и своме раду - и за период ослободилачког рата 1941-1945. године. Управо зато није тешко пратити тај рад, који је врло значајан јер се преко њега може доћи до битних сазнања о неким општим питањима рата 1941-1945. године, која имају шири значај.

Једно од њих свакако је питање сарадње КПЈ и грађанских партија, односно снага које су под својом, а не под црвеном, заставом кренуле у устанак јула 1941. године противу фашистичких окупатора. То питање се наметнуло већ у самом јулском устанку 1941. године и рјешавано је на разне начине током читавог рата - све до ослобођења 1945. године. Затим слиједе и друга, не мање важна питања, као што су платформа НОП-а током читавог рата у смислу колико је била демократски саткана да прихвати све антифашисте свих антифашистичких политичких програма. И у том смислу однос према опозицији у рату на бази познатог начела: ко није са нама он је противу нас, односно ко није противу нас он је са нама. Могућност сарадње са таквим антифашистичким (покретима), али и антикомунистичким покретима у Црној Гори и Југославији - без обзира на то што је КПЈ на челу НОП-а и што га побједоносно води. С тим у вези отвара се питање борбе за међународну афирмацију НОП-а. Како је нарастала антифашистичка борба - нарастала су, по својој сложености, и питања која су en passage - тражила одговор. Јер се кроз анти-

* Аутор је ванредни члан Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица.

фашистичку борбу у Југославији рјешавало и питање револуције, у ствари питање ко ће преузети власт - након коначног ослобођења земље.

Једно од најкрупнијих питања било је питање уређења ослобођене Југославије - монархија или република, централизам или федерализам. При томе се мора имати у виду да ни појам федерализам нијесу сви једнако схватили - тумачили - подразумијевали. За једне је то била трочлана федерација. За друге шесточлана, па и више од тога. Било је идеја и о балканској федерацији. И о свесловенској, па и свјетској, што доноси свјетска револуција, за коју је КПЈ определијелена даном свога оснивања 1919. године. Многа од тих питања остала су и након ослобођења 1945. године, можда живе и данас, за академску - теоријску, па и филозофску расправу, преко којих се жељело објаснити федерализам трајним обликом југословенског политичког система - удржавног уређења, ма колико се знало да историја не познаје ништа што је коначно и заувјек ријешено. Има, наравно, и других питања која се могу пратити - преко живота и рада Марка Вујачића - у периоду рата 1941-1945. године.

У мом вишегодишњем научноистраживачком раду сва та питања сам одавно регистровао, у жељи да их у непосредном разговору са Марком Вујачићем фактографски провјерим, евентуално допуним и што потпуније схватим и објасним. Углавном из тривијалних разлога до тога није дошло - тешко се долазило до неопходног магнетофона, а није се могло ни помислити на евентуалне услуге стенографа. Истини за вољу, и сам сам био помало неодлучан у смислу - има времена. Морам признати да ме је пожуривао да то урадим и колега проф. др Слободан Вујачић, Марков синовац. На обострану жалост, смрт је била бржа. Тако сам остао без важног свједока. Морао сам се ослонити искључиво на архивску грађу. Но како је ријеч о прворазредној, па и богатој документацији, није било опасности да истраживача одведе на криви пут. Можда ће понеке анализе бити осиромашене за драгоцјена мемоарска казивања, али је сасвим извјесно да ће закључивања о наведеним питањима бити поуздана ма колико да су изузетно сложена и врло суптилна.

Пођимо хронолошким редом.

У вријеме устанка 1941. године Марко Вујачић је педесетогодишњак (рођен је 1889. године), са значајно исписаном биографијом, обогаћеном искуством једног од лидера Земљорадничке странке, народног посланика, сенатора. Из његових штурих биографских података читамо да је "у народноослободилачкој борби од 1941. године", из чега се не види да ли је као грађански политичар само "пришао" борби или је, можда, осмишљавао и усмјеравао народноослободилачки покрет, чак се не види да ли је то било са првом устаничком пушком или нешто касније, али, опет, устаничке 1941. године. На сличан начин НОП-у су пришли и Јован Ћетковић, члан Главног одбора Земљорадничке странке, затим, Марко Савићевић, Милоје Добрашиновић, члан Главног одбора Демократске странке, и др., затим официри бивше југословенске војске Арсо Јовановић, Велимир Терзић и др. Сачињени су писани споразуми о сарадњи на принципима борбе противу окупатора, "за совјетску власт", против распиривања националне мржње и против повратка

старог поретка.¹ Марко Вујачић је, у сваком случају, један од лидера грађанских партија између два рата (1918-1941) који је за сво вријеме борбе остао добар протагониста идеја и стремљења НОП-а, како ће се то видјети из даљег излагања. И на његовом примјеру се види да је питање платформе НОП-а 1941/1942. године и даље прилично научно неосвијетљена тема, посебно с аспекта могућности сарадње КПЈ са представницима и присталицама осталих грађанских партија антифашистичке оријентације.

Марко Вујачић и Јефто Павић иницирали су одржавање Конференције родољуба Црне горе и Боке на Тјентишту 16. 06. 1942. године. О томе сазнајемо из писма Ивана Милутиновића које је 14. маја 1942. године упутио Титу. "Они предлажу - пише И. Милутиновић - да се по могућности одржи једна конференција истакнутих родољуба из Црне Горе, Боке, Санџака и Херцеговине, на којој би се донио закључак о осуди свих оних који данас сарађују са окупатором... Желе да се ограде од рада Владе. Они би и јавно иступили са једним прогласом, отприлике на бази Острошке скупштине... Њима као члановима Земљорадничке партије јесте жеља да се ограде од рада Гавриловића, ако би он послјије њиховог писма и обавјештења остао у Влади. Ја смо се и Ђидо и сви остали сложили..."²

И заиста је дошло до поменуте конференције на Тјентишту 16. јуна 1942. године, у вријеме када се НОП у Црној Гори налазио у великој кризи. Скуп је био врло репрезентативан и по броју и саставу његових учесника: 7 официра, 5 новинара, 3 правника, 5 љекара, 5 службеника, затим професора и учитеља, свештеника и приватних намјештеника. Укупно 38 делегата, од 80 колико их је било позвано.³ Конференција је учинила значајан помак у разјашњавању ко је ко у Југославији. Дража Михаиловић је до тада високо рангиран у покрету отпора. У САД-у је сматран за једног од три најпопуларније војсковође II свјетског рата.⁴ Након конференције на Тјентишту о њему се пише у свијету и на други начин. Тај негативни утисак се постепено преноси и на избјегличку краљевску владу у Лондону, па и самог суверена краља Петра II, који ће бити изложен понижењу приликом своје посјете САД-у.⁵

Због свега изложеног, Конференција на Тјентишту представља први значајнији корак на плану међународне афирмације НОП-а. У свијету се запажа да су у њега укључене све политичке и социјалне структуре, што је било врло значајно, јер је до тада представљан као чисто комунистичка ствар, а комунизам је представљан као "баук који кружи Европом". Ова конференција је као таква оцијењена у нашој историографији, али још не у мјери коју заслужује. С тим у вези је и валоризација улоге њених иницијатора. У сваком случају показала је да је мо-

¹ Др Зоран Лакић, *Народна власи у Црној Гори 1941-1945*, Цетиње - Београд 1981, стр. 98.

² Архив Историјског института Црне Горе (АИИЦГ), IV, 1д-2(42).

³ З. Лакић, н. дј., стр. 227.

⁴ *Сјоменица српске народне обнове у Америци*, 1941-1961, Чикаго 1961, стр. 61.

⁵ Исто, стр. 67-71.

гућна успјешна сарадња свих антифашистичких снага, без обзира на њихову идеологију и идејно опредјељење.

Марко Вујачић је активни учесник и других скупова родољуба Црне Горе и Југославије, који су судбински утицали на њихову будућност. У октобру 1943. године изабран је за члана Иницијативног одбора за сазив скупштине ЗАВНО Црне Горе и Боке, који је био састављен од пробраних и угледних родољуба. Према неким од њих имала се резерва, што је, вјероватно, понукало Марка Вујачића да остави и сљедећи запис: "Грехота Вам је да ме сматрате присталицом Земљорадничке странке, јер ја са њом немам више ништа заједничко, пошто је и њен шеф Гавриловић - помогао Дражи Михаиловићу и сарађивао са њим".⁶

Као што је познато, скупштина ЗАВНО Црне Горе и Боке одржана је у Колашину 15. новембра 1943. године и донијела историјске одлуке о положају Црне Горе у будућој Југославији, одлуке које су чиниле политички и правни основ стварања будуће федералне Црне Горе. Ове одлуке су оцијењене као један од стубова на којима ће почивати заједничка зграда народа Југославије, урађена на принципу федерализма.

Марко Вујачић је био изабран за једног од три потпредједника (са Јовом Радовићем и Ђоком Павићевићем). У Предсједништво су још изабрани Б. Љумовић, Л. Јовановић, И. Мирковић, Ј. Симоновић, П. Маудић, М. Вицковић и И. Вујошевић. Предсједник је био др Нико Миљанић, професор Београдског универзитета.

Колашинска скупштина ЗАВНО Црне Горе и Боке изабрала је 11 делегата за Скупштину АВНОЈ-а, која ће се састати на историјском засједању у Јајцу крајем новембра 1943. године. У делегацији је био и Марко Вујачић као вијећник за срез никшићки.⁷ Његов замјеник је био Гојко Гарчевић, адвокат. Запамћен је по залагању о "братству и јединству не само нас Јужних Словена, но јединству свих Словена, чије су границе од Јадрана до Јапана". Ту своју идеју он је објаснио на Скупштини у Јајцу, сљедећим ријечима: "Ми идемо тако далеко да не само што хоћемо створити федеративну демократску Југославију, него хоћемо да сви словенски народи дођу у једну заједницу и да сви буду уз своју мајчицу - моћну Русију. И да баталимо више са овим државама Балкана, које су као черга свака са по једним кровом, које сваки вјетар носи и које сваком служе, но да имамо једну државу - од Јадрана до Јапана".⁸

Иако са данашње дистанце ове идеје и залагања могу да трпе озбиљне замјерке, ипак остаје као непобитна чињеница да је удружени Балкански простор највише штете донио, управо, својим народима.

На скупштини АВНОЈ-а у Јајцу Марко Вујачић је изабран за једног од потпредједника. Тиме ће бити у жижи многих кључних догађаја чији се расплет дешавао у завршној години рата, или прве године након његовог завршетка. Сачувана је прворазредна архивска доку-

⁶ З. Лакић, н. др., стр. 305-306.

⁷ *ЗАВНО Црне Горе и Боке* - Збирка докумената, одабрао Зоран Лакић, Титоград 1963.

⁸ Прво и Друго засиједање АВНОЈ-а, Загреб 1963, стр. 158.

ментација о томе како је дијељен Санџак између Црне Горе и Србије и како се долазило до заједничке границе ових република на простору Косова и Метохије, које су теме и данас врло актуелне. У те расправе Марко Вујачић је уносио доста романтизма, испољеног у већ елаборираној тези о уједињењу свих словенских народа "од Јадрана до Јапана".⁹

Значајно је ангажовање Марка Вујачића у расправама око унутрашњих граница, тзв. авнојевских граница и разграничења. То је до скоро била права табу тема. Тек прије коју годину појавила се књига *Државне границе и унутрашња територијална подела Југославије*. То питање није представљено тако деликатно - како нам данас изгледа. Ипак, вођене су чак и жучне расправе, са супротстављеним мишљењима, па и оспоравањима. Посезало се за искуствима прошлости. Посебно је тај манир био карактеристичан за иступања Марка Вујачића у расправи о Санџаку, која је вођена у Предсједништву АВНОЈ-а крајем 1944. и почетком 1945. године. Опширније сам о томе писао у књизи *Партизанска аутономија Санџака 1943-1945*. Сада бих се задржао само на констатацији да су у опцији биле неколике комбинације: да Санџак остане аутономан, да се припоји Србији или Црној Гори и да се дијели између ове двије републике, баш онако како се то десило 1912. године приликом његовог ослобођења од Турака - Османлија. Опција о аутономији Санџака је отпала пред аргументацијом да би такве аутономије прије Санџака могле да имају Далмација и Војводина, па и Косово и Метохија. Са одређеном аргументацијом отпала је и опција да се Санџак цјеловит веже за једну од република. И прихваћен је предлог да се његова територија подијели између Србије и Црне Горе, баш онако како је то било 1912. године. Цитираћу, с тим у вези, став Марка Вујачића, који је сачуван у стенографским биљешкама. "Мени је жао, другови, што морам да изјавим да се са овим предлогом не слажем. Не слажем се, прво, што се ова покрајина која је са Косовом и Метохијом - историјска творевина, која је као Новопазарски Санџак одувијек била позната и била и остала увијек цјелина, да се данас дијели између двије сестре: на Србију и Црну Гору. И Косово и Метохију треба дати Црној Гори, јер Метохија је историјски црногорска. Ако већ Санџак не треба више да буде посебна административно-политичка и привредна област са извјесном својом аутономијом, онда сам ја против тога да се он припоји Србији, већ мислим да Санџак и оба Дукађина треба присајединити Црној Гори, те тако нашу Црну Гору, која је понајвише дала жртава у овој натчовјечанској и херојској борби за слободу и демократију ову нашу најмању федералну јединицу економски ојачати проширивањем на територију која је најближа и по народу најсроднија. Црна Гора и Санџак најближи су једно другом и вјековима су дијелили зло и добро и заједнички се борили и против султана и његових измећара, и против ћесара и против фашиста. Најзад, сматрам да није ни политички оправдано цијепати данас Санџак,

⁹ Др Зоран Лакић, *Партизанска аутономија Санџака 1943-1945*, Подгорица 1992, стр. 320-327; Др Зоран Лакић, *Историја и историографија*, Бијело Поље 1997, II издање, стр. 65-75.

јер то неће, чини се, ни тамошњи народ прихватити."¹⁰

За даља истраживања остаје питање: Зашто Метохија, како је предлагао Марко Вујачић - није припојена Црној Гори? На ту тему сам 1991. године разговарао (у хотелу Југославија - у Београду) са Милованом Ђиласом. Подсјетио сам га да је о том питању писао у париском *Le mond*-у прије двадесет и више година, и да је изнио тезу да би таквим рјешењем већински црногорски народ био у мањини. Није спорио ову тезу, коју сам, иначе, био запланирао да појасним и у непосредном разговору са Марком Вујачићем. До планираног сусрета, међутим, није дошло из разлога које сам већ саопштио.

Марко Вујачић није изостао у историјским догађајима на којима се водила расправа о будућности Црне Горе и Југославије у послјератном периоду. Но, та значајна тематска цјелина излази из оквира моје теме и мога излагања. Ријеч је о новом времену, устројству нове државе, па је с разлогом за очекивати да је свака расправа стенографисана и тако сачувана од заборавља.

Реална је претпоставка да богата мемоаристика из времена рата 1941-1945. године чува пуно занимљивих детаља из живота и рада Марка Вујачића. За таква истраживања треба имати много више времена од онога којим сам располагао. Ти детаљи би оплеменили причу о Марку Вујачићу.

Не смије се сметнути с ума да је Марко Вујачић био и плодан писац. У партизанској штампи ратног времена има, вјерујемо, његових текстова о значајним питањима наше прошлости. Требало би их пронаћи и евидентирати, а потом сабрати и објавити. И то је задатак који предстоји.

Марко Вујачић није био пророк. Али многе његове идеје су се обистиниле - то је данас с историјске дистанце лакше запазити.

Већи значај придавао је ослободилачкој борби, него класном рату. Историја му је дала за право. Занемаривао је регионално и национално, пред општим и интернационалним, али не у идеологизираним смислу. Са таквим схватањима су предсказани неспоразуми и свађе на локалном нивоу. У таквим његовим схватањима неки су препознавали панславизам, што и данас може бити тема за расправу, макар, онолико колико је за расправу и Његошева мисао исказана сљедећим ријечима: "Ја сам Раде Томов са Његуша, јесам Црногорац, Србин и Југословен и Словен и шака земнога праха под овим звијездама".

У сваком случају, Марко Вујачић је и до данас остао упамћен по својим ставовима. Није их мијењао, већ дорађивао и усавршавао. Као истакнути интелектуалац свога времена, био је сасвим свјестан да за историју и историчаре има довољно простора за објашњавање, тумачење и оцјену догађаја чији је био судионик и креатор.

¹⁰ Исто.

Божидар ЛУКИЋ*

БАЈИЧКА РЕЗОЛУЦИЈА 1942. И ДОГАЂАЈ КОЈИМ ЈЕ ПОДСТАКНУТА

Догађај којим је подстакнута Бајичка резолуција описујем као његов протагониста. То чиним јер сам доживио да неки накнадни списатељи мијењају из основа саму суштину и садржај Резолуције. Ријеч је о догађају који, иако далеко иза овог времена, за историју никад не застаријева.

У селу Бајице крај Цетиња, на скупу мјештана Бајица из града и села, 13. марта 1942. године донијета је резолуција као реаговање на велики збор активних и резервних официра и подофицира бивше југословенске војске, одржан у цетињском Зетском дому, дан раније, тј. 12. марта 1942.

Збор у Зетском дому су организовали и на њему, у великој мјери, били заступљени, националисти под вођством бившег ђенерала и бана Зетске бановине Блажа Ђукановића и "зеленаши" под др Новицом Радовићем, двије категорије љутих историјских противника, у овом случају обједињених у издаји. Присуствовали су делегати из разних националистичких организација Црне Горе, љотићевци и разне слуге окупатора. Присуствовала је и група италијанских официра као делегација гувернера Црне Горе.

Збор у Зетском дому је организован једино у циљу доношења одлуке о организовању јединица за борбу против партизана, раме уз раме с италијанском војском.

Бајичка резолуција је имала декларативан карактер, отворена и јасна, патриотска, хумана и храбра. У њој је осуђена издаја као срамна и недолична традицији и вјековној борби наших предака за слободу. Служила је за примјер и углед сваком родољубу и читавом слободољубивом црногорском народу. Био је то први масовни одговор народа, морам то

* Аутор је официр ЈНА у пензији, Београд.

да истакнем, подстакнут мојим патриотским говором, и то у најтежим данима окупације (партизани су се повлачили за Босну, а националисти се ојачали).

Резолуција је донијета, искључиво, поводом организације "Црногорског националног покрета", чији је основни задатак био да у сарадњи са окупатором "ликвидира устанике и успостави ред и мир на територији Црне Горе...", како стоји у самој Резолуцији. Њен текст гласи:

"Сакупљени на Збору племеника села Бајице, војни обвезници који станују у селу и вароши на Цетињу, кроз дугу дискусију, свестрано су проучили новонастало стање и питање организације Црногорског националног покрета, чији би основни задатак био да, у сарадњи са окупатором, ликвидира устанике и успостави ред и мир на територији Црне Горе, па једногласно констатују и одлучују: Да ће сваки оружани покрет Црногораца у сарадњи са окупатором проузроковати још већи немир и братоубилачко крвопролиће; да би, према томе, такав покрет био највећи злочин и издајство према своме народу и према нашим славним претцима, који су се борили и дали своје животе за слободу. Ради тога одлучујемо и својим личним потписима дајемо обавезу, да по цијену наших живота и живота наших породица и нашег иметка, нећемо узимати оружје и борити се против устаника..."

Међутим, убрзо после Другог свјетског рата па и касније, што се више од њега удаљавамо, појединци, оптерећени локализмом, у разним гласилима ревијалне и дневне штампе, и у настојању да Резолуцију прикажу као аутентичну бајичку творевину, преокрећу јој суштину и садржај и, умјесто као што је у садржају усмјерена на Црногорски национални покрет и његове издајничке циљеве и одлуке, они је из темеља мијењају и усмјеравају директно на окупатора, приписујући њему оно што је на Збору у Бајицама и у оригиналу Резолуције приписано Црногорском националном покрету.

Тако, у књизи - фотомонографији *Цетиње* на страни 52 између осталог стоји: *"Да би разбила јединство народа, окупациона команда вршила је притисак на мјештанине да се супротивљава народноослободилачком покрету. Таква настојања окупационих власти нијесу дала резултате. Мјештани Бајица, насеља у Цетињском пољу, преко својих представника, предали су окупационим властима Резолуцију"* (У даљем слиједи текст Резолуције).

У тексту Резолуције, као што се види, нема ни једне ријечи о окупационим властима, поготову не о њима као разбијачима јединства народа, већ једино о Црногорском националном покрету, који се овдје и не помиње. Овим, не само да аутор текста тај историјски злочин - разбијање јединства народа - са Црногорског националног покрета пребацује на италијанску окупациону команду, већ тим тенденциозним приказом и скрнави Резолуцију.

Овдје стоји, као што је и назначено, у фотомонографији *Цетиње* (1980) која би, као озбиљни документ, требало да представља поуздан извор историјских података, тим прије што је један од чланова њеног уређивачког одбора др Душан Мартиновић Бајица. Међутим, исто то

чини и Мишо П. Мартиновић, такође Бајица, аутор чланка "Да се не заборави" (*Борба*, 2. априла 1997), у којему каже: "*Као одговор на звјерства фашистичких зликоваца и домаћим издајницима Бајице су донијеле Резолуцију чији њексји гласи...*", наводи текст Резолуције у којој се ни једном ријечју не помињу "*звјерства фашистичких зликоваца*".

Тако је и Мишо П. Мартиновић, усмјеравајући Бајичку резолуцију не на Црногорски национални покрет и његову организованост за братоубилачки рат, против чега је она и донијета, већ искључиво на италијанску окупациону команду, којој је, поред осуде наводно њеног "*приписки на мјештане да се сујројстјаве народноослободилачком покрету*", додао и њену одговорност за "*звјерства фашистичких зликоваца*" (све подвукао Б.Л.).

Као што се из наведених написа види, не преза се ни од заташкавања националистичке издаје и (прећуткујући Црногорски национални покрет) пребацивања његовог злодјела - разједињавања народа - са њега на италијанску окупациону команду, само да би се, очигледно, Резолуција приказала као аутентично дјело Бајица настало само по себи, независно од сваког другог утицаја.

Ово није ни необјашњиво од поменуте двојице прекрајача истине о Бајичкој резолуцији, јер, ако би се написала истина о њеном настанку, морао би се у том случају поменути претходног дана одржани Збор у *Зетском дому* у Цетињу, мој говор и драматична ситуација на том Збору, на којему су тројица на њему присутних Бајица: Јован Крстов, Васо Божов и Радован Попов, одлучили да за сјутрадан закажу збор свих Бајица из града и села у Бајицама. Међутим, прекрајаче Резолуције то би онемогућило да Резолуцију представе у јавности и за историју као аутентичну бајичку творевину.

Збору у *Зетском дому* претходио је низ зборова по Црној Гори, међу којима, само на Цетињу и околини: 9. марта 1942. националистички збор пред зградом Цетињске општине на којему су вођа *зеленаша* др Новица Радовић, бив. подбан Душан Влаховић и Јаков Јововић позивали народ на оружје против партизана и, истовремено, Збор бивших официра и подофицира у *Владином дому* на којему је то исто учинио бивши ђенерал Блажо Ђукановић, затим Збор у Његушима итд.

Збор у *Зетском дому* био је посљедњи са делегатима из цијеле Црне Горе са циљем формирања крупнијих јединица за "дефинитивно уништење партизана". Разбити такав збор и са таквим плановима, и то првим говором на самом његовом почетку, није се могло ни замислити неким млаким излагањем, самарићанском, богобојаљливом и поданичком снисходљивошћу. Није се могло присутнима указати да се ради о издаји а не назвати то издајом и вође издајницима. Није се могао подстакнути ни један патриота на одговарајуће заузимање става према тој издаји, посебно у име читавог свог племена, као што су то учинили поменута тројица честитих Бајица. Био сам увјерен да се то могло постићи само отвореним нападом и жестоком осудом такве срамне издаје, што сам и учинио.

Мој говор на збору у Зетском дому није представљао неко каби-

нетско излагање, неко реферисање, неко и у име некога предлагање, конвенционални дијалог и сл. већ жестоки напад, са истовремено смиреном али и непоколебљивом одлуком да им покрет назовем издајничким, да главаре покрета жигошем као издајнике, без респекта, без страха од одмазде, са одлуком за коју је залога у том "осињаку" био живот, исто онако као што ме је то руководило на бојишту. Та залога, која је поједином "невјерном Томи" била, а и данас је, много скупа, а и невјероватна, испуњавала је моје биће и моју свијест да само таква, смјела и жестока, а не млака и кукавна, може да подстакне племенита осјећања и тензије у људима, што се и потврдило у ликовима поменути тројице честитих Мартиновића.

Нико од њих није у животу, али њихове сјени опомињу живе да је срамно скрнавити њихово дјело. Они су први и прије свих, попут мојег одговора као појединца, дали издајницима масовни одговор грађана Бајица против срамне организације вођења братоубилачког рата раме уз раме са окупаторском војском. То и тако речено, упућено Црногорском националном покрету, стоји у историјској Бајичкој резолуцији, а не, као што стоји у тексту поменутих списатеља, намијењено италијанској окупационој команди због, наводно, притиска те команде на народ за борбу против партизана, звјерстава њене војске и сл. При том, не помињући Црногорски национални покрет и његову организованост за братоубилачки рат!

Осјећам се и због тога срећним што сам жив, да данас браним њих тројицу и њихово дјело од поменутих појединаца, и то - њихових Бајица.

Изрећи само тешке квалификативе: "издајнички покрет", "издајничко руководство", "срамна сарадња" и сл. а не приказати то отворено и конкретно, и смјело им то не упутити, било би то, за богобојажљиве и кукавне појединце невјероватна, неубједљива и произвољна прича, а поготову, рећи им то у лице. То је наметнуло потребу да, макар поново, предочим читаоцу најкраћи приказ тока догађаја у *Зејтском дому* у Цетињу 12. марта 1942. г.

У један мали стан наспрам *Владиног дома* у Цетињу, у којему сам се тих дана скривао од хапшења, дошао је тајним прилазом преко дворишта 12. марта 1942. око 11 часова мој друг Никола Васов Мартиновић. Био је, као и ја, млади официр бивше југословенске војске, а у новим условима нашег илегалног живота и рада командир омладинског вода илегалне самосталне Цетињске чете Ловћенског партизанског одреда, у којој сам ја био командир чете. Тада ми је саопштио да је тога дана за три сата по подне заказан збор свих активних и резервних официра и подофицира бивше југословенске војске, за који су сви, наравно сем нас двојице, добили позиве; да је Мујо (Константин) Вујовић (ађутант чете) већ ухапшен и да су мене поново тражили ради хапшења.

Одговорио сам му, истог тренутка и одлучно, да ћу поћи незван тамо, упасти у *Зејтски дом* кад сви буду ушли, рећи им све што мислим и осјећам и тако ликвидирати ову моју глупу и безизлазну ситуацију скривања, без икакве наде на замјену коју сам очекивао и на одлазак у партизане.

Никола је одмах реаговао: "Нећеш без мене! И до сад смо дијелили зло и добро па ћемо и сад!" Узалудно је било моје одвраћање, обра-злагано као довољном мојом жртвом ако и до чега дође, а најблаже до сигурног хапшења, и моје инсистирање да он настоји да се макар сам извуче из Цетиња. Није било ни говора о одвајању. Договорили смо се да заједно кренемо у пет минута до три, када већ сви буду ушли у зграду *Зејског дома*, да нас иначе не би онемогућили. Никола је пошао да се јави својима и припреми за сигуран затвор, а ја сам до два сата по подне, када се он вратио, писао концепт говора који сам био одлучио да одржим. И, да га не бих тамо читао, научио сам га напамет.

У *Зејски дом* смо ушли непосредно прије групе италијанских официра, чланова делегације гувернера Црне Горе генерала Пирција Биролија. Чим смо се појавили на улазу у салу започела је вика и псовка окорјелих љотићеваца, националиста и других, згранутих нашом појавом. Застали смо по улазу у дупке пуни *Зејски дом* и, међу масом према нама окренутих глава, запазио сам како ми из петог или шестог реда партера лијево даје руком знак позива мој пријатељ наредник вод-ник Мирко Врбица, до којег су случајно остала два празна сједишта. Једва смо до њих дошли и сјели, праћени псовкама и виком која се, уласком италијанске делегације, утишала.

Са позорнице је услједио клеветнички говор вође националиста бившег ђенерала и бана Блажа Ђукановића. Он се, уз најгоре изразе о ослободилачком покрету најзад свео на позив - "У свету борбу против партизана". Затим је услједио предлог Љуба Кнежевића, у име резер-вних официра, "да један од господe активних официра да сада своју ријеч, јер су они за то позванији".

"Добро, господо активни официри - изволите!", обратио се Ђука-новић.

Настао је тајац, мучно ћутање. Ђукановић је поновио позив и, видно нервозан, дуго чекао. - Нико ништа.

Ја сам чекао да се и други изјасне, нарочито старији. Било је ту пуковника, потпуковника, мајора, а ја сам био међу најмлађима. Међу-тим, свако је био увјерен да ће се свака ријеч пренијети у штаб Ловћен-ског одреда, па страх отуда, а овамо, страх од хапшења и затвора. Зато - ћутање. Најзад, кад је Ђукановић поново жучно реаговао, ја сам високо и пркосно дигао руку. Он ми је, ваљда немајући куд, уз поглед пун мржње, главом дао знак одобрења.

Намах је настала вика и негодовање острашћених националиста, љотићеваца и зеленаша: "Напоље комуниста!", "Нећемо да слушамо ко-мунисте!" и слично. На то се, из почасне ложе, зачу глас гувернеровог делегата, италијанског официра, који је перфектно говорио српски: "Тишина! Да чујемо!" И све се умирило. Ја сам тада, смирено, започео већ у себи добро научен и припремљен говор:

"Господине ђенерале и остала господо.

Ја сам Божидар Лукић, бивши поручник, бивше југословенске војске. Као такав служио сам у тој војсци до рата и борио се у њеном сас-таву у рату. У том рату та је војска, пред јачим непријатељем, капитули-

рала, њеног оружја више нема, а њени официри и подофицири, моји другови, налазе се у логорима Италије и Њемачке као ратни заробљеници. Ја сам исто што и они, с том разликом што, као Црногорац, уживам ту бенефицију да ме италијанска окупаторска команда третира - ратним заробљеником на одсуству. Према томе, за мене важе одредбе Женевске конвенције о ратним заробљеницима и са мном данас може да располаже само италијанска окупаторска команда у духу тих одредаба и нико више.

Данас се у овој нашој земљи води крвава борба за слободу. Борба коју смо започели на Скадарском фронту а коју је народ наставио, само без оног руководства које га је издало. Какав карактер има та борба, савршено ми је јасно, као што ми је свеједно и какав јој се карактер овдје даје. (Започело је опет "Нећемо да слушамо комунисте!", "Напоље комунисти ... бандити!" и сл., на што би опет гвернеров делегат рекао: "Тишина! Да чујемо!" И, пошто се све умирило, наставио сам:)

С друге стране, овдје, на овом мјесту, формира се други покрет, супротан оном. Покрет, који ће узети оружје италијанске окупаторске војске и раме уз раме са њом, поћи у братоубилачку борбу против оног покрета. Какав карактер има овај покрет исто тако ми је јасно, као што ми је свеједно и какав му се карактер овдје даје. Довољно је само да се види ко стоји на челу овог покрета. А на његовом челу стоје људи које свако зна у Црној Гори".

"А, одкуд ви знате да нас свако зна?!" - окренуо се према мени из првог реда партера лијево и, згрченог лица, презриво ме запитао вођа зеленаша др Новица Радовић. Десно од њега сједјели су браћа Јовићевићи, цетињски трговци, за које се сматрало да финансирају тај покрет, а лијево подбан Влаховић и остали начелници из бивше банске управе. - До тада сам, као што сам био и одлучио, говорио врло смирено, без обзира на изазове, да бих оставио утисак да из мене говори чисти разум, а не емоције. То ми је олакшавао и претходно добро припремљен и научен говор који сам лако прилагођавао сваком насталом изазову. Међутим, од тада, изазван оваквим саркастичним и увредљивим питањем и изразом, повисио сам тон:

"Зна, господине докторе, вас и то ваше друштво око вас свако у Црној Гори. Зна вас који држите говоре с балкона и пишете онакве бљувотине у *Гласу Црногорца* мало и велико у Црној Гори. Вас, који сте били стубови - каријатиде оних плутократских господара који су ову земљу гурнули у пропаст зна и посљедње чобанче из најзабаченијег црногорског села. Зна вас и те цетињске рокфелере поред вас (указао сам прстом на трговце Јовићевиће), који сте, до јуче, сисали крв за динар овоме народу, а данас сте се нашли побуђени да идете да га спашавате!"

И до тада су ми појединачно упадали у говор, а тада је од хистеријичне вике и лупњаве присутних љотићеваца и острашћених националиста настала паклена атмосфера. Никола ме бранио од појединаца који су ме, док сам говорио, вукли позади за капут и ударали песницама у леђа. И тада је поново, из почасне ложе, викнуо Италијан, да би се потом све умирило. А, мени, који га, иза мене, нијесам видио него

само чуо, упутио из ложе: "Наставите!"

"Ви гледате шуму кроз петнаест Цетињана, двадесет Подгорицана, тридесет Никшићана, комуниста, ваших политичких противника, а не гледате кроз хиљаде и хиљаде радника, сељака, народа црногорског, који се, попут свијетлих традиција својих старих дигао у свету борбу за слободу.

С тим људима сам, до јуче, дијелио зло и добро у овој земљи. С тим људима сам лио крв на Скадарском фронту за одбрану ове земље и против тих људи ме нећете натјерати да узмем пушку, макар ме довели пред пушчану цијев. А ово што ви радите, замрачиће издајство Бранковића и историја ће забиљежити као најсрамније издајство у историји нашег народа!"

Онда сам сио.

Настао је тајац. Ђукановић је почео нервозно да хода по позорници, погнуте главе и с рукама на леђима, да би наједном стао и немоћно, раширених руку, просто завапио:

"Онда господо, кад је тако, ја дижем руке од свега! Радите сами како знате и умијете!"

У том моменту, из првих редова партера десно, устао је банкарски чиновник, резервни официр, Вучко Станић и пружених руку према Ђенералу Ђукановићу рекао "... Господине Ђенерале ... Господине Ђенерале ... Немојте молим Вас тако! Ово је један од оних против којих смо..."

Послије њега, такође из првог реда партера десно, устао је, већ до тада у злу огрезли Јаков Јововић, тада ађутант Баја Станишића, и, држећи пиштољ у руци почео нервозно:

"Господине Ђенерале! Ово је један од оних, који су кукавички, иза грма и камена, сачекивали и убијали нашу браћу". А онда се окренуо према мени пријетећи: "Овим ћу ја теби судити..."

На ово се из почасне ложе поново развикао делегат гувернеров:

"Какав је то начин вадити оружје у парламенту!"

На то је Јововић покуњен сио.

Послије Јововића чуо се глас са галерије: "Свете су ријечи поручника Лукића! Да видимо вас господо што сједите за зеленим столом да окрвавите задњице, но ћерате народ ка' стоку да се међусобно бије за ваше интересе!" Тек што је то изговорио, пребили су га и одвели у затвор. Био је то пекар Уљаревић, резервни подофицир.

Позади, близу излаза, стајао је мој и Николин друг, бивши потпоручник Ђорђе Шкоро, који је рекао да је био командир вода у обалској артиљерији, да су га старјешине издале и кукавички побјегле и да не вјерује ни овим организаторима и не слаже се са њима. И њега су одатле одвели у затвор.

Никола је дуго стајао напола дигнут, држећи високо дигнуту руку и тражећи ријеч. Међутим, Ђукановић, који би га само мрзовољно погледао, није му је до краја дао. Истовремено су га ови отпозади, у том положају, вукли за капут и ударали, па сам сада ја њега као раније он мене од њих бранио.

Жагор се никако није стишавао, као ни директне псовке појединаца и пријетње у њему. Ђукановић је давао ријеч још неколицини диску-

таната, који су сводили дискусију на помирљивије тонове, тако да је она најзад попримила карактер "маслинове гранчице" са којом је, предлажено је, требало ићи партизанима као браћи на "братске разговоре".

Тако је прошао овај збор, ради којег је дошло до помирења непомирљивих противника националиста, бјелаша и зеленаша и на којему је било замишљено формирање војних јединица, посебно у цетињском срезу и Цетињу, гдје их уопште није било и гдје су, једино, бивши официри и подофицири - захваљујући претходно организованом пропагандном раду међу њима (организатор Нико С. Мартиновић) - остали незаинтересовани за то. Збор, који је дуго и темељно припреман и од којег се много очекивало, разбијен је у самом његовом почетку. Над њим је, посебно, остао да лебди трајан жиг срама.

Ипак, сјутрадан, од окорјелих љотићеваца и националиста, јавних и тајних шпијуна и седам активних и резервних официра и подофицира, формирана је једна "војна" јединица од око 60 људи, коју су, по пријему пушака и опреме из италијанског магацина (код Католичке цркве), а под командом (некада у Балканском и Првом свјетском рату прослављеног а сада, посрамљеног и у издају заглабљеног) мајора Кековића, у првој акцији, на Симуњи, партизани тако разбили, да су се, бјежећи појединачно и безглаво, да их од срамоте ко не види, вратили у Цетиње.

По завршетку Збора у *Зетском дому* ја и Никола смо из такве масе људи изишли а да нас нико није физички дирнуо, осим што смо од понеке озлојеђене групе испраћени најгорим псовкама и пријетњама. Што смо тако, за нас непредвиђено, добро прошли и извукли се живи из тог "осињака", у којему су доминирале на злочин спремне, горопадне групе љотићеваца и придошлих окорјелих националиста, очигледно је била заслуга делегата италијанског гувернера Црне Горе. У накнадном сазнању за разлоге овоме, једно је тумачење било да је он, у инсистирању да ја завршим говор до краја, желио да чује хоћу ли нешто рећи против њих, Италијана (што, свакако, у тој ситуацији, не би било паметно), и друго мишљење - да се презивао Нашинбени, поријеклом Јеврејин, по убјеђењу, највјероватније, антифашиста, који је до рата живио у тада италијанском Задру и перфектно говорио српски, и, најзад, да му је, као таквом, била симпатична смјелост нас два млада човјека, који незвани и непожељни, упадамо у тај тада названи "осињак" и, посебно, мој патриотски говор.

Пред зградом, у башти *Зетског дома*, маса људи изишлих из њега, међу којима и три Мартиновића: учитељ Јован Крстов, правник Васо Божов и чиновник Радован Попов. И док су нам други са дистанце, погледом и гестом, упућивали поздраве, што је у овој ситуацији било и разумљиво, ова тројица су нам директно, корак-два, пошли у сусрет и уз радостан израз на лицу честитали. Том приликом су нам рекли да су се договорили да за сјутрадан закажу састанак свих Бајица из села и Цетиња у селу Бајице ради договора.

Ето, сматрам да је на том мјесту и тада зачета "Бајичка резолуција".

То је моја пуна, иако укратко описана, ипак аутентично дожив-

љена и вјерно приказана верзија о "Бајичкој резолуцији". Моја сатисфакција је то што сам доживио да, као први и најодговорнији судионик и протагониста, прикажем истину о том значајном догађају.

Да ово није једини случај погрешног писања двојице поменутих Бајица, у односу на мене, који нијесам Бајица, и који сам се, као такав, испријечио њиховој историјској комбинаторици, наводим неке драстичне случајеве из њиховог претходног односа.

Поводом откривања бисте народном хероју Николи Васову Мартиновићу у бајичком Спомен-дому, пишући о томе у *Цетињском листу* од 25. маја 1983. год. под иницијалима Д. М., Душан Мартиновић је између осталог написао и ово:

"Посебно је допринио, са још неколико официра, разбијању четничког националистичког покрета који је, под покровитељством италијанског окупатора, организовао ђенерал Блажо Ђукановић. Будући да је на састанку националиста и зеленаша у Зетском дому енергично иступио, демаскирајући издајничку улогу бившег ђенерала, морао је напустити Цетиње истог дана 12. марта 1942".

Приближно овоме, у *Цетињском листу* од 10. јануара 1984. године, писао је и Мишо П. Мартиновић.

На овакво писање одговорио сам у *Цетињском листу* од 25. априла 1984, под насловом *Неке историјске нејачности* сљедеће: "На поменутом збору у *Зетском дому* ја сам говорио а не Никола, какву неистину у горњем тексту износи Д. М. и уз њега М. М. пишући о Николи".

У завршници написао сам: "Послије мене Никола је покушавао неколико пута, упорно дижући руку, да говори, али у мучној ситуацији која је настала, није добио ријеч". У даљем сам написао: "Није потребно Николи приписивати оно што није његово, нити му лик овјенчавати имажинарним ореолом подловљенске романтике, јер је из ризнице његових стварних људских вриједности као човјека, друга и јунака, једноставно и логично произишло признање - народни херој". И најзад: "Никола је сјутрадан 13. марта изишао из града са осталим Бајицама, а не 12. марта како каже Д. М."

Сазнавши за још један послеријатни коментар мога говора од стране још једног Бајице, из којег је избијала невјерица у тачност мога говора (јер, ја нијесам Бајица, чак ни "чеговић"), испричао сам тај случај цијењеном Цетињанину, војном музичару Драгу Филиповићу, који је био учесник збора у *Зетском дому*. Драго је веома добро познавао моју, посебно ратну прошлост, како на бојишту (Скадарском фронту 1941) тако и у илегалном раду у Цетињу, и сазнавши за ову невјерицу и не питајући ме, ступио је у договор са пуковником ЈНА у пензији Вјекославом Дупланчићем који је, као тада резервни официр, био такође учесник збора у Цетињу, па су заједно доставили подгоричком листу *Побједа* чланак са приказом мога говора у *Зетском дому* у Цетињу (1942), који је ова, под насловом "Неосвијетљени догађај из ратних дана", објавила 4. маја 1978. године.

Прошле (1997) године, изишла је из штампе спомен-књига "Живот за живот". Дјело, по својој садржини, циљу и намјени, веома дели-

катно и, за породице и потомке погинулих и уморених жртава тога рата, веома захвално.

Приређивачки одбор књиге чинио је, као што се из ње види, општински одбор СУБНОР-а Цетиње, проширен појединцима из разних области културног и привредног живота Цетиња и Београда. Међутим, да би се поближе оцијенила темељност обраде, историјска, научна и друга вриједност дјела, пожељно је било, као што је и најчешће у пракси, да се именује уређивачки одбор, уредник, рецензенти итд. Међутим, једино име у овом случају и, ваљда, као гарант свих квалитета и вриједности ове значајне књиге, стоји Мишо Мартиновић, потписник предговора књиге.

Преузимање на себе бремена тешког рада и, посебно, моралне одговорности какву намеће оваква тематика, заиста заслужује свако признање. Наравно, у увјерењу да ће се у њој, послје темељног истраживања, наћи подаци о свим погинулим и умрлим борцима као жртвама фашистичког терора. Међутим, без обзира на тешкоће, муке и препреке које и чине дјело великим и захвалним, овакво дјело се не може завршити а онда се извињавати за оне за које се "нијесу могли наћи подаци", јер се могло уписати макар њихово име и презиме. Ако се може и замислити извињавање због изостављања имена у разним другим несрећним случајевима, за животе положене за најсветију човјекову обавезу - одбрану земље, не може. Не може, макар рад на томе потрајао и више година. Тај пропуст представља неопростиви и, у даљем, непоправљиви гријех. То је и у самој књизи *Живот је живот*, цитирањем Андрићеве синтагме, потврђено.

У поменутој књизи, при крају, у "Хронологији важнијих догађаја у срезу Цетињском 1941-1945", стоји:

"Све што није записано као да није ни постојало - И. Андрић".

Нијесам дао себи право да дајем икакав осврт на ову књигу, али, у односу на горњу Андрићеву синтагму, морам да кажем да сам, не упуштајући се у присјећања и претраге за другима, потражио међу жртвама фашистичког терора само двојицу припадника илегалне војне јединице у Цетињу, којом сам руководио, мог рођака Душана Бастаћа и мог друга и пријатеља Рајка Вукмировића, и то рођене Цетињане. Нијесам их нашао. А, о њима је било тако лако добити податке у Цетињу. Могу да претпоставим за појединце из среза, мени непознате.

С друге стране, и на крају овог мог прилога као доприноса истини историје племена Бајица:

Чак и у овој најновијој књизи (*Живот за живот*), под насловом "Народни скуп у Бајицама 13. марта" (стр. 410), нетачно се приказују суштина и садржај Резолуције "којом се одбија упис у националистички покрет а борба против партизана осуђује".

Упис у националистички покрет није ни поменут у Резолуцији. Упис није био истовремено и пристанак на оружану борбу против партизана, већ, углавном, знак неке грађанске лојалности, којем су и многи честити грађани и патриоте из разних разлога прибјегли. У логор Каваја (Албанија) била је чак дошла директива из Цетиња да се сви упишу (чувам је и данас), да би се тако упис учинио формалним и тиме ком-

промитовао. У Резолуцији јасно и одлучно стоји: "нећемо узимати оружје и борити се против устаника", а не "нећемо се уписивати у националистички покрет и осуђујемо борбу против партизана".

У њиховој верзији о садржају Резолуције стоји и то да је одлука о њој донијета на неком збору Бајица на Бадње вече 1942. године, у некој цркви. Дакле, више од два мјесеца прије збора у *Зетском дому*, послје којега је стварно донијета.

Вјероватно, као посљедица озлојеђености неуспјехом тих кривотворења, у *Хронологији важнијих догађаја* те значајне књиге, и поред навођења других, мањих скупова и зборов, највећи од њих и завршни - овај одржан у *Зетском дому* није ни поменут.

И нијесу то једини случајеви, било као овај, кривотворења, било нетачног приказа историјске истине у историографији која би, претендујући на тачност, требало да онемогућава, да се у дјелима трајне историјске вриједности, објављују субјективна виђења или изостављају детаљи којима се осиромашује истина.

У дјелу *Ловћенски НОП одред* аутор др Ђуро Вујовић је навео низ локалних зборов националиста уз кратак садржај, а најважнији и завршни у *Зетском дому* у Цетињу (12. 3. 42) само је поменуо без садржаја. На том великом збору, по Ђ. Вујовићу, само је потврђена одлука са претходног збора бив. официра којом је повјерено Блажу Ђукановићу да руководи покретом против партизана, што, наравно, није тачно. Сазвати такав и толики завршни збор само ради потврде једном донијете одлуке је и нелогично.

О Бајичкој резолуцији нема ни једне ријечи.

У дјелу *Контирареволуција у Црној Гори (1941-1945)*, аутора др Радоја Пајовића, на стр. 206, стоји и ово: "... Истог дана националисти су организовали збор у Бајицама, у непосредној близини Цетиња. На збору је, међутим, донесена резолуција у којој се истиче "да по цијену живота наших, наших породица и нашег иметка нећемо примити оружје и борити се против устаника".

Нијесу националисти Бајица донијели такву резолуцију, већ патриоти Бајица. Да су је донијели националисти она би позивала на оружје и борбу против партизана.

И најзад, као прилог опроштају и овим путем од мог друга Николе:

Од "Зетског дома" нас двојица смо пошли мојој кући. Никола је послје краћег задржавања пошао својој, јер је већ био почео да пада мрак. У тој мучној ситуацији, пуној помрачених душа и умова, осјећали смо потребу да стално будемо заједно. Да, осим међусобног ослонаца, нас двојице немамо више никога на кога би се, са повјерењем, могли ослонити. Договорили смо се да сјутрадан ујутро опет дође.

И заиста, дошао је ујутро 13. марта између 8 и 9 сати, веома расположен, јављајући ми да ме је убацио у списак Бајица, који из града иду на договор у село. Напоменуо ми је да се спремим и да га чекам кући док се и остали, пред излазак кроз "блок" на жици, не окупе. "Доћи ћу за тебе", рекао је пред сам излазак. И дошао је убрзо, али тужан. "Нема ништа од

изласка", очајан је изговорио. "Побунили су се двојица (од којих сам једнога добро познавао), који су чак условили свој излазак, уколико се име Божо Лукића не избрише из списка, јер, свако зна да Божо Лукић није Бајица".

Свако зна, али не знају Италијани на "блоку", упоран је био Никола, али све је било узалуд. Остао је одлучан да без мене ни он не иде. Знајући колико смо жељно ишчекивали такву прилику, инсистирао сам да је барем он искористи кад се указала, па да отуда учини све на мојој замјени за неког италијанског заробљеног официра или подофицира. Једва је пристао, у нади да ће он то ипак реализовати. Растали смо се тешка срца и не слутећи да је то наш растанак заувјек. Отишао је са Бајицама у село, а одатле у партизане. Мене су сјутрадан ухапсили.

Није успио да оствари ту нашу заједничку жељу и извуче ме из града, свакако и због настале ситуације тих дана (повлачење партизанских јединица за Босну). Али је у партизанским штабовима испричао истину о оном збору у цетињском *Зетском дому* и мом говору у њему. Испричао је и о наставку, збору у Бајицама и Резолуцији донијетој на њему, оживотвореној снажном вољом тројице честитих Бајица, учесника једног и организатора другог збора: Јована Крстова, Васа Божова и Радована Попова Мартиновића.

Радомир Л. РАКОЧЕВИЋ*

ПЛЕМЕНСКИ КАПЕТАНИ У КАПЕТАНИЈИ ПОЉСКОЈ У ВРЕМЕНУ ОД 1878. ДО 1916. ГОДИНЕ

Послије ослобођења Колашина од Турака 4. октобра 1878. године церемонијал предаје града обављен је пред турском касарном на Брези. Црногорску заставу је на турску касарну попео Михаило (Божов) Ракочевић, бивши окружни начелник. У 11 часова и 30 минута, 4. октобра 1878. године, турска војска је прешла Тару и одмарширала у Мојковац.

За турском војском упућен је Доњоморачки батаљон, који није ушао у Колашинска Поља, него се задржао на Великом Препрану изнад Штитарице. На Препрану је остала стража са поткомандиром Ненадом Дожићем. Проћи ће безмало осам година док црногорска војска уђе у Поља Колашинска (иако је Берлинским уговором предвиђено да Црној Гори припада и подручје Доњег Колашина, тј. цио простор са лијеве стране Таре до Добриловине, а Тара је утврђена за границу). Уговор о предаји Колашина потписан је накнадно на Цетињу 21. октобра исте године.

По ослобођењу Колашина, у Колашин је одмах прешло Окружно начелство из Манастира Мораче, а основан је суд, управне власти и постављена полиција. За старјешину града постављен је капетан Мирко Бојић, за капетана у Колашину Исо Пепић, а у Пољима Колашинским Зејнил-ага Зеко Лалевић из Подбишћа.

Према томе, за првог капетана Пољске капетаније књаз Никола именовао је Зејнил-агу Зека Лалевића. Лалевић је потицао из угледне и богате муслиманске породице.

У том времену, односно све до коначног ослобођења Поља од Турака априла 1886. године, црногорска војска није била ушла у Поља Колашинска, па је владало двовлашће.

Капетан Лалевић није се одазивао нити поштовао наређења црно-

* Аутор је публициста из Подгорице.

горске власти, па министар унутрашњих дјела војвода Машо Врбица наређује 1882. године командир у црногорске страже на Препрану (изнад Штитарице) да га ухапсе и спроведу у Колашин. Црногорци су ранили Зека и рањена га спровели у Колашин. Према једном документу, Зеко је "био у тамници двије године", па га је на интервенцију турског посланика књаз Никола пустио и вратио му оружје. Зека је у мају 1885. године убио Сава Пејовић из Подбишћа, зато што су му његови рођаци "прије два мјесеца" убили оца, а претходне године и мајку.

За новог капетана књаз Никола I је поставио истакнутог пољског првака (перјаника, устаника, командира) Малишу (Вулеву) Кргушића из Штитарице (Поља). Међутим, он није могао имати утицаја код пољских Турака, чак није смио живјети у Пољима, него је боравио у Штитарици.

У Штитарицу су 1. априла 1886. године дошла два батаљона црногорске војске: Доњоморачки и Ровачки, и са њима сердар Миро (Павићев) Влаховић и командир Драгиша Меденица и Милош Радовић. Ноћу 1. и 2. априла батаљони су без борбе ушли у Подбишће, а црногорске јединице такође су ноћу 4. и 5. априла ушле у Поља. У Бјелојевиће, на десној страни Таре, црногорске јединице су ушле 9. априла 1886. године и тада је коначно посједнута граница одређена на Берлинском конгресу 1878. године.¹

Малиша (Вулев) Кргушић остао је на положају племенског капетана Пољске капетаније до почетка 1890. године. Године 1886. и 1887. код њега је био писар Никола Анђелић, а 1888. године Сава Анђелић и 1889. године Вид Кргушић. Све до краја 19. вијека међу истакнутим првацима са подручја Потарја односно Пољске капетаније помиње се и Малиша Кргушић.

Послије Малише Кргушића, трећи по реду, племенски капетан Пољске капетаније био је Мујо (Миров) Влаховић, у периоду од почетка 1890. до прве половине 1893. године. Мујо је син бригадира господина сердара Мира Влаховића. Код капетана Муја писар је био Сава Анђелић.²

Према подацима који се налазе у Пољској капетанији код Државног архива Цетиње, заступник капетански у 1893. и 1894. години био је Сава (Андријин) Анђелић из Поља колашинских. То значи да је од друге половине 1893. и 1894. године капетански заступник Пољске капетаније био Сава Анђелић, дотадашњи писар Пољске капетаније.³ Под називом "заступник капетански" треба подразумевати да је он имао овлашћења и да врши дужност - заступа капетана. Писар Пољске капетаније у 1893. години био је Никола Анђелић, а у 1894. години Алекса Топовић. Алекса је у наредним годинама био писар.

Године 1895. Сава (Андријин) Анђелић из Поља именован је од стране Николе I, књаза и господара Црне Горе, за племенског капетана

¹ Др Новица Ракочевић, *Монографија Колашина*, Београд 1981, 150-151.

² Државни архив Цетиње, Протокол дације Пољске капетаније за 1890, 1891, 1892. год.

³ Државни архив Цетиње, н. дјело.

Пољске капетаније. Према указу који је донио такође Никола I, капетану Сави Анђелићу престала је служба 15. октобра 1909. године, на основу члана 45. Закона о чиновницима грађанског реда, јер је стављен у пензију, која му по годинама службе припада.⁴

Поштом је 15. октобра 1909. године Никола I, на приједлог министра унутрашњих дјела, поставио за племенског капетана Пољске капетаније Блажа (Савина) Анђелића, дотадашњег капетана Липовске капетаније, по потреби службе.⁵ Блажо Анђелић је кратко вријеме остао на дужности племенског капетана. На лични захтјев и приједлог министра унутрашњих дјела Никола I, својим указом од 12. маја 1911. године, Блажу Анђелићу, племенском капетану Пољске капетаније, а на основу члана 21. Закона о чиновницима грађанског реда, уважио је оставку коју је овај поднио на државну службу.

Никола I је, на приједлог министра унутрашњих дјела, својим указом од 16. маја 1911. године поставио за племенског капетана Пољске капетаније Николу (Андријина) Анђелића, из Поља, официра на располагању, са годишњом платом од (960) деветстотина и шездесет перпера.⁶

Никола I књаз и господар Црне Горе, на приједлог министра унутрашњих дјела, својим указом од 20. априла 1912. године, племенског капетана Пољске капетаније Николу Анђелића, на основу члана 45. Закона о чиновницима грађанског реда, ставља у стање покоја, с пензијом, која му по годинама службе буде припадала.

Никола I књаз и господар Црне Горе, на приједлог министра унутрашњих дјела својим указом од 20. априла 1912. године, поставио је за племенског капетана Пољске капетаније официра Вида (Петра) Кргушића, из Поља, са годишњом платом од (960) деветстотина и шездесет перпера. Вид је на дужности племенског капетана Пољске капетаније остао до капитулације црногорске војске јануара 1916. године.⁷

Власт под аустроугарском окупацијом 1916-1918. године⁸

Првог марта 1916. године генерал Вебер је саопштио министрима да је наименован за војног генералног гувернера у Црној Гори, а Хубка за шефа штаба. Владиноу власт (мисли се на црногорску власт у Црној Гори) од сада ће вршити Ц. Кр. Аустро-угарска војна управа са сједиштем у Цетињу.

Званични назив војне управе у Црној Гори био је Војно генерално гувернерство. Власт Генералног гувернерства простирала се на читавој територији бивше црногорске државе. Сједиште Генералног гувернерства било је на Цетињу. Генерално гувернерство је било директно потчињено аустроугарској Врховној команди. За генералног гувернера

⁴ Глас Црногорца, бр. 53/1903-111; 46/1909-104.

⁵ Глас Црногорца, бр. 46/1909-104; 21/1911-51.

⁶ Глас Црногорца, бр. 22/1911-54; 16/1912-43.

⁷ Глас Црногорца, бр. 16/1912-43.

⁸ Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914-1918*; Подго-рица 1997, 235-243.

наименован је генерал Виктор Вебер фон Вебендаи. Генерални гувернер је имао широка овлашћења, како у војним тако и у грађанским питањима. Друга важна личност у Гувернерству био је земаљски цивилни комесар. На ту дужност наименован је Едуард Ото, бивши аустроугарски посланик на Цетињу, али је на захтјев аустроугарског Министарства спољних послова ослобођен тога и постављен за делегата Министарства код Генералног гувернерства у Црној Гори. На овој дужности Ото је остао до краја рата.

Територија Црне Горе била је подијељена на округе, срезове и капетаније - општине. Умјесто ранијих обласних управа, у почетку је основано седам окружних подручја. Окружна подручја била су:

1. Цетиње са срезovima: Цетиње, Ријека Црнојевића и Чево.
2. Колашин са срезovima: Колашин, Манастир Морача, Андријевица и Гусиње.
3. Пљевља са срезovima: Пљевља, Бољанићи, Бијело Поље, итд.

У 1917. години формирано је окружно подручје у Берама.

Окружним подручјима управљале су команде округа. Команду округа сачињавали су: командант, ађутант и замјеник команданта округа. Командант округа био је у чину пуковника или потпуковника. Командант среза био је штапски или виши официр. Према подацима објављеним у јуну 1917. године, у службама разних органа војне управе налазило се 500 Црногораца.

У почетку је задржана административна подјела на капетаније са дотадашњим капетанима. Црна Гора је имала 54 капетаније са дотадашњим капетанима. Главну тешкоћу у организовању власти причињавао је првих дана недостатак управног апарата у капетанијама, јер, како изгледа, неки су капетани били напустили своју дужност. Намјесто њих постављени су нови. Власти су провјеравале рад капетана и њихово политичко опредјељење, па су неке од њих и отпустиле. У јуну 1916. године Гувернерство је почело спроводити реорганизацију управе, па се Врховна команда надала да ће се убрзо постићи стабилизовање власти у Црној Гори.

Капетаније су се показале непрактичним, па су укинуте, а намјесто њих формиране су општине. Нове општине територијално су биле мање од ранијих капетанија. Реорганизација управе завршена је у јулу 1917. године. По новој административној подјели, Црна Гора је подијељена на 8 округа, 27 срезова, 215 општина, а бројала је 436.000 становника настањених у 2.514 мјеста. Црногорски Закон о варошким општинама Генерално гувернерство примијенило је на све општине. По том закону бирани су и нови предсједници општина, непосредно и јавно. Право гласа у Црној Гори имали су само мушкарци. Могло је постојати више кандидатских листа. Изабраним се сматрао онај који добије највише гласова. У већини општина предсједници су се често мијењали, било да су их смјењивали надлежни органи било да су сами напуштали положај, а неке су и комити побили. Општинску управу сачињавали су: предсједник, потпредсједник, секретар и писар. Општина је имала и своје помоћно особље - пандуре. Постојала су два типа општина: градске и

сеоске. Институција кметства и даље је задржана. Кмет је био старјешина села. Њега су бирали сељаци, а могао је бити и постављен од стране предсједника општине. Добрим дијелом кметови су били старији људи. Они за свој рад нијесу примали плату.

По замисли Генералног гувернерства општинама и кметовима је припадала веома важна улога. Као основни органи власти, изабрани од народа и са њим у непосредној вези, они су имали бити конкретни реализатори политике Генералног гувернерства. Главни задатак политике Гувернерства био је: одржавање народа у покорству, уредно убирање пореза и реквизиције и, по потреби, несметано узимање радне снаге. Рад општинских управа и кметова није могао бити онакав какав су жељеле окупаторске власти. По варошима и општинским центрима успостављене су и жандармеријске станице. Јуна 1917. године број жандарма износио је 2.194. С обзиром на активности комитета, број жандарма од друге половине 1917. године стално је растао. Према једном податку, на почетку 1918. године било је 140 жандармеријских станица у Црној Гори.

Каква је била организација власти у тадашњој Пољској капетанији, и поред настојања, нијесмо успјели да утврдимо. Вјероватно је у бившој Пољској капетанији за вријеме аустроугарске окупације, од 1917. године до коначног ослобођења 1918. године, било формирано више општина од два или три села. Ту претпоставку заснивамо на чињеници да је 1917. године било формирано 215 општина у Црној Гори, а прије тога било је укупно око 60 капетанија. И у претходном излагању смо констатовали да је аустроугарска власт формирала нове општине, које су територијално биле мање од ранијих капетанија. Исто тако, за сада немамо поуздане податке о томе ко су били предсједници тих општина.

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

ГЕНЕРАЛ БЛАЖО С. ВРБИЦА (1881-1959) И ЊЕГОВ РАТНИ ДНЕВНИК

Његушко братство Врбица дало је неколико значајних личности црногорској политичкој, војној и културној историји: војводу и сенатора Маша Ђ. Врбицу;¹ сликара Михаила - Мила Врбицу;² Лабуда М. Врбицу, правника и преводиоца Хомера,³ и генерала Блажа С. Врбицу, о коме ће овдје бити ријечи.

Генерал Блажо Врбица је рођен у селу Врба (Његуши, Цетиње) 22. маја 1881. године, од оца Стева Ђурова⁴ (брата војводе Маша), који је мучки убијен у Скадру 1883. године од албанске руке, и мајке Стане, рођене Кривокапић (кћерке познатог војводе Милоша Кривокапића, из Цуца). О Блажу је мајка Стане преузела бригу васпитања и школовања. Основну школу завршио је у Његушима, а средњу у Лицеју "Галата-Са-

* Аутор је научни савјетник, Централна народна библиотека Ђурђе Црнојевић, Цетиње.

¹ Машо Ђуров Врбица, (Његуши, 1833 - Бањалука, 1988), војвода, сенатор и министар унутрашњих послова и грађевина Књажевине Црне Горе.

² Михаило - Мило Врбица, (Његуши, 1871 - Београд, 1937), након завршетка средње и Високе школе умјетности у Москви, био је професор гимназија на Цетињу, у Подгорици, Даниловграду, Колашину и Зајечару. Највише је сликао портрете и фигуралне композиције. Добитник је већег броја награда и признања.

³ Уп.: Др Душан Ј. Мартиновић, *Јован (Лабуд) М. Врбица (1862-1912)*. - У: Портрети VI, Цетиње, 1997, стр. 114-127.

⁴ Отац Блажа Врбице, Стево Ђуров Врбица, заједно са старијим братом војводом Машом, са 17 година почео је да ратује против Турака; учесник је свих ратова друге половине XIX в. Био је велетрговац на линији Котор - Дубровник - Трст и Котор - Скадар. Убијен је у Скадру марта 1883, исте године када је и војвода Машо смијењен са дужности министра унутрашњих послова и као *persona non grata* у Црној Гори након тога био принуђен да емигрира у Босну. О погибији Стева Ђ. Врбице писала је опширно оновремена штампа у Србији и Војводини, мање у Црној Гори, ваљда због немилости у којој је био његов брат - војвода Машо. (Уп.: *Српске новине*, Београд 1/1883, бр. 60, 17. III, стр. 1; бр. 61; 23. III, стр. 1; бр. 69, 23. III, стр. 342 и 346, 71, 30. III, стр. 374; В. Латковић, *Симо Матавуљ у Црној Гори*, Скопље 1940, стр. 44-45.)

рај" у Цариграду. Након матуре (1902), као питамац Књажевине Црне Горе, учио је Војну-инжињеријску академију у Цариграду од 1. јануара 1903. до 1. септембра 1905. године, када је успјешно положио испит за инжињеријског потпоручника. Наредне године, 1. јануара 1906, унапријеђен је у чин активног инжињеријског поручника, августа 1909. проишведен је у чин капетана, а 1. октобра 1912. године у чин мајора Црногорске војске.

Блажо Врбица је у Првом балканском рату 1912-1913. године био ађутант команданта Зетског одреда престолонаследника Данила Петровића - Његоша. У Првом свјетском рату: од августа 1914. до краја те године био је помоћник команданта артиљерије на Ловћенском фронту, а од освита 1915. до септембра исте године начелник инжињерије Санџачке војске под командом дивизијара сердара Јанка Вукотића; затим у првој половини 1915. замјеник команданта VII дивизије у Подгорици а од септембра 1915. до почетка 1916, тј. до слома Црногорске војске командант пјешадијске Санџачке бригаде (батаљони: Пљеваљско-пољски, Каменогорски и Бољанићки). Као старјешина у борбама око Бабина, Крњаче и Врбова, вођеним од 28. до 30. новембра, исказао је велику тактичку и борбену вјештину.⁵

Након слома Црногорске војске, почетком јануара 1916. године, мајор Блажо Врбица је допао у руке аустроугарске војске и убрзо интерниран у Карлштајн, у Доњој Аустрији, под логорским бројем 31106. У овом логору био је веома цијењен међу интернирцима, већином високим војним старјешинама Црногорске војске и цивилним функционерима Краљевине Црне Горе, о чему свједочи и овај детаљ: када је умро књаз Мирко Петровић - Његош у Бечу 5. марта 1918, интернирци су послали телеграм саучешћа краљу Николи у Неји-у код Париза и Блажа Врбицу као свог делегата на сахрану у Бечу.⁶

По завршетку Првог свјетског рата и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Блажо Врбица је ступио у Југословенску војску. Поступно је напредовао: 28. јуна 1920. године добио је чин потпуковника; 17. децембра 1924. чин пуковника и 28. јуна 1933. чин бригадног генерала. О кретању његове службе у војсци сазнајемо из Картона личних и службених података официра Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије.⁷ Врбица је, наиме, наредбом команданта 4. пјешадијског пука бр. 76.325 од 15. септембра 1919. постављен за команданта 3. батаљона 4. пјешадијског пука "Стеван Немања" у Делницама, и на тој дужности био је до 10. новембра 1920, када је наредбом команданта 4. пјешадијског пука бр. 115 из 1920. године постављен у истом пуку за команданта 2. батаљона, на којој је дужности остао до 10. новембра 1923. године. Тада је постао помоћник команданта 4. пјешадијског пука "Сте-

⁵ Др Александар Драшковић, *Мојковачка биљка*, Подгорица 1996, 174, 179 и 187.

⁶ Уп.: Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914-1918*, Цетиње 1969, 364-365.

⁷ Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије, бр. рег. а) инспекције I/885; б) војног округа 36.

ван Немања" у Ужицама на основу акта Ф.А.Бр. 40360 од 15. октобра 1923. године (Сл. в. лист, стр. 1924). На новој дужности је остао до 26. априла 1925, када је одлуком Ађ.Бр. 10254 од 6. априла 1925. (Сл. в. лист, стр. 523), распоређен у 48. пјешадијски пук у Пљевљима за команданта ове војне јединице. Од 1. децембра 1927. до 25. јуна 1931. године био је командант 54. пјешадијског пука "Карола II - краља румунског" (Ађ.Бр. 33.736 од 26. октобра 1927 - Сл. в. л., стр. 1977), да би, потом, 15. јуна 1931. био наименован за вршиоца дужности команданта пјешадије Зетске дивизијске области (Ађ.Бр. 14.183 од 15. VI 1931 - Сл.в.л., стр. 1153). Од 1. јануара 1933. до 25. априла 1936. године Врбица је био вршилац дужности команданта Шумадијске дивизијске области у Крагујевцу (Ађ.Бр. 24.549 од 14. XII 1932 - Сл.в.л., стр. 2334/1932). Након тога, пет мјесеци је био на служби у инспекцији Земаљске одбране у Београду, од 7. маја до 1. октобра 1936. године (Ађ.Бр. 7633 од 2. IV 1936 - Сл.в.л., стр. 679). Од 2-30. октобра 1936. године обављао је дужност привременог судије Великог војног суда и члана Војно-дисциплинског суда, а затим, од 1. новембра 1936. до 22. септембра 1939. помоћник команданта Дунавске дивизијске области, на основу указа Ађ.Бр. 24.881 од 27. X 1936. (Сл. војни лист, стр. 2218), истовремено обављајући дужност замјеника члана у Војном дисциплинском суду. Блажо Врбица је указом Ађ.Бр. 29516 од 19. септембра 1939. разријешен ранијих дужности и стављен на располагање (Сл.в.л. за 1939, Прилог бр. 30, стр. 313). Поново је активиран 26. децембра 1939. и постављен за начелника I Одељења Инспекције Земаљске одбране (Ађ.Бр. 43.717 од 12. XII 1939 - Сл. в. лист, Прилог бр. 44/1939) и на тој функцији био до 23. јануара 1940. године, када је премјештен за начелника II Одељења истог војног органа и ту дужност обављао до 1. априла 1941. године. На крају је, по наређењу министра војске и морнарице Југославије, 8. априла 1941. ступио на дужност команданта Команде пјешадије Боке Которске (акт: Стр. пов. Ађ.Бр. 2463/4).

На дужности команданта пјешадије Боке Которске ђенерала Блажа Врбицу затекла је капитулација Краљевине Југославије 6. априла 1941. године. О перипетијама наименовања на ову његову потоњу дужност у драматичним данима Краљевине пред њену дефинитивну капитулацију априла 1941. године, о бомбардовању Београда, расулу војске, метежу и паници народа на београдским улицама, о свом путовању до Боке на нову ратну дужност, ђенерал Блажо С. Врбица је водио "Дневник", који за петнаестодневни период - од 1. до 15. априла 1941 - посједује низ занимљивих ауторових опсервација, података и биљежака о догађањима у тим данима.⁸

Послије окупације Црне Горе априла 1941. године, ђенерал Врбица се обрео у родној кући на Врби, у Његушима. На иницијативу италијанског Двора, генерал Пирцио Бироли, командант италијанских окупа-

⁸ Оригинал рукописа "Дневника" ђенерала Блажа С. Врбице чува се код његове синовце Љубице Врбице - Перовић, која нам је његову копију уступила ради објављивања, као и низ драгоцјених података из персоналија ђенералових, на чему јој и овом приликом најсрдачније захваљујем.

ционих трупа у Црној Гори, позвао је Врбицу да дође на Цетиње и понудио му да преузме цивилну управу у Црној Гори, што је он енергично одбио. О томе имамо два занимљива записа. Један је из пера његове супруге Василије Врбице, кћерке сердара Јанка Вукотића, а други је записала Блажова синовица Љубица Врбица - Перовић, по ђенераловим казивањима.

Василија Врбица у својој забиљешци износи да се њен супруг Блажо Врбица затекао у Котору приликом капитулације средином априла 1941. године. Будући да се није могао вратити у Београд, јер су њемачке трупе заузимале Југославију, определијели се да пође у своје, од Котора недалеко село Врбу, гдје му је већ био његов брат Божо са породицом и сестром Маром. Ту је у родном селу провео неколико мјесеци. Како је од раније био срчани болесник, погођен војним поразом и окупацијом домовине, кретао се само око куће и у најближој околини. Послије 13-тојулског устанка црногорског народа, дошао је један италијански мајор са пратњом из Цетиња и позвао га да с њим пође на разговор код надлежних италијанских окупационих власти. Супруга Василија га је пратила до Цетиња, мислећи да ће га одвести у ропство. Она, међутим, даље биљежи да је Блажо спроведен код шефа италијанских карабињера, цивилног комесара за Црну Гору грофа Серафина Мацолинија, који га је обавијестио о мотивима позива. Саопштио му је да је још позвао Сава Вулетића, Мирка Мијушковића, Крста Поповића и Луку Гојнића, који треба да се састану код Петра Пламенца идућег дана - 29. октобра 1941. Уз то, Мацолини је предложио Врбици да састави владу, што је изричито жеља италијанског Двора.⁹ По истом овом питању са Блажом Врбицом разговарао је и генерал Бироли, о чему сазнајемо из једног новинског написа Љубице Врбице - Перовић. Она пише како јој је стриц Блажо Врбица испричао следеће:

"Када сам из Његуша дошао на Цетиње, рекли су ми да чекам на одређено време за састанак са генералом Пирцијем Биролијем. Одмарао сам се и тек сјутрадан ми је саопштио лично командант италијанске жандармерије, да идем код Пирција Биролија на његов позив, али да претходно свратим у такозвани 'Национални комитет'. Отишао сам у зграду тог 'Комитета' и кад сам отворио врата унутра сам угледао Новицу Радовића, Секулу Дрљевића и друге и чух повике: Блажо!, а ја пошто кваку нијесам био испустио из руке, само на то затворих врата и изађох. Упутио сам се Пирцију Биролију. Он се са мном поздрави. Разговор почесмо на француском, јер је и он био француски ђак. Било ми је познато да је он и носилац високог српског одликовања Бели орао са мачевима из прошлих ратова.

- Ми смо Вас позвали, господине генерале, да се ставите на чело националног покрета у Црној Гори, да се спаси што се спасити може.

- Хоћете ли ми Ви одговорити на једно питање, - упита стриц (тј. Блажо Врбица - Д.М.) команданта оружаних снага Италије у Црној

⁹ Забиљешке Василије Врбице, које нам је такође уступила Љубица Врбица - Перовић.

Гори, Пирција Биролија?

- Хоћу, одговори овај.

- Да ли бисте се Ви прихватили једног таквог посла да смо ми окупирали Италију?

- Не, одговори овај.

Разговор је био завршен - рече стриц.

- Хоћете ли доћи сјутра да разговарамо?

- Хоћу.

И сјутрадан смо разговарали о Првом свјетском рату, о балканским ратовима, о Европи, о Србији и другом. У једном моменту он, прича стриц, рече:

- Видите ли ове врхове: Ловћен, Орјен, Румију, Дурмитор, све ће то бити сравњено са земљом.

- Ти врхови су одолели многим бурама у историји, па ће и овај - одговорих му. На то ће он:

- Ви ћете сад у своје Његуше?

- Да.

- Изволите наша кола.

- Не, хвала.

- Хоћете ли ми рећи истину, ако погодим Вашу мисао?

- Хоћу.

- Ви нећете да се вратите нашим колима, да Црногорци не би рекли да се возите окупаторским колима.

- Тако је.

И даље је познато, морао сам да пођем из Црне Горе, а онда су ме из Београда интернирали у Немачку. И сад сам ево опет у моје Његуше.¹⁰

Наиме, по наређењу италијанских окупационих власти ђенерал Блажо Врбица је послјије разговора са генералом П. Биролијем, морао да напусти Црну Гору у року од 24 сата и да се врати у Београд. Пасош је за њега и супругу му Василију одмах издат и они су 1. новембра 1941. напустили Црну Гору. У Београду га је дочекао Гестапо, који га је сматрао политичким непријатељем и држао под присмотром. Почетком априла 1942. Гестапо га је послао у ропство са неколико стотина официра. Прво су их депортовали у сабирни логор Генсендорф код Беча. Иако су ову затвореничку скупину чинили поглавито југословенски активни официри, Њемци су их третирали као политичке заточенике. Живот је у логору био веома тежак. Стално је вршен притисак да се официри са територије Црне Горе, Хрватске и Словеније врате у своје области. Притисак је перманентно вршен и на Блажа Врбицу. Логорске власти, међутим, нијесу имале успјеха. Касније су Њемци ђенерала Врбицу са око 600 официра пребацили у официрски логор Шокен-Скоки (Schokken-Skoki) у Померанији (Пољска), давши им статус "војних заробљеника". У Скоки-у је Врбица остао до почетка јуна 1943, када је расформиран овај

¹⁰ Љубица Врбица - Перовић, *Одбијена џонуда*. - Недељне новости, Београд, 19. јануар 1975, стр. 27.

логор, па је ђенерал Врбица упућен у највећи официрски југословенски логор у Оснабрик, у Њемачкој, гдје је остао до краја рата. Из овога логора се вратио у Београд 28. августа 1945. године. О његовом изванредном и достојанственом држању у поменутих логорима свједоче писане изјаве генерала и историчара Милана И. Зеленике, амбасадора Милоша Б. Царевића, Вука Лепетића и других, које се налазе у породичној архиви Василије Врбице.

Ево што је, између осталог, о Врбичином држању у Оснабрику изјавио генерал Зеленика:

"У логору је било око 6.000 официра и већи дио југословенских генерала. Међу њима је владао највећи раздор. Ту смо чули за тзв. Нирнбершку декларацију, којом су се наши заробљени другови нудили Њемцима за сарадњу у времену, кад се Блажо и други по цену живота одупирали таквој сарадњи. У самом логору руководство је уз спрегу са немачком управом водило бескомпромисну борбу против прогресивних другова, са којима су се солидарисали пет-шест генерала. Знам да је поч. Блажо, као и ја, оштро критиковао став нашег руководства према својим млађим друговима и Јеврејима, а нарочито њихову сарадњу са Немцима."

М. Зеленика додаје:

"Знам да (Блажо Врбица - Д.М.) никада није прекидао везу са друговима, млађим и старијим, које су Немци и њихови сарадници прогањали, и увек чинио предлоге, да руководство што пре прекине сваку сарадњу и 'спере љагу', коју је, како је обичавао рећи, нанело својој војсци и народу. Увек је веровао у пораз фашизма и 'васкрс' нове боље Југославије."

О храбрости и пркосу поносног ђенерала Блажа Врбице говоре и ове ријечи Милана Зеленике:

"Растали смо се 19. XII 1944. г. у Оснабрику, када сам окован одлазио под густом стражом да се попнем у воз, који је одлазио за Баркенбрике у Померанији, где нам је Химлер био одредио крематоријум. Не обазирјући се на стражаре, ни на безбројне гестаповце, поч. Блажо пробио се до мене, загрлио, пољубио ме и уз сузе рекао 'нека Ти је Бог у помоћи'. Мислим да очигледније није могао показати, да је и он само уз оне који желе 'смрт фашизму'".

Ризик је био очито голем, али срећом Блажо је скапулао главу испред варварских нациста.

И амбасадор Милош В. Царевић је с пијететом говорио о исправном патриотском држању ђенерала Врбице и прије окупације у Другом свјетском рату и у току заточеништва у њемачким конц-логорима. О предратном Врбичином држању, Царевић истиче да се његов патриотски став "одражавао у његовом отвореном критиковању ненародних режима, без обзира на то што је био активни официр. У свему се дистанцирао од дворске камариле, увек истичући став Југословена и напредна човека".

Царевић категорички каже:

"Сматрам да се пок. Блажо у току ропства није ничим огрешио о

националну част, напротив, својим патриотским ставом и држањем служио је за пример како се треба држати пред непријатељем."

Одмах по ослобођењу из логора након слома нацистичке Њемачке, ђенерал Блажо Врбица је похитао у домовину,¹¹ без обзира на деструктивну дјелатност већина генерала у логору, стављајући се на располагање Народно-ослободилачком покрету и Југословенској армији. Због поодмаклих година пензионисан је 19. априла 1946. са 41 годином, четири мјесеца и пет дана ефективне службе.¹² Касније му је влада Црне Горе додијелила националну пензију за његове свеколике заслуге и честан живот.

Ђенерал Блажо С. Врбица био је носилац више црногорских, југословенских и страних одликовања и признања. За храброст, врлине војног старјешине и ревносну службу у Црногорској и Југословенској војсци, којој је читав свој живот посветио, одликован је са 23 ордена, и то:

Даниловим крстом V реда (1907. године),
 Palmes Akademique (1908),
 Меџедијом IV реда (1908),
 Круном Италије V реда (1908),
 Златном медаљом за ревност (1910),
 Османлијом III реда (1910),
 Бугарским официрским крстом (1910),
 Мекленбург-Стерлиц крстом V реда (1910),
 Аустријском гвозденом круном III реда (1911),

¹¹ Када се ђенерал Блажо Врбица крајем августа 1945. враћао у Југославију преко Аустрије, на граничном пријелазу доживио је немало разочарање. Све вријеме логорашког живота у Њемачкој ђенерал је био у униформи са генералским еполетама. Тако се и вратио у ослобођену домовину. Када је путнички воз са интернирцима ступио на југословенско тло, у вагон у којему је сједио ђенерал Блажо Врбица, ушао је млађи партизански официр и спазивши еполете на раменима југословенског ђенерала устремио се к њему и уз увредљиве изразе истргао их са ђенералове униформе. Темпераментни ђенерал, освједочени патриота, није реаговао. Остао је хладнокрван, иако, очигледно, морално повријеђен. Такво његово држање је било, несумњиво, најмудрије. Да је другачије реаговао, можда би прошао попут познатог мајора Гавриловића, славног јунака одбране Београда 1915. године.

(Он, Драгутин Гавриловић, стигао је из заробљеништва маја 1945. с првим транспортом официра из Њемачке Вратио се у униформи и са београдске жељезничке станице упутио се ка Слативи и улици Београдској, у којој је била његова породица. Пресрела га је разјарена гомила, коју је, по свему судећи, провоцирала југословенска униформа; понижавала га је и ударала. Због безумних поступака силедија и, иначе, исцрпљен тешким ропством, пао је у постељу; никада више није излазио ни у двориште до тренутка када му је неумитна смрт прекинула животну врпцу 19. јуна 1945. године.)

Епизоду о ђенералу Блажу Врбици на граничном пријелазу испричао нам је својевремено његов сапутник и сапатник Никола Мијановић, капетан I класе, који је био у истом вагону. Капетан Мијановић нам је уз ову епизоду испричао и потпуно идентичну причу о Врбичином понашању 1941. и дијалогу са генералом Пирцијом Биролијем, коју је забиљежила и објелоданила Љубица Врбица - Перовић. (Разговору је присуствовао и Николин син Бошко Мијановић, професор.)

¹² Решење Министарства народне одбране Федеративне Народне Републике Југославије, Пр. бр. 1782 5, од 19. априла 1946. године. У потпису: Начелник Персоналног одељења генерал-лајтнант: Иван Гошњак, с.р.

Св. Станислава III реда (1912),
 Даниловим крстом IV реда (1912),
 Бугарским крстом за војне заслуге III реда (1912),
 Св. Лазаром и Маурициом (1912),
 Белим орлом V реда (1920),
 Белим орлом IV реда са мачевима (1923),
 Св. Савом IV реда (1925),
 Белим орлом IV реда (1928),
 Југословенском круном IV реда (1930),
 Легијом части II реда (1931),
 Румунском звијездом III реда (1931),
 Св. Савом III реда (1933),
 Орденом Југословенске круне II реда (1938),
 Орденом њемачког орла са звијездом (1938),
 Блажо Врбица је умро 16. новембра 1959. године у Београду и по својој изричитој жељи сахрањен у селу Врба, на Његушима, гдје се и родио, и гдје су сахрањени његови родитељи и остала шира породица.

Као што је претходно истакнуто, ђенерал Блажо С. Врбица је оставио у рукопису "Дневник", који је водио свега 15 дана, од 1. до 15. априла 1941. године. Због његовог интересантног садржаја, ма колико да се односи на кратак временски период априлске катастрофе Војске Краљевине Југославије, заслужује да се обзнани, тим прије што је затечен у рукопису и сада се појављује на свјетлост дана први пут.

ДНЕВНИК ЂЕНЕРАЛА БЛАЖА ВРБИЦЕ (1-15. априла 1941. године)

1. април:

Општа мобилизација није објављена. Наређено је, међутим, да се све јединице предвиђене ратном формацијом и одговарајући штабови потпуно активирају. Ја сам са службом био начелник I одељења Инспекције Земаљске одбране. Наређено је да официри који иду у ратне команде предају дужност у свом подручју најстаријем официру који остаје. Како сам ја ратним распоредом одређен за помоћника команданта Дунавске дивизије, предао сам дужност пуковника Стјепану Винковићу као најстаријем официру у мом одељењу. У 10 часова позвао сам све потчињене официре и са њима се опростио и захвалио им на ревносној служби. У 11 часова са свима официрима који одлазе у ратне јединице из Инспекције Земаљске одбране јавио сам се Инспектору Земаљске Одбране. Овог дана по подне из официрске задруге преузео сам недостајућу ратну опрему; једва се могло доћи на ред услед навале, како активних, тако и резервних официра. Овог дана према импресији који сам имао, приликом посматрања, код масе народа била је завладала ратна психоза, док је у владајућим круговима владао чак и оптимизам и могућ-

ност да нас Њемци неће напасти. Што се мене лично тиче овог пута био сам убијеђен да је рат неизбјежан!

2. април:

У потпуној ратној опреми јавио сам се у 8 часова Команданту Дунавске дивизије дивизијском ђенералу Петру Љубичићу у његовој мирнодопској канцеларији. Врло ме је лијепо примио; разговарали смо о текућим догађајима и био је јако замишљен, премда је, по нарави врло темпераментан и говорљив. При поласку рече ми да ће његовог још недораслог сина за војску уписати у добровољце и дати га у мој штаб. Штаб оперативни Дунавске дивизије имао се мобилисати у згради број 10. Булевар ослобођења.- Овог дана нијесам имао никаквог службеног посла, већ сам сређивао моје приватне послове.- Моја супруга Василија ријешила се је да са Колом српских сестара отпутује у Битољ и тамо у болници коју ово друштво има намјеру да ради као милосрдна сестра. Ја сам овај њезин поступак потпуно одобрио и са задовољством сам се оваквијем рјешењем сложио.- Моја Василија је смјела и одлучна, идеална до крајности, ријетка жена по племенитости и патриотским осјећањима.

3. април:

Око 9 часова пошао сам гдје ми се мобилише штаб, тј. у Булевар ослобођења бр. 10. То је велика двокатна зграда (Учитељска школа). Тамо се у исто вријеме мобилише и Штаб VI армије. Још људство и обвезници не бијаху почели долазити. Тамо нађем ђенералштабног капетана I класе С. Петровића, мог начелника штаба, који бијаше упознат са радом. Посао око мобилизације није ми задавао ни најмању бригу.

Овог дана код куће сам припремао мој ратни сандук и са мојом Василијом много расправљао о свему што се збива.- Она поред неких утицајних личности, које бијаху оптимисти да неће бити рата, стално говораше: свршено, рат је ту! Имаше некакав чудан унутарњи осјећај који јој ово убјеђено и одлучно диктирало.

Овог дана по подне, јави се преко телефона Гаврило Милошевић, адвокат са Цетиња, који бјеше дошао у Београд да се обавијести о догађајима од 27. марта. Увече моја Василија и ја састали смо се са Гавром код Руског цара - и он нас је обавијетио о стању у Црној Гори прије и послије 27. марта.

4. април:

Пошао сам око 8 часова у канцеларију, гдје се мобилише мој штаб. При уласку у саму зграду, на капији сретнем мог начелника штаба који ме обавијести да је мој ратни распоред измијењен, али гдје, то ми није знао казати. Баш у задњем моменту, кад сам са Дунавском дивизијом имао да кренем у концентрацијску просторију, овај глас ме је сасма изненадио и наљутио! До подне овог дана нијесам се могао обавијестити, али послије подне пођем у Инспекцију пјешадије и тамо ме, у ствари, обавијесте да сам одређен за Команданта Зетске дивизије? Заиста изненађење.- Ово изненађење би ми било врло пријатно и био бих срећан да

поведем у бој Црногорце - да су у Зетској дивизији биле друге прилике, тј. да је командант Зетске дивизије био старији од мене по чину или по рангу. Али, на моју велику жалост, командант Зетске дивизије је бригадни ђенерал Миленко Варјачић, млађи од мене двије године по производству у чину бригадног ђенерала. Шта сада? Миленка и волим и цијеним; али, ништа не помаже: млађи старијем не може заповиједати! Био сам љут и огорчен зашто то мени да се приређује. Напосљетку, ријешим се да апсолутно не примим под таквим околностима нови ратни распоред. - Ријешим се чврсто на овакав поступак знајући унапријед све последице које се могу свалити на моју главу. - Међутим, био сам ријешен и са чином раскрстити ако то буде потребно. Око 3 часа по подне овог дана пођем у Главни Ђенералштаб код првог помоћника дивизијског ђенерала Милутина Николића. Он ме је добро познавао, јер је био раније командант Дунавске дивизијске области, а ја његов помоћник. Лијепо ме примио. Објасним му у чему је ствар са напоменом да сам апсолутно ријешен да ставим све на коцку ако се и даље остане на гледишту да примим команду под команду млађег. Видећи моју ријешеност, он изјави да сам у праву. Пошто Главни Ђенералштаб не распоређује бригадне ђенерале, већ је то улога Инспектора пјешадије, упутим се једним писмом код Инспектора пјешадије дивизијског ђенерала Мирослава Томића. Ђенерала Томића добро сам познавао јер је био мој командант дивизије кад сам у Сплиту командовао 54. пјешадијским пуком, а, тако исто, био је доцније мој командант дивизијске области.

Код инспектора сам био доста узрујан, премда ме он лијепо примио, али изјави да и ако није оглашена мобилизација, ово се стање узима исто као да је оглашена мобилизација и да свако мора ићи на одређено мјесто према ратном распореду.

Чувши ово ја сам, иако веома у напрегнутом стању, одговорио хладнокрвно слједеће: Господине ђенерале, може ми се одузети чин, могу бити и стријељан, али част и образ не дам и нико ми то не може одузети. Мени млађи, без моје кривице, неће никад командовати, а ја сада, како ствари стоје, нећу ићи, нити примити ратни распоред који ми је неправилно одређен. - Ђенерал Томић се запрепастио и није могао вјеровати шта сам изрекао. Ја сам продужио и казао: Молим да ме пријавите Г-ну министру Војске и морнарице, - па ћу и њему ово потврдити што сам Вам казао. Изјављујем да ћу примити сваку команду која ми се повјери ма гдје било, само под условом да ми старији по чину и рангу командује. Ђенерал Томић видећи мој одлучан став рече: "Ја ћу одмах ићи код министра, казаћу му све што сте казали, а Ви ме сачекајте овде па ћемо видети".

Ја сам остао у канцеларији Инспектора. Послије, можда, једно пола сата, ђенерал Томић се вратио и саопштио ми слједеће: "Господине Врбица, ствар је у реду. Г. министар Војске и морнарице стао је на гледиште да у овом случају треба да Вам се изађе у сусрет и наредио ми је да Вам се да нови ратни распоред, а то је за команданта пешадије Боке Которске".

Био сам веома задовољан. Захвалио сам ђенералу Томићу и по-

шао одмах у штаб Дунавске дивизије гдје сам се опростио са командантом ове дивизије ђенералом Пером Љубичићем. Тамо нађем ђенерала Ђорђа Булића који је био дошао на мјесто моје у овој дивизији (за помоћника команданта дивизије). Са ђенералом Булићем се братски пољубим. Он је, заиста, веома и племенит руски ђак, мој одличан пријатељ; руска култура имала је на њега велики утицај.

Елем, опростио сам се и са осталим официрима ове дивизије и пођем кући. Кад сам код куће дошао, моја Дањо ме дочека весело, јер сам је био претходно телефоном обавијестио о току и резултату овог питања.

Овдје морам напоменути, да за вријеме мог тешког душевног стања, у одлучном ставу који сам био заузео, Дањо је као и вазда била мој први и једини пријатељ и одлучна као и ја.

Кад сам дошао код куће нађем и Гавра Милошевића, који ми рече да ће Марко Даковић сјутра, 5. овог мјесеца, доћи код мене на стан да се видимо и разговарамо. Пошто сам остао код куће сам са Дањом, ријешимо да она не иде са Колом српских сестара у Битољ ради оснивања болнице, него да иде са мном у Боку Которску и тамо ради у истом смислу.

5. април:

Устао сам у 6 часова. Мало касније јавио се телефоном Гавро Милошевић. Рече ми да ће доћи код мене на стан са Марком Даковићем и Марком Вујачићем. Око 8 часова дођоше сва тројица. Марка Даковића нијесам виђао од 1931. године, када сам пошао из Подгорице за Крагујевац да примим команду пјешадије - Шумадијске дивизијске области - а у Подгорици сам био нешто мање од двије године као пуковник командант пјешадије Зетске дивизијске области.

Са Марком Даковићем се искрено пољубим, јер се са њим познајем још од ране младости; његовог оца капетана Акима, браћу му Николу и Гаврила, добро сам, такође, познавао и долазио у њихову кућу на Грахово још као ђак - кад сам из Цариграда - Лицеја Галата Сараја - долазио на ферије кући на Његуше - и том приликом ишао на Грахово да се видим са мојим братом Божом који је онда био државни чиновник на Грахову.

Марко Даковић, на први поглед, даје слику правог горостаса: високог раста, мршав, коштуњав, великих посиједјелих косматих бркова, великих црних проницљивих очију које сијају као жеравице, изнад којих се протеже широко ведро и интелигентно чело, које се већ оцртава услед кратко подшишане косе на глави.

Са његовим уобичајеним качкетом и одијелом - на које не полаже много, заиста, је Марко диван, овакав какав је, даје слику отмености и правог господина сојлије. Између разговора који смо водили, посматрао сам га, никад раније тако, имао сам утисак да имам пред собом човјека који се по свему одваја од средине; нешто нематеријално, више духовно - далеко из пустиње...

Расправљали смо актуелна питања и догађаје који су се у овом времену одигравали. Он је имао јасне и одлучне погледе на наше стање

у вези са најездом Њемаца, бескомпромисан у попуштању, поборник борбе до краја.

Овом приликом такође сам дознао да је он предложио Министру војске и морнарице измјену ратног распореда за поједине официре Црногорце, који предлог Министар је и усвојио. Тако сам и ја био обухваћен овом измјеном, а ствар је текла као што је то напријед у овом дневнику изнијето. Заиста са том идејом се и ја слажем, јер нас неколико Црногораца официра можемо више дати од себе са елементом чију психу и појмове много боље познајемо и разумијемо него остали. Што се мене лично тиче, било ми је само криво што се у Инспекцији пјешадије није водило рачуна о старјешинству, што је на концу мојом интервенцијом исправљено.

Око 9 часова пошао сам заједно са Марком и осталим друштвом у варош до Официрске задруге гдје сам се са њима раздвојио, а ја свратио у Задругу да још неке стварчице купим.

За вријеме посјете Марка Даковића у мојој кући, водили су се још други разговори. Моја Дањо је Марку постављала интересантна питања у погледу унутрашње црногорске политике, јер се она бојала од подвојености у вези са извјесним поступцима владе новог режима у крајевима Црне Горе. Марко је увјерио у његовим намјерама као и владиним да неће ништа урадити "партизански", нити то што је до сада урађено није било у вези са овим појмом...

Овог дана смо се Дањо и ја обоје спремали за пут, одвајајући ствари које ћемо носити. Имао сам још 6. април на расположењу - 7. априла у јутро у 7,40 минута, имали смо кренути за Боку Которску... Увече нијесмо нијдје излазили, већ смо остали код куће да се спремимо и да раније пођемо на починак. Међутим, кад сам се по подне раније вратио кући, нашао сам код куће госпођу Китку, жену покојног Лазара Мијушковића. Касније је дошла још једна жена која је имала да прими нашу кућу и да се са мужем и кћерком усели, по нашем поласку из Београда 7. априла.

Док је Дањо расправљала са женом којој је имала да преда кућу на чување са свим стварима, ја сам се одвојио у салону са госпођом Китком и она ме је питала шта све мислим о промјени режима и посљедицама које би нас могле снаћи. Био сам отворен и казао јој шта мислим, премда раније нијесам имао прилике да са њом расправљам оваква питања. Рекао сам: Срамота је било да читави југословенски народ, нарочито за све Србе колико нас има да се могао трпјети толико времена на влади нитков и пропалица као што је Драгиша Цвјетковић, а особито онда када је потписао капитулацију и предао срамно цио народ Њемцима, додао сам још и дуго јој изложио - да је Њемачка јака, да има војску и наоружање првокласно, али ми ћемо јој се супротставити без обзира на жртве и посљедице. Боље је јуначки погинути - јер, онај који јуначки гине има наду у васкрсење а ропска предаја је без наде, народ који се предаје без борбе нема право на живот, он нестаје за вазда, итд. Она ме је пажљиво слушала, била је јако дирнута, видио сам јој очи пуне суза. Рекла ми је: Куме, много Вам хвала што сте ми казали све што мислите,

много ми је сада у души лакнуло, имате право све што сте казали. Узбуђена дигла се, пољубио сам јој руку, а она мене у чело.

Благословила је, такође, и моју Дању.

Око 10 сати увече пошли смо на спавање. Дањо је хтјела још да пакује, али јој нијесам дао, већ сам предложио да се одморимо па сјутрадан 6. априла цио дан да пакујемо.

6. април:

Ноћу 5/6. априла послје првог сна разбудим се, притиснем дугме на електричној лампи крај главе на креденци, али свјетлости нема. Промислим да је то случајан прекид струје, или намјерно замрачење које се врши већ неколико ноћи с прекидима, о којему су власти у Београду објавиле преко радија. Дигнем се и потражим шибице; принесем часовник и видим да су три сата по поноћи. Поново легнем, али већ нијесам могао заспати, већ сам све до сванућа дремукцао. Око 5 сати и Дањо се пробуди, скочи из постеле, брзо се нареди и већ око 6 сати изашла је да купи потребне ствари за јело за пут, а које је требало претходно спремити за 7. април. Она је сама била у овом послу; слушкињу нијесмо имали, а такође ни војника јер је морао ићи у своју јединицу. Она је послје 20 минута била кући; узела је све што је било потребно. Ја сам још лешарио. Она ће: "Данас се нема када већ се дижи, има посла око паковања, а и чај ће сада бити готов да пијемо".

Ово јутро сам брзо био готов. Сједнемо у трпезарију да доручкујемо.

Било је око 7 сати. Узео сам да запалим цигарету, иако ми није био обичај овако рано да пушим. Послије неколико минута Дањо се диже према прозору који гледа на двориште и рече: "Чух некакви пуцањ". Потрчим и ја до прозора, отворим га!- Чуле су се страшне експлозије и дејство артиљерије. Изиђем пред врата од куће у двориште и погледнем у правцу Центра Београда, јер је моја кућа у такозваном "Новом насељу краља Александра", на периферији Београда, у близини Цветкове кафане. Јасно сам видео ројеве авиона, а из појединих спуштали су се плави падобрани. Знао сам из обавјештења које су раније давали наши авијатичари да се овакви плави падобрани бацају са окаченим бомбама за дејство. Дањо у овом тренутку отвори прозор са улице. Наш комшија vis-a-vis - именом Бук, по оцу Њемац, а мајка Српкиња - на питање моје жене шта је ово, одговори: "Ово је вјежба!"

Већ се јасно одртавао напад непријатељских авиона. Експлозије бомби су све јаче одјекивале, а њихове детонације мијешале се са дејством наше против аероплана одбране, тако да је за извјесно вријеме у току најјачег напада, бијеснела права грмљавина. Напад је био уперен, углавном, на Центар Београда у рејон Земунски мост - Жељезничка станица - Електрична централа - Топовске шупе - Министарство војске и остала Министарства у овом рејону. Моја кућа, будући на периферији вароши, кварт малих нових кућа, мислио сам да је овдје безначајно за нападача да троши бомбе, али за вријеме најјачег напада у околини моје куће у рејону од 100-150 метара, и то кружно, пало је пет непријатељских

бомби, од којих су све биле запаљиве. Трећа кућа од моје, у истом реду, била је у пламену од запаљиве бомбе. Остале бомбе које су пале у близини моје куће, биле су јаког дејства, али срећом пале су на празан простор, па су куће које су биле у близини страдале. Људских жртава није било, сем једног месара и његове жене. За време овог бомбардовања у близини моје куће, моја супруга Василија била је веома хладнокрвна, узела је икону светог Василија и молила се богу, кућа се из темеља љуљала, али је добро издржала, било је само мањих пукотина. Нама није остајало ништа друго него да сачекамо крај напада. Пошто је напад малаксавао око 8 часова, ријешим се да одем у аутомобилски пук Министарства војске и морнарице, да тамо тражим један аутомобил који ће ме одвести до Жељезничке станице, да се обавијестим о поласку возова истог дана, јер сам морао кренути у Боку Которску на мој нови ратни распоред. Према објави коју сам добио имао сам поћи на пут 7. априла, али, видећи шта се све догађа, шта Њемци могу предузети: бомбардовање саобраћајних чворова и жељезничких линија и тиме угрозити даљи саобраћај. Кад сам изашао из куће и дошао у Александрову улицу, маса народа: жене, дјеца, старци и други, бјежала је ка Цветковој кафани.

Овом приликом нијесам уочио неки нарочито панични страх, већ достојанствену и хладнокрвну ријешеност на судбину. Пошто није било никаквог саобраћајног средства, ишао сам пјешке главном улицом Краља Александра. Било је још пуно дима од експлодираних бомби. Средином улице ишао је великом брзином ка мене један аутомобил. Станем пред њим дајући знак да стане. Али шофер замало да ме није прегазео. Није хтио да стане. Бацио сам руку на кубуру у којој је револвер. Шофер се дерао: "Аман, господине ђенерале, пустите ме, јер погибох". Нијеси погинуо - рекох му, ето си жив и здрав. Био је избезумљен, запомагао је да га пустим. Ја сам, пак, хтио да овај аутомобил искористим, да пођем до Топовских шупа у Аутомобилски пук. Шофер је упаничен плакао, говорећи ми: "Убите ме господине ђенерале, али ја нећу ићи са Вама да погинем".

Почео се свијет купити и стао грдити шофера. Да се не би овдје народ гомилао, ослободим шофера који избезумљен одјурџи ка селу Мокром Лугу. Ја сам онда продужио до кафане Јована Барбунског, гдје је трамвајска станица, скренуо одавде ка улици Господара Вучића и наставио најближим правцем ка аутомобилском пуку. У путу пристигнем једног резервног потпуковника који је такође ишао у истом правцу. Упутимо се заједно. Прије но што смо избили на Господар-Вучића улицу, пред једном малом, али новом и лијепом кућом наиђемо на министра Богољуба Јефтића који тек што бјеше изашао из аутомобила са својом породицом коју је пребацио из свог стана, гдје је изгледа блиска околи-на била изложена бомбардовању. Поздравих се са Јефтићем и он ме упита гдје идем. Пошто сам му казао, рече да мало сачекам да не идем пјешке, па ће ме узети у свој ауто јер иде у истом правцу - на министарску сједницу. Ушао је у кућу. Изгледа да је његова госпођа била јаче импресионарна од бомбардовања, па је дуже остао. Видећи да Јефтић не излази, са оним потпуковником продужим пјешке Господар-Вучића ули-

цом. Послије, можда, десетак минута пјешачења пристигне нас г. Јефтић са аутом. Љубазно и веома хладнокрвно је зауставио ауто и примио нас. Продужисмо вожњу Господар-Вучића улицом до Булевара Франше Депереа (Franche D'Espere'). Ја сам онда окренуо ка Топовским шупама, а Јефтић ка Карађорђевом парку. Кад сам изашао из аута, застанем и погледам десно и лијево: права пустош од дејства непријатељских бомби; читаве куће срушене, свијета нема много. Из рушевина једне куће видим жену гдје нешто извлачи. То бијаше неки тепих! По изгледу како жена мирно извлачи ствари, не бих казао да је то била њена кућа? Дођем до Топовских шупа и круга Ауто-чете Дунавске дивизијске области у чијој су близини артиљеријске касарне, дворишта пуна стоке, возова и војника, јер овај артиљеријски пук бијаше тек завршио мобилизацију. Срећом, овдје није било непријатељских бомби, јер би било много жртава. Даље пођем у Аутомобилски пук. Нађем једног потпуковника који заступаше Команданта. Он ми даде један ауто на расположење којим се одвезох у Команду Београда која је била премјештена на вријеме у једну зграду поред друма Топовске шупе - Авала према трибини на Бањици. Тамо не нађем команданта Београда армијског ђенерала Војислава Николајевића, већ ђенерала Владимира Милојковића. Мој одлазак у Команду Београда био је у циљу да добијем какво превозно средство како бих негдје на жељезничкој прузи Београд - Лајковац - Ужице могао претећи воз који је пошао из Београда у 7,40 часова. Пошто нијесам могао повољно свршити посао за који сам био дошао, вратим се поново у Аутомобилски пук. Кад сам, као што је напријед познато, ишао за Команду Београда трамвајском пругом која води кроз насеље Краљице Марије, једва сам се пробијао од масе свијета која је јурила ка Авали.

У путу пређем поред ђенералштабног капетана Јордана Петровића, мог начелника штаба из Команде позадине Дунавске дивизије, гдје сам раније био распоређен ратним распоредом. Још наиђем на два официра из штаба Дунавске дивизије који се брзо кретаху у истом правцу. Зауставим аутомобил и питам их гдје иду. Одговорише ми: "Молимо Вас господине ђенерале узмите и нас". "Куда идете?", упитах их. "Не знамо! Само да напред избегнемо ово чудо." "Гдје је командант ваше дивизије?" Одговорише да о томе ништа не знају! Ја им објасних да идем још мало напријед до Команде Београда и да немам намјеру ићи у правцу Авале, што их је јако зачуло. Не знам да ли су повјеровали. Кад сам се повратио поново из Команде Београда у Аутомобилски пук, продужим вожњу до главне Жељезничке станице. Кроз Јатаган-малу до Мостара и одатле се упутим на главни улаз Жељезничке станице.

Простор пред главним вратима био је покривен гомилом стакла и изломљеним даскама. Главним вратима једва се могло ући у хол гдје су шалтери за продавање возних карата. Око станице све пусто. У холу све изломљено. На шалтерима нема никога, јер је све изломљено. Једва се пробијем на перон, који бијаше пуст. Нађем једног жељезничког чиновника на перону, питам га гдје је шеф станице. Упутим се гдје ми овај чиновник показа. Нађем само помоћника шефа. Питао сам га кад ће воз који је пошао у 7,40 часова стићи у Лајковац. Одговори ми: "Не знам

господине ђенерале, али изволите у моју канцеларију па ћу Вас обавијестити". Уђосмо у, бајаги, канцеларију. Све поломљено, сва стакла, писаћи астал и сав намјештај. Али овај господин веома присебно и хладнокрвно, без да се јадао на све што је преживио и што се десило, веома лагано, без узбуђења, поче тражити ред вожње. Негдје га пронађе у хаосу његове канцеларије и веома лагано и педантно поче да прелистава листове. Када је нашао одговарајућу страницу, исто тако хладнокрвно, повуче прстом уздуж и попријеко, и онда ми изјави: "Ако дођете данас до 11 1/2 часова у Лазаревац, стићи ћете на воз за Сарајево и даље за Боку Которску. Иначе, морате чекати сјутра до 7,40 часова када воз полази истим правцем". Све ми је ово говорио веома мирно и као да је био сигуран да ће оно што није већ било порушено на Жељезничкој станици остати, а он моћи продужити свој редовни посао!

Опростим се од овог веома савјесног и доброг, ријетко доброг чиновника. Пребацим се преко нагомиланог поломљеног сваке врсте материјала и поново сједнем у ауто. При поласку улицом која води од Жељезничке станице ка Војној пекари, на тротоару који није био поплочан бијаше се зарила једна неексплодирана бомба. Да је та бомба експлодирала сигурно би опустошила околне зграде. Истим путем којим сам дошао вратим се у Аутомобилски пук. Затражим да ми се стави ауто на расположење до Лајковца, чему се помоћник команданта потпуковник љубазно одазва. Сав срећан што ћу моћи затећи воз у Лајковцу и даље продужити за моју ратну команду у Боку Которску, одвезем се кући. Тамо нађем ужасно стање. Код моје куће бијаше дошло неког свијета којег нијесам познавао, сем што бјеше унутра жена Ђорђија Милића (Куча) чиновник у Министарству грађевина, са њом бијаше четворо дјеце (двоје мушко и двије дјевојчице), најстаријем 11 година.

Ова јадна жена била је избезумљена. Стално запомаже, и обраћајући се мени, говори: "Шта да радим тетак, шта да радим тетак?" (Називала ме тетком јер је она од шћере Киње Станкова, стрица моје жене.) Плаче. Врло паметна и отмена жена изгледала је као да је полудјела. "Моје четворо дјеце: шта ћу?" Стално понавља.

Заборавио сам изнијети да сам на ову жену наишао са дјецом и њеним мужем Ђорђијом кад сам већ у 8 часова излазио из куће у Александровој улици. Онда је била одвише узбуђена трчећи ка нашој кући са дјецом, малишанима врло симпатичним, на које се ни најмање не преносаше паника која бјеше завладала њиховом мајком.

При мом повратку са аутом моја Дањо била је пресрећна, јер кад сам је оставио код куће било је у питање да ли ћемо се кад и гдје видјети. Речем јој да одмах морамо полазити за Лајковац да затечемо воз за Сарајево, него у најкраћем року да се спремимо. Узимамо само најпотребније. Мој официрски сандук био је већ спреман. Она у свом кожном куферу нешто је на брзу руку узела, спаковала.

Када сам изашао на улицу, тамо бијаше дивизијски ђенерал у пензији Владислав Крупежић, инвалид, који се не може без штака кретати. Са њим бијаше и његова већ у дубокој старости ташта, госпођа Петровић, ријетко културна и отмена старица. Ђенерал ми пожеље срећан пут

у Ратну команду и са мнош пољуби. Пољубих се са госпођом Петровић, око које бијаше доста женског свијета. Сви ме најљубазније поздраве са ријечима: "Ђенерале, светите наш Београд. Живјела Југославија."

Веома сам био дирнут овим ријечима. Казао сам им: Осветићемо Београд и он ће послије бити још љепши, већи и поноснији. Моја жена Василија, такође, се опростила од свих присутних, оставила кућу, предајући кључ једној комшинки - госпођи Михаиловић, да она поведе рачуна и да је закључа. Шта је послије са кућом било (...). То ће се знати послије. Од куће смо пошли у 9 сати улицом Краља Александра, Књегиње Зорке, поред Карађорђевог парка, кроз Јатаган-малу, преко Мостара и даље друмом за Чукарицу ка Лајковцу.

Александровом улицом ишао је народ ка Миријеву и Малом Мокром Лугу и даље у свим правцима ка периферији. Свуда се осјећао мирис паљевине и рушевина. Кад смо избили из улице Књегиње Зорке на трамвајску пругу и окренули преко Булевара ослобођења, видјели смо ужасне рушевине околних зграда. Учитељска школа, велика трокатна зграда у којој се вршила мобилизација штаба Дунавске дивизије и штаба VI армије била је такође бомбардована. Колико сам био упознат, мобилизација ових штабова била је завршена, а да ли је био извршен покрет није ми познато, сем штаба Дунавске дивизије који је требало да пође из Београда ноћу 5/6, али исти није пошао, пошто сам официре овог штаба видио са народом да бјеже ка Авали. Идући даље ка Сењаку који није страдао за вријеме првог бомбардовања док сам се налазио у Београду. Послије мог одласка у 9 часова овога дана, било је још два бомбардовања о чему сам сазнао путујући од Лајковца жељезницом до Сарајева.

Дакле, ауто нам је добро послужило, дошли смо на вријеме у Лајковац. Чак смо се повезли и до Ваљева да се тамо обавијестимо у Дивизији о стању уопште. Тамо пред Дивизијом сретнем мог друга и пријатеља ђенерала Сретена Тодоровића, који ми рече да је сад био у Дивизији ђенерал Милутин Николић и да им је саопштио да су Њемци на југу напали са јаким снагама. Венерал Николић је помоћник начелника Главног Венералштаба, ријетко културан човјек, и један од елитних ђенералштабних официра. Послије краће паузе у Ваљеву, вратимо се у Лајковац. Тамо дођемо прије воза једно 10 минута. Шеф станице веома љубазно прикачи једна кола за нас двоје и још неколико путника из Лајковца. У засебном одјељењу до Ужица било нам је веома лијепо, премда је ово била трећа класа, али услед врућине која владала тога дана ови су вагони били подеснији. У возу се нађосмо са мојим сестрићем Василијем Радичковићем, адвокатом, који исто путоваше према ратном распореду у Даниловград. Вожња од Лајковца до Ужица трајала је око 12 часова.

У Чачку је воз стајао дуже вријеме, те се тамо у ресторацији одјела нешто нашло, али хлеба није било.

У моменту кад сам плаћао, чујем ће ме зове Гавро Милошевић, држећи стотинарку у руци: "Блажо да немаш двије банке, јер немам ситно да платим". Одговорих му: "Немам Гавро ни ја ситнине!" Гавро се послије пребаци код нас и било је много приче до Ужица. У Ужицама смо

се морали премјестити у други купе. При уласку у купе сјеђели су 4 мушкарца у грађанском одијелу. Претходно овоме, кондуктер је морао доћи да отвори врата јер ови типови бијаху врата затворили да без кондуктерског кључа иста се нијесу могла отворити. На моју појаву готово сви изгласа почеше да говоре да нема мјеста, премда су два мјеста била празна. Погледао сам их строго. Благодарехи присуству моје супруге могу захвалити што их нијесам ошамарио. Заиста нечувен начин. Виде да улази један старији господин, и то ђенерал у време рата. Послије им подвикнем те се стискоше и направише мјеста. Касније сам дознао да су тројица били неки вајни резервисти - студенти, Далматинци - сигурно, а онај чеврти - Србијанац из Ваљева, закупац биоскопа. Овај је још био најантипатичнији. Могу рећи још једном: само благодарехи присуству моје жене, ови типови су избјегли што су били заслужили.

Ето, у нашој омладини у данашње вријеме налази се свашта?!

7. април:

Свануло нам је негдје око Вардишта. Гавро Милошевић нас је забављао. Они типови на које нијесам обраћао пажњу били су погружени. Воз једва да се креће, застаје и на безначајној станици и тамо чека сати-ма. У Сарајево стигосмо овог дана око 14 1/2 часова, тако да смо од Ужица до Сарајева путовали 14 1/2 сати! У Сарајеву смо остали један сат. Ту се мало опрасмо на станици и нешто поједосмо у жељезничкој ресторацији. Једва се нешто добило, и то по веома скупој цијени. Сарајевска жељезничка ресторација је позната и у мирнодопско вријеме по скупоћи. У 15 1/2 часова уђосмо у воз и настависмо пут ка Иван-планини. У свим малим станицама иста процедура и чекање. У Коњиц смо стигли око 20 часова, у тамошњој ресторацији имало је да се вечера, али овдје као за пакост, воз није чекао ни пуних 10 минута. Ту смо нешто узели за јело, и то на најбржи начин. Зашто је тако воз кренуо из Коњица, не могу знати, када је на некој идућој малој станици чекао више од пола сата. Заиста је то проблематично. Можда да возовође и особље уопште овог воза није у добрим односима са ресторатером, па му пакосте? Не знам, да ли гријешим душу, али не знам шта друго може бити. У Мостар смо дошли 8. априла око 1 сат.

8. април:

Од Сарајева до Мостара у купеу било нас је петоро. Ја и моја супруга смо били комотнији јер је нас двоје имало на расположењу три мјеста. Гавро Милошевић *vis-a-vis* вазда нас је развеселавао и причао о доживљеном бомбардовању на Жељезничкој станици у Београду 6-ог овог мјесеца. Бомбардовање је почело око 7,10 часова, а воз је имао да крене у 7,40 часова. Путници су били раније ушли у воз и били изложени опасности да буду уништени, јер су били под непријатељским бомбама више од пола сата. Благодарехи противавионској одбрани, која је нарочито штитила и бранила Жељезничку станицу и мост Краља Александра, нападачи су били на овом простору сузбијени и тим је спасено од катастрофе - погибије најмање неколико стотина путника.

Од Мостара до Херцег-Новог у купеу били смо comodни јер је нас било само троје. На једној малој жељезничкој станици Попова поља, може се рећи језера, јер цијело Поље бијаше покривено водом, када је воз стајао на овој станици, излеће из облака један усамљени аероплан. При звуку мотора, и када опазише машину у ваздуху, наста бјежање из жељезничких кола, али послије кратког времена поново се овај народ врати јер се видјело да је то наш авион.

Мрцварили смо се до Херцег-Новог све до 14 часова. Стигосмо у обећану земљу. На жељезничкој станици у Херцег-Новом изађемо. Пођемо у друштву Гавра Милошевића у хотел "Рудник". Ту се мало одморимо и послије око 15 часова, пођем да се јавим команданту Боке Которске дивизијском ђенералу Кузмановићу. Са мном пође и Гавро Милошевић. Ђенерала Кузмановића раније нијесам познавао. Он ме врло лијепо примио, другарски. Био је то врло отмен и фин господин. Учинио је на мене најбољи утисак. Послије разговора који се водио о догађајима који су настали ових дана и обавјештења у погледу моје команде, ђенерал Кузмановић ми је ставио на расположење један аутомобил да ме пребаци до Котора. Око 16 часова при проласку поред Доброте пало нам је у очи разорно дејство бомбардовања које је непријатељ извршио 6. овог мјесеца. Извјесни број бомби пао је по Доброти због тога што је у непосредној близини био усидрен извјестан број јединица наше ратне флоте коју је непријатељска авијација бомбардовала. У Доброти није било нарочите штете, једна је кућа настрадала. Рањена су два до три војника, а два војника су погинула. По доласку у Котор моја жена Василија је пошла код свог ујака Мила Татара, који са породицом станује на Муо. Гавро Милошевић се са нама опростио и одмах пошао за Цетиње. Ја сам остао у Котору и преноћио у Команди, гдје сам нашао ђенерала Мила Ђукановића који је био помоћник команданта Боке.

9. април:

Тог дана у јутро примио сам дужност команданта пјешадије Боке Которске од пуковника Јована Цвејића, који је смијењен са овог положаја и добио други ратни распоред. Штаб моје Команде био је мобилисан, начелник Штаба је пјешадијски капетан I класе Милорад Мијалковић. Имао је нижи и виши курс Војне академије. Први утисак о њему није лош. Ађутант Штаба пјешадије Радомир Зотовић резервни потпоручник, у грађанству учитељ слабог здравља. Наредио сам да се овог дана мој штаб пребаци у село Побрђе (Доњи Грбаљ), које је мјесто одређено за команданта Пјешадије. Командант Боке овог дана имао се преселити са својим оперативним Штабом из Херцег-Новог у Котору, гдје сам га сачекао. Командант је дошао послије подне око 5 часова. Пошто сам од истог добио извјесне инструкције, кренуо сам аутом из Котора око 6 часова до Радановића, гдје ме чекао коњ да изјашем до села Побрђа, гдје је већ стигао мој штаб. Кад сам дошао на куће Радановића, било је око 6,45 часова. Тамо нијесам нашао коња. Сеиз на своју руку, видећи да се приближава крај дана, одвео је коња у штаб. Од Радановића упутио сам једног војника да коња врати. Остао сам да чекам извјесно вријеме и око

19 часова кренем пјешице ка селу Побрђу. Село није далеко, али је пут слаб; сеоска путања пуна камењара и велика узбрдица. Ноћ је била мала и баш ову вече првог пјешачења у ратно доба није ми била погодна. Послије пјешачења, једно 20 минута, сретнем сеиза са коњем, појашем коња. Морао сам до доласка у Штаб чешће сјახати јер је, као што сам казао, путања каменита и ноћу за јахање неподесна. Око 20,30 дошао сам на одређено мјесто. Штаб је био смјештен у кући Војина Батуте, овдашњег сељака, доста имућног. Он је уступио три одељења: једну собу за мене, једну за начелника Штаба и ађутанта и једну мању за смјештај радио-станице.

Моја соба је била над подрумом. Доље у подруму била је смјештена ситна стока: овце, козе и говеда. Под у соби је био од дасака, које су доста везане али са малим пукотинама, тако да се ноћу испод мене, с времена на вријеме, чује увод у концерт, штимовање: јагње заблеји, потом неко говедо стане ваљда на неко јаре и њега стане дрека, а мајка му се почне одазивати и постепено га умирује. Даље се концерт наставља, јер звонар-ован, који носи чактар, узнемирен околином у свом починку пробуди се и незадовољан стањем, мрдне главом десно и лијево на шта се одазове чактар о његовом врату којег стане треска као да даје знак: Народе, умирите се. Заиста је чудновато: пошто чактараш објави звуке свог инструмента... мир се код мојих укућана постепено успоставља. Овај се концерт понавља готово сваке ноћи, а чешће послјије пола ноћи.

Исхрана официра штаба и моја је заједничка. Кува се у жандармеријској станици која је у близини у истом селу. Станица нас је добро прихватила. Кувар, неки Паштровић, који је био слуга на двору у Милочеру, ипак, по нешто скува. Углавном, добро је.

10. април:

Рано сам устао. Позвао сам код себе Команданта батаљона који је овдје у истом селу у одсечној резерви, чина је капетан I класе; од под-официра је добио официрски чин; одликован је Карађорђевог звездом са мачевима; стално је био командир болничарске чете у редовном стању (1.000) војника! По свему што сам могао примјетити, није дорастао да командује батаљоном. Прво, при покрету из састава свог пука који је био у Црквицама, утрошио је оба резервна obroка хране до доласка на одређено мјесто у село Побрђе!- У батаљону нема реда, не умије да снабдијева батаљон, премда за ово има товарну комору која треба да из Сухопутне станице, из Котора, преноси храну. Иако има свега, овај официр-командант, и поред овако повољних услова за снабдијевање, није се умио снаћи, па је батаљон остао два дана без хране.- Предложио сам Команданту Боке да се смијени са положаја команданта батаљона и ово ми је одобрено. Обвезници овог батаљона су већином Херцеговци, а има их и из околине Дубровника.- Материјал је добар, али треба чврста рука.

Од нарочите важности није се десило овог дана ништа.

Ноћни концерт мојих укућана стално се понавља. Нијесу ми непријатни.

11. април:

Устао сам у 6 часова. Падала је ситна киша, доста хладна. Упутио сам свог ордонанса Бошка Јеђака (родом из околине Петриње) у Котор и на Муо да мојој жени Василији понесе писмо и да ми донесе извјесне потребне ствари из Котора.- Овог дана било је суморно. Кружиле су неповољне вијести о операцијама које се изводе на фронту III и V Армије. Њемци су били ушли у Скопље и Ниш!

Вечерас око 21 час командант Боке ђенерал Кузмановић јавио ми је преко телефона радосну вијест да је командант Јужне групе Армија армијски ђенерал Милан *Недић* потукао непријатеља који је био заузео Скопље и Ниш и поново заузео ове вароши наносећи непријатељу велике губитке. Ђенерал *Недић* је одликован за ово велико дјело од стране Врховног команданта војводским чином.

Данас није било ништа нарочито на рејону тврђаве Боке Которске.

12. април:

Устао сам рано као и обично. Ноћу испод моје собе стално се "концерт" продужавао.

Вријеме је облачно, што спречава посјете непријатељских бомбардера. Данас прије подне преко телефона ме извјестио командант Боке да сам издао наређење за смјену команданта 4. батаљона 151. пјешадијског пука капетана II класе Михаила Баталића, до сада командира 9. чете 151. пука. За командира ове чете одредио сам резервног поручника Светозара Стојановића, до сада ађутанта Штаба пјешадије. Капетана Панта Живковића одредио сам за ађутанта Штаба пјешадије.

Овог дана није било ништа значајно на фронту тврђаве.

13. април:

Данас је католички Васкрс. Наредио сам команданту батаљона који је у резерви овдје код штаба пјешадије, да прикупи у 10 часова официре и подофицире, капларе и редове, да им честитам празник. Ово је омео непријатељ ваздушним нападом.

У 8,45 часова непријатељ је напао са 47 авиона, од којих је један био извиђач, посљедњих пет ловачки, а сви остали бомбардерски. Дејство њихово је било управљено на бродове и на град Тиват и пристаниште. Овај напад трајао је од 8,45 часова до 9,15 часова. По подне непријатељски ваздушни напад поновљен је са 49 авиона, од којих пет ловачких, а остало бомбардерских. И поподневно дејство било је уперено на град Тиват и Пристаниште.

По подне око 16 часова два авиона су бацили бомбе у Пераштански залив, али није било никакве штете. Жртава није било.

Поподневно бомбардовање изгледа да је нанијело штете машинском одјељењу, иако у том погледу немам обавјештења.

Непријатељски авиони су летјели на великој висини, 5.000-6.000 метара. Дејство артиљерије против аероплана било је без резултата.

14. април:

Данас око 14 часова од Ловћена кроз облаке су се појавила три непријатељска бомбардера, али су се вратили правцем ка југоистоку. Наша противавионска артиљерија је дејствовала без резултата. За ово вријеме налазио сам се на брду код сеоске цркве, одакле се има веома добар преглед. При повратку ка мом штабу, на путу - стази која води од куће Радановића за село Побрђе, близу улаза у ово село, наишао сам на два коморције из радио-секције придате мом штабу. Ови коморције појахали су коње, јер су их враћали празне, па уз највећу узбрдицу тјерају грешну сотку која је ионако слабашна дошла из народа. Био сам љут. Нијесам никада тукао војника, али овог пута умало је прошло да то не урадим. Наредим да при доласку у село вежу оба ова војника на главном мјесту при једној мурви, са наређењем да се цио батаљон провода и да им се објасни зашто су ови војници везани као зликовци. Напомињем да су ови војници кадровци из чете за везу Боке Которске и родом из Црне Горе, срез Подгорички. Познато је да Црногорци не воде никакву бригу о стоци, а нарочито у војсци. Имали смо и у Црногорској војсци за вријеме Првог свјетског рата исте тешкоће у овом смислу. Везани су преко руку и прсију од 14-18 часова, онда сам наредио да се затворе на сухи хљеб. Ако се не предузму енергичне мјере, остаће се без преносних средстава. Млађи официри, на жалост, немају смисла у овом правцу.

Данас се јавио на дужност капетан II класе Михаило Баталић, који има да прими батаљон 151. пјеш. пука од капетана Панта Живановића. Капетан Баталић учинио је на мене добар утисак, премда је млад, али је спреман официр. Надам се да са истим нећу имати бриге као са његовим претходником.

15. април:

Фаталан дан.- У 15,30 часова добио сам сљедеће наређење од команданта Боке Которске, дивизијског ђенерала Кузмановића, које гласи:

Штаб Боке Которске

Стр. пов. број 21

Команданту Пешадије Боке Которске

Командант Приморске армије с.о број 63 од 15. априла доставио је:
*"Са Талијанима и Немцима закључено је примирје! Све шрује да
 оштану на своја мести! Наша авијација да се не уйошребљава за деј-
 стиво! Сојстивена шрошнваеройланска одбрана да не дејстивује!*

*На случај наиласка нейријатјељских шруја не ойварайи на њих
 вайру.*

Не вршииш никаква рушења!

*Код шруја да се одржи айсолуиш ред и дисциплина! Имаиш их
 чврсио у руци!*

Против устџаши, бандиџи, комџиџи и сличних џосџуџиџи најенерџичније, џе их убиџиџи.

Предње се досџавља на знање и џочетџ џосџуџаџ.

Командант дивизије
ђенерал
Воја Кузмановић."

Какве су околности диктовале примирје? Шта се све догодило, немам никаквих обавјештења. Мислим да је наша катастрофа сљедовала спајањем Њемаца и Талијана преко грчке територије, тако да смо остали потпуно одсјечени од савезника! Енглези, шта урадише да нам обезбиједе отступницу?

Народе мој српски, пађениче, двадесет и више година са тобом су управљали нељуди и издајице и довели те до катастрофе. То нијеси народе српски заслужио! Али, у ствари, и јеси кад нијеси имао смјелости да ниткове који са тобом управљаше више од двије деценије збациш, потучеш и доведеш на управу људе, праве људе из народа који да су били на управи не би те довели до катастрофе која те ево снашла.- Мој јадни роде шта ћеш још преживјети?

Ово су моји утисци и закључци.- Како би могло бити друкчије?

Изгубљен рат и са тим ове ужасне посљедице...

Диплома Б. Врбице о завршеном лицеју "Галаџи-Сарају" у Цариграду

Диплома Б. Врбце о завршеној Инжењерско-артиљеријској академији у Цариграду

Мр Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ*

НЕКОЛИКО ПИСАМА НИКОЛЕ I ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША

Политички списи краља Николе - његова писма, говори и прокламације - објављени су у склопу његових Цјелокупних дјела 1969. године (приређивач др Саво Вукмановић). Том приликом је публиковано 310 докумената. Двадесет година касније, др Драгоје Живковић је приредио "Политичке списе" Николе I (Цетиње/Титоград, 1989), објавивши 364 документа. У Поговору ове књиге (стр. 501) њен приређивач наводи да је истраживачима доступно око 400 докумената, мислећи при томе на оне политичке списе Николе I које се првенствено налазе у домаћим архивима. Из тога се може закључити да је у нашим архивима остало необјављено не више од педесетак докумената који чине политичке списе Николе I Петровића Његоша. Међутим, наша истраживања у Архивско-библиотечком одјељењу Државног музеја на Цетињу, Државном архиву Црне Горе и Библиотеци Историјског института Црне Горе у Подгорици, показују да само за период од 1860. до 1878. године има око двјеста (200) необјављених писама Николе I. Можемо само претпостављати колики је укупан број његових необјављених писама за цјелокупни период владавине, тј. до 1918. године.

Полазећи од чињенице да кореспонденција једног државника и владара има изузетну важност за изучавање његове политичке личности и дјеловања, ми смо један сасвим мали дио необјављених писама Николе I приредили за штампу и публиковали у "Историјским записима" (2, 1996) и "Архивским записима" (1-2, 1996). Из истих разлога то чинимо и овога пута.

Писма Николе I Петровића Његоша која овдје презентујемо разликују се по свом карактеру: нека имају строго службени карактер, док се, са друге стране, она која је књаз Никола упућивао свом тасту војво-

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

ди Петру Вукотићу углавном одликују приватнијим тоном.

Прва два писма која објављујемо налазе се у Архивско-библиотечком одјељењу Државног музеја на Цетињу, фонд "Приновљени списи". У истом фонду пронашли смо и писмо које овдје објављујемо под редним бројем 12. Писмо књаза Николе упућено Станку Радоњићу (редни број 10) такође смо пронашли у овом Архиву, фонд "Сенатски списи". За разлику од осталих, ово писмо је написано Књажевом руком.

У Архиву САНУ пронашли смо осам писама књаза Николе упућених војводи Петру Вукотићу. Сва писма, осим оних која се овдје објављују под редним бројем 7 и 8, аутографског су карактера. Наведена писма дио су збирке коју је Архиву САНУ поклонио Ристо Т. Пророковић Невесињац, у историографији познат као писац књиге "Буна 1874. и Устанак у Херцеговини 1875. године" (Београд, 1902). На полеђини ових писама он је давао кратке напомене, углавном покушавајући да утврди датум настанка појединих недатираних писама. Но, те његове напомене нама нијесу биле од веће користи. Често су оне и погрешне, што ћемо на одговарајућем мјесту конкретније објаснити. Иначе, документа из збирке Риста Т. Пророковића коришћена су у појединим историографским радовима, а два писма која овдје објављујемо (редни бр. 3 и 5) Бранко Павићевић је користио у својој исцрпној монографији "Црна Гора у рату 1862. године" (Београд, 1963): из једног је саопштио два податка (нав. дјело, стр. 300), а из другог је цитирао једну реченицу (нав. дјело, стр. 309).

У писмима нијесу вршене било какве правописне исправке. Руска слова: Е ("је"), Ї ("ј"), Ю ("ју"), Я ("ја"), која се у овим писмима редовно употребљавају, овдје су представљена на начин који одговара правилима фонетске азбуке. Наравно, то се није одразило на аутентичност текста.¹

1.

*Књаз Никола - Констанићину Пејковићу,
руском конзулу у Дубровнику.*

Цетиње, 05. 10. 1860.

Ваше Високородије,

Имамо чест извјестити Ваше Високородије, да смо примили исправно црквоне утвари, које је усредсвовала поклонити сиромашним црногорским црквама Књагиња Татјанова Васиљевна Васиљичова; не мање (?) и 114. фиорина и 80. карантана спроведена на Нас са уваженим дописом Вашег Високородија од 26. Септембра т.(екуће) г.(одине) Б.(рој) 281.

¹ Приређивач захваљује проф. др Радоману Јовановићу на помоћи око тумачења појединих дјелова текста. Такође, захваљујемо на помоћи сљедећим архивским радницима: Стојанки Иванишевић, Марини Мијатовић и Слободану Калуђеровићу из АБО ДМЦ, те Мирјани Скриварник и Зорану Живковићу из Архива САНУ.

Јављајући Вашем Високородију да ћемо речене утвари подјелити сходно жељи дародатељке, непропуштамо овим изјавити и Нашу особиту благодарност на штедром поклону.

Молимо Ваше Високородије да изволи примити увјерење Нашега особитога почитовања и уважаења.

Цетиње 5. Октобра 1860.

Књаз Црногорскиј
Николај

Његовом Високородију
Господину К. Петковићу
Рус. Имп. Консулу
и пр. и пр. и пр. у Дубровник

Архивско-библиотечко одјељење Државног Музеја на Цетињу (АБО ДМЦ), фонд Приновљени списи (ПС), 1860, бр. 133.

2.

*Књаз Никола - Констџанџину Пејковићу,
руском конзулу у Дубровнику*

Цетиње, 22. 10. 1860.

Ваше Високородије,

Познато је Вама колико је признателан црногорскиј народ Русији, нашој великој благодјетелници и покровитељници за то, што Она, подупирући нас свагда својом материјалном и моралном помоћу, сачувала је од спољшни душмана нашу драгоцјену, јуначку слободу и независност. За нас је свагда била и јест велика утјеха, да црногорска независност лежи на срцу Руским царевима и да Они цјене и уважавају кржаве жртве које наш народ за њу приноси борећи се непрестано с' душманима православне вјере и србскога рода.

Уважавајући ову високу благонаклоност Русије спрема Црној Гори и знајући од каквога је великог значаја и патриотизма за Црногорце и најмање пројављење царске милости, покојни мој стриц имао је намјеру молити Најмилостивијег Покровитеља, да би он соизволио одликовати наградама оне врстне Црногорце, који су се славно показали у последњем боју на Граховцу с' Турцима за црногорску слободу и независност, али нагла и несрећна смрт, која га постиже у Котору не допустиму испунити ту намјеру и његову највећу жељу представити се лично Покровитељу.

Ослањајући се на високоблаговоленије које је Најмилостивиј Император Александар II показао и мени по моме ступању на владу Црне Горе и одушевљен истим чувствама, која су хранили моји предшественици према свој(м) благодетеља, усуђујем се ходатајствовати преко Вашег Високородија у Императорска Правитељства и молити, да би се Његово Величество наш Покровитељ смиловао одликовати наградама -

орденима и медаљама наше Црногорце именоване у списку овдје приложеном, који ћете имати доброту спровести куда треба и како знате.

Примите, Ваше Високоридије увјерен(ј)е мог особитог почитовања и уважења.

Цетиње 22 Октомбра 1860.

Књаз Црногорскиј
Николај

(Прилог: Списак лица која књаз Никола предлаже за одликовање)
Мирко Петровић, Президент Сената и Војвода од Граховца.
Крцо Петровић Вице-Президент Сената.
Петар Филипов Вујовић, Сенатор и Војвода Љуботински.
Иво Раков Радонић, Сенатор и Војвода Његушки.
Марко Драгов Мартиновић, Сенатор и Војвода Цетињски..
Сава Лукетин Стругар, Сенатор и Војвода Цеклински.
Милош Андров Кривокапић, Сенатор и Војвода Цуцки.
Ђуро Матановић, Сенатор и Војвода Цеклићки.
Ристо Ђуров Гардашевић, официр војске.
Богдан Машовић, перјаник
Милош Пејов Кривокапић десетчар од Гарде.
Јован Машан(ов) Вукотић, Чевски капетан
Михаил Радонић, официр од војске и протопоп Његушки
Машо Врбица, капетан Његушки.

АБО ДМЦ, ПС, 1860, бр. 257.

3.

Књаз Никола - војводи Петру Вукотићу
(нема датума, мај 1862. године²)

Драги Петре,

Разумио сам што сте од Никшића учињели, то ми је добро мило, али колико се радујем вашем јунаштву наполи се више среће надам што послух међу вама влада. Тако, мој Петре, Бог ти срећу дао!

Чуо сам да се војска турска на Гацко окупља и да ће низ Дуго.³ Држите се јуначки и ево ви шиљем 500 гарде и мало новаца т.(о) ј.(ест) 800

² Ово писмо јесте одговор књаза Николе војводи Петру Вукотићу на његово писмо од 30. априла 1862. године. Писмо војводе Петра Вукотића објавио је Душан Вуксан у "Записима" (књ. XIII, 1, 1935, стр. 57). У напомени, на крају писма Р. Пророковић наводи следеће: "Ударац на Никшићу био је око 1. маја, но то се ваљда може дознати тачно из новина. Са Никшића војска се вратила у Дугу и већ 5 маја имала је другу битку с Турцима."

³ Треба: "Дугу" (кланац у сјеверозападном дијелу Црне Горе гдје се у ово вријеме налазио штаб војводе Петра Вукотића).

дуката ако ти јошт што устребује писаћеш ми да ти пошљем.

Поздрави сву војску ма нека сви чују.⁴ Ако има ракије купи им. Особито поздрављам Пека Павловића и Јована Лучина⁵. Вас главаре све брацки грлим и целивам. Поздрави ми Малисора ђецу малу искарај што ми чешиће напише⁶.

Тебе поздрављам ја и Књагиња и свиколици

Твој зет Књаз Црногорскиј
Николај.

Архив САНУ, Наредбе, писма, молбе, извештаји - све за историју Црне Горе 1859-1872 (у даљњем тексту: Наредбе...), бр. 7116/12.

4.

Књаз Никола - војводи Пејџу Вукотићу,
(нема датума, мај 1862. године⁷)

Драги Петре,

Нико неби ради од мене да се икако може да се ко пошље од ове стране, но се не може. У Спуж има истиније тридесет хиљада војске, да није толико бисмо рекли да је омама Омерова⁸, то смо чисто разумјели од нашије пријатеља. Сад те молим да немислиш за мене, но мисли за твој поса, ја сам окружен су педесед витезова с' којима небих се боја напред Мостара а не у Острог у ову Божу кућу и мон(астир). Особито сам задовољан од Каримана и од Шпира.⁹ Препоручујемо се Богу пак што да.

Да си здраво
Николај

Оставио сам дома 50 људи код Милене. Јутрос ми је писала онаје

⁴ Подвучено у оригиналу. И у наредним писмима књаз Никола често подвлачи поједине ријечи или имена.

⁵ У књизи "Црна Гора у рату 1862" (Београд, 1963), Бранко Павићевић, на основу овог писма, наводи да је књаз Никола "посебно похвалио Пека Павловића и Јована Лучића" (стр. 300). Међутим, у писму је јасно написано "Лучин", што значи да је можда мислио на перјаника Јована Лучина Николића, а не на познатог устаничког вођу Јована Лучића.

⁶ Не можемо утврдити кога је Књаз звао "Малисором" и на коју је "ђецу" мислио.

⁷ Из писма се може сазнати да је оно упућено војводи Петру Вукотићу у вријеме Књажевог боравка у манастиру Острог. А у манастиру Острог књаз Никола је могао боравити од 15. маја до 1. јуна 1862. године, будући да се у то вријеме налазио на овом дијелу фронта. Писмо је, дакле, настало у другој половини маја 1862. године. У напомени за ово писмо, Р. Пророковић је само навео да оно, по његовом мишљењу, стоји у тијесној вези са писмом које овдје објављујемо под редним бројем 6.

⁸ Омер-паша Латас, главнокомандујући турске војске која је напала на Црну Гору.

⁹ Кариман је очито нечији надимак, но није нам познато кога је Књаз тако звао. Друга личност о којој Књаз говори могуће да је Шпиро Матановић, који је касније био перјанички капетан. По свему судећи, обојица су људи из Књажеве пратње.

здрави и добро.

Архив САНУ, Наредбе..., бр. 7116/17.

5.

Књаз Никола - војводи Пејру Вукојићу
(нема датума, јун 1862. године¹⁰)

Петре!

Разумио сам чисто да су се у Србији побунили, паша се у град затворио и брани се Помози Боже. Живјело Србство, Ура! Живио војвода. твој зет
Николај

Архив САНУ, Наредбе..., бр. 7116/20.

6.

Књаз Никола - војводи Пејру Вукојићу
(нема датума, јун 1862.¹¹)

Драги Петре.

Чуо сам да си некога од војске у Гацко послао зато ти дајем наредбу да сиђеш с војском у Горње поље¹² а да оставиш добре страже на Злоступ¹³ и ће ти видиш. Зашто смо разумјели чисто да ће Омер-Паша уз Бјелопавлиће он је дошао у Спуж с' војском, сад ако буде овамо потребито да си наредан у сваки час а ако буде тебе од нужде (а од Спужа не буде ништа:) дао сам наредбу Петру Филипову¹⁴ да тебе прискочи. Ово немој никоме ништа кажевати но криј док се што догоди.

Тако знади и да си здраво
Твој зет Николај
Књаз Црногорски

Архив САНУ, Наредбе..., бр. 7116/18.

¹⁰ Ово писмо је настало после догађаја на Чукур-чесми (3/15. јун 1862). Овај инцидент је изазвао сукобе између Срба и турских војника из Београдске тврђаве. На основу вијести о овом сукобу, књаз Никола је закључио да је Србија ушла у рат. Већ 11. јуна 1862. године војвода Петар Вукотић је одговорио Књазу на ово писмо, изражавајући задовољство због "радостног гласа" (Записи, књ. XIII, 1, стр. 58). Писмо је, дакле, настало у првој декади јуна 1862. године.

¹¹ Напомена коју је у вези са датирањем овог писма дао Р. Пророковић, гласи: "12. јула састале су се турске војске у Зети, дакле ово је морало бити прије на неколико дана." Међутим, по нашем мишљењу писмо је настало у току мјесеца јуна 1862. године, док се војвода Петар Вукотић налазио на простору Бјелопавлића.

¹² Горње Поље, крај који се налази око 5 км сјеверозападно од Никшића.

¹³ Злоступ, мјесто у кланцу Дуга, према планини Голији.

¹⁴ Мисли се на војводу Петра Филипова Вујовића.

7.

Књаз Никола - војводи Пејру Вукојићу

Цетиње, 15. 03. 1863.

Од нас Николаја I Књаза Црногорскога и Брдскога и пр. и пр. и пр:
Високоблагородному Г. Војводи и Сенатору Петру Вукотићу

Поздрав!

Шиљем ти по Вуку Филипову¹⁵ 400 Дуката које ћеш дати Озринићима како видиш да је најправие, то јест ониема те су ти ову годину били за прешу. Од истије парах даћеш удовицама по један Дукат, па макар какви су им год били домаћини. Са истијема парама шиљем једну Округу Свјештеническу¹⁶ у Вашу Цркву. Даровату од од њене Свјетлости Књагиње Даринке. и тако знади.

Даси здраво.

Цетиње, 15. Марта 1863 год

Архив САНУ, Наредбе..., бр. 7116/30.

8.

Књаз Никола - војводи Пејру Вукојићу(Цетиње, 27. септембар (?), 1867.¹⁷)

Гну. и Гну. Војводи Петру!

Самоти пишем ова два слова. Ми смо сви здраво, многосмо љубопитни да знамо шта ћете учињет с пашом¹⁸, одма писаћете за ваше уговоре.

¹⁵ Вјероватно је у питању перјаник Вуко Филипов Николић.

¹⁶ Одежду свјештеничку

¹⁷ Ово писмо је, по свему судећи, настало 1867. године, у вријеме када је турска војска била посјела племенску област Језера (Дурмиторски крај). Војвода Петар је одмах након тог догађаја са једним одредом био упућен у ову, тада пограничну област. Језера су иначе на основу разграничења 1859. године остала у саставу Турске, али је утицај Црне Горе овдје био готово апсолутан. Ова област је на Цетињу сматрана за неформални дио Црне Горе. Има неких тврдњи да су на овом простору људи црногорског књаза почетком 1867. године чак наплаћивали и порез, против чега су, наравно, турске власти протестовале (в. Гувернер Босне - књазу Николи, 04.01.1867, Документа из епохе краља Николе, фасцикла 50, Библиотека Историјског института Црне Горе). Такав став Црне Горе и многа неријешена погранична питања на простору Језера, Шаранаца и оног дијела Дробњака који је и даље био у саставу Турске (спорови у вези с граничном линијом, њена недовољна прецизност на одређеним мјестима, црногорско присвајање спорног земљишта) довела су до турског посједања Језера. О територијалним претензијама Црне Горе у овом времену и о црногорско-турским односима у вези с рјешавањем пограничних питања, видјети: Љ. Алексић, *Сав Француске према захтјеву Црне Горе за шеријоријалним проширењем 1867. године*, Историјски гласник, 3-4, 1955, 123-135.

¹⁸ Топал Шериф Осман-паша, босански гувернер.

Ако видиш даћете се нагодит без боја одма тршај војску, а то нај-пред Бјелопавлиће и жупљане¹⁹ и другу војску којае из топлија мјеста, јербоћесе војска ту побољети, но за узмитесе живо да знате што приједшта намјерају Турци. Сваку новост и случај јављајте да знамо

Краљ Црногорскиј
Николај

Цети...

27 сев....²⁰

Немој да пушка пукне ће без невоље да те јади незадесе.²¹

Архив САНУ, Наредбе..., бр. 7116/33.

9.

Књаз Никола - војводи Петџру Вукојићу

(нема датума, 1867.²²)

Војвода Петре

Ноћас примих чисти телеграм којег а овде прилажем а шиљем да га Божо²³ прочита. На кратко он изговара да је Висока порта дала заповијест Гувернатору Осман Паши да војску враће са Језера; и да остави то доклен комисија пође и престима имовине црногорске. Исти телеграм пак каже да је Осман Паши дата заповијест да Шаране²⁴ о(п)коли војска²⁵; зато ти наређујем да обзнаниш народу Шаранском да се све и мал и робље одма примакне у Језера и у границу црногорску, пак, ко год носи пушку од њих нека се бије с' Турцима а ти с' истом војском стој по коридонима границе и буди предострожан да се неповреди као и Језера, чим би се дирнули једнога или другога наравно ти се остаје бити се.

¹⁹ Мисли се на црногорске поданике из Жупе Никшићке. У оригиналу је "жупљани" написано малим словом.

²⁰ Писмо је на овим мјестима изблиједјело.

²¹ Само ова реченица и потпис аутографског су карактера. Све остало је написао неко други.

²² На основу података који се износе у тексту, можемо утврдити да је писмо настало у октобру или најкасније у новембру мјесецу 1867. године. Наиме, тада је Порта, посредовањем француске дипломатије, пристала да ове пограничне проблеме рјешава мјешовита комисија, као и да се одустане од фортификационог утврђивања на простору Језера. У ово вријеме постојао је и приједлог да се, овдје споменути, Божо Петровић Његош упуту у Цариград ради преговора (оп. Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971, 143-153; В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд 1924, 254-264). Напомена коју је на крају писма навео Р. Пророковић гласи: "Ово писмо није датирано, но, по прилици, писано је у августу 1867. год."

²³ Божо Драгов Петровић Његош (1845-1927), Књажев блиски рођак, формални насљедник пријестола до 1871. године. Предсједник црногорског Сената од 1868. године.

²⁴ Мисли се на Шаранце, сусједну племенску област, која је према разграничењу 1859. године такође остала у саставу Турске.

²⁵ Извише ове ријечи у загради је написано "стража".

Тако знади и да си здраво
Књаз Црногорскиј Николај

За све и за све препоручујемти и кумим те Богом да се трудиш и
гледаш да се та ствар о мирној сврши.

П.П. Ако Паша некћене никако но да остави војску около шара-
наца, одма ми пиши јер ћемо послати бањане и све оне коијема пријед
или послијед судбу шаранску поднијети ваља.

Архив САНУ, Наредбе..., бр. 7116/34.

10.

Књаз Никола - Станку Радоњићу²⁶

(нема датума, 1868.²⁷)

Станко

Примио сам твоје писмо датирано с' Бегових Корита²⁸ 19 августа и
зачудио сам се затезању турских комесара, истина, ја сам тебе наложио
да пођете на мјесто да радњу почнете и мећете метке²⁹ међу оне које је
Европска Комисија поставила, али ипак да не хитате док одговор из Ца-
риграда дође; оћели турци накнаду дати или толковати³⁰ \$5 на наш на-

²⁶ Ово писмо књаза Николе садржи инструкције упућене Станку Радоњићу у вези
разграничења између Црне Горе и Турске на простору Дробњака, Шаранаца и
Језера. Станко Радоњић, један од најближих књажевих сарадника, био је у ово ври-
јеме представник Црне Горе у мјешовитој црногорско-турској комисији за разгра-
ничење; О питању разграничења Црне Горе и Турске у току 1868. године видјети
чланак Б. Павићевића: *Црногорско-турски преговори 1868. за рјешење погра-
ничних спорова према Херцеговини*, Историјски часопис, XIV-XV, 1965, 385-398.

²⁷ Писмо је по свему судећи настало у периоду од краја августа до почетка септембра
мјесеца 1868. године, будући да је Станко Радоњић првих дана септембра 1868. већ
био дошао на Цетиње.

²⁸ Бегова Корита, мјесто на јужној падини Шљемена (дио Дурмиторског масива), око
6 км ваздушне линије удаљено од Жабљака.

²⁹ Мисли се на граничне ознаке

³⁰ Књаз Никола мисли на пети члан Протокола који су представници Црне Горе и
Турске потписали 3. маја 1864. године на Цетињу. Одредбама овог Протокола
утврђена су основна полазишта у вези разграничења између Црне Горе и Турске, а
потписали су га пуковник Хафиз-бег, у име Турске, и војвода и сенатор Ђуро
Матановић, као представник Црне Горе. Протокол је имао 18 чланова. Члан 5., о
којему овдје говори књаз Никола гласи: "Сваки посјед, ма какве природе он био, а
који је припадао једној особи у току радова мјешовите комисије од 1858. до 1859.
биће признат од стране садашње црногорско-турске комисије као легитимна своји-
на. Поменуте својине биће међусобно размијењене, а када размјена не би била
могућа онда ће се оне продати и купац ће исплатити суму према оцјени на основу
начина предвиђеног у чл. 6. Што се тиче имања која су промијенила власнике путем
продаје послје овог времена, она ће бити враћена уз замјену за куповну цијену,
која ће бити исплаћена посљедњем власнику"; Видјети: Библиотека Историјског
института Црне Горе, фасцикла бр. 413. (Преводи са француског документа у

чин; Ја се чудим што они тако хитају а одговор из Цариграда закаснивао, Цариград Бог зна није у Мјесец, и с' њим се корешпондирати може за 24 уре, но ту има ја се бојим (*une agiere pensee*)³¹ и предвиђајући дајем ти налог да нимало не хиташ докле год ти одговор из Цариграда недоставе, примајули \$5. као што га ми толкујемо, или јесули наклони дати у накнаду сумму³² на Цетињу уговорену.³³ Можеш за непоказати хрђаву вољу, поћи само од потоње пирамиде коју сте виђели до друге али ништа не свиђети³⁴, но чекај као што ти горе рекох одговор из Цариграда којег морају скорим получити ако су што врх мојих предлагања турскиј комесари говорили.³⁵

Тако знади и да си здраво
Никола

АБО ДМЦ, фонд "Сенатски списи", 1868, бр. 206.

11.

Књаз Никола - војводи Пеџру Вукојићу

Ријека Црнојевића, нема датума, 1869/1870.³⁶

Архиви Сената од 1860-1875); Протокол је први објавио В. Brunswik: *Recuell de documents diplomatiques relatifs au Montenegro, Constantinople*, 1876, 108-111; О околностима везаним за овај Протокол и питање разграничења видјети чланак Д. Вујовића: *Црногорско-шурски погранични проблеми и Пламенчева мисија у Цариграду 1866*, *Историски записи*, 2, 1963, 181-227.

³¹ Једна скривена мисао (француски).

³² У оригиналу су написана два слова "м".

³³ Мисли се на суму од 100.000 гулдена (фиорина), коју је књаз Никола тражио као накнаду да се одрекне свих претензија на пограничне области Дробњака, Језера и Шаранаца. Састанак између књаза Николе и турских представника одржан је у првој половини августа 1868. године (в. Б. Павићевић, *Црногорско-шурски преговори 1868. године*, *Историски часопис*, XIV-XV, 1963, 396).

³⁴ Не договорај.

³⁵ Мисли се на турске изасланике који су били на преговорима на Цетињу (Ахмет-бег и Костан-ефендија).

³⁶ Писмо је настало или крајем 1869. или почетком 1870. године, у вријеме зимских мјесеци када се књаз Никола налазио на Ријечи Црнојевића. На основу садржаја писма може се закључити да потиче из времена када се заоштрава црногорско-турски сукоб око Вељег и Малог Брда, а то је друга половина 1869. године. Тако је најприје велики везир, јула 1869. године, оштро упозорио књаза Николу да Црна Гора нема никакво право на Веље и Мало Брдо, и да она, упркос уговорној обавези, не показује намјеру да то стање прихвати и поштује (Велики Везир - књазу Николи, 28. 07. 1869, БИИЦГ, фасцикла 50). У одговору великом везиру, књаз Никола је, наравно, устврдио да Црна Гора ипак има право на ове области, наглашавајући да он од тог права неће одустати (Књаз Никола - Великом везиру, 10/22. 08. 1869, исто). Но, крајем године, турска је влада поновила свој одлучни став да ни по коју цијену неће признати право Црне Горе на Веље и Мало Брдо, већ да ће на сваки начин то своје право одбранити (А. С. Јонин - књазу Николи, 30. 01. 1870, ДАЦГ, фонд МИД). Садржај овога писма јасно указује да је оно настало управо у времену овог црногорско-турског дипломатског спора око Вељег и Малог Брда, крајем 1869. или првих мјесеци 1870. године. Писмо, иначе, није могло настати послје тог времена, јер је босански гувернер Дервиш-паша, који се спомиње у

Петре

Ономадне сам примио писмо од Великог Везира на одговор од онога мога што сам му јесенас писао ради Вељега Брда. Као и писмо од Дервиш Паше.³⁷ Прво нам нијека свако право на ова брда, друго је пуно безобразлука и пријетњах. По извјештајима руског Министра из Беча турска³⁸ је наредна да нам рат објави само ако се за ово живи чујемо.

При том додаје да Русија увиђа нашу праву али да нам помоћи неможе у ничему већ да нас моли да попуштимо у интересу и штеђењу крви будући је турска што се каже из петнијех жила кренула на нас.

Ти знаш Петре колико ми је жао попуштити и неправду ову претрпјети, али што ћеш да се учини, ми нијесмо наредни ни оружјем ни што је најжалосније *духом*.³⁹

Ја се надах да ћу овде бар један мјесец данах у средину моје породице мирно преживити, па ево немогу већ морам сјутра што но се каже на врат на нос по овом времену дома се враћати да радим што, а фамилија ће ми овде заостати и љепше вријеме очекивати.

Овде сам злорад дао наредбу да се војска учи знаковима трубе, и свуђ у Брда а Катунску нахију и Дробњаке нијесам тицао због овога снијега.

Да није толики снијег мислио сам ти писати да и ти сјутра или ондам⁴⁰ дођеш на Цетиње да се укупно са Сенатом с'договоримо што да се сад чини. Али знам ти ћеш пристати ако свађу ријешисмо, а аколи што друго мало ћеш бар у себе прови⁴¹ па ћеш и прекинути.

Е! Петре да ми стаса прах који сам залуду љетос купио неби данас овако било Бог убио онога који мије крив зато.

Какве су гођ околности ја сам весео, бар тако изгледам и да оће свак помислити као ја ласно бисмо одговорили Турској и Европи да се зачуде.

Буди здраво
К. Николај

Архив САНУ, Наредбе..., бр. 7116/38.

писму, већ од средине 1870. године смијењен са тог положаја, а умјесто њега за новог гувернера именован је Акиф-паша.

Напомена коју је на крају овог писма дао Р. Пророковић, гласи: "Ово је писмо писано на Црнојевића Ријечи преко зиме 1870. године, јер тада је био спор око Вељега и Малог Брда."

³⁷ Гувернер Босне.

³⁸ У оригиналу написано малим словом.

³⁹ Подвучено у оригиналу.

⁴⁰ Вјероватно се мисли истог дана.

⁴¹ Нејасан је смисао ове ријечи. Могуће да је Књаз хтио рећи "проврити".

12.

*Књаз Никола - Александру Семјоновичу Јонину,
руском конзулу у Дубровнику*

Цетиње, 24. 03. 1875.

Ваше Високородије

Разумио сам да ће вапор, који ми је Његово Величанство, цар⁴², изволио даривати, приспјети ово дана у Дубровник.⁴³ Због тога шиљем Господина Војводу Маша Врбица⁴⁴, да га прими и учини, што је нужно за пренос. Примите увјерење мога особитог поштовања.

Цетиње, 24. Марта 1875.

Кнез црногорски
Николај

АБО ДМЦ, ПС, 1875, (нема броја).

⁴² Руски цар Александар II (1855-1881).

⁴³ Ради се о јахти "Славјанин".

⁴⁴ У оригиналу је написано "Врбица", а требало би: "Врбицу".

Предраг ВУКИЋ*

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ДОБРСКОГ СЕЛА КОД ЦЕТИЊА

Љеџопис основне школе у Добрском селу из 1899.

Добрско село у Ријечкој нахији, удаљено свега 4 км од Цетиња, помиње се још у повељи Ивана Црнојевића Цетињском манастиру од 4. јануара 1485. године под својим старим називом Горње Добро. Док је Горње Добро захватало подручје Добрског села, Доње Добро је захватало област Горњег Цеклина. По турским дефтерима из 1521. године у Горњем Добру је било 36, а у Доњем 20 домова, док су према дефтерима из 1523. у Горњем Добру била 33, а у Доњем свега 12 домова.¹ Према попису домова у старој Црној Гори из 1592/93. године у Добру (Горњем и Доњем) је било укупно 45 домова.² Према статистици которског путописца Маријана Болице, Добрско село је 1614. имало 47 домова и 120 војника.³ Као старјешину села Болица именује Радослава Радоњина. У путопису "Успомене из Црне Горе" француског путописца Адријана Дипреа наводи се да је 1811. године Добрско село бројало 45 домова и 100 војника.⁴ Према статистичким подацима Вијале Де Сомијера, Добрско село је 1812. бројало свега 45 домова и 80 војника.⁵ Евидентно је да се подаци о броју домова код Болице, Дипреа и Сомијера прилично поклапају, али не и о броју војника. Иако су ови статистички подаци драгоцени, сматра се да они ипак не одражавају у потпуности стварно бројно стање села и

* Аутор је архивист у Државном архиву Црне Горе, Цетиње.

¹ Павле Радусиновић, *Насеља Сјане Црне Горе / Посебни дио*, Београд 1985, стр. 118.

² Томица Никчевић и Бранко Павићевић, *Црногорске исјаве XVI-XIX вијека*, Цетиње 1964, стр. 4.

³ Андрија Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, Београд 1910, стр. 398; Павле Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том I, Београд 1993, стр. 570.

⁴ Тихомир Р. Ђорђевић, *Нешћо сјанџиџиџе Црне Горе из њочџика XIX вијека*, Записи, новембар 1927, стр. 294.

⁵ Вијала Де Сомијер, *Историјско и љолиџичко љуџовање у Црну Гору*, Цетиње 1994, стр. 47.

племена у старој Црној Гори и Брдима, па ни Добрског села. Према протоколу дација из 1864. године, у добрској капетанији, која је захватала искључиво подручје Добрског села, било је свега 160 пореских обвезника, док се у наредним годишњим пореским протоколима укупан број пореских обвезника у селу није битније мијењао. Према попису становништва који је у књажевској Црној Гори спроведен 1879, добрска капетанија је имала 179 домова и 800 становника.⁶ Судаћи према статистици Андрије Јовићевића, у Добрском селу су 1910. евидентирана свега 124 дома.⁷ По статистичким подацима из 1939. године, у Добрском селу је било 115 домова, 390 становника и 126 пореских обвезника. Услед исељавања становништва након 1945. број сталних становника села је значајно смањен, као уосталом и у свим патријархалним сеоским друштвеним срединама у Црној Гори.

На географском подручју Добрског села налазе се двије значајне културно-историјске знаменитости старе Црне Горе, и то: манастир Ђелија добрска и саборна црква Св. Петке. Манастир је још од оснивања посвећен Успенију Пресвете Богородице, с тим што је од 1993. одлуком Цетињске митрополије посвећен Св. Ваведењу. По старом црквеном предању и према биљешкама Миховила Павлиновића и Франца Миклошића, овај манастир је око 1451-52. године подигао кнез Стефан Црнојевић, отац Ивана Црнојевића. Повељом из 1485. Иван Црнојевић му је даровао своја добра - земљу и винограде. Границе манастирског земљишног посједа у Добрском селу јасно су дефинисане у Цетињском летопису, и то овако:

"Нека је знано која би земља Пиперовића и што даде господин Иван Цркви: земља Јаблан са узглављем и земља Спасов Крст; земља под виноградом и земља подбрђска и до под Милановића кућом; земља Увлачка на врх Царина и што је било винограда Пиперовића и горе и дубраве, затим цио дио што је било Пиперовића у Мекавцу. То све господин Иван даде цркви."⁸

Свој земљишни посјед манастир је увећавао откупом земљишта у приватном власништву и реализацијом завјештајних исправа којима су поједини приложници уступали своју земљишну својину манастиру. Тако је завјештањем од 2. јануара 1490. године, које је нотирано у Цетињском летопису, Остоја Радосалић приложио своје земљишне посједе у Горњем Добру Цетињској митрополији.⁹

Уочи аграрне реформе 1946. године цјелокупан земљишни посјед Ђелије добрске износио је укупно 116 рала. Одлуком среске аграрне комисије на Цетињу од 12. априла 1946. овом је манастиру експроприсано 60 рала обрадивог и необрадивог земљишта.¹⁰

⁶ Државни архив Црне Горе - Цетиње, Министарство унутрашњих дјела, Статистички одјел, књ. VII-2/1879.

⁷ А. Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, стр. 502.

⁸ Црногорски анали или Цетињски летопис, Цетиње 1996, стр. 107; Крусовуљ Књаза и Господара Црногорскога Ивана Црнојевића, Цетиње 1885, стр. 23.

⁹ Црногорски анали или Цетињски летопис, стр. 108.

¹⁰ ДАЦГ - Цетиње, Земаљски аграрни суд, фасц. 7, Срез Цетиње, Ђелија Добрска.

Манастирска црква је изузетно скромних размјера. Њена дужина износи 7,40 м, ширина 4,60 м, висина зидова 3,40 м, а ширина полукруга олтара 3,60 м. Настојањем митрополита Митрофана манастирска црква је добила нови иконостас 1898. Будући да је овај иконостас временом девастиран, монахиња Еликонида Јевтић из околине Ваљева, настојатељ манастира Св. Покрова у Горњим Брчелима, и уз то позната као врстан иконописац, израдила је 1994. године нове иконе за иконостас, с тим што дрвени оквир иконостаса није промијењен.

Сматра се да се владика Данило учио писмености у Ћелији добрској спремајући се за монашки чин, као и да је Његош у овом манастиру добио почетна знања. Према Цетињском летопису, владика Данило је поред овог манастира подигао црквено гумно и уљаник који је знатно касније измјештен у Цетињски манастир. И доиста, у Цетињском летопису се поред осталог каже: "Године од Христа 1724. сагради владика Данило на Цетиње цркву, храм Благовјешченија Пресвете Богородице. Затим саградише кућу на Мајсторе, кућу на Стањевиће, а на Добро гумно и уљаник."¹¹

Овај манастир је дуже времена служио као зимска резиденција цетињским митрополитима, међу њима и владици Петру I Светом. Стицајем одређених околности, крајем 17. вијека Ћелија добрска постаје привремено духовно средиште Црногорске митрополије. Одлуком општег црногорског збора од 4. маја 1694. године игуман Цетињског манастира Саватије Калуђеричић-Очинић, родом из села Очинића код Цетиња, изабран је за новог цетињског митрополита. У чин митрополита хиротонисали су га 27. новембра 1694. у манастиру Савини у Боки Которској београдски митрополит хаџи Симеон Љубибратић, захумски митрополит Саватије Руђић и херцеговачки митрополит Герасим Поповић. Будући да је Цетињски манастир био порушен 1692. године у казненом војном походу Сулејман-паше Бушатлије, владика Саватије се смјестио у Ћелији добрској као привременој резиденцији Митрополије на чијем је трону остао свега три године. Упокојио се у Ћелији добрској 1697. Сахрањен је у истом манастиру на улазу у манастирску цркву Св. Успења. Послије темељне обнове Цетињског манастира од 1701-04. године владика Данило је сталну резиденцију Црногорске митрополије поново установио на Цетињу.

Манастир је још од свога постања па непрестано до 1842. године имао своје монашко братство које се генерацијама одржавало и обнављало. Будући да манастирска архива није сачувана, о монасима и искушеницима Ћелије добрске знамо врло мало. По народном предању, поред манастирске цркве сахрањено је неколико монаха и манастирских слугу, и то: јеромонах Вукац Шпадијер, поп Петар Јанковић, Симеон Ђурановић и Стефан Поповић.¹² Јеромонах Вукац Никчев Шпадијер, родом из Доњег Краја у Цетињу, био је сабрат Цетињског манастира, а

¹¹ Душан Вуксан, *Један необјављени цетињски летопис*, Записи, септембар 1929, стр. 172; Црногорски анали... стр. 143.

¹² Мираш Вукић, *Манастир Ћелија у Добрском селу*, Просвјета, август 1901, стр. 389.

потом га је владика Петар I Свети поставио за настојатеља манастира Ћелије добрске, у коме је овај калуђер остао до краја свога живота. Поп Петар Јанковић, родом из села Јанковића у Цеклину, савременик владике Петра I Светог, такође је био настојатељ Ћелије добрске. Према купопродајном уговору од 20. марта 1782. године који је нотиран у Цетињском летопису, Перо Вукић је продао свој земљишни посјед на Поповом лазу у Добрском селу попу Петру Јанковићу за петнаест гроша пред свједоцима.¹³ Као члан мировних судова учествовао је у више наврата у регулисању појединих дугогодишњих међуплеменских спорова. У судској исправи од 2. јуна 1798. помиње се и поп Петар Јанковић као члан изабраног суда од 24 судије који је на челу са владиком Петром I регулисао међуплеменске спорове између Сотонића и Глуходољана у Црмничкој нахији.¹⁴ Помиње се и у судској исправи од 30. августа 1831. године као члан земаљског суда од 60 народних првака који је регулисао кривичне и грађанске спорове између Доњокрајаца и Конакција, с једне, и Бајица, с друге стране.¹⁵

И калуђер Симеон Ђурановић, савременик владике Саве и Василија, помиње се у летопису Цетињског манастира. Завјештајним актом од 8. фебруара 1752. године, који је такође нотиран у Цетињском летопису, Јово Радовановић је са својим синовцима Ђиканом и Жутком приложио Цетињском манастиру земљишни посјед на Груды у Цетињском пољу. Ово завјештање је написао калуђер Симеон Ђурановић, родом из Добрског села. На свршетку овог завјештајног акта се каже: "Писах ја, калуђер Симеон Добрљанин по ријечи више реченијех Радовановића, 8. фебруара 1752. године у манастиру на Цетињу".¹⁶

Стефан Поповић, родом из Добрског села, монах манастира Ћелије добрске и савременик владике Петра I Светог, помиње се у посланици Петра I Љуботињанима и Зачиранима од 1. октобра 1827. У посланици се поред осталог каже:

"Ево ви шаљем књигу, која ми јучер дође од Стефана Поповића, да видите што ми пише поради вашег и цеклинског мира и да ми чисто кажете, је ли то из ваше ријечи писа, или од своје воље, јер ја Стефану не вјерујем, који не хоће у манастир стојати, ни мене слушати, но како се вазда научио из Ћелије с Добрског села скитати по вилајету, тако се и сад супроћ моје воље скита куд му је драго, пак и јошт вара људе и говори, да га ја шаљем."¹⁷

По свему судећи, Поповић је сугерисао владици да образује мировни суд који би регулисао спорна питања између Цеклињана и Љуботињана. Стога се Петар I посланицом обратио Љуботињанима и Зачиранима молећи их да му јаве да ли желе образовање мировног суда и "како се и на који начин и за која зла" желе мирити са Цеклињанима.

¹³ Црногорски анали или Цетињски летопис, стр. 190.

¹⁴ Црногорске исправе XVI-XIX вијека, стр. 73.

¹⁵ Исто, стр. 162-163.

¹⁶ Црногорски анали... стр. 170.

¹⁷ Ј. Миловић, *Петар I Петровић Њеџош / Писма и други документи*, Књига 2, Титоград 1988, стр. 215-216.

Иначе, међуплеменски сукоби између Цеклињана и Љуботињана трајали су непрестано пуних седам година и окончани су тек 1830.

У етнографској студији "Ријечка нахија у Црној Гори" Андрија Јовићевић помиње испосника Вићентија који се подвизавао у једној пећини код села Додоша у Ријечкој нахији, о коме на основу народног предања каже:

"При Развршју више Додоша налази се Вићентина Ђелија. Ту је некакав испосник, именом Вићентије, провео живот у испосничком животу у једној неприступној пећини. Имао је добар уљаник. Умро је у Добрској Ђелији, гдје је и сахрањен, а пчеле су пренијели на Цетиње у манастир, гдје је у манастиру до скоро био велик уљаник".¹⁸

На Његошеву иницијативу, у Добрској ћелији је 1842. године отворена прва сеоска државна основна школа у Црној Гори. Пуних 150 година овај манастир није имао својих монаха, иако је формално третиран као метох Цетињског манастира. Манастирски конаци су временом оронули и о њима се није водило довољно рачуна. Благодарећи настојању државних власти и Цетињске митрополије, Добрска ћелија је темељно реконструисана, а потом је митрополит Амфилохије извршио освећење манастира на Ваведење 4. децембра 1993. Добрска ћелија је добила статус женског манастира са три монахиње које су образовале монашко сестринство, и то: Олимпијада Вуковић, Христина Нинчић и Ангелина Лазаревић која је касније премјештена у манастир Св. Покрова у Горњим Брчелима, док су двије монахиње остале у Ђелији добрској. Тако је настојањем митрополита Амфилохија поново обновљена монашка заједница у овом древном манастиру.

На блиској удаљености од Ђелије добрске налази се саборна црква добрска посвећена Св. Великомученици Параскеви (Трнова Петка). Празник Трнове Петке, у старој Црној Гори ознат као *Љейњи Пейковдан*, послужбица је свих братстава из Добрског села. Према народном предању, храм Св. Петке је крајем XV вијека подигао Валац Ратков Горевук, родоначелник добрских братстава Сјеклоћа и Јаблана, свештеник родом из Клобука код Требиња, који је након пада Херцеговине под турску власт 1482. године избјегао у слободну Црну Гору под влашћу кнеза и господара Ивана Црнојевића, који га је примио за свога властелина и повељом му даровао земљишни посјед у Горњем Добру (Добрском селу). У овом храму Валац је и сахрањен. Саборна црква је темељно обновљена и проширена 1872. Судаћи према племенској традицији, реконструкцију и проширење храма извели су "Новљани", вјешти клесари и зидари са подручја Херцег-Новог. Црква је релативно просјечних размјера. Њена дужина износи 13,80 м, ширина 6,50 м, висина зидова 4,50 м, а ширина полукруга олтара 8,20 м.

Сачувани историјски извори указују да се у овом храму својевремено налазио већи број црквених реликвија, којих сада углавном више нема. Митрополит Петар I Свети приложио је саборној цркви Св. Петке у Добрском селу 1. маја 1800. године Кијево - Печерски Осмогласник

¹⁸ А. Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, стр. 556.

штампан 1739. Дворски протођакон Филип Радичевић објавио је 1897. у цетињској "Просвјети" (свеска XII, стр. 744-745) посветни запис који је Петар I као приложник исписао у овом Осмогласнику, а који гласи:

"Сију књигу Осмогласник приложих аз смирили Митрополит Черногоорскиј и Скендерискиј, Петр Петрович Његош у Доброцко племја Ријечкој Нахиј, у соборну их церков свјатија Петки, за спомен мојих Свјатопочивших стричевах бивших Митрополитов Данила, Сави и Василија, и да је нитко от тога свјатаго храма отимити не може ни јавно ни тајно. Ако би тако који человек преко овога преступио таквиј да будет проклет, и за више утвржденије подписах својеручно. На Стањевиће Маја 1. 1800. года.

Петр Петрович Његош
Митрополит Черногоорскиј"

Послије 1941. године овај Осмогласник је нестао из храма. Није познато да ли га је неко присвојио, или је честом употребом постао неупотребљив за богослужење.

Ивана Шакова Пејановић из Добрског села поклонила је храму Св. Петке почетком 1898. године велики стаклени полијелеј у вриједности 235 фиорина.¹⁹ Полијелеј је остао сачуван и налази се испред иконостаса у унутрашњости храма, на истом мјесту на коме је својевремено постављен. Дворски протођакон Филип Радичевић приложио је цркви Св. Петке²⁰ једну икону Христа Спаситеља крајем 1890. Бригадир црногорске војске Нико Пејановић поклатио је храму својих предака икону Св. Николаја Чудотворца, крсне славе Пејановића из Добрског села. Исту икону Пејановић је добио на поклон приликом једне дипломатске посјете Риму.²¹ Ових икона данас више нема у храму Св. Петке. Њихова судбина није нам позната.

У олтару храма остала је сачувана икона Св. Великомученице Петке из 1903. Посветни натпис дародаваца утиснут на овој икони гласи: "Периша и Марко Матов Сјеклоће приложише за своје здравље храму Св. Петке 1903. 3/9." Икона је прилично девастирана, јер о њеном очувању нико не води рачуна.

Као краљ и господар Црне горе, Никола I је често обилазио Добрско село. Приликом свога путовања из Цетиња на Ријеку Црнојевића он је 26. фебруара 1907. године приложио саборном храму Св. Петке у Добрском селу 40 круна.²²

На западној страни зида који окружује саборни храм налази се засебан звоник са натписом на њему: "Овај звоник подиже општина добрска год. 1914." На звонику је постављено велико звоно масивних размјера које је Лабуд Савов Сјеклоћа поклатио храму Св. Петке 1910.

Милитантна атеизација која је наступила након 1945. године те-

¹⁹ Просвјета, јануар 1898, стр. 64.

²⁰ Просвјета, 15. децембар 1890, стр. 300.

²¹ Вељко Сјеклоћа, *Прва сеоска основна школа у Црној Гори*, Цетиње 1993, стр. 42.

²² Глас Црногорца, број 11, 3. марта 1907.

мељно је промијенила однос народа у Црној гори према православљу као према патријархалном духовном наслеђу наших предака, па тако и у Добрском селу. О томе садржајно говори сјећање ставрофорног протојереја Комнена Радусиновића из Цетиња који каже:

"Било је то крајем 50-тих година. Архијерејски намјесник прота Симо Мартиновић одредио ми је да на Васкрс отслужим литургију у храму Св. Петке у Добрском селу. На Васкрс ујутро дошао сам у Добрско село и звонећи на великом звону испред храма огласио почетак литургије. Нико се није одазвао. Дошла је само једна старица која ми се обратила говорећи: 'Попе, има већ 15 година откако се нијесам причестила па бих жељела да се сада причестим'. На претстојећем богослужењу исповиједио сам и причестио ову часну старицу која је једина од свих племеника присуствовала васкршњој литургији. Потом сам отишао на Цетиње јер нам ни послје свршетка литургије нико из села није приступио и честитао празник".

Са становишта административног црквеног устројства, све до 1910. године постојала је добрска парохија као самоуправна црквена јединица која је обухватала искључиво подручје Добрског села. У јануару 1910. извршена је темељна реорганизација парохијског устројства у Црној Гори, па је тако и добрска парохија сједињена са парохијом цеклинском у новостворену цеклинско-добрску парохију, која формално-правно постоји и данас у административним границама из 1910.

О парохијским свештеницима и свештеномонасима са подручја Добрског села у раздобљу од краја 15. до средине 19. вијека врло мало се зна, јер архивска грађа Црногорске митрополије из тог периода није сачувана. Наиме, архива Црногорске митрополије сачувана је у континуитету тек од 1873. године па до данашњих дана. Уредно вођење досијеа свештеника и монаха увео је митрополит Гаврило Дожић након ступања на трон Цетињске митрополије 1920. године, док раније њихово вођење није било ни формално заведено.

Према племенском предању Сјеклоћа, само се из овог добрског братства у раздобљу од митрополита Вавиле, савременика Ивана Црнојевића, до Митрофана Бана у континуитету изређало десет свештеника,²³ и то: родоначелник Сјеклоћа и Јаблана Валац Ратков, Маркиша Јовов, Иван Маркишин, Новица Иванов, Лука Новичин, Врањинаш Сјеклоћа који је под вођством Кења Станкова Јанковића учествовао у заузимању Жабљака 1835 (име му је остало непознато), Иван Голубов, Перо Живанов, Илија Перов и Петар Сјеклоћа који се упокојио 1802. Поп Илија Перов Сјеклоћа заједно са осталим Добрљанима учествовао је у бици на Крцу 1877. Услјед недостатка архивских извора, животопис ових добрских свештеника није могуће реконструисати.

Према купопродајном уговору од 11. марта 1742. године Вуксан Марков Шпадијер из Доњег краја у Цетињском пољу продао је свој земљишни посјед Цетињском манастиру. Садржај овог уговора је написао

²³ Душан Л. Сјеклоћа, Блажо И. Сјеклоћа, Вељко Л. Сјеклоћа, *Преци и појтоци (Родослов Сјеклоћа)*, Цетиње 1995, стр. 33.

Ћакон Цетињског манастира Максим Добрљанин "по ријечи истога Вуксана и његовијех синова"²⁴. У мају 1742. цетињски митрополит Сава замонашио је Пеја Никчева из Добрског села и као монаха Петра поставио га за сабрата Цетињског манастира. Тестаментом од 30. маја 1742. године монах Петар Никчев је свој цјелокупни земљишни посјед приложио Цетињском манастиру.²⁵ У архивским изворима као ни у племенској народној традицији нема одређенијих података о овим свештеним личностима.

У раздобљу од 1840. до 1910. године на челу добрске парохије измијенило се десет свештеника, и то: Иван Голубов Сјеклоћа, Перо Сјеклоћа, Илија Перов Сјеклоћа, Филип Поповић, Шако Пејановић, Мило Савов Крушка, Перо Јовов Пејановић, Станко Ников Вукмировић (1882-1892), Павле Рајковић (1892-1899) и Миrash Вукић (1899-1910). Након формирања цеклинско-добрске парохије, у раздобљу од 1910. до данас, на њеном челу измијенило се девет парохијских свештеника, и то: Илија Шутов Ђурашковић (1910-1915), протојереј Станко Вукмировић (1915-1932), Лазар Машов Стругар (1932-1939), Ђорђеје Крцуновић (1939-1942), Михаило Борозан (1942-1947), Михаило Газивода (1947-1959), Душан Костић (1959-1961), протојереј Петар Вујовић (1961-1991) и протојереј Радомир Никчевић (1991-).

Поп Перо Пејановић био је изузетно цијењен и уважаван од својих племеника у Добрском селу. Почетком 1882. године спроведена је реформа црквеног устројства у Црногорској митрополији. Знатан број старијих свештеника је пензионисан, међу њима и поп Перо Пејановић, парох добрске парохије. За новог пароха у Добрском селу постављен је млади свештеник Станко Вукмировић из Горњег Цеклина указом митрополита Илариона Рогановића од 1. јануара 1882. Стога се црквени одбор добрске парохије обратио књазу Николи молбом од 19. марта 1882. године, апелујући да књаз ургира код митрополита да поп Перо Пејановић и даље остане активни парохијски свештеник у Добрском селу. Молба гласи:

"Молимо најпокорније В. В. да ни дозволите из милости само да нам поп Перо Пејановић и даље остане свештеник; јер доброта и душевност његова, у 40 година владајући црквеним обредима у наше село стекла је код нас највеће поштовање."²⁶

Судећи према протоколу молбеница које припадају Дворском архиву Народног музеја на Цетињу, одговор књаза Николе није био повољан. Он гласи:

"Ја то вјерујем - али ако је духовна власт другчије одредила ја им не могу ништа."²⁷

На племенском народном сабору, који је 29. октобра 1889. године

²⁴ Записи, књ. XVIII, св. 5, новембар 1937, стр. 285-286.

²⁵ Исто, стр. 286-287.

²⁶ Архивско одјељење Народног музеја Црне Горе - Цетиње, Протокол молбеница, књ. 3, 1881-1882, број 3183.

²⁷ Исто, број 3183.

одржан у част књаза Николе који је посјетио Добрско село, књаз је попа Пера Пејановића одликовао Орденом књаза Данила IV степена.²⁸

Поп Мираш Вукић (крштено име Димитрије) несумњиво се може сврстати међу значајније личности новије историје добрског племена, али и Црногорске митрополије. Рођен је 5. новембра 1869. у Добрском селу, у дому Луке Николина Вукића и Маше рођ. Сјеклоћа. Завршио је основну школу у Добрском селу и три разреда гимназије на Цетињу 1884. Потом се посветио учитељском позиву, у коме је остао пуних 16 година. За привременог учитеља постављен је 16. септембра 1884. године, а за сталног учитеља већ 10. септембра 1885. Према сачуваним историјским изворима, био је учитељ у Шавнику (1884-1886), Љуботињу (1886-1891), Крњицама (1891-1892), Бару (1892-1895), Улцињу (1895-1897), Зупцима код Бара (1897-1898) и у Добрском селу (1898-1901). У љетопису Основне школе у Шавнику, који је крајем 1897. објавио у цетињској "Просвјети", учитељ Косто Лучић афирмативно се осврнуо на двогодишњу учитељску службу Мираша Вукића у Шавнику, о коме поред осталог каже:

"Учитељ овај оставио је лијепијех успомена међу овдашњим становницима. Особито је био тачан и ревностан у извршавању своје дужности, а њему имам и ја захвалити, што ме је, он први, научио читати латиницом, што у нашој школи тада то бијаше као неко мало чудо".²⁹

Митрополит Митрофан Бан рукоположио га је за ђакона 21. децембра 1898. Потом га је рукоположио у чин свештеника 6. јануара 1899. у Цетињском манастиру³⁰ и поставио за пароха добрске парохије на чијем је челу остао до формирања цеклинско-добрске парохије 1. јануара 1910. У допису од 23. јануара 1899. године митрополит Митрофан је обавијестио племенског капетана добрске капетаније Марка Пејановића да је поставио Мираша Вукића за парохијског свештеника у Добрском селу "зато да би се у Добрској цркви успоставиле редовне службе Неђељом и Празником и да би народ Добрски у својој средини имао свештеника". Стога митрополит у истом допису поред осталог каже:

"Ја се надам да ће народ Добрски у свему бити задовољан од свог новог свештеника.

Ја истодобно гајим наду да ћете ви Г. Капетане, други главари и народ Добрски у свему бити на руку реченоме свештенику Мирашу у колико би се то односило на корист свете Цркве и доброг поретка који треба да влада између народа и свештеника".³¹

И заиста је Мираш испунио наде и очекивања, како митрополита тако и својих племеника, и афирмисао се као узоран и у свему примјеран свештеник. Поред парохијске службе у добрској парохији, истовремено му је била повјерена и учитељска служба у Основној школи у Добрском

²⁸ Глас Црногорца, број 45, 5. XI 1889, стр. 3.

²⁹ Косто Лучић, *Љетопис школе дробњачке од њена постанка до 1892. године*, Просвјета, децембар 1897, стр. 748.

³⁰ Архив Цетињске Митрополије - Цетиње, Кондуит епархије црногорско-приморске, стр. 53.

³¹ ДАЦГ - Цетиње, Капетанија добрска, 1878-1903, фасц. 1, број 133, 23. I 1899.

селу, у раздобљу од 1. септембра 1898. до 1. јануара 1901.

За секретара Цетињске митрополије митрополит Митрофан га је наименовао одлуком од 1. јануара 1902. Указом књаза Николе од 1. јануара 1904. постављен је за редовног члана Цетињске консисторије. У овом звању остао је пуних 16 година. Пензионисан је рјешењем од 16. августа 1920.

Митрополит Митрофан га је одликовао црвеним појасом 1904. Указима краља Николе одликован је Орденом књаза Данила IV степена 1905. и Орденом књаза Данила III степена 1912. Краљевим указом од 14. марта 1924. одликован је Орденом Св. Саве IV степена.³²

Своје војничке квалитете исказао је на Бардањолту 1912-13. и на Ловћену 1915. Налазимо га и у Штабу II бригаде Дечанског одреда Црногорске дивизије средином 1913. на Брегалници као војног свештеника.³³

У колективном народном предању сачувана је успомена на смјело иступање попа Мираша Вукића пред краљем Александром приликом свечане прославе обнове Његошеве капеле на Ловћену 1925. Поносан и одважан, какав је по природи био, није хтио ласкати ни краљу, без обзира на могуће посљедице. На ријечи краља Александра: "Никад до данас, као данас, Ловћен није обасјало сунце!", поп Мираш је узвратио ријечима: "Никад до данас, као данас, Ловћен није обавила тама!" Без намјере да потцијени свечани чин освећења обновљене капеле, он је на овај начин ставио до знања краљу Александру и другим званицама да је Ловћен као симбол Црне Горе и њене слободе имао много свјетлијих тренутака.³⁴

У разговору са митрополитом Данилом Дајковићем августа 1987. у Цетињској митрополији сазнао сам да се митрополит још као ученик Богословско-учитељске школе на Цетињу у доба краља Николе упознао са Мирашем Вукићем, који му је као члан Цетињске консисторије поклатио богослужбени приручник чијега се назива митрополит Данило није сјећао. Стицајем околности, десет година касније, у библиотеци Цетињске митрополије пронашли смо богослужбени приручник "Пасхалија" која је штампана у Москви 1891. Пун наслов овог приручника гласи "Посљедовање у Свету и Велику Недјељу Пасхе и у сву Свијетлу Седмицу". Својеручна напомена исписана на овом приручнику гласи:

"Својина Тома П. Дајковића
добрио на поклон од свештеника
Мираша Вукића чл. консисторије.
Т. П. Дајковић
свештеник."

Свештеник Томо П. Дајковић будући је црногорско-приморски митрополит Данило (1985-1993).

Поп Мираш Вукић упокојио се у Добрском селу 1. јуна 1930. у 60-

³² Кондуит... стр. 53.

³³ Вељко Сјеклоћа, *Прва сеоска основна школа у Црној Гори*, Цетиње 1993, стр. 26.

³⁴ В. Сјеклоћа, *Добрљани у борби за слободу*, Цетиње 1991, стр. 123.

ој години живота. Сахрањен је у племенском гробљу саборног храма Св. Петке у Добрском селу. Његовом смрћу Добрско село је остало без посљедњег свештеника, јер се послје њега ниједан Добрљанин није посветио свештеничком позиву.

Већ као учитељ, а потом и као свештеник, Мираш Вукић је објавио већи број чланака из области педагогије и локалне историје у "Гласу Црногорца", "Просвјети" и "Лучи", листовима и часописима који су крајем 19. вијека излазили на Цетињу. Љетопис манастира Ћелије добрске објавио је августа 1901. у цетињској "Просвјети". Овај љетопис, иако релативно скромних размјера, остао је све до сада најбољи приказ историјата Добрске Ћелије, будући да овај манастир ни до данас није добио монографију о својој прошлости.

У Државном архиву Црне Горе на Цетињу, у архивском фонду Главног школског надзорништва (фасц. 37, број 1420), сачуван је љетопис Основне школе у Добрском селу који је Мираш Вукић приредио и доставио 1. маја 1899. Главног школског надзорништву на Цетињу. Љетопис је до сада остао необјављен и самим тим непознат историјској науци. Будући да се он састоји из мноштва корисних и мало познатих чињеница из историје Основне школе у Добрском селу у 19. вијеку, одлучили смо се да га приредимо за објављивање. Поред својих предности, љетопис има и одређених недостатака на које је неопходно указати. Наиме, Мираш Вукић није могао да утврди тачну годину формирања Основне школе у Добрском селу. Према овом љетопису, Основна школа на Цетињу отворена је 1832. године, док је Основна школа у Добрском селу отворена већ 1833. Међутим, према љетопису манастира Ћелије добрске³⁵ који је Мираш Вукић приредио и објавио у цетињској "Просвјети" 1901. године, цетињска основна школа је формирана 1833. а добрска Основна школа 1834. По нашем увјерењу, девастација архивске грађе основне школе у Добрском селу из првих година њеног постојања вјероватно је онемогућила аутора ових садржајних и изузетно вриједних љетописа да утврди тачну годину њеног формирања. Судећи према сачуваним историјским изворима, Основна школа на Цетињу, као прва основна школа у Црној Гори, отворена је 1834, док је Основна школа у Добрском селу, као прва сеоска државна основна школа у Црној Гори, отворена тек 1842.

Садржај љетописа је приређен за објављивање уз пуно уважавање аутентичног народног дијалекта којим је написан, уз мање измјене у интерпункцији садржаја у складу са књижевним нормама савременог правописа. Увјерени смо да ће цјелокупан садржај овог љетописа користити историјској науци и проширити њена сазнања из локалне историје старе Црне Горе.

³⁵ М. Вукић, *Манастир Ћелија у Добрском селу*, Просвјета 1901, стр. 390.

Основна Школа Добрска
1. маја - 1899. год.

ЉЕТОПИС

Школе Добрске - од њеног постанка
од 1832. године до јуна 1899. године

I

Манастир с црквом

Манастир у добрском племену зове се "Ђелија Добрска", налази се у подножју брда Вртијељке и Добрштака, а на врх поља Добрскога - при сјеверо-западној страни.

Манастир је саграђен 1452-3. год. - за владе Митрополита из разних племена црногорских. Манастир се састоји из сљедећих просторија: при дну се налазе избе са волтовима сведеним од камена; на предњем кат у средини се налази просторија, а из ње се улази у три одјељења: 1. кужину, 2. стару школу и 3. "стару кулу".

На трећем и најгорњем кат у налазе се два одјељења од којих један служи за школску салу.

Манастир је опкољен са лијепим каменим зидом, а на западној страни налази се "уљаник" ђе су стајале манастирске пчеле - онда кад су у овом манастиру калуђери живјели и приходе с манастирских добара у производима скупљали. Данас пчела нема. Цио уљаник опкољен је такође лијепим зидом. У манастирској авлији налази се један бунар, а изван авлије налази се камено манастирско гувно и један бунар. У манастирској авлији постоји и црква манастирска сазидана од прилике кад и манастир. Црква је сазидана у виду лађе, врло је мала, а посвећена Успенију Св. Богоматере.

Иконостас је био у слабом стању, но ове 1898. године Њег. В. Г. Митрополит Митрофан дао је од манастирских прихода набавити врло лијепи иконостас.

II

Манастирска имовина

Овај манастир има своја непокретна добра и то: 36 рала добре ораће земље и неколико комада шуме, а сва ова имовина налази се у племену Добрском. У прошла времена док су у овом манастиру калуђери живјели, они су сами управљали манастирским добрима и скупљали производе, а све преко својих потрошака шиљали су цетињском манастиру. Од назад неколико година манастирска имовина даје се под годишњу аренду за готов новац, а тај новац сваке године предаје се Цетињској Митрополији.

Не зна се тачно одакле су ова добра припала манастиру али по народном предању манастирска добра су постала овако: поједини људи не имајући од срца порода при смрти прилагали су поједини комад земље

или горе манастиру, а по ђе који и цијело имање; а кад су године 1702. изђерати потурчењаци из Црне Горе, то и у овом племену налазиле су се 2-3 фамилије мухамеданске, те и њихова имовина припала је манастиру и постала манастирска својина.

Овај манастир јест филијал цетињског манастира.

III

Историјске знаменитости с овим манастиром скопчате

Од постанка овог манастира до назад неколико година у њему су живјели калуђери.

Овај манастир служио је као зимни дворца Господара Митрополије, а особито из славног дома Петровића Његошевог.

Митрополит Сава Очинић као Господар Црне Горе већином је живио у овом манастиру, ђе је умро и сахрањен.

У овом манастиру Господар Митрополит Данило, основатељ срећно-владајућа кућа Петровића учио се најприје књизи и из овог манастира пошао на главној скупштини на Цетињу и проглашен Господаром Црне Горе. Овден је Митрополит Данило добио први мегдан - мачем посјекао свог супарника - калуђера.

Овај манастир посјећивали су Блаженопочивши Књаз Данило и данас срећно владајући Господар Књаз Никола.

Овај манастир походили су блаженоупокојени Митрополит (Данило) Иларион и Његово Високопреосвештенство Госп. Митрополит Митрофан.

IV

Школа у манастиру

По свим српским земљама, српска дјеца или управо да кажем одрасли српски младићи учили су се књизи при манастирима, те тако и у овом манастиру вазда је било од његовог постанка по неколико младића који су се само припремали за монашески чин, те тако је то непрестано сљедовало; а учило се само оно што је потребно за свештени позив, а свјетске науке нијесу се ни училе.

Неумрли Петар II овден је 1833. год. основао прву основну школу посље цетињске која је основана год. 1832. - и у њој су се поред црквених предмета предавали и учили свјетски предмети; та је школа трајала неколико година, но не зна се тачно колико. Школа је посље тога престала радити усљед непрестаног ратовања са непријатељима.

За доба владике Рада ученици су у овом манастиру добијали и храну и стан а одијело су из дома доносили; те то је био као неки завод јер сви младићи из старе Црне Горе стално су се учили и живјели у овом манастиру и у цетињском, те према томе сматрали су се као државни питомци.

Школа је ова престала радити све док је Њег. В. Господар Књаз Никола дошавши на владу почео подизати по цијелој држави школе и

старати се о просвети - те тада је и овден отворена школа год. 1871, а учитељ је био Никола Буличић, родом из Пипера; овај учитељ радио је само једну годину, а друге т. 1872. год. на мјесто његово дошао је Лабуд Шпадијер, родом из Цетиња који је такође само једну год. овден учитељствовао, па на мјесто његово дошао Божо Средановић из Добр. села који је на овој школи учитељствовао три год. 1873, 74. и 75; но те 75. год. престале су све школе у држави радити усљед рата са Турцима.

Рад ових учитеља није ми познат, а тако ни колико је било ученика нити ко је био мјесни надзиратељ нити колико и како је купљен школски прирез; само се зна да је била школа, које године и више ништа.

Од год. 1875. ова је школа била затворена јер на молбу ове општине просветна власт није се обзирала.

Године 1890. овде се отвори приватна школа са три разреда (I, II и III). Уписатих ученика у сва три разреда било је 35. Учитељем је био свештеник мјесни Станко Вукмировић из Цеклина.

Учитеља су само плаћали ђачки родитељи, а потрошке око школе као и огријев издржали су само ђачки родитељи. На испиту је изашло 32 ученика. Ревизор је био тадањи учитељ улцињски Митар Ивeљић. Мјесни надзиратељ био је Перо Гашов Вукић.

Сљедеће 1891-2. шк. год. опет се отворила приватна школа; разреда су били исти. Уписатих ученика било је 28. На испиту је изашло у сва три раз. 25. Као и прошле год. огријев и све друго плаћали су само ђачки родитељи.

Учитељ и мјесни надзиратељ били су исти.

Испит је био 18. јуна а ревизор био је Мило Јовићевић, тадањи учитељ на Ријечком Граду.

Године 1892-3. школске опет је отворена школа, такођер приватна. Школа је била од три раз. I, II и III.

Уписатих ученика у почетку год. било је 29.

На испиту је у сва три раз. 26 ученика изашло.

Учитељ приватни био је Јово Пејановић из Добрског села. Испит је био 20. јуна; ревизор је био Митар Ђурић, учитељ тадањи с Ријечком Града.

Плату учитеља, огријев и друге потрошке издржали су само ђачки родитељи.

Од учила и шк. др. ствари није се ништа набављало, но се служило са оним заоставшим од 1875. г.

Примједба

Године 1892-3. школске царско-руски министар при нашем књажевском двору г. Аргиропуло помогао је ову школу 100 фиор. а. вр.

Пошто и даље нијесу били у стању плаћати учитеља сами родитељи ђачки, а просветна власт није на општинску молбу дала државну шко-

лу, то је ова школа престала радити све до год. 1898. а те год. 15. септ. на заузимање Њ. В. Г. Митрополита Митрофана отвори се државна од три раз. (I, II и III). Уписатих ученика било је у I раз. 35, у II раз. 6, а у III-ћем 8.

За сталног учитеља постављен буде Мираш Вукић, многогодишњи учитељ.

Осим ученика из Добрског села школу су посјећивали и ученици из Бокова.

За мјесног надзиратеља постављен буде Раде Ђурановић из Добр. села.

Ове године купљен је школски прирез 20%.

Набављена су сва потребна учила, све потребне школ. ствари. Школски огријев приносила је цијела опћина.

Школског прихода било је 184 и 47 нов.

Школског расхода било је ф. 207 и 35 нов.

Испит је био 1. јуна 1899. г.

На испиту је изашло у I раз. 34, у II раз. 5, у III-ћем разреду 8 ученика.

Мираш Вукић, учитељ

Мр Саво МАРКОВИЋ*

ПРВИ ИЗВЈЕШТАЈ АНДРИЈЕ ЗМАЈЕВИЋА
О БАРСКОЈ НАДБИСКУПИЈИ СВ. КОНГРЕГАЦИЈИ
ЗА ШИРЕЊЕ ВЈЕРЕ: ГОДИНА 1671.

Фрагмент са споменика ослободиоцима Бара
(Споменик је подигнут 1881. године)

Андрија Змајевић, рођен 1624, школовао се у Риму, гдје је промовисан за доктора теологије и филозофије. Након тога, неко вријеме је предавао у Конгрегацији за ширење вјере.¹ Године 1656. постао је пе-

* Аутор је правни историчар, Бар.

¹ Павло Буторац, *Змајевићи*, Загреб 1928, стр. 5.

рашки свештеник и опат самостана св. Ђорђа на острву. Мада је и раније по њеном налогу пратио прилике на свом подручју, 1660. добија у Риму нова задужења од Конгрегације - да испита могућност мисионарског дјеловања у крајевима под турском влашћу.² Године 1664. постаје апостолски викар будванске бискупије и повјереник св. Столице, а 23. фебруара 1671. барски надбискуп и примас Србије.³ Као надбискуп, столовао је у Паштровићима. У цркви св. Текле у Спичу одржао је 10. децембра 1674. дијецезански синод на народном језику, а и акти синода су написани истим, да би их будвански викар Бернард превео за *Illyricum Sacrum*.

Умро је 7. септембра 1694; сахрањен је у Перасту, у малој капели Госпе од Розарија, коју је подигао 1678. себи за маузолеј.⁴

Написао је више дјела:

Црквени љејојис (980 страна),

Свађа Лазаревић кћери, Бранковице и Милошевице (пјесма у дијалогу, 1190 стихова),

Перашки бој 1654. године, спјев,

Словинској Дубрави, пјесма,

Трију Шкури, шаљива пјесма,

Пјесма од ђакла.

Његови први радови су: *Збирка народних ђјесама и Прејиси дубровачких ђјесама* (1640-44). Писао је латиницом и ћирилицом.⁵ Он и Трипо Кокоља (1661-1713) цртали су минијатуре у Црквеном љетопису. "Перашка предаја хоће, да је сликар у слици Маријина Приказивања у Госпину светишту у лику великога свећеника представио свога мислиоца надбискупа Андрију. И право је тако".⁶

У свом плодном животу и стваралаштву исказивао се као ријетко хумана и толерантна личност, ослобођена сваке нетрпељивости, посебно ако се узме у обзир вријеме у коме је живио и изразито религиозно образовање које је стекао.⁷ "Urban Sergio овако о њему писа: Човјек велике крепости и обдарен великом непорочношћу, на кога се свети Збор за ширење вјере посвеме ослања".⁸

Италијански текст Змајевићевог *Извјештаја* који је овдје преведен публиковао је П. Базилије Панџић под називом "Први извјештај Андрије Змајевића о барској надбискупији", Радови Хрватског Повијесног института у Риму, св. III-IV, 1971., стр. 223-241. Текст је насловљен: "1671. Новембар 3. - Извјешће Барскога Надбискупа и Управитеља Будванске Бискупије Андрије Д.р Змајевића Св. Збору за Разпростирање

² Др Винко Форетић, *Змајевићи и Дубровник*, Споменица Матије Змајевића, Котор 1985, стр. 155-56.

³ *Предњеђошевско доба*, приредили: др Нико С. Мартиновић, Ристо Ковијанић, Славко Мијушковић, Чедо Вуковић, Титоград 1963, стр. 529-530 (Р.К.); Др Иван Марковић, *Дукљанско-барска Мејтројолија*, Загреб 1902, стр. 143-147, 208.

⁴ *Предњеђошевско доба*, стр. 530, Павео Буторац, ор. cit., стр. 8.

⁵ *Предњеђошевско доба*, стр. 530.

⁶ Павео Буторац, ор. cit., стр. 14.

⁷ Војислав Бољевић - Вулековић, *Андрија Змајевић и његов Црквени љејојис*, Споменица Матије Змајевића, Котор 1985, стр. 176.

⁸ Павео Буторац, ор. cit., стр. 6.

свете Вјере о пастирском походу обију бискупија." Документ потиче из Архива Конгрегације Пропаганда Фиде, SRCG (S/critture/R/iferite/C/ongregazioni/G/enerali) vol. 434, ff. 415-424. 1671.

ДУБОКО ПОШТОВАНА И НАЈЧАСНИЈА ГОСПОДО, ВИСКОЦИЈЕЊЕНИ УГЛЕДНИЦИ,

Како сам раније најпонижније обавијестио вашу св. Конгрегацију, одмах по стицању (прво)свештеничке одежде премјестио сам се у ову моју резиденцију, гдје сам у извршавању дужности пасторалне бриге желео лично упознати стање ових сиромашних цркава, отпочињући моју визитацију од барске Метрополије; дијецезе која, обухватајући будвански Викаријат, граничи једном страном са територијом Улциња, са друге оном од Котора, са треће дијацезом Скадра, а са четврте је омеђује обала Јадранског мора. Простире се у ширину правом линијом око 40 миља и толико у дужину. Више је брдовита него равна.

Дана 23. септембра, првог дана визитације, кренувши из Будве стигао сам на пола ноћи под Бар до једне рјечице зване Рикавац, три миље далеко од града, и ту сам се зауставио до свитања. Ујутру затим, у добар час, будући да се проширила вијест о мојем доласку, дошао је на коњу Ахмет Челебија Мустафиеб, један од главних Турака у граду, са поворком од двадесетдвојице осталих другова, доводећи коње за мене и моје попове и клерике, испред којих, у прелатском одијелу, са огртачем и крстом пред грудима бијаш уведен у град, гдје ме на вратима дочекаше старији људи, те ме отпратише до куће која ми је била припремљена, у близини надбискупске палате, у којој сам се смјестио. То јутро и послеподне проводио у одашиљању поклона од слатког, стакла, вјештачко цвијеће и воће, огледала, свежњеве сапуна од мошуса и сличне ствари које Турци цијене. Посјетили су ме и посјетио сам Диздар Агу, Капетан Агу, Кадију, Селектарбега и друге, од којих сам био прекомјерно чашћен и који су ми показали да им је било велико задовољство да се надбискупско достојанство њиховог града очувало на украс истога.

Другог, а тако и сљедећег дана бијаш у посјети црквама истог града који је смјештен на једном истакнутом брежуљку, изнад предивног поља, накићеног хришћанима који су прије становали у племићким кућама и палацетама. Катедрална црква св. Ђура саграђена је засвођена са три брода, које подржава десет прелијепих стубова. Сада претворена у дамију, види се без олтара, да би ово што је остало само у капели било уништено од Турака. Има једну проповједаоницу од дрвета, са неколико висећих свјетилки, и ћилиме раширене по земљи, какве Турци обичавају имати на њиховим мјестима за молитву.

Међу стварима најотменије израде неке су дрвене меморије пређашњих надбискупа, исклесане изнад надгробних плоча, постављене на зидовима, како унутра, тако и са вањске стране цркве; а над главним вратима прелијепе архитектуре види се уздигнута статуа св. Ђура на коњу у мермеру, којој су Турци, који не дозвољавају никакав облик представе у

својим мошејама, одрубили главу. Изнад истих врата виде се исклесане и следеће ријечи:

QVEM CELEBRI STVDIO TIBI LAETI ET CORDE DEVOTI
FECIMVS INGRESSVM HIC AD TVA SACRA DEVS
PRECIBVS MILITIS SANCTI ET PIETATE SVPERNA
NVMINE PLACATO XPE TVERE TVA. MdxLVIII.I.IVLI¹

Иза цркве је била сакристија која се види откривена, са неколико светих ликова давно начињених, а дан-данас се држе нетакнутим, очувавши се без било каквог оштећења од кише и лошег времена од часа када се град предаде Турцима године 1571, прије сто година. Уз бок наведене цркве је четвороугаони звоник са прозорима од мермера, урађеним с колонетама, од половине уништен услед потреса, а са десне стране се види велика кућа Надбискупске палате.² Има величанствен улаз из-

¹ Дио овог натписа постоји узидан на споменику Ослободиоцима подигнутом 1881. Текст који се на њему налази гласи:

QV.E. CELEBRI. StvDI(O) ...
FECIMVS. INGRESSV(M) ...
P(RE)CIBVS. HV(N)C. MILITIS
NVMINE.PLACATO ...

Овако осакаћен натпис било је тешко превести; нагађало се о уласку војске, одн. прослави стогодишњице уласка млетачке војске у Бар. Ђурђе Бошковић на основу сачуваног текста сматра да је натпис на фасаду катедрале доспио највјероватније тек приликом неке њене обнове. Ђурђе Бошковић, *Стиари Бар*, Београд 1962, стр. 17-18.

Дио натписа на споменику Ослободиоцима и Змајевићев запис се унеколико разликују (HV(N)C). Ријеч је међутим, о религиозном натпису који је примјерен надбискупској столној цркви на којој је постављен: њиме се изражава побожност и поштовање светом божјем војнику и заштитнику града, којем је посвећена катедрала. Година је 1548.

Предусретљивошћу Др Милоша Милошевића (којем и овом приликом захваљујем), предложено је следеће рјешење латинске енигматике преписа:

QUEM INGRESSVM TIBI FECIMVS, CELEBRI STVDIO LAETI
ET CORDE DEVOTI, HIC AD TVA SACRA, DEVS, PRECIBVS
MILITIS SANCTI ET PIETATE SVPERNA, NVMINE PLACATO,
CRISTE, TVERE TVA.

ПРЕДУЗЕЛИ СМО ОВАЈ ДОЛАЗАК (ХОДОЧАШЋЕ?) ДО ТВОГ
СВЕТИЛИШТА, БОЖЕ, СА РЕВНОСНИМ ЗАЛАГАЊЕМ И
ПОБОЖНОШЋУ У СРЦУ, ДА БИ СЕ, ПОШТО СМО УМИЛОСТИВИЛИ
БОЖАНСТВО МОЛИТВАМА СВЕТОГ РАТНИКА И НАЈВИШОМ
ПОБОЖНОШЋУ, ПРЕДАЛИ, КРИСТЕ, ПОД ТВОЈУ ЗАШТИТУ.

Ambroz Antun Kapizzi, фрањевац из Осора, последњи је надбискуп (1579-1598) који је целебрирао у катедрали св. Ђура, гдје је негдје иза 1585, након једне ватрене проповиједи против отпадника, био затворен од Турака, злостављан и ватром мучен, а барска катедрала претворена у цамију.

Винко П. Малај, *Дјеловање фрањеваца Дубровачке провинције међу албанским католицима, Самостјан мале браће у Дубровнику*, Загреб - Дубровник 1985.

² "Од надбискупске палаче начинит ће шталу и појату, а један ће дио одредити кадији за стан." Иван Марковић, *op. cit.* стр. 128 (по Bizziju).

"Близу цркве је постојала надбискупска палата, веома велика и величанствена, међусобно одијелена једним малим тргом..."

Извјештај надбискупа Marka Giorgia о стању Барске надбискупије 1697. године,

над којег се види грб Монсињора надбискупа Брунија,³ који је био на Тридентском концилу, са другим грбовима усјеченим у мермеру, и сљедећи натпис:

IOANNES BRVNO OLCINEN. ARCHIEP. ANTIBAREN.
DIOCLEN. REGNI SERVIAE PRIMAS SIBI ET POSTERIS
CVRAVIT DILIGENTER INSTAVRARI. MdLXIII⁴

Постоје 53 друге цркве и капеле у граду и подрађу, од којих су неке сада претворене у мјеста становања за Турке, неке се користе као џамије, а неке се виде раскривене.

Осим катедралне цркве, саборне су биле црква св. Петра, она св. Илије⁵, Госпе изван зидина: величином и израдом врло отмјене цркве. Изван зидина налази се црква св. Николе⁶ са својим самостаном, која је припадала оцима конвентуалцима св. Фрања, а сада је настањена Турцима. Свака црква и капела има свој звоник још дан данас, што чини лијеп приступ хришћанском граду. Нека су од звона наведених звоника, како

Предговор: Др Шербо Растодер, превод: Msgr Петар Перколић, Историјски записи 1-2/94, Подгорица 1994, стр. 159.

"Haueua (град Бар) la Chiesa Cattedrale sotto l'iuocat.ne di S. Giorgio, contigua al Palazzo Archiepiscopale nel posto piu alto della citta."

Relatione dello stato d'Albania e Servia visitate da Vincenzo Zmajevich arcivesco d'Antivari nell'anno MDCII (Notitie universali dello stato di Albania e dell'operato da Monsig.r Vincenzo Zmaievich Arcivescuo di Antivari Visitatore Apostolico dell'Albania) Quallen und materialen zur albanischen geschichte im 17. Und 18. Jahrhundert, albanische forschungen 20, dr. Rudolf Trofenik, MInchen 1979, стр. 16.

Ђурђе Бошковић у књизи *Стари Бар* истиче да је Павле Ровински 1880. године видео на црквеном дому преко пута цркве св. Ђорђа представљену митрополитску митру. Турски валија који је у овој згради становао оставио је недирнуту; настрадала је приликом експлозије муниције у цркви св. Ђорђа 1882."

Ђурђе Бошковић, *Стари Бар*, стр. 20-21.

На Споменику ослободиоцима налази се и један надбискупски грб.

- ³ Иван VIII Бруни (1551-1571), барски надбискуп, родом Улцињанин; раније каноиник столне цркве у том граду. Учествовао је 1551-52. на Тридентском концилу, а 1562-63. поново је био у Тренту на саборским сједницама (на чијим се актима потписивао: Primas regni Serviae). Папа Пио IV повјерио му је 1565. на управљање улцињску, па и будванску бискупију (јер се бискуп Antonio Ciurelia након Тридентинског концила више није хтио у њу вратити). Приликом заузимања Бара Турци су га засуђили и послали на галију, гдје је и скончао, на крају Лепантске битке. Иван Марковић, оп. cit., стр. 127-29, 203-4.

"Титуларни ратачки опат Лорензо Писани имао је 1563. године оштар сукоб с барским архиепископом Јованом. Спор је доспео чак пред папу, али, како подвлачи D. Parlatti, неизвесно је због чега је он избио и како се завршио."

Момчило Спремић, *Рајачка ојашница код Бара*, Београдски Универзитет - Зборник филозофског факултета, књига VIII - Споменица Михаила Динића, Београд 1964, стр. 205.

- ⁴ ИВАН БРУНО, УЛЦИЊАНИН, НАДБИСКУП БАРСКО-ДУКЉАНСКИ, ПРИМАС КРАЉЕВСТВА СРБИЈЕ СЕБИ И НАСЉЕДНИЦИМА ОБНОВИ БРИЖЉИВО СЕ СТАРАЈУЋИ. 1563.

- ⁵ Црква св. Илије служила је хришћанима до доласка генералног провидура Foscola, који је у јануару 1649, током кандијског рата (1645-1669), безуспјешно напао Бар. Извјештај надбискупа Marka Giorga, op. cit., стр. 158-59.

- ⁶ "... и она је разорена и уништена у наведеном млечком нападу.... Самостан пак и данас постоји са својом оградом, али у турском посједу, који су га претворили у (објект) за становање." Ibid. стр. 160.

се има традицијом, Турци претворили у топовску ђулад, а нека хришћани бијаху закопали близу истих цркава. Наведена црква Госпе extra muros⁷ држана је од наших до године 1662, од када је затим (како сам схватио), због мало бриге и жара које су имали хришћани становници вароши са својим жупником, који су је могли задржати са неким поклоном командантима, раскривена од стране Турака, који нам више нису дозвољавали држати мису у преосталој капели, као ни у осталим црквама у вароши, осим у капели св. Венеранде, око миљу удаљеној од града. Са источне стране мање од пола миље, виде се неки вртови и врло плодна поља са једном откривеном црквом и неколико кућа које су припадале мојим претходницима; и дан-данас Турци оно мјесто зову Бискупада. У власништву су једног од главних Турака, који ми је показао мјесто, рекавши: ево мјеста врта ваших Претходника, које је Велики Господин дао мојим прецима. Прије двадесетдвје године овдје у граду бијаше осам великих и главних племићких фамилија, које су затим у вријеме једне опсаде предузете од стране наоружаних хришћана године 1648,⁸ оклеветане да су учиниле да дође она војска, те да су у спрези са њом; док је њихов надбискуп Боналди⁹ био на истом пољу, бијаху принуђени несрећници са многим другим хришћанима из јурисдикције да се одрекну Свете Вјере и да се потурче; а они који нису жељели пригрлити њихову секту бијаху скраћени за главу; а неки набијени на колац умријеше, упркос, у светој Вјери. Многи на крају, изгубивши сва добра бијегом спасише живот, међу којима је био г-дин Винћенцо Самуели, који је у то вријеме напустио посједе велике вриједности да би се сачувао у св. Вјери. Ови се у Будви, а други сада у Котору и Дубровнику налазе. Неки ренегати у граду сматрају да су се сачували у св. Вјери практикујући кришом у кући своје побожности; али због тога што споља показују да су Турци и да проповиједају ону секту, посјеђујући цамије из страха који имају да ће изгубити живот и остала овоземаљска добра, налазе се у стању патње.

⁷ Которски провидур Francesco Tiepolo јавио је својој влади у Венецији како су 7. марта 1631. кадија и барски прваци претворили у цамију цркву св. Марија *изван града*, која је служила хришћанима католичке вјере, бацајући на земљу свете иконе, а у ватру статуе и слике светаца, бјеснећи чак против мртвих, јер су њихове кости повадили из гробница и бацили псима. Турци су конфисковали сва црквена добра и запријетили католицима смрћу ако не пређу на ислам. Барски католици упутили су писмо млетачком амбасадору у Цариград, тражећи од њега заштиту. Др Глигор Станојевић, *Прилози проучавању историје Боке Которске у првој половини XVII вијека*, Историски записи XXII, Титоград 1965, стр. 64. (Документ из венецијанског архива).

"... на око 70 корака испод поменутих зидина била црква посвећена нашој Госпи... коју су наши посједовали и у њој обављали службу Божју до доласка наведеног Foscola са војском, након тог догађаја бјеху попаљене и изгорене све свете слике... и нашим би забрањен улазак у њу. Бит ће око 30 година да су је Турци открили и баш је ове године порушена из темеља, са ње је однијето камење за градњу градских зидина због страха од млетачког оружја..." Извјештај надбискупа Marka Giorgia, *op. cit.*, стр. 160.

⁸ Заправо у јануару 1649.

⁹ Јосип Марија Боналди (fra Giuseppe Maria Buonaldi), доминиканац из Задра, барски надбискуп од 2. 9. 1646. до 27. 11. 1652.

Овима су до сада дијељени сакраменти, а ја, узимајући у обзир мизерно стање у којем се налазе, нисам их желио примити, нити знам како да им помогнем, док ми у овој св. Конгрегацији не буде сугерисан какав прикладан начин којим би им се омогућило уживање ове бенефиције. Само двијема кућама хришћана наших католика дозвољено је да станују у граду: једна је Бориса, најзначајнија међу осталим које бијаху, а друга Назака.¹⁰ Осим ових биће да је око стотину осталих вјерника, који служе у турским кућама, којима није дозвољено ступати у наше цркве, осим у дан Ускрса, за примање пресветих сакрамената: над којима је неопходно имати велику будност, да се у биједи не изгубе, уз скорашњи примјер осталих ренегата. У бургу (вароши) се налазе 83 куће истих католика које ће имати око 200 душа за причест¹¹. Њихов жупник, који има све ствари неопходне за жртву мисе, је D. Pietro Giorgia, свештеник мисионар, сад већ оронuo, којег ће моћи замијенити Д. Марко, његов унук, којег сам послао да студира на колегију у Ферму, док успије, будући да се од овога мало чему добром може надати овај народ, којем је веома неопходна ревност и марљива помоћ. Нашао сам у граду код извјесног Топала отпадника, који бијаше прокуратор барских цркава док је био хришћанин, нешто св. руха за олтарски антипендиј, врло старог, од златног платна, са једном планетом од зеленог сомота, за које ствари сам се побринуо да ишчупам из његових руку, да бих их ставио на сигурном у Будви; тамо неће поново бити узете од Турака; али видјевши да он показује велику одбојност да их да ван града, послах двојицу хришћана у бург за нове прокураторе и предадох им исте, као и печат који бијаше од катедралног Каптола, сличног сљедећем отиску.

Трећег дана визитације праћен тројицом Турака, тако да ми није била направљена ни једна сметња, и носећи са собом дозволу команданата, а нарочито ону Скадарског санџака, врховног команданта свих околних градова, за коју ми је требало исплатити 5 цекина, превезао сам се у село Зупци, гдје сам нашао 45 кућа хришћана са око 130 душа за причест.¹² Ово село има своју жупну цркву посвећену св. Николи¹³ и још једну св. Ивану Крститељу, срушену земљотресом. Понтефикално сам богослужио, у чему су узели учешћа чак и они из бурга (вароши). Проповиједао сам и извршио кризмање. Иста црква има све потребне ствари за целебрирање мисе, осим калежа, који се за богослужење посуђује из других цркава. Жупник је D. Franco Giorgia,¹⁴ од скора свештеник; по оно-

¹⁰ О породицама Назак, Борис, Самуелис: Саво С. Марковић, *Барски њајџириџајџи*, Бар 1995, стр. 34, 25-27, 42-44.

¹¹ У Извјештају Марка Ђорге из 1697. наводи се да је у Бару и околини 279 католика, а у самом граду свега двије католичке куће. Мухамеданаца (укључујући и неколико православаца) има око 2.700 душа.

По Вицку Змајевићу (1702), у бургу је 78 породица са 206 душа. *Relatione*, op. cit., стр. 17.

¹² У Ђоргином Извјештају село броји 316 католика. Извјештај надбискупа Марка Giorgia, op. cit., стр. 164.

¹³ "У овој се цркви налазе разне слике Блажене Дјевице, св. Николе и других светаца, које су ту донијете од побожних вјерника за вријеме Foscola Barskog, да не би биле попаљене, што се догодило другима, које се нађоше послје његовог одласка, у цркви Блажене Дјевице близу горепоменутог града." Ibid.

¹⁴ Брат каснијег барског надбискупа Марка Ђорге. Рођен 1638.

ме што показује споља и како сам закључио из жалби сељана, на мало добром гласу и врло посвећен лихварству, које држи као властиту обавезу служења цркви. Носио је на мјесто тонзуре један чуперак по турски на велико зграђавање свих католика; како ми није било могуће, због заштите коју је уживао од Турака, да га дам одмах одсјећи, дао сам рок, и у случају да не послуша, као у другим мојим наредбама, бићу приморан да га суспендујем и препоручим ону жупу Д. Стефану, жупнику Шушња.

Четвртог дана визитације био сам у селу Туђемиле¹⁵, у којем сам нашао 22 католичке фамилије са 97 душа за причест, а међу њима је исто толико турских кућа. Црква је и у овом селу посвећена св. Николи. Налази се раскривена и урушена од земљотреса, тако да није остала осим једна капелица, у којој се богослужи. Изрекох мису и савјетовах народ, те изврших кризмање. Како у подграђу Града, тако и у овом селу жупник је горе наведени D. Pietro Giorgia¹⁶, лишен сваке неопходне ствари за жртвени обред мисе.

Петог дана визитације отишао сам у село Шушањ, у којем сам нашао 46 кућа католика са 157 душа за причест.¹⁷ Црква која стоји на једном уздигнутом брежуљку је посвећена св. Венеранди (Петки)¹⁸; једна друга, срушена, на једном рту близу мора, звана је св. Марија Ратачка, са самостаном, такође разваљеним, који је припадао оцима бенедиктинцима, врло пространих посједа, које сада држе Турци. У капелама наведене цркве које су опстале целебрира се више пута годишње, нарочито на дан Навјештења и Тијелова, а у молитвама учествује цијели околни крај.¹⁹ Види се једнако на врху једног брда једна друга црква, мала али у рушевинама, али се и поред тога понекад богослужи.

Жупник села зове се D. Stefano Grubani, око 40 година, у којег је мало учености, која је надомјештена добротом живљења, због чега га народ много воли. Има све неопходне ствари за мису у довољној мјери, осим калајни тањир за хостију, који је у лошем стању. И у овој цркви сам одржао проповијед и кризмање. Девет жена, Српкиња, удатих за католике, пригрлише наш свети обред и жељаху примити сакрамент кризме.

¹⁵ Марко Ђорга 1697. Каже да у Туђемилима има 125 католичких душа и три турске куће са 15 душа. "... Туђемили, које (има) осам година би опустошено и попаљено од хајдука и Црногораца који не опростише ни полу ни добу." Ibid.

Вицко Змајевић извјештава: "Tugemilli conta case Cattoliche 12., anime 98. Ha la Chiesa sotto l'inuocat.ne di S. Nicolo rouinata dal terremoto...". Relatione, op. cit., стр. 18.

¹⁶ Стриц надбискупа Марка Ђорге (1696-1700).

¹⁷ По Извјештају надбискупа Марка Ђорге (1697), у селу има 363 католика. Надбискуп Вицко Змајевић (1702): 358 католика. Relatione, op. cit., стр. 19.

¹⁸ Вицко Змајевић истиче да је црква премала да прими сав народ. Relatione, op. cit., стр. 19.

"У XVII стољећу и касније, када ратачки бенефициј није више имао великих доходака, обичавао је барски надбискуп именовати жупника Св. Венеранде почасним ратачким опатом (abbas Suzanensis et Rotacensis)". Иван Остојић, *Бенедиктинци у Хрватској*, св. II, Сплит 1964, стр. 519.

¹⁹ О релацијама барских надбискупа: Момчило Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, стр. 200 и даље.

О св. Марији Ратачкој, Иван Остојић, op. cit., стр. 512-518. Извјештај надбискупа Marka Giorgia, op. cit., стр. 165-166.

Дадох разрјешење једном покајнику који са женом скрхан на земљи у присуству свег народа исповиједи да је умрло једно њихово дијете прије него што је примило св. Крштење, немарношћу обоје њих; а да исти народ не би одгађао дуго времена крстити своју дјецу, као што су били уобичајили у прошлости, са нешто негодовања их опоменух, и надам се да ће бити плодно.

Шестог дана визитације бијах у Спичу и Созини, гдје сам нашао 50 кућа нашег обреда и исто толико обреда грчког, подвргнутих епископу Цетиња, шизматику. Жупник наших Латина, којих ће бити на броју 172 душе за причест²⁰ је Д. Марино Јелић, мисионар ваше св. Конгрегације²¹. Срби имају два попа њиховог обреда. У Спичу је 12 цркава заједничких наших и српских. Главна је св. Текле. У Созини је на исти начин три цркве²²; главна је она св. Николе, такође су заједничке. Жупник није имао други калез осим једнога пуклог на четири мјеста по ивици, који му је од г-дина Доменика Бубића из Будве, ученика ове св. Конгрегације, био дат у позајмицу, те га, носећи много година у врећама по селима, учини бескорисним толико да је било неопходно забранити му да богослужи с оном вазом у тако лошем стању, и дати му другу у позајмицу из цркава у Перасту.

Седми дан визитације био сам у Мркојевићима, народ подијељен по селима, а простиру се од Бара до Улциња, заузимајући добар дио Надбискупије. Сви су шизматици, имају своје цркве и попове потчињене горе поменутом епископу у Цетињу, од којих су ми се неки показали врло љубазним и учинили ми сваку могућу част.²³ Дао сам им неколико круница и медаљона које су ми тражили, што им је било врло драго, па иако живе под управом истог Владике, или Епископа, ништа мање између њих и наших није добре сагласности. Мислио сам да идем у Улцињ да утјешим сиромашне хришћане, који се налазе у ропству, а посебно они из Црквене државе, који су недавно заробљени под Песаром - њих шездесет на броју; али због сталних киша и противног времена није ми било дозвољено.

Осмог дана визитације, не могавши због великих киша и вода које се сливаху са брда посјетити нека села смјештена изнад истих, утјешило

²⁰ У Извјештају Марка Ђорге (1697) наводи се 314 католичких душа у општини Спич. За Созину каже: "Ово село броји 190 католичких душа од којих је 116 способно за св. Исповијест и причест, остали неспособни. И ови су духовно послуживани од прије поменутог мог брата Франа. Међу њима сада нема до двије српске куће." Извјештај, *op. cit.*, стр. 167. Вицко Змајевић за Созину каже: "... tre case cattoliche, anime 19 di Sossina..." *Relatione, op. cit.*, стр. 19. У Спичу је 297 католика. Жупник је Франо Ђорга; станује у Брци. *Ibid.*, стр. 20.

²¹ Каснији бискуп Сале; синовац П. Доната Јелића из Спича (1600-1676), који је учио у Дубровнику и Падови (гдје прилази реформатима). "Дознавши да су Турци заробили и продали преко 50 особа из Спича (18 чланова његове обитељи) са сакупљеним милодарима од дубровачких клариса, одлази 1656. у Напуљ, гдје их је пронашао као слуге у појединим обитељама." В.: П. Малај, *op. cit.*, стр. 232.

²² Према Извјештају Марка Ђорге - четири цркве. Извјештај, *op. cit.*, стр. 167.

²³ "Ови становници су увијек били од давнине српског обреда. Сада су пак већином Турци... Послуживани су само од два српска свештеника, веома непоучена." Извјештај, *op. cit.*, стр. 165.

бих оне сиромашне вјернике својим присуством, што очекујем да ћу урадити долазећег прољећа; позвао сам Д. Марина, споменутог мисионара, с циљем да се као визитатор премјести тамо, понесе неке ствари њима за штовање и осмотри потребе оних цркава. Он је био у Бриски гдје је нашао куће хришћана, наших католика, смјештене међу Турцима становницима овог села - њих само седам, а с обзиром да су породице бројније, има у њима душа за причест 59. Имају за свештеника Д. Луку²⁴, младог, скоро заређеног, рођеног у истом селу, а оно има само једну цркву, посвећену св. Димитрију²⁵; у тако лошем стању, да се у вријеме киша не може у њој богослужити.

Би затим у селу Телићи²⁶, у којем нађе 8 католичких кућа, са приближно 50 душа за причест. Има двије цркве; једну посвећену св. Александру и другу св. Николи, обје срушене потресом. Од потребних ствари за жртву мисе немају друго до једну мисну одору (планету), врло стару и сада већ потпуно подерану. У селу Ливари²⁷ нашао је двије цркве, једну св. Петра и другу св. Николе, са једном старом разнобојном планетом, без других ствари неопходних за жртву. У истом је селу око 40 душа за причест. У селу Пинчићи²⁸ нашао је цркву св. Николе са једном црвеном планетом, а црквом толико лишеном сваке друге ствари, да нема чак ни светог лика над олтаром. Ово село има 9 католичких кућа смјештених међу Турцима и шизматичима, са око 50 душа, које су најсиромашније, просјачке, које се налазе у мојој дијецези. Био је коначно у

²⁴ Надбискуп Марко Ђорга говори о истом свештенику: "... часни Д. Лука Бриски, апостолски мисионар, временшан свештеник и веома заслужан, јер више од 50 година послужује ове сиромашне с успјехом и на њихово задовољство... ..без обзира што је већ седамдесетогодишњак и већ ороноу." Ibid., стр. 163.

В. Змајевић:

"... Parocco D. Luca Brischi settuagenario, ma di robusta complensione, dotato nelli tratti di certa naturale dolcezza, colla quale s'ha acquistato, e l'amore, e la stima d'ogn'uno. E bene merito di questa Diocesi assistita da lui solo per lo spazio di due anni nella guera passata, nell'esilio degl'altri Sacerdoti." Relatione, op. cit., стр. 22.

²⁵ Марко Ђорга: "... Бриска са 5 турских и 15 католичких кућа, који имају за жупну цркву св. Димитрија Мученика, сазидану али откривену, и кад су кише не може се унутра служити миса." Ibid., стр. 162.

Вицко Змајевић: "Brischi di case 15. anime 99. ha la Chiesa di S. Demetrio fatta a uolto con bella struttura, et in cattiuo stato materiale..." Relatione, op. cit., стр. 21.

²⁶ М. Ђорга: "... сада сведено на само 8 турских кућа, двије српске и 6 наших католичких. Ови имају за жупну цркву св. Александра Мученика..." . Извјештај, оп. cit., стр. 162.

Вицко Змајевић: "... Telichi di case cattoliche 4., anime 31. con la Chiesa di S. Alessandro in buon stato materiale,..." . Relatione, op. cit., стр. 21.

²⁷ М. Ђорга: "... се састоје од 2 турске куће, 7 српских и 29 католичких". Извјештај, оп. cit., стр. 162.

Вицко Змајевић: "Liuari di case cattoliche 21, anime 178. numera due Chiese, una di S. Pietro.... Vi e anche la Cappella di S. Veneranda fatta a secco per uso Cattolico, et un altra di simile qualita, e grandezza di rito greco." Relatione, op. cit., стр. 21.

²⁸ М. Ђорга: "... у којем се налази 9 турских кућа а наших католичких само 7, који за своју жупну цркву имају св. Николу, ..." . Извјештај, оп. cit., стр. 162.

Вицко Змајевић: "Pincichi la case cattoliche 11. anime 86. con la Chiesa di S. Nicolo..." . Relatione, op. cit., стр. 22.

Шестанима²⁹, гдје нађе 5 цркава срушених и откривених, а само једну покривену³⁰; двије су посвећене св. Павлу, двије св. Венеранди, а једна св. Петру. Немају другог св. руха осим једну љубичасту планету од подеране вуне. У овом селу има око 100 католичких душа, такође смјештених међу Турцима и шизматичима. Њихов жупник, као и свих других које је дон Марино посјетио, је горе поменути дон Лука. У прошлости је ова св. Конгрегација држала по једног мисионара, од којих је посљедњи био Д. Ђорђо Виковић, који се прошле године, будући био каноник цркве св. Јеронима Илиричког, преселио у Рим. Изнад прије поменутог села, до града Диоклије, домовине цара Диоклецијана, који је до 980.³¹ био мјесто резиденције мојих претходника надбискупа, дуг је потез земље, настањен сада Турцима и шизматичима, и међу њима није католичке особе или нашег обреда.

У горе споменутим барским селима нашао сам да су биле начињене многе неприкладности против црквених уредби и св. Вјере, а међу осталима најзначајнија је она једног католика који је послје смрти своје жене узео другу, која је сестра преминуле. Старао сам се да се раздвоје, међутим, нисам могао постићи ништа, јер се муж правдао да не може напустити ову своју жену из страха који има од родбине исте; и да не би никад учинио такву ствар, да му нису дозволили наши свештеници. Један други, након што је отпустио своју прву закониту жену јер није могао имати са њом дјеце, узео је неку другу, са којом је закључио чак брак и изродио сина, а свештеник дозволио да његова прва жена буде кума овог његовог дјетета. Многе сличне нерегуларности су ми биле представљене, које изостављам, да не бих досађивао дугом причом Вашим Узоритостима; остајући у обавези да им се посветим, да се не би чиниле у будућности. Свештеници, њихови управитељи, из незнања и из страха што су имали од Турака, који су се мијешали у сличним случајевима, уобичајили су чинити сличне грешке. Надам се да ће се у будућности из пријетњи и прекора које сам им јавно и у тајности изрекао, уздржати.

Сав горе поменути хришћански пук налази се у великој биједи и Турци са њима поступају не као са поданицима, већ као са робовима, и међу њима се не види особе од ауторитета, или која би се могла очувати у угледном стању. У стварима које се односе на вјеру и богоштовље за вријеме прошлог рата остали су толико сметени, да се дуго времена требало мучити да се доведу у ред. Не нашавши кад жупника светог камена, обезбиједио сам им исте, као што бих, да сам био у прилици, начинио облик хостије, Мисале и Требнике, које држе потпуно подеране, и гдје чак ни њихов лист не замјењују са другим мисама, а многе суштинске ствари не знају напамет у подјеливању сакрамената; с обзиром да их нисам нашао у неким обредима, сигуран сам да су их уобичајили изостав-

²⁹ М. Ђорга: "Број вјерних католичких душа које се налазе у овој општини Шестани пење се на 756.... Међу њима нема до само двије турске и 6 српских кућа, које немају више од 40 особа."

Вицко Змајевић: "A Scestani sono anime 511." *Relatione*, op. cit., стр. 22.

³⁰ "In tute queste ville É una sola Chiesa di S. Paolo coperta,...." *Relatione*, op. cit., стр. 22.

³¹ "Destrutta essa del 980. da Samuele Ré di Bulgari..." *Ibid.*, стр. 15.

љати. Преписао сам им форме сакрамената који би се служили у случају да остану лишени истих књига. Уколико би се од ових имале 4 или 5 међу књигама које раздјељује ова св. Конгрегација, учинило би се велико милосрђе да се снабдију ови сиромаси и биједни свештеници; такође и за који облик хостије, јер на овима које имају не види се изражен знак св. Крста, или приправљају хостије толико црне, да је готово недостојно служити се њима.

Деветог дана визитације бијаш међу Паштровићима, народом који се протеже обалом од Будве до Спича, посљедњег села барске територије, и имаће сада око 120 кућа преосталих на истом мјесту од посљедњег рата. Стално се повећава број повратника из мјеста гдје се у метежима истог рата бијашу повукли. Сви су српског обреда, осим мјеста Ластве³², које сам овог дана посјетио и нашао у њему двије цркве, од којих је једна наша, посвећена св. Виду, а друга св. Томи, заједничка наших и Срба. Она св. Вида се види разрушена потресом³³, тако да није остала осим једна капела, гдје се сада у мирна времена може богослужити. Она св. Томе је мало оштећена. Обије су у прошлом рату биле потпуно опљачкане од Турака: све потребне ствари које су имале. Од народа који ту живи има око 200 душа нашег обреда, а српског 25. У прошло вријеме док је живио фра Франческо мисионар поштовалаца св. Фрања, станујући овдје у Будви, у њиховом самостану, обичаваше се понекад премјестити тамо и дијелити сакраменте ономе народу; Паштровићи се сада налазе лишени сваке помоћи, немајући свештеника; не могу га држати због властитог сиромаштва. Прије рата ова св. Конгрегација држала је (по) једног мисионара и међу осталим био је Монсињор Франческо Леонардис, прије него што је заређен у надбискупа³⁴, мог претходника. Овог протеклог Ускрса нису имали од кога примити сакраменте они који нису могли доћи овдје до Будве. Нису ништа мање стални у поштовању нашег светог Обреда, надајући се да ће бити помогнути као што су били у прошлости од милости ове св. Конгрегације; кад бих само могао, не бих пропустио пружити им ову помоћ, колико је могуће већу, и притећи им у помоћ лично, кад већ немам начина да држим или пошаљем свештеника, како крајња потреба иште.

Десетог дана визитације Срби су ме позвали да посјетим манастир Прасквицу, мјесто прије поменутих Паштровића, гдје су ми тамошњи монаси указали велику част дочекавши ме у процесiji, а игуман Петроније, обучен у свете одежде, изван врата манастира, окади ме и пољубих крст; пјевајући, увели су ме у своју цркву, сиромашну, јер је била више

³² "Пре Кандијског рата, 1637. године, у Паштровићима било је 24 католичких кућа са укупно 70 житеља а 1652. 22." Академик Богумил Храбак, *Поморсџиво, ђусари и боџиштовље у Паштровићима*, Историјски записи - 4/1995, Подгорица 1995, стр. 150.

"Tra la Popoulat.ne di Pastrouichi, che numerosa di 130. Case professa il rito greco, ò seruiano, u'è solo il Castel di Lastua, di rito Catt-co con sole case cattoliche, 13., anime 98." *Relatione*, op.cit., стр. 20.

³³ Земљотрес из 1667. Цркву је оправио Лука Медин. *Relatione*, op. cit., стр. 20.

³⁴ Франо Леонарди, Трогиранин, барски надбискуп 1644-1646.

пута пљачкана током прошлог рата, али добро одржавану и од оних монаха опслуживану. У манастиру их је укупно седам, да их због сиромаштва, у којем се сада налазе, не би имало више на броју. Ова црква је главна између осталих 42, које се налазе у Паштровићима. У њој је био старјешина до прошле свете године игуман Јосиф, којем је зато што је држао оне људе послушне Светој Столици, од св. Конгрегације била давана годишња потпора од 25 шкуда, како ми кажу, за потребе оног манастира, које су врло добро утрошене.³⁵ Сада има за старјешину горе наведеног Петронија, особу врло поштовану и високо цијењену од истог народа, од чије се доброте надам стварној наклоности, и утолико више, ако им од милости Ваших Узоритости у садашњој потреби коју имају за помоћу, буде давана прије поменута принадлежност, коју су уживали у прошлости.

У наведеном мјесту Лавти понтефикално сам целебрирао и учинио кризмање. Једна цијела фамилија Срба је пригрлила наш свети Обред; и то сам дозволио, на основу Одредби Светости Климента VIII, у којима се одређује да муж жене римског обреда настави исти обред; у манастиру Прасквица, након што сам измирио неке који су се на смрт прогањали.

Једанаестог дана визитације бијаш у Маинама и Поборима, који су људи грчког обреда, код мисионара који су им у прошлости били дати од ове св. Конгрегације, обучених; показали су се врло наклоњени Св. Столици и мени њеном представнику у овим крајевима врло су послушни. Имају двије главне цркве; једна је посвећена Вазнесењу Богородице, поред које се налази и кућа наведеног цетињског Владике, који обичава добар дио године тамо становати, одржавати рукоположења и служити у истој цркви, која није више од миљу удаљена од Будве. Друга, св. Петке, са припадајућим прихватиштем, смјештена је у равници истог града, под селом истих људи, опслуживана сада од монаха Софронија, који живи врло предан и послушан свакој мојој наредби, и врло поштован од истог народа. Маињани имају једног попа који се зове Григор, који је њихов парох и држи цркву св. Саве која им је дата у Будви, како сам раније дијелом извјестио Ваше Узоритости у Св. Апостолском Сједишту; живи врло привржен. Побори једнако имају једног другог попа од мало учености и зато што је прионуо преко мјере горе наведеном шизматичком епископу, имам мало наде од његовог плода. Овај народ је био врло бројан, сада је из рушевина прошлог рата остало само 87 кућа, а сваког дана се увећава са људима који се враћају из расијања. Другог дана на размеђи; остали су под турском влашћу и зато имају велику потребу за помоћу, како се не би искварили од истог њиховог епископа, врло моћног код граничних Турака.

³⁵ Јосиф Бечић био је игуман манастира Прасквице, дуго је позитивно оцењиван у крилу римске цркве, примајући као мисионар плату (20 шкуда) почев од 1637. године; био је и у Риму, и тек касније су о њему стигли негативни извјештаји, да је склон схизми. Он је најпре остао игуман Прасквице, али је 1651. постао свештеник у Кастел Лавти." Ibid., стр. 152. Умро је 1655. год.

Дванаести дан моје визитације, 3. новембра, вратио сам се у Будву, посјетивши и овај град, гдје су, како сам прије писао Вашим Узоритостима, три цркве: једна св. Ивана Крститеља, која је катедра, друга Богородичина са самостаном отаца поштовалаца св. Фрања³⁶, и трећа коју држе Срби. Катедра има три каноника који се издржавају приходима њихове имовине и из властитих зарада. Од овдашњег земљотреса стоји још откривена, тако да се не може богослужити осим у једној поправљеној капели. Стотину шкуда који су ми послани милошћу св. Конгрегације било је потрошено за креч и друге материјале и за крпљене куће Викаријата, која је била откривена, и највећим дијелом уништена, а сада је моје станиште. Смишљах начин да поново из темеља подигнем исту цркву, кад се већ не може поправити, и уколико се буде могла добити помоћ из једног побожног легата из Монте у Напуљу, остављеног од једног свештеника ове цркве, посредством наведеног Д. Доменика Бубића прокуратора исте, којег за ову потребу морам упутити у тај град, док би Наш Господин разријешио да исте припадљености буду утрошене за овај рад, и да се у будућности мисе целебрирају у цркви као што је одредио тестатор, обновила би се ова катедра, без икакве сметње овом сиромашном народу који не може поправити чак ни властите куће, као ни овој св. Конгрегацији, којој у овоме више не бих другим досађивао. И овдје у Будви сам кризмао, којом приликом се окупило доста народа, јер у овој дијецези није чињен такав сакрамент већ око 23 године. Поставио сам за својег Викара наведеног дон Доменика Бубића, ученика овог св. Колегија за Ширење Вјере из више разлога, а нарочито јер он као особа обавезана да се потруди у ширењу св. Вјере оствари свој дуг у овим крајевима, који су у великој потреби за помоћу. Овдје је у прошлости држао ову св. Конгрегацију један учитељ Школе за образовање дјеце, како нашег обрета, тако и српског, а посљедњи је био дон Natale de Michaelis, који умрије прве године ове своје дјелатности. Од тада до данас, народ је у крајњој нужди и био би од велике користи св. Вјери. С обзиром да немам начина да га држим заједно са мном, понизно молим добротворство Ваше Узоритости да учини милост овим свештеником.

У овом граду се налази извјесни Кристофоло Скоровео, који се, изгубивши жену у прошлом потресу, здружио са једном својом родицом другог степена сродства коју држаше у кући, и од тог времена живи са њом, изазивајући згражавање свег народа; изродио је са истом неколико дјеце. Жели разрешење да би склопио брак са њом; а јер је сиромашан човјек који *manibus victum querit*, нема начина да дође у Рим, да види да ли би могао постићи од Нашег Господина исти опрост, писао сам мојем прокуратору да извиди да ли је икако могуће да му се да, да би сиромаш човјек средио своју савјест и да не буде својим лошим примјером узрок губитка осталих. Уколико у овоме исти мој прокуратор буде имао потребе за каквом помоћи од Ваших Узоритости, као што цијеним да ће

³⁶ Мјесто резидирања барског надбискупа Томе Урсинија (1599-1607), другог по реду за турског периода. Његов претходник Capitius (Kapizzi, Капић) се већ био преселио у Будву.

имати, препоручујем га вашем очинском милосрђу, као што понизно молим исту да ми упуту рјешење слједећих недоумица, да се у извршавању мојег старања знадем управљати у сличним случајевима.

Недоумица прва

У барској дијецези се налази неколико хришћана који, узети силом, са надијевањем турског имена, бијаху обрезани и на тај начин декларисани као Турци. Ови сада, иако кришом, исповиједају хришћанску вјеру, чинећи све оно што треба да ради прави вјерник, и клону се одлажења у цамије да моле, док по правилу бивају сматрани за Турке и у јавности не показују никакав знак њихове унутарње вјере: жели се знати да ли су сигурни у савјести и да ли им се треба дозволити тајно упражњавање сакрамената.

Недоумица друга

Постоји такође неколико Срба, који са женама католикињама у жупи свештеника такође католика обичаваху уговорити брак у присуству властитог свештеника Србина, или из неког другог краја, или монаха, свештеника њиховог обреда без претходне дозволе жупника мјеста. Жели се знати: да ли су ови бракови, који се ни на који начин не могу спријечити, важећи.

Сличан брак био је склопљен претходних година овдје у Будви између Андрије Розунавнића, Србина из Паштровића, и Иване, кћи Michela Ferro-а, мог обреда. Ово двоје, сада несложних, поднијели су ми молбу да прогласим ништавим овај њихов уговор, јер није начињен уз помоћ, нити сагласност властитог пароха, па како одлука у овом нарочитом случају зависи од опште друге недоумице, суспендовао сам моје рјешење до доласка ових које молим за властито управљање од Ваших Узоритости; док за сад немам што друго додати, препоручујући себе и овај сиромашни народ и молећи на крају оне помоћи које ће ова св. Конгрегација процијенити нужним да бих могао сачувати ово хришћанство, најпонизније се клањам Вашим Узоритостима.

Најпонизнији и Ваш дубоко захвални слуга
Андрија Змајевић Надбискуп Барски

Будва, 3. новембар 1671.

Снежана ПЕЈОВИЋ*

ПОСЈЕТА САКСОНСКОГ КРАЉА ФРИДРИХА АВГУСТА КОТОРУ И БОКИ И ЗАЧЕЦИ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ СПОМЕНИЧКОГ И ФОЛКЛОРНОГ БЛАГА У ТУРИСТИЧКЕ СВРХЕ

О почецима развоја туризма у Боки Которској може се говорити почев од четрдесетих година XIX вијека, када се Далмација, у чијем саставу је тада и Бока, тјешње повезује технолошки савременијим поморским саобраћајним везама са осталим привредно развијенијим дјеловима аустријске царевине и сусједима. То је доба револуционарног помака у развоју поморско-трговачких веза који је уследио са развојем паробродарства. Ове првоуспостављене редовне бродске линије, премда нијесу биле путничког карактера, доводе и прве посјетиоце чија је сврха путовања откривање природних и културних ресурса ових предјела. Треба напоменути да су Бока Которска и Котор у свим овим развојним плановима знатно каснили за осталим крајевима Далмације, вјероватно због свог географског положаја и окружја које није обећавало никакав већи привредни просперитет. Тако прва паробродарска линија од Трста до Цариграда бродом "Надвојвода Лудовик" ("Arciduca Lodovico"), која функционише од 16. маја 1837. године, није имала за дестинацију Боку и Котор. Тек 10. октобра 1837. године Лучком уреду Росе стиже обавјештење од надлежних власти из Задра да ће почев од 14. октобра т. г. редовно саобраћати дуж далматинске обале пароброд Аустријског Лојда "Принц Метерних" ("Principe Metternich"). Препоручује се Лучком уреду да се паробродима који саобраћају на редовној линији одмах издају сва потребна документа и да се брзо обаве све предвиђене формалности, како не би настало ремећење утврђеног пловидбеног реда на дотичној линији.¹ Слично наређује и Окружна поморско-санитарна депу-

* Аутор је архивист у Државном архиву Црне Горе, одјељење Котор.

¹ Историјски архив Котор (ИАК), Лучка капетанија Росе (ЛУКАР) VII/11, 1837.

тација Мељине 22. октобра 1837. године Депутацији Росе, захтијевајући да се санитарни и остали поступци на поменутом пароброду најхитније обаве.² О значају ових бродова и линије коју они одржавају, као и о важности Аустријског Лојда за овдашње власти свједочи и допис Окружне поморско-санитарне депутације Мељине бр. 162 од 5. августа 1838. године упућен Депутацији Росе, у којем је обавјештава да су дате олакшице код третирања ових пароброда који саобраћају на "редовним периодичним" линијама, исто као што је био случај са паробродом "Принц Метерних", јер је прошле године Аустријски Лојд затражио ослобађање од плаћања лучких и санитарних такси.³

Ове прве паробродарске линије биле су експерименталног карактера и служиле су да се испитају техничке могућности пароброда, а исто тако да се испита могућност успостављања сталних линија. Од 20. августа 1838. године Лојд успоставља редовну пругу на релацији Трст-Далмација, и то по следећем реду вожње: у љетњим мјесецима саобраћа се два пут мјесечно, а у зимским по једанпут; стајало се у следећим лукама: Мали Лошињ, Задар, Шибеник, Сплит, Хвар, Корчула, Дубровник и Котор.⁴

Међу првим путницима који су искористили погодност успостављања Лојдове паробродарске линије за обилазак југоисточне обале Јадрана био је саксонски краљ Фридрих Август, пасионирани ботаничар, који већ у прољеће 1838. године паробродом "Конте Митровски" ("Conte Mitrowsky") креће у обилазак Истре и Далмације. Путовање је требало да буде строго инкогнито. Међутим, заинтересованост аустријских власти да оживе промет путника у овом дијелу своје царевине, надмашило је потребу да се у потпуности поштује захтјев високога госта. Тако тадашњи намјесник за Далмацију Венцел Ветер фон Лилиенберг (Wenzel Vetter von Lilienberg) шаље циркулар свим важнијим људима у Далмацији, као нпр. Ђузепеу Нанију у Сплит или котарском поглавару Габријелу Ивачићу у Котор, да изврше припреме за дочек овог важног госта, истовремено наглашавајући да треба да се узме у обзир његова жеља да путује инкогнито под именом гроф Хоенштајн (Hohenstein).⁵ Ако се зна да је Аустрија за своје службенике у Далмацији углавном намјештала већ ислужени кадар и ако се зна да су они тек понекад примали неке мање важне посјете ријетких путника који су стизали поштанским једрењакком аустријске морнарице или приватним једрењацима, може се претпоставити колико је узбуђења изазвала вијест о приспећу овако значајног посјетиоца. Један од првих проблема био је тај шта од скромне литературе о Далмацији понудити високом госту како би се обавијестио о овом дијелу аустријске царевине. Оно што се могло обезбиједити била су дјела више научног карактера, какве су књиге Франца Петера, професора њемачког језика и научног радника, потом Данијела Фарлатија и Алберта Фортиса.

² ИАК, Поморско-санитарна депутација Росе (ПОСАД) VII/23, 1837.

³ ИАК, ПОСАД IX/1, 1838.

⁴ Fijo, Oliver: *Parobrodarstvo Dalmacije 1878-1918*, Zadar 1962, str. 124.

⁵ Pederin, I.: *Austrijski Llojd i turizam u Hrvatskoj*, Adriatica maritima, Zadar 1978, св. II, стр. 114.

Франц Петер, упркос снажној цензури која је цвјетала првих деценија XIX вијека у Далмацији захваљујући учмалости бирократизованог локалног државног апарата, ипак 1833. године објављује књигу "Географске основе Далмације" ("Die geographische Skizze von Dalmatien"). Већ следеће 1834. године књига поново излази у Задру у италијанском преводу ("Compendio geografico della Dalmazia"). Франц Петер је уједно био и први који је о Далмацији писао на основу личних искустава и вишегодишњих истраживања, па ће његове књиге енциклопедијског карактера у овом првом раздобљу туристичког развоја представљати једино штиво за све радознале посјетиоце далматинске обале.⁶ Тек након четрдесетих година XIX вијека, када све бројнији посјетиоци или њихови пратиоци биљеже значајне појединости са тих путовања, о Далмацији ће бити написано више књига и чланака путописног жанра, који ће дуго имати улогу информатора, односно водича.

Што се тиче литературе о Боки, односно о Котору, из тог доба, треба поменути двије књижице написане првих деценија XIX вијека, које ни обимом ни значајем нијесу могле бити интересантне за ширу јавност. Прва је књига анонимног аутора, која разматра војни и историјско-статистички аспект Боке Которске, а претпоставља се да ју је сачинио Максимилијан де Тро (Maximilian de Traux), иначе аутор географске карте Боке и Црне Горе. Штампана је 1808. године у Келну.⁷ Другу књигу о Котору написао је Х. Ф. Редлих (H. F. Rödlisch), који је 1803. године био заповједник града Котора и секретар Томаса Брадија. Штампана је у Берлину 1811. године.⁸ Дакле, располагало се литературом која свакако није могла пружити податке о културном наслеђу Боке, или о њеном природном и привредном потенцијалу, за што се могло претпоставити да ће занимати образованог госта какав је био краљ Фридрих Август. Зато је пред окружним поглаваром Ивачићем био тежак задатак да организује до танчина ову посјету, прво у погледу безбједног боравка високог госта, а да истовремено направи преглед културно-историјских знаменитости за које се може претпоставити да би интересовале краља Августа и да би он пожелио да их обиђе и обавијести се о њима детаљније. Такође, ништа мањи проблем није представљало ни сазнање да се ради о човјеку који се занима за ботанику, па је требало пружити информацију и из те области. Захваљујући овој посјети, у документацији фонда Општине Котор сачуван је докуменат - табеларни преглед неких важнијих споменика културе по различитим бокелским мјестима, уз образложење њиховог значаја, који је према упутству надлежних приредио поглавар Ивачић уз помоћ и допуне председника Општине Котор, Трипа Луковића, па се о овом документу може говорити као о некаквом нацр-

⁶ Pederin, Ivan: *Franz Petter i Dalmacija*, Radovi. Razdio društvenih znanosti (5), Zadar, год. 12/1974, св. 12. стр. 105-126.

⁷ Назив ове књиге је *Statistisch-historisch-militarische darstellung der 'Bocche di Cattaro' von einem Augenzeugen*. Примјерак ове књиге налази се у приватној библиотеци колекционара Ђорђа Радивовића.

⁸ Наслов је *Skizzen des physisch-moralischen Zustandes Dalmatiens und der Buchten von Cattaro*. Примјерак се налази у библиотеци Историјског архива у Котору.

ту информатора, тј. туристичког водича кроз Боку Которску. Иначе, први туристички водич за Боку биће штампан тек неких осамдесетак година касније.⁹

Дакле, 17. маја 1838. год. котарски поглавар Ивачић шаље предсједнику Општине Котор, Трипуну Луковићу, акт бр. 346 у којем га обавјештава да је сазнао о посјети саксонског краља која ће услједити инкогнито након 20. маја, и тражи од њега помоћ у пружању гостопримства, као и у провјери података које је сабрао у табеларном приказу културних знаменитости Которског округа. Овај допис, који је заведен у општинском протоколу 19. маја (бр. 548), ставља се на даљу употребу 21. маја, о чему свједочи предмет исписан врло нечитко и може се претпоставити да се ради о концепту ревидирања и допуне пописа који помиње поглавар Ивачић. У прилогу је и табеларни приказ знаменитости поменутог округа, као и нека општа опажања о свеукупном напретку овог региона након доласка Аустрије 1814. године, која су политички обојена и имала за циљ да прикажу овај дио аустријске царевине у најбољем свијетлу једном европском владару.

Колико је најава ове посјете узбуркала локалну администрацију, свједочи учесталост аката у фонду Општине Котор тих дана, а која се тичу припрема за пријем ове важне личности. Тако већ 20. маја, актом бр. 356, поглавар Ивачић додатно преноси предсједнику Општине Котор инструкције виших власти о појединостима овог путовања и обиласка. Предвиђањем и разрадом сваког и најситнијег детаља у овом допису поглавар открива своју пренаглашену бригу и узбуђење. По његовом захтјеву, из Уреда Општине су послати дописи свим важнијим административним управама у граду. Општина 21. маја 1838. године у акту под бр. 548 шаље обавијест Дирекцији школа у Котору да ће према "полуваничној обавијести" након 20. маја из Трста кренути саксонски краљ и:

"Како се предвиђа да ће високи путник пристати бродом такође и у овај Округ, да би обишао све објекте, установе и споменике, који су вриједни већег посматрања, доље потписаном је наложено да изда упутне планове на начин да значајније цркве, образовне установе и институције, самостани, народне библиотеке, јавни уреди и други заводи, буду у најбољем реду и уз дужну пристojност припремљени, како би могли бити достојни оваквог обиласка на највишем нивоу".¹⁰

Препоручује се да Дирекција школа изврши све неопходне припреме које су у њеној надлежности како би саксонски краљ био задовољан овим обиласком, а све то, како се наглашава, због тијесних и пријатељских веза које постоје између аустријског и саксонског двора. На ово Дирекција школа и њен директор Антон Башић одговарају да су о поменутом догађају обавијештени сви учитељи и учитељице и да је, по-

⁹ Године 1922. Вицко Трипковић-Поднопољски пише до сада први познати туристички водич кроз Боку, под називом "Цртице о Боки Которској за путнике кроз наш Босфор", а 1925. штампа "Мали вођ кроз Котор". Примјерци оба водича налазе се у библиотеци Историјског архива у Котору.

¹⁰ ИАК, Основна школа Котор (ОШК) XXVII, 209 (1837/38).

што се школе увијек стриктно придржавају закона, све у најбољем реду за пријем најављеног госта. Он наглашава да је потребно само непосредно прије доласка обавијестити их како би ставили ученицу на улазу да би пријем био што срдачнији.

Такође, 25. маја пристиже одговор из Старјешинства Св. Духа, да су они у потпуности спремни да на одговарајући начин дочекају уваженог госта. Котарско поглаварство 26. маја шаље поново допис Општини са додатним упутствима о понашању када у ове крајеве допућује саксонски краљ.¹¹

Раније поменути два документа Котарског поглаварства и Општине Котор уз табеларни преглед културно-историјских знаменитости, или водича кроз Боку, доносимо у преводу, изузев 5 листова који представљају концепт поменутог пописа знаменитости и попис 101 биљне врсте које расту у овом Округу, а које могу бити тема посебног рада.

Први докуменат¹² гласи:

"Број 346.

Господину Трипуну Луковићу, предсједнику општине Котор.

Недавна обавјештења из Трста доносе вијест којом ми је саопштено предсједничком депешом од 11. текућег мјесеца, број 981, да ће на пароброду 'Кнез Митровски' Његово величанство краљ Саксоније предузети ускоро једно путовање дуж обала Истре, Кварнера и Далмације и да би се његов полазак из Трста могао догодити послје 20. текућег мјесеца.

Премда исте обавјести увјеравају да поменуто Његово величанство намјерава да се држи на том путовању строго инкогнито и будући да се још очекују службене обавијести у вези с тим, због тог недостатка ја ћу Вас накнадно обавијестити да ли и са којим почастима високи путник треба да буде примљен на оним мјестима овог Округа, гдје му се буде свидјело да пристане.

Пошто се, без даљњег, предвиђа да ће Његово величанство хтјети да обиђе све објекте, установе и споменике вриједне пажње, а које Далмација нуди у разним својим мјестима, Ви ћете одмах предузети потребне договоре са жупницима и са другима за које се укаже потреба и припремићете тако да важније цркве, установе образовања и просвјете, самостани, народне библиотеке, јавни уреди и остали заводи, буду у најбољем реду и припремљени на одговарајући начин, како би могли да буду достојни таквог обиласка на највишем нивоу.

На крају, пак, ништа не смије да промакне преузвишеном посматрачу уколико је значајно да би могло привући његову пажњу, па сам ја саставио, према вишој наредби, додатак - табеларни преглед свих објеката што, како ми се чини, одликују Которски округ, климу, особености и дух његових становника, а овдје додајем у ступцу 'напомене' кратка

¹¹ Како су у фонду Општине Котор у редовној администрацији сачувана само два акта, бр. 548 и 569, у којима се упућује на друга акта, бр. 574, 576 и 584, која нијесу сачувана, за њихово појашњење кориштен је као извор Протокол Општине за 1838. год. (ИАК Општина Котор (ОК), Помоћне књиге).

¹² ИАК ОК VII-127/1-12.

историјска обавјештења која се на то односе, указујући такође колико је побољшана пољопривреда, индустрија и трговина под аустријском владавином.

Али како би можда многе ствари требало додати у исти табеларни преглед, налажем Вам да ми саопштите та Ваша запажања и мишљења о додацима којима треба допунити овај Преглед; а Ви нећете заборавити посебно да ми одредите стање разних постојећих налазишта минерала и фосила, мјеста која представљају остатке споменичних старина и историје, или она која су чувена према необичним природним појавама, итд.

Не сумњам, пак, да ће при овом сусрету господин предсједник и дотичне општине, познавајући тијесне и пријатељске односе који постоје између славног аустријског и саксонског двора, све извршити ревносно и тачно у сваком дијелу цијењеног Уреда и да ће то обавити тако да преузвишени путник буде у сваком погледу задовољан отмјеним и пристојним дочеком који ће му бити приређен од стране државне власти и становника Округа, тако да би он могао стећи повољно мишљење како о једнима, тако и о другима и уопште о цијелој покрајини.

Сравњени подаци које треба уврстити у Преглед који Вам достављам, морају да ми засигурно стигну до недеље послје подне.

Котор, 17. мај 1838. (*слиједи својеручни поштом који је нечијиак*)
(*На пољеђини*): Примљено 19. маја 1838., 548

види бројеве 569 и 584, Бр. 11"

(Овај предмет даље садржи документа са сигнатуром Историјског архива Котор ОК VII-127/1 до ОК VII-127/5, а са бројем протокола 548 и датумом: 21. мај 1838. године, која су писана веома нечитко. Према дјеловима документа које је било могуће само у фрагментима растумачити, претпоставља се да се ради о концепту аката која су послата разним установама, као и о концепту за табеларни преглед који слиједи, а који је ревидирајући попис поглавара Иванчића, вјероватно приредио сам предсједник Луковић):

Подаци о значајним објектима у Кошорском округу

МЈЕСТО	ЗНАЧАЈНИ ОБЈЕКАТ	НАПОМЕНЕ
Котор	1) Ризница Катедрале. Овдје задивљују драгоцјене скулптуре у најфинијем мермеру и бројне чувене реликвије, међу којима предњачи по јединственој изради златни оков са драгим камењем у који се држи глава светог Трипуна, и један крст од кристала из стијене, са комадом правога Крижа. У овој Ризници чува се крст са којим је био удијељен апостолски благослов царској војсци у последњој опсади Бе-	Котор је древни град који су основали Сицилијанци из Аскра, због чега носи још и име Аскривиј. Био је слободна република, а потчинио се Венецији године 1420. уз очување својих властитих статутарних закона. Котор има бројне славне људе у природним и дру-

МЈЕСТО	ЗНАЧАЈНИ ОБЈЕКАТ	НАПОМЕНЕ
	<p>ча (у <i>ориџиналу сценоји</i>: Буда) у борби против Турака.</p> <p>2) Слика распећа у Катедрали, рад Тинторета.</p> <p>3) "Штовање Света три краља" (или Богојављење), слика Тицијана у цркви св. Јосипа.</p> <p>4) Црногорски пазар покрај врата од Ријеке, значајан јер представља стјечиште читавог трговачког промета из Црне Горе.</p> <p>5) Тврђава Св. Иван и утврђења која повезује планински дио са градом. Она су славна кроз историју домовине по разним опсадама које су одбијене у борби против Турака, а нарочито по оној из године 1539. против Хајрудина Барбаросе који је стигао са 30.000 људи и 200 галија да освоји Котор, одакле је био побједнички одбијен.</p>	штвеним наукама, у војсци, и уживао је највеће привилегије код Млетачке републике. Добровољно се предао Аустрији године 1797. Много је пропатио због земљотреса и разних опсада града којима је био подвргнут.
Доброта	Велико и богато насеље покрај Котора. Црква Св. Еустахија је украшена лијепим мермером, а у оној другој, Св. Матеја, чува се једна реликвија драгоцене крви.	
Пераст	<p>1) Црква Госпа од Шкрпјела на шкољу са истим именом. Заслужују да се погледају лијепе слике Пераштанина Колоње, ученика венецијанске школе, којима су украшени зидови, остало је покривено завјетним плочицама од сребра. Лијепе скулптуре и мермерни кипови украшавају храм у чијој Ризници се могу видјети знамења витешких редова којима су током времена били одликовани грађани Пераста.</p> <p>2) Једна слика која представља шеснаест руских кнежева како су учили математику и поморске науке у Перасту код славног Пераштанина Марка Мартиновића у доба Петра Великог, руског цара.</p> <p>3) Разне слике значајне због настојања да подсјете на поморске побједе и да извјесте о борби Пераштана против Турака и пирата.</p>	Мало и славно градско утврђење које је имало привилегије римске колоније и које је дало људе у друштвеним и природним наукама и у веома чувеној војсци. Пераштанима је од стране Млетачке управе био повјерен Велики барјак или застава Републике и на основу тога је овај крај добијао посебне повластице.

МЈЕСТО	ЗНАЧАЈНИ ОБЈЕКАТ	НАПОМЕНЕ
	4) Један мач који је гроф Зрински поклатио Општини Пераст приликом једне од побједа Пераштана против Турака.	
Рисан	Ту се виде рушевине старог града Ризинијума и остаци мозаика. Може се примијетити један процјеп поред ријеке Царине. Рисан је био пријестоница краљице Теуте, одакле су испане једна статуа и други налази.	
Прчањ	Лијепо и богато насеље покрај Котора. Ту се уздиже величанствена црква Богородице, али још није завршена.	
Херцег-Нови	1) Тврђаву Шпањола подигли су војници оног народа који је од Турака освојио град заједно са Млечанима године 1538. Поред приградске цркве Св. Ане виде се гробови 5.000 Шпанаца који су пали када су пружали отпор Муслиманима, године 1539. 2) Поморски лазарет Мељине. 3) Црква богатог Манастира Савина у којој се могу запазити разни фини радови, а посебно једна лијепа слика неког руског умјетника.	Обала Херцег-Новог је једна од најљепших дјелова Которског залива.
Луштица	Лука Росе. Ова лука је веома проста и врло често је посјећују бродови који плове Јадранским морем, Јонским, Егејским, итд. Нарочито преко зиме велики број њих је на везу и каткад се може видјети и до 100 бродова како очекују повољно вријеме за пловидбу. То је прва аустријска лука на Јадрану која се сретне када се долази са истока.	
Кртоле	Овдје се налазе фабрике цигли и цријепа, једине које постоје у Округу и достављају своје производе такође и за потребе Црне Горе.	

МЈЕСТО	ЗНАЧАЈНИ ОБЈЕКАТ	НАПОМЕНЕ
Тиват	Лијепа обала у подножју плодне и простране равнице и огромних брда.	
Столив и Лепетане	Пејсажи који украшавају обале Залива. У Столиву надасве успијевају маслине, кестење, трешње и воће.	
Грбаљ	Пространа област, земљиште које је погодно за узгајање свих јужних производа.	
Будва	Стари град за који се тврди да су га основали Феничани. Ту се виде остаци једног дворца који су подигли главари Зете. Град сада запосједа тијесне границе и једно полуострво, будући да је остао уништен при једном земљотресу.	Риболов на сарделе је врло користан за овај град и за крајеве који га окружују. Баш овај град је дао млетачкој војсци многе и познате ратнике, а они су им додјеливали значајне привилегије.
Паштровићи	Територија непосредно погранична са Турском (Турском Албанијом) и Црном Гором. Богата је маслинама.	Становници Паштровића су веома вјешти. Они су добијали од разних властодржаца, а посебно од Млечана, племићке титуле и бројне привилегије. Може се примјетити да су Паштровићи знали да се одбране како никада не би били потчињени турској владавини.

ОПШТА ОПАЖАЊА

Становници Которског округа по природи су трговци и ратници. Њихово трговачко поштење равно је њиховој храбрости.

Поморски рат је смањио бокелску морнарицу 1813. године са 400 на само 14 лађа дуге пловидбе, уз штету од више милиона. Захваљујући миру и очинској бризи садашње власти, Бокелји годишње напредују у наоружању, то јест од 1814. године ипак су изградили 300 бродова дуге пловидбе, не рачунајући мноштво других бродова у малој и великој обалној пловидби. Поново се отварају и одржавају веома успјешно многе цијењене трговачке куће у Венецији, Трсту, Одеси, Смирни, у обла-

стима Црног мора и Азофског, у Шпанији, Португалу, Америци и у другим крајевима.

Такође, Округ је направио значајни напредак од 1814. године у земљорадњи. Примјењује се узгајање разних производа раније непознатих.

Округ обилује извршним млиновима за уље, пшеницу, за воће и свиљу. Власт нарочито подстиче узгајање мурви, па се о њеном трошку ових задњих година засадило више од 7.000 стабала. Уобичајени производ морнарског двопека достиже износ од око 100 фјорина годишње. Најбоље уље добија се на Луштици, на херцеговској обали, у Столиву и у Будванском округу. Двије трећине производа користи се за извоз. Најбоља вина добијају се на херцеговској обали, у Луштици, Паштровићима и Тивту. На херцеговској обали и у Тивту производе се познати ликери: марцамин и мускат. Воће се узгаја на отвореном.

Которски залив даје изврсну рибу и то у изобиљу. Риболов на сарделе у истом Заливу и у водама Будве произведе, када је задовољавајући, годишњи приход од 30 хиљада фјорина.

Што се тиче производње, када се не узима у обзир корист од поморства и трговине којима се посвећује већи дио становништва, посебно се истиче припремање усољеног и димљеног меса, као и израда кожних предмета и производња разног оружја за потребе народа, које се продаје у Црној Гори и околним турским покрајинама (Турска Албанија) и Херцеговини.

У погледу руда има мермера у Ђурићима, Луштици, Кртолама и Паштровићима, али рудници овдје нису у употреби. Трага се да ли постоји у Кривошијама, Паштровићима и у брдима херцеговског подручја гвоздене руде и других метала, а претпоставља се да постоји камени угаљ у Грбљу, Морињу и Луштици. Рудници нису још истражени.

Овдје је недавно откривена вода кисела, минерална у Ограђеници изнад Паштровића и биће извршена анализа. У међувремену, опште је мишљење да посједује лековита својства.

Исто тако Которски округ је интересантан са гледишта проучавања птица, пошто се сакупљају птице из разних поднебља с обзиром на јужни географски положај и алпску структуру његове територије.

У изобиљу показује се међу домаћим биљкама истог Округа, такође сљедеће које су егзотичне и непознате у другим дијеловима Царевине."

(Под насловом: *Разно биље Боке Которске* дат је попис латинским називом 101 биљке.)

(На полеђини:) Примљено 19. маја 1838. В(иди) б(ројеве) 569, 584. Бр. 11

Након акта бр. 346, као његов наставак, слиједи други сачувани документ¹³ који је поводом посјете саксонског краља поглавар Ивачић упутио предсједнику Општине Котор, г. Луковићу, са детаљном разра-

¹³ ИАК ОК VII-130/1-3.

дом свих пратећих манифестација које би биле примјерене овом владару:

"Број 356/р.р. Хитно!

Господину предсједнику општине Котор,

У смислу као што ћу саопштити, Царски краљевски ванредни изасланик и опуномоћени министар двора из Дрездена, Његово величанство краљ Саксоније, наумио је да предузме путовање 7. текућег мјесеца под другим именом, гроф Хоенштајн, полазећи из Прага, а преко Доње Аустрије и Илирије до Трста, одакле ће путовати дуж Далмације.

Пратња Његовог величанства биће састављена од вишег управитеља, господина Минквица, ађутанта генерал-пуковника, господина Манделслоа и дворског љекара, господина доктора Амона.

Од стране Његовог величанства захтијева се да буду забрањена сва одличја која пристају његовом високом положају, а која би требало да се примјене у Царским краљевским државама у таквој прилици.

Пошто се зато треба равнати према тако израженој жељи поменутог Његовог величанства, журим се да Вас обавијестим у вези са Одлуком од 17. текућег мјесеца, број 346/п, да не би смјело бити спољашњег исказивања поштовања, која су за сличне прилике дословце прописана важећим законским нормама. Дакле, то значи да не смије да буде ни клицања, ни звоњава, нити пуцања из ватреног оружја, нити илуминације.

Али пошто становници ове покрајине, а посебно они из градова и важнијих варошица, неће моћи да остану равнодушни у присуству једне тако славне личности, која се удостојила по први пут новином примјера да почасту својом посјетом ову покрајину, част и народни карактер изискује чак да се овдје објави народно весеље уз какво спољашње обиљежје, које више пријегава начинима и обичајима неког од мјеста.

Пошто се руководио таквим становиштем, Његова екселенција господин гроф гувернер проширује овдје приложени програм најважнијих појављивања и народних светковина, које би, према њиховој јединствености и разноврсности, могле привући пажњу и задобити одобравање поменутог монарха.

Налазим за потребно да свој господи судијама и господину предсједнику Општине Котор саопштим читав речени програм и то не само за њихово обавјештење о томе, већ да би се избјегло да се слични изрази јавног весеља понављају у разним мјестима, а без задовољавајућег ефекта. Уосталом, ниједна од таквих манифестација неће смјети да се обави без претходне изричите дозволе, коју дотичне мјесне власти треба да затраже од уваженог путника и то посредством прије поменутог Његовог управитеља двора. У случају да се он не би с њима сложио, свака ствар мораће да се одложи.

Дакле, предсједник Општине не би требало да брине о свим задужењима, тако да би се сви они од којих се очекују да судјелују, успјешно сарађивали и да би у свакој прилици спонтаност, добро расположење и опште задовољство очигледно преовладали код оваквих народних манифестација.

Непотребно је напоменути да коначно најважнија брига локалних власти треба да посвуда овдје влада добар ред, да у таквој прилици буду удаљени просјаци, они који сакупљају милостињу, наметљиви посматрачи и дјечурлија. Штовише треба да уреди да се сакупе полицијски агенти с намјером да успјешно бдију, да се повећа за сада број који одговара потреби, само да исти употребе примјерена понашања и начине да се избјегне вика, јауци и свађе у вршењу њихове службе и да ови пак не упадну у очи народу, а посебно славном принцу. У другачијем случају ако би се противило угледу јавне управе, тако би се страном принцу пружио мишљење о мањкавости уређења политичких одредби које важе у овој покрајини и о слабом утицају утемељених власти које треба да јамче потпуно отклањање неповољног дјеловања.

Ако би Његово величанство хтјело да предузме какво кратко путовање кроз земљу, дотични мјесни чиновник ће хитро да му понуди своју услугу да га прати. У случају да ова понуда буде одбијена, не треба да због тога престане обавеза истог чиновника да га слиједи, или да иде испред њега, или на каквој примјереној удаљености како не би био опажен, што се сматра прикладнијим, а да се избјегне навалица људи, приступ просјацима, онима који траже милостињу и другим, као и људима у похабаној одјећи.

Господин предсједник општине ће се побринути да се у сваком мјесту које му је подређено пронађе једна прикладна личност, поуздана и разборита, да послужи као водич и на начин 'ћићерона', како се обично каже, да покаже славном принцу све објекте вриједне проматрања и оне које би он исти волео да обиђе.

У овом предмету ја се позивам на прије наведену Одлуку бр. 346, а само додајем да ондје гдје постоје слике или други предмети да се погледају, све да се доведе у ред, како се са каквим стварима непристојним или неуреднима не би повриједио поглед овог просвијећеног монарха.

Како је повјерено расуђивању и ревности овог господина предсједника Општине, ја не сумњам да с његове стране неће произаћи обиље пожртвоване сарадње у овом сусрету, а такође да ће се наћи код дотичних подређених власти врло брижне и fine ревности, што очекујем, а чему се нада од стране свих нас претходно поменути господин гроф гувернер, који ми је поврх тога упутио посебне наредбе депешом 15. текућег мјесеца, број 99/р.

Котор, 20. мај 1838.

Напомене за обиљежја славља, сагласних народним обиљежјима, у приликама доласка Његовог величанства краља Саксоније.

У Задру

Као водич Његовом величанству служиће директор фабрике господин Презани да му покаже значајне ствари.

Господин мајор и ађутант барон Јелачић пратиће такође Његово величанство. Пред Његовим величанством треба да се појави један пар (мушки и женски) од сваке народне ношње Задарског округа, а тачно одређених: из Прека, Силба, Пага, Арбанаса, Сланог и Морлакије.

Треба да се оствари једна тобожња свадба Морлака са барјацима и уз сву народну раскош која се на то односи.

Показаће се Његовом величанству кућа Пелегрини са бистама и старинама које ту постоје. Из куће Клете биће пренесени сви минерали музеја.

У Шибенику

Приказаће се једна веслачка утакмица барки којима ће управљати жене.

Уз то овдје ће се извести народни плес (коло), ако се иначе ово не би остварило у Дрнишу.

Ако би се Његово величанство држало пута од Дрниша до Книна, на локалитету Косова показаће му се одред пандура што је могуће боље опремљених.

Врлика

Предсједник општине треба да истакне неке личности необичније одјевене.

У Сињу

Биће представљен самостан.

У Сплиту

Плес и утрка грађана и грађанки одвојено.

За случај да се потом не би ишло у Сињ, самостан ће се показати у Сплиту, а плес у Каштелима.

У Макарској

Ако се, пак, у Сињу и у Сплиту не би понудио самостан, то би било у Макарској, уз истицање неколико особа у ношњи.

Тврђава Опузен

Треба погледати Метковић са погледом на тзв. Турску габелу.

У Вргорцу

Треба да се сиђе на неко мјесто пространо и уздигнуто како би се погледом обухватио велики простор турског тла.

На Брачу

Погледати бродоградилиште Милна.

На Хвару

У варошици Врбоско држати се разних и најпознатијих слика.

На Вису

Ако би било могуће показати риболов на сарделе.

На Корчули

Морешка уз музику.

На Пељешцу

Обратити пажњу на лијепу женску ношњу.

У Дубровнику

Коло Конављана и да се покажу различити парови сељака разноврсно обучених.

На повратку из Ријеке Дубровачке треба да се изведе трка барки на Гружу.

У Котору

Такозвани плес Св. Трипуна и регата у заливу.

Треба да се покажу особе у оним разним народним ношњама.

Напомена: На мјестима гдје неће имати ништа да се види, треба настојати да буде присутан народ без метежи и тискања, али да свако буде добро и пристojно одјевен.

(На полеђини)

Примљено 23. маја 1838., 569, В(иди) б(ројеве) 548, 584, Број 14.

Управни окрузи

Господину предсједнику општине Котор.

Из Уреда."

Тако су у Котору вршене припреме за дочек првог значајнијег госта, чија је посјета у крајњој линији указала на неке нове привредне могућности Боке, а то је развој туризма и убирање прихода од ове привредне гране. На жалост, како је највећи дио архивског фонда Котарског поглаварства Котор уништен, није било могуће у потпуности реконструисати сваки документ из кореспонденције представника власти, а који би се тицали овог догађаја. Исто тако у фонду Општине Котор сачувано је само око 10 cm архивске грађе из 1838. године. Због тога, на основу досадашњих истраживања у архивским изворима Котарског архива, нијесу пронађена документа која представљају извјештај општинске администрације надлежним властима, са детаљима о томе како је ова посјета протекла, да ли је саксонски краљ посјетио све институције које су у припремним плановима биле предвиђене за обилазак, какви су његови утисци о Котору и Боки, да ли је имао водиче кроз град и слично.

У дневнику о пристајању бродова у архивском фонду Лучке капетаније Росе забиљежено је да је 30. маја 1838. године пристао пароброд "Конте Митровски", носивости 119 тона, под заповједништвом Ђованија Трисколија (Giovanni Triscoli). Брод је имао 21 члана посаде, а 9 путника. Наведено је да је пароброд аустријски и да припада управи у Трсту. Као мјесто поријекла наводи се Дубровник, а дозволу бр. 454 добио је 26. марта 1838. године. У детаљном попису посаде може се запазити као куриозитет за те прве године борбе око превласти над морем између модерних пароброда и традиционалних једрењака, да су четири члана из Боке. То су: Томас Урлић, стар 23 године из Котора, Грегор Зировић пок. Јована, стар 28 година, Антон Балотино (или Балетино) пок. Јована, стар 20 година, и Вицко Томов Брајковић, 21 година, сва тројица из Пераста.¹⁴ И то би била сва документација везана за овај изузетан догађај према досада истраженом материјалу у Архиву Котора.

Ипак, о току ове значајне посјете Котору и Боки може се сазнати нешто више на основу докумената Епархијског архива у Котору, која је обрадио др Славко Мијушковић.¹⁵ То су два извјештаја која шаљу Макарије Грушић, епископ провикар за Боку Котарску, и Јаков Поповић,

¹⁴ ИАК ЛУКАР, Помоћна књига 9, Регистри 1835/38.

¹⁵ Мијушковић, Славко: *Извјештај о боравку саксонског краља Фридриха Августина у Боки 1838. год.*, Годишњак Поморског музеја у Котору, год. XIV, стр. 103-106.

каторски протопрезвитер, администратору Далматинске епископије Симеону Тркуљи. Према извјештају Јакова Поповића, саксонски краљ је доласком ипак изненадио каторске власти, које га нијесу 30. маја у 10,30 сати сачекале у луци, већ након што су сазнали да је гост стигао, срели су се с њим у Катедрали Св. Трипуна. Потом је саксонски краљ Фридрих Август обишао цркву Св. Николе, па школе и друге институције и даље цијели град. У 5 сати послје подне је испред Општине посматрао национални плес Которана, очито традиционално коло Бокелске морнарице, јер је, према казивању Поповића, саксонски краљ у даљи обилазак тврђаве ишао у пратњи ових лијепо обучених и наоружаних људи. На повратку с тврђаве поздравили су га представници власти општина Прчањ и Доброта. Сјутрадан, 31. маја, у Котору су га поздравили становници Рисна, такође традиционално обучени, који су извели свој национални плес и пјесме. Уз пратњу грађана Котора и Рисна отишао је на пароброд да руча, да би касније уз исту пратњу пошао до пута који води за Црну Гору и на коњу отпутовао за Цетиње. Даље, 1. јуна са Цетиња је обишао Будву, гдје га је сачекао пароброд, па је потом 2. јуна посјетио Госпу од Шкрпјела код Пераста, лазарет у Мељинама, манастир Савину и Херцег-Нови, да би потом испловио из Боке. По просуђивању Поповића, краљ Фридрих Август се у Боки задржао дуже него у неким другим крајевима, јер је био одушевљен посебно богатством ношњи, оружјем и народним обичајима, изразивши такође велику љубопитљивост и радозналост и када су биле у питању културне знаменитости.

У литератури су позната и два извјештаја о поменутој посјети које је 4. и 22. јуна 1838. године послао гувернеру Лилијенбергу његов ађутант Фридрих Орешковић, у то вријеме настањен у Котору као члан Комисије за разграничење између Црне Горе и Аустрије.¹⁶ Према Орешковићу, саксонски краљ је стигао у Котор 30. маја у 11 часова, а потом је 31. маја у 8 часова ујутро пошао за Цетиње, са члановима своје пратње, поменутим Минковицом, Мандеслоом, љекаром Амоном, тршћанским ботаничарем Бартоломеом Биазолетом и са двије слуге. Њима су се још придружили из Котора ађутант Орешковић, заповједник каторске тврђаве Теодор Карачај и пратња од тридесет наоружаних Бокела, коју је ради сигурности краља обезбиједио окружни поглавар. Повратак у Будву је био 1. јуна у 7 часова навече када је Фридрих Август и разгледао овај градић. Ноћ је са својим пратиоцима из Котора, Орешковићем, Карачајем и у међувремену пристиглим окружним поглаваром из Котора, провео на пароброду, да би сјутрадан сви отпловили за Пераст и Херцег-Нови.

Знатно више може се сазнати из путописа чији је аутор један од

¹⁶ Дурковић-Јакшић, др Љубомир: *О посјети саксонског краља Њеђошу 1838*, Историски записи, књ. VIII, св. 1-3, Цетиње јануар-март 1952, стр. 36-46. У овом чланку аутор преноси други извјештај Орешковића који је везан за боравак на Цетињу, а само овлаш се дотиче Боке. Значајно је да је гувернер Лилијенберг користио први Орешковићев извјештај да би 9. јуна поднио детаљан извјештај о овом путовању саксонског краља врховном управнику Дворске канцеларије и предсједнику Дворског ратног савјета у Бечу, као и властима у Дрездену.

чланова краљеве пратње, др Бартоломео Биазолето¹⁷, а који је због посјете овог краља владару Црне Горе и пјеснику Његошу добио на популарности и био превођен на више језика. Међутим, сви доступни преводи детаљно извјештавају о његовом боравку на Цетињу, а само успутно се помињу Котор и Бока. Из најопширнијег превода овог путописа, у чланку Љ. Дурковића-Јакшића могуће је сазнати више о боравку саксонског краља у Котору и Боки. По казивању Биазолета, пароброд је упловио у Боку Которску око 4 часа ујутро, а у 11 сати упловио је у Котор. Ту су госте дочекали представници цивилне и војне власти, од којих он издваја Габријела Ивачића, котарског поглавара, и грофа Теодора Карачаја, тадашњег заповједника града и тврђаве. Прво су обишли Катедралу св. Трипуна, гдје су посјетиоци разгледали све драгоцености укључујући и свете мошти, које је краљу лично показао свештеник Стјепан Павловић Лучић. Потом су отишли у Котарско поглаварство, гдје је начелник Ивачић припремио освјежење. Ту су могли разгледати војну опрему овога краја. По краљевој жељи, даље су пошли у обилазак тврђаве Св. Иван над Котором. На том путу им се придружио и шурак начелника Ивачића, иначе ботаничар и пријатељ Биазолета, Доменико Папафава. На повратку у Котор су их сачекали представници свих околних срезова и грађанство, обучено у народне ношње и са оружјем или накитом, чија је израда задивила аутора путописа, а и самога краља. Они су пред посјетиоцима извели неке војне вјежбе и народне игре. Затим је краљ са пратњом обишао Црногорски пазар, који Биазолето детаљно описује. Након тога је услједила посјета православној цркви Св. Николе, да би их на изласку поздравили представници Рисна, који су, по казивању писца, извели народно коло које се разликовало од претходно виђених игара. Бродским чамце, под командом капетана Трисколија и под саксонском заставом, краљ је, уз пратњу и плотуне окупљеног народа, отишао на пароброд.

¹⁷ Biasoletto, Bartolomeo: *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maesta del Re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro*, Trieste 1841. Већ следеће године у Дрездену је објављен њемачки превод овог путописа (*Reise St. Majestat des Königs Friedrich August von Sachsen durch Istrien, Dalmatien und Montenegro in Furhjare 1838*). На стр. 68-177 и 215-222 је описана посјета Боки и Црној Гори.

Ово дјело је у фрагментима објављивано и превођено и на наш језик. Прво је из *La Vita Italiana* дио преведен и објављен у "Гласу Црногорца" 1897. године на Цетињу. Потом, неке фрагменте преводи и Павле Ровински у чланку: "Владика црногорски Петар II по одзивима страних писаца", Књижевни лист, (Цетиње) 1902, стр. 85-89. Опет дјелове овог превода Ровинског објављује Марко Драговић у чланцима: "У спомен стогодишњице рођења митрополита и господара црногорског Петра II Петровића Његоша (1813-1851)", Цетиње 1913, стр. 13-14, и "Одзиви иностраних путника о Црној Гори", Правда 20. IV 1925. Њемачки превод дијела Биазолетовог текста, који се односи на посјету краља Његошу из 1912. године превео је у свом чланку Илија Батричевић, Историски записи 2, Цетиње 1949, стр. 226-238. У свом чланку "Биазолетов опис посете саксонског краља Црној Гори 1838. године" (Стварање, год. XVIII, Цетиње, 1963/1, стр. 47-73) др Љубомир Дурковић-Јакшић даје много обимнији превод дијела овог путописа који се односи на Црну Гору.

Иако је у поменутим актима званичника било наглашено да се приликом ове посјете, због изричите жеље краља Фридриха Августа, не приређују велике светковине, према Биазолетовом опису изгледа Котора у вечерњим сатима може се закључити да је одушевљење становништва било изузетно, па је приређен и велељепан пријем. Према његовим ријечима, обала Залива је била освијетљена правилно распоређеним буктињама, а поред пароброда су на украшеним баркама, којима су управљали бокелски морнари у свом традиционалном руху и које су дефиловале у савршеном реду, били представници власти и грађани. Они су с капом у руци и наклоном поздрављали краља.

Уз посредство представника аустријских власти из Котора, краљ саксонски је ступио у везу са владаром Црне Горе, Петром II Петровићем - Његошем, и на његов позив да га посјети 31. маја у 8 часова пошао је са пратњом на Цетиње. Након опширног описа боравка угледних гостију у Црној Гори и на Цетињу, Биазолето биљежи да су се сјутрадан вратили у Будву, гдје их је дочекало много људи, уз звоњаву црквених звона и звуке војне музике, која је ради краљевог дочека дошла из Котора. У Будви су гости обишли цркву. Сљедећег дана, 2. јуна у 4 сата ујутро, пароброд је испловио из Будве за Боку Которску. Након три сата вожње пароброд је пристао у Херцег-Нови, гдје су посјетиоци обишли утврђење, цркву Св. Саве и манастир Савину. Послије су отпловили до Госпе од Шкрпјела код Пераста. Одушевлени Пераштани су украсили читаво острво заставама разних нација, нудили су госте "накиселим пићем" и поклонили су краљу књижицу о овом острву која је штампана у Венецији, а написао је капелан са Госпе од Шкрпјела. Овдје су пароброд напустили краљеви пратиоци: Орешковић, Ивачић и Карачај, а он је испловио из залива уз поздраве и плотуне становништва, које је пратило брод са око четрдесетак чамаца.

По Биазолетовим забиљешкама о току овог путовања, посјета саксонског краља Боки и Црној Гори је изазвала пажњу шире јавности, а захваљујући њима оставила је видног трага у нашој историографији. Свака расправа о отварању Црне Горе ка Европи, посебно записи о посјетама значајних личности, које су услиједиле након 1838. године, подразумева помен ове посјете саксонског краља. Како је за подручје Далмације, односно Боке, она симболично означила прве кораке у развоју туризма, исто тако означила је његове развојне почетке и у Црној Гори.

Осим наведених архивских докумената Општине Котор везаних за ову значајну посјету, која се и формом и садржином издвајају од осталих сухопарних службених аката и означавају неко ново струјање у правцу потребе да се афирмише расположиво богатство ових предјела, значајно би било, у контексту ових скромних пропагандно-туристичких покушаја, поменути пионирски рад сликара-аматера Теодора Карачаја. Наиме, један од пратилаца саксонског краља Фридриха Августа током његовог обиласка Боке и Црне Горе, био је и гроф Теодор Карачај (Theodor Karacsay), тадашњи заповједник града Котора и тврђаве, у својству аустријског пуковника. Бавећи се аматерски картографијом и сликарством, на овом путовању он је комплетирао свој албум са сто ведута

рађених у акварелу, као и картом Црне Горе, што ће представљати значајан допринос у визуелном приближавању ових крајева европској клијентели прије примјене фотографске технике.¹⁸ Уз његове аквареле, који имају већу документациону него умјетничку вриједност, а значајни су јер представљају за сада најстарије ведуте јадранске обале, Карачај је израдио и литографију Котора, вјероватно 1837/38. године.¹⁹ Према досадашњим сазнањима, то би био први приказ Котора у овој новој штампарској техници, која је у XIX вијеку посебно изазвала интересовање у Аустрији, и то њиховог Генералштаба и Метерниховог бироа. Уз остало, они тада финансирају израду литографисаних бечких ведута. Непосредно након израде Карачајеве литографисане ведуте Котора, Боку посјећују познати аустријски пејзажисти Јакоб и Рудолф Алт, и раде ведуте Боке Которске у тзв. хромолиотографији, које су по прецизности рада, одабиру мотива и техници израде на високом умјетничком нивоу, знатно већем од акварела и литографије Котора Теодора Карачаја. Њих ће за илустрацију своје књиге о Далмацији користити Франц Петер.²⁰ Уз радове Јохана Хегелмилера (Johann Högel Müller) треба истаћи граверски рад Јосипа Ријеђера (Giuseppe Rieger), који је по наруџби Аустријског Лојда за потребе њихових путника израдио за литографисани албум далматинске обале и ведуте свих мјеста Боке Которске, али су оне без особене Карачајеве вјеродостојности.²¹

Тако је у првој половини XIX вијека становништво ових крајева Далмације, а данашње Црне Горе, покушавало да слиједи нове привредне токове Европе, иако уз велике потешкоће због географске удаљено-

¹⁸ Изгледи градова црногорског приморја у штампаним приказима и документима. (Колекција Ђ. Радивовића и фондови и збирке Историјског архива Котор). Каталог истоимене изложбе, Котор јуна 1995, стр. 24.

На стр. 55 ове публикације дат је кратак садржај документа Которског архива у којему се говори о географској карти грофа Карачаја:

Котор, 23. децембра 1842. године.

Команда которске тврђаве шаље допис Општини у којем је обавјештава да су више власти одобриле објављивање географске карте Црне Горе од стране пуковника конта Карачаја, сада на дужности команданта тврђаве у Мантови. На карти су извршене исправке ранијих карата и унијети су нови подаци до којих је аутор могао доћи на свом ранијем положају команданта которске тврђаве. Карту хвале због "прецизности и обиља садржаја, тачности и јасноће..." и зато се сматра да је изнад свих до сада познатих карата. Цијена за службенике Општине је повлаштена, а приложен је формулар за пописивање абонената. (ИАК ОК IX, 218-218/1).

Албум ових ведута под називом "100 vedute delle coste orientali del mare adriatico disegnate dal colonello conte Fedor Karacsay" пронашао је Фисковић. Види: *Бока Которска у акварелима Fedora Karacsay-a из прве половине 19. стољећа*, Споменик САНУ, CXXXVII, Одељење историјских наука, Београд, 1985, стр. 203-237.

¹⁹ Ова литографија у боји Котора власништво је колекционара Ђорђа Радивовића из Београда. Његовом љубазношћу Которски архив је након изложбе ведута у Котору јуна 1995. године израдио копије ове колекције у виду фотографија, слајдова и ксерокс-копија. То је похрањено у архивској збирци Радивовић.

²⁰ Ријеч је о књизи Франца Петера "Das Königreich Dalmatien", Беч 1841.

²¹ Албум носи назив: "Panorama della Costa e delle Isole di Dalmazia nei viaggi dei Piroscapi del Lloyd Austriaco. Disegnato per ordine dello Stabilimento sudetto da Giuseppe Rieger", Trieste 1853.

сти од свих важнијих саобраћајница, а под влашћу или у окружењу великих држава, које су развојне планове ових подручја искључиво усклађивале спрам својих државничких интереса. Пропаганда коју је предузимала аустријска влада да побољша посјећеност далматинске обале није ишла паралелно са развојем потребне инфраструктуре. Компанији Лојд били су пријеко потребни путници да смањи своје финансијске потешкоће, а евентуално издвајање за побољшање инфраструктуре у Далмацији изискивало би огромна средства. Зато Лојд подржава у почетку промет туриста на начин да његови бродови функционишу као пловећи хотели. Тек након 1894. године, када је уведена експресна линија за Далмацију, бродови се почињу краће задржавати у неким лукама, па се неминовно размишља и о градњи првих хотела. Тада се формирају туристичка друштва, издају се први водичи и туристички часописи. У свим тим развојним плановима, као и међународним изложбама кућне и занатске радиности у Бечу²², укључен је и Котор. Ипак, у овим годинама до пред Први свјетски рат може се говорити само о пионирским корацима у валоризацији природних и културних ресурса Боке у туристичке сврхе. Организованији и масовнији промет туриста услиједиће тек у периоду између два свјетска рата.

²² У марту 1910. године Покрајински савез за промицање саобраћаја странаца у Краљевини Далмацији позива Општину Котор (ИАК ОК CLV, 161) да до 15. марта на свом подручју сакупи предмете кућне и занатске радиности и да их достави на увид, како би били уврштени у међународну изложбу у "Палачи за промет странаца" у Бечу, коју је отворио аустријски надвојвода Франц Фердинанд. На овој изложби су били представљени радови добротских чипкарица, а посебно је дио женске народне ношње из Доброте, ноћна капа, тзв. цацара, изазвала праву сензацију у научним круговима Европе. Одмах након отварања изложбе сазвана је конференција о јадранском туризму, на којој се расправљало о неопходности градње хотела у неким градовима Далмације, између осталих и у Котору

Прилози:

Котор. (с.л., 1838), аутор Теодор Карачај. Литографија у боји, 44,3x31 см. ИАК Збирка Радивовић

[illegible][illegible]

Прва страна табеларног прегледа -
водича кроз знаменитости Боке
Которске

Дио пописа биљака које расту у Боки Которској

Мр Саша КНЕЖЕВИЋ*

КРАТАК ПУТОПИС БРИТАНСКОГ ПОСЛАНИКА КЕНЕДИЈА

Роберт Кенеди (Sir Robert J. Kennedy) био је пуних 13 година британски посланик у Црној Гори, од 1893. до 1906 (децембра 1905). На тој дужности замијенио је Валтера Баринга, који је у Црну Гору дошао 1886, био стално настањен на Цетињу и активан у животу дипломатског кора у малој пријестоници. Баринг је био радо виђен на двору, као и његов секретар посланства Шипле, који је добро научио српски језик. Живот дипломатских представника на Цетињу као малом мјесту омогућавао је добру информисаност која је потицала од честих посјета двору. Цетињске дипломате су живјеле у мирној атмосфери и готово породично, што се посебно видјело у приликама весеља или жалости. Тако је било и приликом смрти кћерке британског посланика Баринга, Идите Баринг, која је сахрањена на гробљу код Влашке цркве, након спровода и опјеле по обреду православне цркве. Идилу мирнога живота на Цетињу прекидале су посјете гостију из иностранства, међу којима често и Енглеза. Високе госте је примао лично књаз. Енглески туристи су често долазили у Црну Гору, при чему су обично ишли по Скадарском језеру и у обилазак старе Доклеје. Црногорски двор је брзо усвајао етикецију и куртоазне обзире тако карактеристичне за Енглезе. Сваке године приликом рођендана британске краљице министар спољних послова Црне Горе је обавезно ишао на честитања у британско посланство, а готово увијек и престолонаследник или књажевић Мирко са министрима, при чему је домаћа музика свирала енглеску химну, пред станом посланства.

Роберт Кенеди је дошао у Црну Гору и боравио у њој у вријеме релативно дугог периода мира, када није било значајнијих сукоба на Балкану, па ни у међународним односима уопште. У таквим околностима основни задатак британског посланика на Цетињу било је праћење

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

односа између Црне Горе и Турске, са тежњом да се одржи мир на њиховим границама. Стекавши убрзо знатан углед код књаза, Кенеди му је у честим приликама препоручивао да се држи по страни од граничних инцидената, јер се Велика Британија генерално залагала за очување непромијењеног стања на Балкану. Од 1897. године Кенеди је имао дипломатски ранг министра-резидента. Ово унапређење је учињено пригодном вјеридбе књажеве кћерке Ане са принцем Батенбергом, рођаком краљице Викторије, а у знак наклоности и уважавања према црногорској династији.

Кенеди је учествовао у друштвеном и јавном животу ондашњег Цетиња, па га спомињу црногорски мемоаристи као што је војвода Симо Поповић, који се са њим често гледао. Био је у пријатељском односу са књазом Николом и јављао му се када је био на одсуству и по коначном одласку из Црне Горе. Пратио је књаза приликом његове посјете Лондону 1898. године. Ово путовање описао је у књижици "Од Цетиња до Виндзора" (*Cettinje to Windsor, London 1898*). Кенеди је често предузимао путовања по Црној Гори и пограничним земљама. Резултат једног таквог путовања је овај путопис, објављен 1894. године под насловом "Црна Гора и пограничне земље" (*Montenegro And Its Borderlands, London 1894*).

Путовање које Кенеди описује изведено је у септембру 1893. године. Путници су кренули из Цетиња према Подгорици, па источно ка Затријепољу и на сјевер скоро до Гусиња које је тада у турским рукама. Пошто су камповали поред језера Рикавац, одатле су за два дана хода стигли у Андријевицу. Послије задржавања у Андријевици, пут су наставили ка сјеверу до Пљеваља, па према Новом Пазару и онда на југ ка Берама. Овај други дио путовања је онај који се у наслову Кенедијевог путописа односи на "пограничне земље". Тај дио се, дакле, не односи на тадашњу Црну Гору, па има слабији интензитет доживљеног, а сиромашнији су опис и познавање менталитета и традиције људи у тим крајевима. Зато смо се одлучили да за ову прилику преведемо само први дио путописа који се односи на тадашњу Црну Гору.

Кенеди је показао извјесно знање о традицији и историји Црногораца. Представља их као гостољубиве и здраве горштаке, упоређујући их са неким другим словенским народима. Књаза Николу као владара Кенеди је позитивно окарактерисао. Спомиње и Валтазара Богишића и његово мишљење о примјени закона чији је аутор. Овај кратки путопис сличан је другим путописима енглеских писаца, с тим што нема претензије да пружи нека важнија знања о Црној Гори, па је зато први пут штампан само за приватно коришћење.

Роберт Кенеди: ЦРНА ГОРА И ПОГРАНИЧНЕ ЗЕМЉЕ

Четвртог септембра напустио сам Цетиње, у друштву са Хардијем, енглеским туристом, који држи, под окриљем Оксфордског универзитета и Краљевског географског Друштва, путујућу школу. Наша група се састојала, осим нас, од перјаника, или официра тјелесне гарде

Књаза Црне Горе, ког нам је ставио на располагање Његово Височанство; мог слуге; Меккормика, који је управљао Камп Комесеријатом; и водича који припада британском Вице-Конзулу и Скадру, Албанца који је осим матерњег језика говорио турски и италијански, и који се показао користан као преводилац. Наш пртљаг, који се састојао од три мала шатора, камп-прибора, пар посуда за кување и неколико лимених сандука, преношен је на коњима, које су водила два Црногорца, а они су се показали, као и сви њихови земљаци, савршено поштени и поуздани.

Од Цетиња смо ишли до Подгорице, главног трговачког града у Црној Гори, смјештеног на пространом пољу близу ријека Мораче и Зете, недалеко од Скадарског језера. Подгорица, која је уступљена од Турака последице последњег рата, јесте град од око пет хиљада становника, и у директној је вези са пријестоницом врло стрмим али добро направљеним путем. Путовање на коњу од пријестонице, преко Ријеке на Скадарском језеру, траје од пет до шест сати, а цијена превоза је од 16 до 18 шилинга.

У Подгорици постоји мала књажева резиденција, телеграфска станица и пар гостионица, а у њеном најближем сусједству су рушевине римског града Доклеје, или Дукље, гдје је нека интересантна истраживања урадила мала група оксфордских студената, под вођством Монроа, члана Линколн колеџа, Оксфорд, и Ровинског, локалног археолога са одређеном репутацијом.

Сљедећег дана, 5. септембра, кренули смо на коњским леђима, са нашим шаторима и пртљагом, преко Подгоричког поља, у источном смјеру према брду Хум. Наш пут иде кроз лугове сасушених храстова, са стрмим успоном преко каменитог тла, усред којег су, као и у многим другим дјеловима Црне Горе, сељаци издубили за башту, на ивицама стијена, у удубинама, нешто мјеста, не већег од терена за тенис. Пролazeћи село Премићи и држећи се високих Албанских планина, са долином настањеном албанским племенима Хоти и Клименти са наше десне стране, стигли смо, након шест сати јахања, до малог засеока Затријебач. Становници овог рејона су црногорски држављани, Албанци поријеклом, католици по религији. Они су у сталном стању пограничног рата са својим сусједима, и сваки човјек носи пушку преко рамена, и каиш од метака око појаса, чак и када се бави свакодневним пословима брања, орања и чувања оваца и стоке. Многе тешке домаће и пољопривредне послове обављају жене, које су обдарене натпросјечном снагом и активносту, и које прате своје господаре пјешке преко планинских стаза, носећи, на леђима, велику дрвену колијевку са малим дјететом. Друга необичност која снажно привлачи пажњу путника је изузетна способност, коју посједују горштаци, да воде, са очигледном лакоћом, дуге разговоре на раздаљини већој од миље. Ово може бити, до извјесног степена, објашњено јасноћом и чистоћом атмосфере, иако је снага плућа и оштрина слуха оних који разговарају заиста изванредна.

У Затријепчу нас је срдечно примио "капетан" области по имену Марко Мараш, човјек који је прешао шездесет, али одличног здравља и виталности. Он је уживао велико поштовање у својој области и високу

репутацију за своје војничке квалитете. Када је стигао у свечаном одијелу, носећи црногорску Медаљу за храброст, изгледао је као идеал ("beau ideal") планинског главара, према ком су се његови пратиоци односили са видљивом приклањањем и поштовањем. Он нам је рекао да кад би послао гласника са ловачким рогом у брда, могао би, за два сата, у случају хитности, сазвати око њега три хиљаде наоружаних људи. Поболи смо наше шаторе до његове куће, и боравили тамо једну ноћ.

Сљедећег јутра наставили смо путовање преко камените, неплодне земље, прошаране дрвећем и засадима, пратећи блиску линију границе. Наша пратња, коју нам је дао капетан Мараш Марко, састојала се од 15 наочитих, снажних горштака, просјечно 6 стопа високих, и сразмјено крупних. Они су ишли по неравној, брдовитој земљи, лаким брзим кораком који је с времена на вријеме тјерао наше коње у кас, а своје тешке пушке носили су као да су лаки штапови.

Камповали смо на Коритима, на отвореном пољу у близини величанствене букове шуме, послје шест сати марша; и наставили сљедећег дана до језера Рикавац, смјештеног на граници недалеко од Гусиња. Први дио данашњег марша водио нас је кроз неке букове шуме, које би биле од велике вриједности за државу да тамо постоји било какав начин транспорта. Остатак пута, све до језера Рикавац, иде преко стрме и необично пуне кршевите земље, лишене сваког покушаја обрађивања. Камповали смо на узвишењу изнад језера, али ван домаћаја погледа из града Гусиње, који је лежао у подножју, прекрасно смјештен на ријечи Лиму, и окружен густо шумовитим брдима. Нијесмо жељели да пробудимо сумњу становника овог турског градића, који живе у стању непрестане свађе са својим црногорским сусједима, и који су, неопорављени од шока изазваног Берлинским уговором, нервозно сумњичави на сваки обновљени покушај да се укључе у Књажевину.

Од овог мјеста дводневни марш довео нас је до сликовитог градића Андријевице, главног мјеста нахије, или провинције Васојевићи. Овдје се сада изглед и особина земљишта потпуно мијења, и путује се кроз шуме, преко богатих пашњака са раштрканим стадима, и кроз развијеније засеке окружене плодним обрадивим површинама. Сићушни град се састоји од једне једине улице са кућама од дрвета са избаченим балконима, саграђеним у стилу швајцарских 'shalets'. Градић има и неколико малих радњи и малу гостионицу. Сви локални црногорски званичници били су веома предусретљиви и љубазни, и 14. септембра позвали су нас да се придружимо прослави локалног обиљежавања битке вођене прије триста година против Турака.

Присуствовали смо служби у православној цркви, а послје и серији ручкова у различитим домовима, укључујући ону капетана области и главног трговца мјеста. У свакој кући ручак је почињао наздрављањем у част домаћина, обично чашом шљивовице, након чега би се гости послужили неким од јела постављених на столу у малим посудама, у стилу руске 'закуске'. Увече смо имали прилику да чујемо домаћу музику.

Гуслар, или пјевач, пјевао је неколико пјесама, пратећи сам себе на гуслама, необичним монотоним звуком карактеристичним за источно

пјевање. Гусле су инструмент сличан гитари са једном струном, а звукове производи мало гудало, у облику полукруга.¹

Баладе које се изводе иду монотono без промјена нота и израза на лицу гуслара све док гуслар не закључи да је слушаоцима довољно. За то вријеме пије се вино, кафа и ракија. У зависности од расположења слушалаца, забава може да се продужи по неколико сати.

Црногорци, који су једноставни, гостољубиви и здрави горштаци, посједују добре квалитете словенских народа, без оних мана које потичу од превише блиског контакта са европском цивилизацијом. За разлику од Бугара, који су помало тупи али марљиви сељаци, или Руса, који још показују све карактеристике народа кметова, сви Црногорци су слободни и независни по карактеру, уљудни и лијепо васпитани у понашању. Ово се објашњава чињеницом да је тврдња Црногораца да су аристократија српског народа добро утемељена у историји. У вријеме освајања Босне од Турака, кнежевске српске породице, под вођством глаvara куће Петровића, емигрирале су у ове сирове планине, гдје су они и њихови потомци упорно одржавали своју независност. Сваки прави Црногорац данас је зато директни потомак неке старе српске породице.

Црногорци су у основи патриоте, лојални свом Књазу, и необично поштени и мирољубиви у међусобним односима. Одређени број пограничних сукоба је, наравно, неизбежан на црногорској и албанској граници, међу људима чија је историја за четири вијека пуна сукоба у којима крвопролића обично почињу због свађе око стада или пашњака, и продужавају се годинама.

Књаз је, свакако, учинио много да спријечи ове нереде; и да су албанска племена задржана под чвршћом контролом њихових турских господара, ова узнемиравања била би у великој мјери смањена. Књаз Никола ће, без сумње, живјети у историји као један од њихових најбољих и највећих владалаца. Под његовом владавином Књажевина је готово двоструко увећана, ред и дисциплина замијенили су неред и анархију. Жестина усијаних глава је мудро охлађена, а незадовољни политичари одселили су се ван Црне Горе.

Не мање значајна међу књаз-Николиним реформама била је довођење у склад са модерним европским законодавством црногорског кодекса права, изворно озакоњеног од Петра I и Данила I, у исти мах чувајући, онолико колико је то било могуће, све постојеће националне традиције и правне обичаје. Идеја о овом послу зачала се 1871, али прошло је неколико година док је озбиљно предузета, под управом словенског правника Богишића, поријеклом из Дубровника, раније професора Универзитета у Одеси.

Закон још није завршен, али његов дио је проглашен отприлике прије пет година и његов аутор ми је рекао да је он био пријатно изненађен мудрошћу и отвореношћу са којом црногорске сеоске судије примјењују закон, све дотле док се то не дотиче политике.

¹ Овдје Кенеди даје као примјер пар стихова пјесме коју је чуо. Ти стихови се не могу препознати као садржај неке познате народне пјесме, а испјевани су "у славу бога и господара књаза".

Мр Нада ТОМОВИЋ*

ДОКУМЕНТ ЦРНОГОРСКОГ КОНЗУЛАТА ИЗ СКАДРА УОЧИ ВЕЛИКЕ РАТНЕ КРИЗЕ 1914.¹

Послије црногорско-турског рата 1862. године и тешких услова наметнутих ријечким миром, Црна Гора је покушала да изврши продор на европску дипломатску политичку сцену.

Стабилан мир између Црногораца и Турака није било могуће постићи. Књаз Никола се, зато, одлучио на отварање црногорског представништва у Скадру, које би требало да буде посредник између црногорске и турске владе. Црногорска агенција² у Скадру постоји од 1863. године.

Отварање црногорског представништва у Скадру показало се потпуно оправданим, јер се тиме на извјестан начин манифестовала црногорска независност. Постојање црногорске агенције, односно конзулата у Скадру, било је у интересу Турске, јер је преко њега дјеловала на нормализовање односа са Црном Гором. Црногорски конзулат бринуо се о општим политичким интересима Црне Горе (разумљиво, према упутствима са Цетиња), о разграничењу и одржавању пограничног мира између црногорских и турских представника, о смиривању инцидентних случајева при повреди турске границе и сл. Затим, у конзулату су рјешавана многа питања у вези са заштитом црногорских поданика и њихових права. Осим тога, преко конзулата се одвијао дипломатски саобраћај између Црне Горе и великих сила, које су све имале своје представнике у Скадру.

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ ДАЦ-МИД, фонд конзулата у Скадру; ф. бр. 1, док. бр. 3, 4. VI 1914. год.

² Црногорско представништво се од 1878. године, тј. до признавања црногорске независности, звало агенција, а 1878. уздигнуто је на степен конзулата.

Црногорски конзул Алекса Мартиновић, у писму упућеном министру иностраних дјела, саопштава о хаотичном стању које влада у Скадру. Наиме, после предаје Скадра новоствореној Албанији 1913. године Турци који су ту остали били су изложени злостављању нових господара града. Иако је припао Албанији, у Скадру су и даље биле међународне трупе које су чувале лабави мир, који ће ускоро бити нарушен избијањем Првог свјетског рата.³

Присуство међународних снага и представника великих сила није истовремено значило безбједност за тамошње Турке. Напротив, они су били изложени злостављању нових господара града. Из наведеног документа се види да су се они припремали за устанак против албанских власти. Устанак нијесу могли организовати без оружја, јер су им га црногорске власти одузеле приликом предаје Скадра међународним снагама.⁴ Они траже да им се то оружје сада врати.

Званични органи са Цетиња држе се резервисано према овим захтјевима и не дају никакав одговор, очигледно зато што баш не вјерују турским изјавама.

С друге стране, само присуство међународних снага у граду значило је немогућност црногорског мијешања у скадарске догађаје.

Што се тиче албанског становништва, ни оно није било задовољно својим статусом у новоствореној држави, која је постала поприште интереса великих сила. Прије свега, за господара им је наметнут човјек са стране, који тако рећи није уопште познавао прилике у Албанији. Због таквог несређеног стања јавља се организован и бројно јак покрет албанског становништва против постојећег стања.

Представници великих сила, и поред свих дипломатских напора, не могу да нађу cjелисходно рјешење.

Сваки даљи коментар сматрам да би био излишан, јер о свему наведеном најбоље говори сам документ.

CONSULAT ROYAL
de Montenegro
No 95

Skutari, le 4. VI 1914.

Господине министре,

Хасан-Бег Бушатли је јутрос долазио код мене. Били су на сас-танак, те синоћ није могао доћи. Ево шта ми је од прилике говорио:

"Пет стотина година су прошле да судимо Латинима, па им никада на част и на вјеру нијесмо насрћали. Једва да је протекла година од

³ Наведено писмо је написано само 24 дана прије избијања Првог свјетског рата.

⁴ После одлуке о предаји Скадра у Сан-Ђовани Ди Медова отпочели су преговори између представника Црне Горе и команданата међународне флоте у црногорским водама о предаји Скадра великим силама. По завршетку преговора потписана је конвенција о предаји. Четвртим чланом те конвенције Црној Гори је припало све што је заузела од турске војске, зато што је црногорска војска заузела Скадар.

када су они господари, па ето хоће да безобзирно погазе сва наша права, нашу част, нашу вјеру...! То нам није могуће даље трпјети. Полагали смо наду на Велесиле, али узаман: љуто смо се преварили. Умјесто да нас заштите, оне су Латине у свему подупрли. Чак до тога се дошло да пред католичким добровољцима иду по сред вароши с међународним војницима, наоружани католички фратри. У пазар су по мигу ових викали: "Доље Османлије! и доље дивљаци! и доље Есад Топтами!" Штавише напали су наше мирне дућанције у Бабелику па умјесто да их зато ко казни двојица од наших пребијених на мртво име, бачени су у тамницу.

Ми смо 16 дана далеко од нашег досадашњег цара и калифе. Остали смо без заштитника и не преостаје нам до да се одметнемо и оружјем бранимо. На жалост оружја немамо, јер су нам га црногорске власти одузеле. Признајем да су оне то у оно доба с разлогом и с правом учиниле, али немојте замјерити, ако вам речем да нам је велика рана на срцу што нам се оружје при напуштању Скадра није повратило. Данас не бисмо били у овој двоумици, на овим мукама. Једину наду полажемо на Краља Николу и Црну Гору, да ће нас помоћи.

Познато вам је, да се ево неколико дана спремамо да устанемо. На то нам се није лако одважити, пошто ни оружјем, ни храном нијесмо спремни. Хоћете ли нам дати чаре? Тражим хитни одговор. Прикупимо ли, као што се надамо, виши број устаника напанућемо на Љеш. У противном случају повешћемо четничку акцију противу католика из околине."

Хасан-бег ми је преднаведено са живошћу испричао. Базирајући се на ваше јучерашње телеграме изјавио сам му, да је Њ. В. Краљ сасвим добро наклоњен Турцима, као јунацима и поштеним људима, а држим да ће и Краљевска Влада повести најозбиљнијег рачуна о њиховом претешком и несносном стању. Најубједљивије, најважније, најраспаљивије што сам могао говорио сам му о махинацијама католичког свештенства и првака, о борби за вјерско преимућство и о свијема турским осјетљивостима.

На почетку смо се сагласили да вечерас дође и да ћу му тада моћи дати позитивнији одговор. Када сам то говорио рачунао сам на ваше инструкције о којима сте ми телеграфом јавили јуче да ћу их вечерас добити.

На жалост вечерашњом поштом не примих ништа изузев једног Корибино-а и депеше о анхимандритовом доласку.

Хасан-Бег је сада (9 1/2 сати, ноћу) долазио и тражио ми одговор. Био сам у врло неугодном положају. Да не би изгледало да и ви о том не водите рачуна, казао сам му да сте ми телеграфирали и да ће одговор сутра вече стићи, и правећи алузију на поцијепаност шефова о којој ми је Ђука говорио, упитао га да ли су се стално ријешили на акцију! Казао ми је, да су се сви сагласили за устанак изузев Суља Бега, Мухарем Бега Казаса и Мурат ага Лазама. Ови тројица предлажу да су упуте протест велесилама, који би потписало све што је виђеније у Скадру, а тек када и то не би донијело повољнијег резултата, да се прибјегне оружју. Додао је, да се на то нијесу сагласили и да ће се поново сјутра састати и сјутра

вече или донијети њихов или приложити мој одговор. Видио сам да му чудновато изгледаше што не прецизирам хоће ли му се, колико и гдје оружја и муниције дати.

Према Корибиру-у и италијанској агенцији и другим извјештајима објаснио сам му тонове напада на Драч. Бијаше и он прилично обавијештен што се тиче предлога Суљо Бегова, доказао сам му да је неумјесан и да се такви протести чине с више успјеха по устанку, јер да се томе овдје, гдје је међународна војска, неће дати важности.

Хасан-Бег ми се допао и као речит и као отресит. Учинио је на мене много бољи утисак него сви остали овд. Турци, које сам до сада познавао.

Јутрос је долазио са Јусуф-Бегом, а вечерас са Омер Лутфи Бегом.

Тражи да пушке буду маузерке како би се могли лако правдати да су њихове, а никако црногорске.

Из свега овога изводим закључак да су се поцијепали и да се на поједине свима силама и свима средствима дјејствује да одустану од устанка.

Вечерас ће бити све јасно, јер даљег одлагања бити не може, обзиром на Драчке догађаје и на кретање Биб-Додино.

Видио сам француског конзула. Говорио ми је о Љешу, а по причању дописника Илустрације (W-Babui), и о Драчу. Биб Дода располаже са 1500 до 2000 људи јер су 750 прије, а сада 1300 узети као посада и одбрана Драча. До синоћ није се крећао. Јуче се пронио овдје глас, да је добио наредбу од књаза Вида да маршира. Г. Beguni Bill esacd мисли да би Биб Дода није ни најмање расположен за борбу и да ће учинити једну диверзију тј. поћи до потоњег села католичког у Брег Мати и ту застати без да прелази у офанзиву. У његовом штабу налазе се 3 европејца: 1 Француз, 1 Енглеz и 1 Румун: le Comle de Rimodan Mister (брат кнежева секретара и) Један дио Малисора, који су пошли као добровољци, разбјежао се. Состалима Биб Дода није презадовољан, јер стварају чуда од нереда. И Француз и Рус и Талијанац хвале дисциплину и потпуну оданост Миридифских трупа, које ћораво слушају наредбе Додине.

Г. Бабуи је причао да се у Драчу не зна ни ко пије, ни ко плаћа, да су румунски и аустријски министри по све неспособни, да се овај посљедњи спасавао на ратној лађи и тијем проузроковао панику, те је било настало једно *square qui general*. Књаз ми изгледа права нула да је кнегиња и бистра и одважна из велике амбиције. Њој се има "захвалити што је" Вид још на своме нелагодном мјесту!...

Госп. Bilescug ми рече да је Бајрам Цуз код Биб Доде са 13 (словом тринајест) људи. Многи су се разбјегли, а 120 до 130 су с Исом у Драч.

Како су Француз, Рус, 2 француска официра и два француска новинара с италијанским конзулом ишли код Биб Доде, то се Хала у чуду нашао мислећи да су они ишли да Доди дају инструкције. Данас је и он с повишим бројем аустријских и њемачких официра пошао у Љеш.

Госп. Гали ми рече да ће му изаћи у сусрет до Лесендра с овд. италијанским вапорићем.

Пита да ли би имао што противу тога и у случају да не, моли да се

нареди капетану вапора, који путује између Ријеке и Вира да стане и дозволи прекрцавање без да италијански вапорић мора ићи на Вир. Г. Гали је по све љубазан са мном. Мислим да му треба учинити тијем прије што се тиче и Мариза Патерно, који ће вас држим извијестити о дану поласка.

О путу Скадар - Обити говорио ми је данас и г. Гувернер. Претендује да је то далеко од ваше границе и изјавио ми чуђење како су жандари могли забрану ставити.

Турци из Гриза, Коплика и неких других мјеста долазили су да ми кажу да католици намјеравају, да им покупе пушке, те моле да наредим Врачанима да их помогну по потреби. Турке сам посоколио да до тога неће доћи, а у случају да дође, да одмах јаве Гувернеру и мене, па да ће се потребно учинити. Врачанима сам препоручио да буду мирни.

С руским колегом се гледам али ређе, јер се боји да му се не пренесе коклиша⁵ с моје дјеце на његову. У посљедње вријеме редовно пише тамошњој легацији. Интересантно би било знати његове извјештаје. У три пута ми је говорио о ордену црногорском како је лијеп како би ми чинио част и.т.д.

Би ли се могло удовољити његовој болести?

Краљев. Консул
Ал. В. Мартиновић

⁵ Нечитко написано, вјероватно је ријеч о некој врсти болести.

ПОЛЕМИКЕ

Академик Драгутин - Драго ЛЕКОВИЋ*

СВЈЕДОЧАНСТВО ГРАНДОМАНИЈЕ

Поводом књиге Павла С. Радусиновића, "Путевима времена",
књ. I, Подгорица 1998, стр. 663

Врлина је - бити скроман,
мудрост - умјети погодити мјеру.

Недавно се у јавности појавила обимна књига "Путевима времена", аутора др Павла С. Радусиновића, редовног професора Филозофског факултета у Никшићу. То је, како стоји у поднаслову, Књига прва, што значи да треба очекивати и друге. Књигу је финансирао ауторов матични факултет у Никшићу, а издала Културно-просвјетна заједница Подгорице.

Књига професора Радусиновића састоји се из два основна садржаја - документационог, или, како сам аутор каже, "јаке арматуре документације" (стр. 10), и историјског разматрања о свом животном путу, заносима, успјесима и невољама. То је најприје приказ породичног миљеа у коме је аутор одрастао и под чијим утицајем се формирао, а затим подробно приказивање властите политичке оријентације и ангажовање у домену науке и практичне политике. То је књига о страдању на Голом отоку, потискивању и запостављању последице робовања, као и приказ касније борбе за научну и политичку афирмацију.

Књига професора Радусиновића није само приказ његовог животног пута, него и својеврсно образложење његовог животног *crescendo*. То је, да се тако изразимо, сав његов "вјерују". Полазећи од свега тога, професор Радусиновић је написао да је то његова *права* књига. "Биће то она права моја књига. Она се пише умакањем пера у аорту и срца и душе" - истиче аутор у писму академику Милошу Мацури (стр. 430).

Књигу професора Радусиновића треба приказати из више разлога - јер је прва те врсте код нас, јер задире у нека *начелна* теоријска и политичка питања нашег времена, јер је врло претенциозна, јер је по много чему безобзирна и оптуживалачка, а исто тако и промашена.

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука, Подгорица.

За нас је књига професора Радусиновића велики изазов. О њој морамо писати не само јер она разматра неке начелне и актуелне проблеме који су важни и који имају *значајне* савремене поруке, него и зато што смо се, самостално идући истим путевима времена, на одређеној етапи сусрели, друговали и врло блиско сарађивали. Зато сматрамо да треба да оставимо свједочанство не само о томе да смо блиско сарађивали, него и како и зашто смо се сукобили и дефинитивно разишли. Другачије речено, о књизи и њеном аутору морамо писати да би се јасно видјело да наш разлаз није личан или случајан, него *начелан*, то јест *доктринаран*, и као такав *нужан*.

Желимо нагласити да смо све што овдје износимо професору Радусиновићу у личном разговору саопштили и најавили да ћемо то и јавно саопштити.

У нашем кратком приказу осврнућемо се на формалне и суштинске ствари.

На првом мјесту рећи ћемо нешто о књизи као, тако се наш аутор изразио, "аутобиографској монографији".

Лични архиви се несумњиво могу и требају брижљиво припремати и савјесно сарађивати, али се они лично не објављују, или изузетно ријетко публикују, када то значај личности, или његовог дјела, намеће. Они се остављају потомству да се што боље информише о ствараоцу, да им се омогући потпунији увид у живот и дјело ствараоца и олакша доношење што адекватнијег суда о његовом научном дјелу.

Жеља да себе узвиси и докаже своју величину натјерала је професора Радусиновића да прекине ову стару и разумну традицију.

Друга ствар коју у вези с личним архивима треба примјетити јесте да се у њима *увијек* и *врло* строго бира и процјењује, па се сувишно елиминише, а у први план истиче оно што је *мајица живој*а изабацила као најбитније. Остало што је вриједно пажње даје се *конојашки*вно. Код професора Радусиновића *буквално* је све дато, дато је не само *превише*, него је дато и *све у истом плану*, тако да се заправо ради о *привијалној еклезији*.

Поводом самог подухвата професора Радусиновића рећи ћемо најприје да је ствараоцима, а нарочито социјалним револуционарима и социјалистичким борцима *увијек* било јасно да је о себи не само најтеже и најнезгодније, него и *најнезахвалније* писати. Њима је такође било јасно да је о себи и *најризичније* писати. Зато су ствараоци и нарочито социјални револуционари о себи невољко писали, или чак најчешће избјегавали да пишу. Оно што о њима треба да се каже они су радије остављали да то други, или сљедбеници или каснији потомци, кажу.

Умјесто да пође путем ове добре традиције, професор Радусиновић је одлучио да о себи не само *врло* опширно пише - читава два тома, ако не и више - него и да пише самозадовољно и хвалоспјевно. Заборавио је не само да је много боље да оно што о њему треба рећи остави другима да кажу, него и да је лоше, а можда чак и најгоре, ако он сâм све најљепше о себи говори.

Књига која је насловљена "Путевима времена" морала је, *по логи-*

ци ствари, најприје бити *рефлексција о времену и осмишљавање* самог времена. Она је морала *синтетизовати* круг времена у коме је аутор живио и освијетлити *битне* координате збивања у том времену.

О времену у коме је живио професор Радусиновић свакако није могао много оригиналног и значајног да каже, не само зато што томе није лично дорастао, него још више зато што је вријеме у коме је живио било тако сложено и противурјечно, загонетно и тајанствено, да је превазилазило снаге и много образованијих и даровитијих личности.

Иако је по логици ствари морао да се сучели са својим временом, професор Радусиновић о самом времену ништа битно и особено није казао. То је утолико чудније што је то вријеме било *уникално* историјско вријеме - вријеме не само великих идеала и грандиозних заноса и успона, него и оштрих идеолошких и социјалних сукоба, посебно сукоба двају друштвено-политичких система, вријеме хладног рата, перестројке, пропасти совјетског и европског социјализма, па чак и њихових државних облика и творевина. Преко свега тога професор Радусиновић је олако прешао. А уколико је о свему томе нешто и рекао, то је врло сужено и ограничено, и уз то из голооточке перспективе. Тако испит, који се полаже схватањем и оцјеном времена у којем је живио, професор Радусиновић није положио.

Ако професор Радусиновић није ништа битно и оригинално рекао о времену у коме је живио, он је *обимном* документацијом показао да су на путевима времена за њега најважније биле двије ствари - *социјализам* и *афирмација словенске идеје и словенског заједништва*.

Општу оријентацију професора Радусиновића на социјализам и афирмацију словенског заједништва сматрали смо оправданим и добром не само зато што смо се и ми сами много раније за то определијели, него и зато што смо сматрали да су то биле и битне компоненте времена у коме смо живјели. Ми смо и данас чврсто убијеђени да су социјалистичка идеја и словенско заједништво неоспорно изузетне вриједности које заслужују сву пажњу и све жртве. Те вриједности су биле основа наше сарадње и наших заједничких практичних ангажовања. Али, *оштри* идејна основа није довољна за трајну сарадњу - потребна је и подударност, или бар заједнички именитељ у домену *посебног* и *појединачног*, као и у погледу *модалитета* реализације, а они су изостали, па се и сарадња морала прекинути.

Слабости и промашаји Радусиновића у домену социјализма и афирмације словенског заједништва, који су очигледни у његовој књизи, много драстичније су дошли до изражаја у нашим међусобним дебатама које смо о тим питањима у последње вријеме често водили. У ствари, те дебате су нас више него ли и сама књига увјериле да је наш разлаз неминуован и да ће бити неповратан.

Основна и битна слабост П. Радусиновића састоји се у томе што он на плану социјализма није правовјерно ишао путевима времена. Његово вријеме социјализма и његов пут у социјализам завршили су се на 1948. години, тачније на сукобу Стаљина са Титом 1948. године. Тај сукоб је за њега *ајсолути* критеријум вредновања свега што се тиче социјализма.

На све то што је претходило сукобу 1948. године професор Радусиновић у *основи* гледа из угла "култа личности", учвршћеног голооточким патњама. У том домену нема никаквих сумњи нити преиспитивања, јер је то, по њему, узорни социјализам и аутентично остваривање социјалистичких идеала. То је оно *право* за шта је вриједјело живјети, борити се и мученички страдати. "Никакав други пут у животу осим овог који сам прошао не бих пожелио. Зато, речено без лажне скромности, могу да напишем ову књигу", истиче наш аутор (стр. 430). Вриједи подсјетити да је ово написано 9. јануара 1997. године. Додаћемо да су блажени они који се ни послје шездесет година живота и дјелатности не преиспитују и не коригују самокритички.

Убијеђен да оно што је претходило идеолошком сукобу 1948. године треба изнова вредновати и снажно реafirмисати, Радусиновић је у своју књигу унио ријечи које је изговорио приликом сахрањивања голооточких затвореника и страдалника, које представљају безрезервно идеолошко-политичко величање поменуте оријентације.

Досљедан својој ригорозној ортодоксији, Радусиновић на све послје 1948. године гледа не само са оштром осудом, него и са најгорим презиром. То је за њега напросто права издаја и тотални промашај. Ријеч "издаја" он најчешће употребљава, и она му служи за објашњавање како слабости совјетског и нашег социјализма, тако и њихове пропасти.

Крути догматизам и безрезервна преданост "култу личности" учинили су да Радусиновић сасвим апстрахује конкретна историјска збивања и *историјске верификације* социјализма у дугом временском периоду послје 1948. године - да предвиди и прећути лоше наслеђе стаљинизма (Стаљин и стаљинизам нијесу исто!) и запоставља рационализовања и модернизовања економије, демократизовања политичког система, уважавања људских права и индивидуалних слобода која су, поред осталог, довела до краха како социјализма у Совјетском Савезу и саме те државе, тако и у осталим источноевропским земљама. Што је још горе, он још увијек није свјестан тог кардиналног промашаја социјализма. А игнорисање тога промашаја не само да ограничава Радусиновићево дјело, него у великој мјери доводи у питање и сам његов животни пут, јер без *критике ранијег социјализма* и *нужне* властите самокритике у том домену, тај пут не може имати истинског оправдања. Професор Радусиновић се поноси тиме што је остао досљедан у вјерности социјализму, али при томе, на жалост, не схвата да је био и остао вјеран једном анахроном и превазиђеном моделу социјализма. Његов систем вриједности је *давно-прошло* вријеме социјализма.

Да би се у поменутом проблему избјегли сви неспоразуми, прецизираћемо да наше разилажење са Радусиновићем у питању сукоба Стаљина и Тита 1948. године није настало зато што смо ми бранили Тита а критиковали и оптуживали Стаљина, него зато што је он и даље остао уз Стаљина, а ми смо критиковали *и Тита и Стаљина*. Пошто смо наш став о поменутом сукобу изнијели у публикацији "Голи оток", коју је ЦАНУ недавно објавила, овдје нема потребе на то даље указивати.

Иако се Радусиновић видно ангажовао на плану борбе за афирма-

цију словенске идеје и словенског заједништва, он је и на овом плану испољио неке битне слабости, на које морамо указати. Прије свега, он, на жалост, није извукао никакву поуку из недавне историје Словена и социјализма - није схватио да су се словенски народи отуђили од социјализма зато што није био добар, то јест *истински* социјализам, и што их је својим слабостима на крају разочарао. Наметати им данас тај и такав модел социјализма значи ићи уз нос историји. Да би социјализам, последице свега, био атрактиван, он мора бити модернизован, демократизован и хуманизован - он мора бити *поузданија* гаранција човјекове аутентичности и слободе од савременог развијеног капитализма. Без тога социјализам заиста не може и неће проћи.

Наш разлаз са Радусиновићем на плану словенске идеје и афирмације словенског заједништва збио се и зато што је он у овом питању максималист. Он још увијек остаје, да се тако изразимо, на *плану-максимум*, то јест на афирмацији словенске идеје и обнови словенског заједништва *непосредно* путем социјализма, чиме губи из вида улогу и значај *програма-минимум*.

Ми сматрамо да, и поред најбоље жеље да афирмишемо словенску идеју и убрзамо остваривање словенског заједништва, на том путу не можемо и не смијемо прескакати етапе. Тај ангажман морамо ситуирати у *историјски* контекст и мјерити *аршином* историје. Другачије речено, тај програм морамо *ејџајизирати* и *дијалектизирати*. Етапизирати значи утврдити *ејџаје* кроз које се то *реално* може остваривати. А дијалектизирати значи узимати оба програма у њиховој повезаности и узајамној условљености. У ствари, програм-минимум и програм-максимум се не могу и не смију одвајати. Али, исто тако, они се не смију ни бркати. Они се морају узимати у њиховом *дијалектичком* јединству. При томе, програм-минимум мора претходити програму-максимум не само јер су се словенски народи разочарали у претходни социјализам и великим дијелом отуђили од саме социјалистичке идеје, него и јер *објективно* гледано не постоје ни *унутрашњи*, ни *међународни* услови да се обједињавање Словена непосредно реализује путем социјализма. Најзад, план-минимум мора бити неопходна претпоставка и директна основа плана-максимум, јер се без тога *прескачу* историјске етапе и нарушава битна унутрашња логика борбе за обједињавање и афирмацију словенских народа.

План-минимум, за који ми у првом реду пледирамо, значи да се Словени данас најприје морају ослободити шока насталог пропашћу реалног социјализма, као и комплекса мање вриједности у односу на Запад, да морају повратити самопоуздање, да морају постати господари на своме и очувати своју самобитност и свој индивидуалитет, научити се да рационално газдују у економији и да се узајамно корисно економски, политички, научно и културно повезују, да уважавају демократске традиције најразвијенијих народа и да успостављају сарадњу са тим народима на узајамно корисној основи, као и да се предано боре за мир и друштвени просперитет. Тај план-минимум је домен *свакодневног посла* и *први корак* у уздизању Словена на ниво субјеката савремене историје. Социјализам, пак, у *правом смислу* може бити на реду тек када се то оствари,

јер без тога он би био анахрон, а не модеран и просперитетан.

Нема никакве сумње да би најбоље било да су објективни услови тако повољни и да има довољно снага да се програм-минимум и програм-максимум остварују *најоредо* и *истовремено*. Али, то, на жалост, још увијек није могућно не само због слабих унутрашњих снага, него и због *надмоћи* међународног фактора, као антисловенског антагонисте. Зато програм-минимум мора нужно претходити програму-максиму. Али, да се не би запало у дуализам, програм-максимум треба колико је год то могућно оживотворавати у оквирима програма-минимум. Једном ријечју, треба бити дијалектичар да би се било револуционар.

Поред доктринарних дивергенција које су довеле до нашег разлаза са професором Радусиновићем и прекида сарадње са њим, на које смо већ указали, томе су допринијели и разлози који се тичу Црногорске академије наука и умјетности.

Увјерен да заслужије да буде изабран у чланство ЦАНУ, Радусиновић је три или четири пута давао сагласност да буде кандидован и да уђе у изборну процедуру. Иако је имао позитивне реферате, десило се не само да није био изабран, него и да је добијао запањујуће мали број гласова.

Пошто смо Радусиновића чврсто подржавали и искрено жељели да буде примљен у нашу Академију, настојали смо да сазнамо главне узроке тих неповољних исхода. Из разговора са колегама сазнао сам да су избору професора Радусиновића највише допринијели његова позната препотентност, која отежава сарадњу и може да ствара лоше међуљудске односе, и оптужбе које су му биле упућене у вези с плагирањем рада Илије - Пека Ј. Пеличића "Записи о Зети. Насеља. Становништво. Традиција", о чему је својевремено вођена и јавна полемика. У вези с тим, сматрало се да у поменутој полемици Радусиновић није убједљиво доказао да није плагијатор и преко те чињенице није се никако могло пријећи, јер је у науци то *заиста* оно најгоре што се може десити.

Спор око Радусиновићевог плагијатства ми нијесмо пратили и зато о томе не можемо ни судити. Међутим, то плагијатство се још увијек упорно помиње. У Предговору новог издања Пеличићевих радова о Зети се каже: "Ова грађа је неовлашћено коришћена за радове о Зети, те тако злоупотребљена и оскрнављена". (Илија - Пеко Ј. Пеличић, "Записи о Зети...", Предговор, Голубовци - Београд 1997. год., стр. 9) Иако се Радусиновићево име не помиње, јасно је да се то односи на њега.

Независно од питања плагијатства, у случају свог избора Радусиновић се према ЦАНУ недостојно понио.

У жељи да докаже да је *свакако* требало да буде изабран и да је Академија *ишито* погријешила што га није изабрала у своје чланство, професор Радусиновић је у својој књизи објавио реферате који су писани у вези с његовим избором и били благовремено достављени Академији. Као што је познато, такви реферати се чувају у Архиви Академије као документација и могу се *на лицу мјесца* користити, али се, без одобрења, не могу објављивати. Професор Радусиновић их је објавио а да одобрење за то није ни тражио, што је, у најмању руку, некоректно.

У вези са својим избором у Академију професор Радусиновић је

прекршио и још једну стару и обавезујућу традицију. Кад научни и други ствараоци дају сагласност да буду бирани у Академију, они се излажу ризику да, без обзира на то шта мисле о себи и шта о њима кажу референти, ипак не буду изабрани. Али, традиција и достојанство налажу да се неизбор, односно да се неуспјех достојанствено поднесе.

Желим да подсјетим да се и мени догодило да први пут не будем изабран - недостајао ми је само један глас. Прихватио сам то савршено мирно, то јест без икаквог коментара, са интимним увјерењем да ће се Академија касније вјероватно кориговати. И заиста је тако и било - на наредним изборима изабран сам са највећим бројем гласова.

Грандоманија и опсесија величином учинили су да Радусиновић послје свога неизбора не само недостојно реагује, него и да чак изведе немогући закључак - да није изабран због сујете, и још више због *инфериорности* академијског састава. "Вриједност мојег творачког опуса" - каже он - "занимала их је толико колико је било довољно да у њима изазове суревњивост и сујету, јер, безмало, сви такви изреда немају ни дио, ни дјелић тога што чини моје свеукупно дјело..." (Стр. 431.)

Професор Радусиновић је учинио и још нешто много горе - изјавио је да жали што је дао сагласност да буде биран у Академију. "Но, искрено говорећи, држим својим недопустивим пропустом што сам прихватио приједлоге да будем примљен у ту Академију. Јер, од једног дијела њеног састава, од оног, дакле, по политичком и другом непоштењу проказаног дијела и није требало очекивати сагласност за мој пријем у њу" - наглашава Радусиновић. (Стр. 431.) Пошто Радусиновић није дао сагласност да буде биран у Академију само једанпут, него три или више пута, овакав његов накнадни став је не само логички неодржив, него је и недостојан.

Најгоре од свега је и то, што је за достојанствене кандидате апсолутно неодрживо, да је Радусиновић послје свога неизбора најбруталније напао Академију и њен састав.

"И посљедњи избор нових чланова ЦАНУ је још више разоткрио недопустиву појаву лобирања, демагогије и лицемјерства. Тајни вео гласања још видније је показао срамотну страну одређеног дијела чланова Академије - да своје право приватизује, драстично мимоилазећи елементе објективног вриједновања. Умјесто њих прећутно су, боље рећи договорно, потргнуте и одмјераване оне карактеристике кандидата, које појединцима и групама нијесу одговарале... Они се, иначе, као превејани низводни пливачи и бонвивани најжешће окомљавају на оне човјечне, достојанствене вертикале, чија огледала највише говоре о њима, због чега их и не подносе у својој близини... А чињенице непоредиво говоре да им је дјело танко, јефтино и брзопролазно. 'Храбри' чувари свога мира, равнодушни према свему, сем према свом интересу, они не виде, и не желе да виде колико су минорни и неугледни пред јавним мњењем, пред лицем народа." (Стр. 431.)

У оквиру напада на академијски састав професор Радусиновић се посебно окупио на три угледна академика - Бранка Павићевића, Божињу Ивановића и Мијата Шуковића. Пошто су сва тројица били високи

функционери, за ове нападе вјероватно су били примарни идеолошки разлози и узајамна лична нетрпељивост. Поред њих, професор Радусиновић је напао и угледног Мирчету Ђуровића, коме је чак придао квалификатив "Преподобни"! (Стр. 529.)

Професор Радусиновић је још безобзирније напао челнике ЦАНУ. Просто је невјероватно са каквим рјечником пише о секретару Академије М. Шарановићу, предсједнику уређивачког одбора Енциклопедије М. Дашићу и главном и одговорном уреднику Д. Вукотићу (стр. 526), и да такав текст може изаћи из пера једног научног ствараоца и запаженог друштвеног активисте.

Поред угледних академика и челника ЦАНУ, професор Радусиновић је оштро напао и универзитетске професоре Миљана Радовића и, нарочито, Б. Радојичића. У вези са Радојичићем изгубио је и нерве и резонување.

Сматрајући понуду коју му је Академија упутила да да примједбе на азбучник за тематику географије и метеорологије, као нешто испод сваког мјерила, професор Радусиновић пише: "Дакле, господо, ни овај покушај, оличен у вашем допису да ме увучете у ваше прљаве игре неће успјети." (Стр. 532.) И на крају, послје неколико грубих напада, као завршетак: "Хвала вам на поводу који сте ми учинили да ово неминовно кажем." (Ibid.) А све ово казао је зато што је, како сам Радусиновић пише, професор Б. Радојичић "запосјео мјесто у изradi Енциклопедије које му не припада", а не сам Радусиновић, коме оно наводно стварно припада. (Ibid.)

Срџба професора Радусиновића због тога што није примљен у чланство Академије никако није смјела да га натјера да све ово о Академији и њеном чланству напише у својој књизи.

Да завршимо. Кад неко ријеши да о себи пише, онда он у сваком случају треба да избјегне двије ствари - *лажну скромнось* и *превелику нескромнось*. Професор Радусиновић је избјегао прву, али је постао жртва друге. У ствари, Радусиновић је књигу писао са жарком жељом да себе што више афирмише и све је учинио да се представи као изузетна, а непризната, личност, и да јавно жигоше све оне који су му онемогућили да у цјелини искаже свој идентитет и да оствари своје животне амбиције. Таквим својим поступком он је овом књигом себе много више унизио него што се узвисио. У ствари, за његову књигу се слободно може рећи да представља *школски ѝримјер* како о себи не треба писати.

Ако професор Радусиновић сноси главну одговорност што је такве пропусе и промашаје направио у књизи, велику кривицу сноси и Филозофски факултет из Никшића, који је објављивање књиге са таквим слабостима финансирао. Много би боље било да је, умјесто ње, финансирао неки истраживачки пројекат, или чак добар и користан универзитетски уџбеник. Исто тако, велику кривицу сноси и Културно-просвјетна заједница Подгорице што је поменути књигу са таквим промашајима издала. Да ли овакве врсте књига штампати без мериторних рецензија? Просто се намеће питање: Да ли су је читали? О свему овоме они имају моралну обавезу да се јавно изјасне.

Петар Т. РАКОЧЕВИЋ*

ОД ЗАКРЖЉАЛОГ ДРВЕЋА НЕ ВИДИ СЕ ШУМА

Реаговање на књигу др Вука Минића,
Мојковачко школство 1870-1995.

Свјестан недостатака своје књиге "Мојковачко школство 1870-1995.", већ на почетку др Вук Минић истиче: "Ови прилози за хронику не могу се сматрати ни свеобухватним ни детаљним истраживачким радом. Једноставно, није било довољно времена за такав приступ". Не знам шта је Минића натјерало да на брзину напише ову хронику без довољно података, без провјере неких чињеница и без "детаљног" истраживачког рада. Зашто се прихватио овако одговорног посла и зашто је књига изашла из штампе ако у њој недостају елементарни подаци за неке школе чак и за двије трећине времена њиховог постојања и рада?!

Др Минић одмах прелази на отварање школа, без икаквог увода и без сагледавања друштвено-економских и политичких прилика у којима су школе отворане и развијале се у мојковачком крају. Школа је ипак живи организам и не може се посматрати изоловано од друштвене средине у којој је формирана. Територија на десној обали Таре, која је 1955. г. припала мојковачкој општини, била је под турском влашћу све до 1912. године. Лијева обала Таре са селима: Штитарица, Подбишће, Поља, Гојаковићи, Бистрица и Добриловина припадала су колашинском срезу све до 1955. г. када су ушла у састав мојковачке општине. И ово подручје било је под турском влашћу све до Берлинског конгреса, а од тада постепено прелази у састав Књажевине Црне Горе. Стога су и прве школе отворене на лијевој обали Таре, и то у Добриловини, при манастиру, 1870. године, а у осталим селима, изузев Гојаковића, крајем XIX вијека. Према томе, школе данашње мојковачке општине развијале су се дуго под два друштвена и политичка система. "На сјеверу, на подручју

* Аутор је професор историје у пензији, Подгорица.

које је ушло у састав Црне Горе 1912. г. постојала су паралелно два система: један турски, у коме су се, углавном, школовала муслиманска дјеца, и други, да га условно назовемо хришћански, који је силом власти морао у себи садржати и извјесна, макар формална, обиљежја турског школског система, а истовремено је био не само под снажним утицајем, већ готово истовјетан са образовним системом у Србији односно у Црној Гори (зависно од тога чији је утицај у одређеним дјеловима тог подручја био доминантан)."¹

Мојковачко школство је релативно младо (с изузетком школе у Добриловини), што је за аутора ове хронике била олакшавајућа околност, бар када је у питању научноистраживачки рад. Историски гледано, теориторија мојковачке општине на десној страни Таре припадала је Турској до Првог балканског рата. Самим тим и све школе, с изузетком школе у Прошћењу, отворене су углавном послје Првог свј. рата. Школе у Штитарици, Подбишћу, Пољима, Гојаковићима, Бистрици, Добриловини и Бјелојевићима припадале су колашинском срезу све до 1955. г. када су ова села (и школе) ушле у састав мојковачке општине. Самим тим и најстарија школа у овом крају (школа у Добриловини), отворена 1870. г., егзистирала је пуних 85 година у Колашинском крају (срезу). За читаоца ове хронике, који не познаје прилике у овом крају, то су битни подаци.

Иако је то најстарија школа у мојковачкој општини, веома је скудно приказана. Аутор помиње имена првих учитеља из 1870, 1871. и 1872. године, па тек за 1911. годину наводи податке о броју ученика. Више од 70 година (1872-1845) постојања ове школе остало је неистражено. Наиме, за тај период аутор не даје никакве податке о њој, нити се на основу ове хронике може закључити да ли је школа радила. Ријеч је ипак о најстаријој школи у мојковачкој општини, поводом чијег је јубилеја, односно стодвадесетпетогодишњице, и изашла ова хроника.

Приказујући развој школе у Пољима, аутор пружа податке за неке учитеље - када и колико су радили у овој школи. Податке о броју ученика наводи за период од 1894. до 1899, а затим са овим подацима почиње тек 1964. године. Пуних 65 година нема података о броју ученика у овој школи (од 1899. до 1964), а од 44 учитеља који су у њој радили (од 1887. до 1995), аутор је навео податке (када и колико су радили) само за 6 учитеља, од којих једном и не зна име (Живковић) који је радио од 1944. до 1948. Вјероватно се ради о врло истакнутом и познатом професору Вељку Живковићу. Од тих 44 учитеља има и данас 14 живих, а њих 10 живи у Мојковцу. Ипак, аутор је морао знати да школу чине школом ученици и учитељи, односно наставници. Ако недостају ти елементарни подаци, онда од хронике нема ништа.

О школи у Штитарици аутор цитира извјештај ревизора Зарије Вуковића за прву годину новоотворене школе, а затим наводи имена учитеља који су радили у њој. Табеларни преглед о броју ученика по годинама и разредима почиње шк. 1964/65. па до 1973/74. г. Ако аутор хро-

¹ Милош Старовлах, *Основна школа у Црној Гори 1944-1994*, Подгорица 1995, стр. 5.

нике није могао доћи до података о броју ученика од оснивања 1897. па до 1944. године, поставља се питање: шта је са подацима за 20 година од 1944. до 1964. г.?! Аутор је такође изгубио из вида да је у саставу четвороразредне школе у Штитарици био отворен и V разред, а управитељ школе био је Милорад С. Анђелић, наставник.

Др В. Минић у својој хроници даље констатује да је у Прошћењу отворена школа у доба турске владавине 1898. године. Ову тврдњу заснива на забиљешкама Павла Жижића, учитеља из Поља, и Рајка К. Медојевића. Међутим, Вукоман Шалипуровић каже: "Поред школа које је издржавала влада Србије у бјелопољском крају Срби су имали још две школе које је издржавала Црна Гора, а то су школе у Прошћењу и Горицама. У Прошћењу школа је отворена 1903. године, и за учитеља је дошао Никола Нишавић из Заостра код Берана. Школа се помиње и 1909. г., када је митрополит рашко-призренски издао дозволу за рад Спасоју Бутрићу".² Оставимо по страни питање да ли је школа отворена 1898. или 5 година касније. Много је значајније то што су подаци о овој школи веома оскудни све до шк. 1945/46. године. Аутор располаже подацима о броју ученика само за период од 1945. па до шк. 1960/61. год. То је управо период кад школа у Прошћењу постиже своју кулминацију, не само по броју ученика (шк. 1963/64. у школи има 410 ученика) него и по свим осталим активностима: школа добија нову зграду, уводи кабинетску наставу, оспособљава спортске терене, набавља нову опрему и намјештај. Од свега тога има по нешто у хроници, али недостају најбитнији подаци о броју ученика за посљедњих 35 година.

Школа у Подбишћу почела је да ради шк. 1897/98. г. Ову тврдњу аутор изводи на бази казивања старијих људи, мада се позива и на др Новицу Ракочевића који тврди да је ова школа отворена тек 1908/09. г.³ Нема података о броју ученика од 1909. до 1947. г. Подаци о наставном кадру су такође половични.

За школу у Бистрици аутор нема податке о броју ученика од оснивања (1907) па до 1944/45. год. Исти је случај са школом у Жарима, за коју нема података о броју ученика за првих 20 година рада.

Школа у Лепенцу отворена је 1928. г. И ова школа прешла је свој "пут по мукама", истиче аутор, јер је радила у приватним кућама. Школска зграда у Лепенцу обновљена је шк. 1947/48. и те године примила је 116 ученика. Већ 1969/70. постаје самостална осмогодишња школа. Највећи број ученика (342) имала је шк. 1972/73. године. Од тада се број ученика смањује, и сада их има 93. Ни за ову школу нема података о броју ученика од 1929. до 1945, а затим од 1965. па до 1995. године. Мањкави су и подаци о наставном кадру.

Аутор ове хронике је главну пажњу усредосредио на школу у Мојковцу и њој посветио скоро 1/3 ове књиге. "По броју становника најма-

² Вукоман Шалипуровић: *Културно-просвјетне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903-1912*, Београд 1972, стр. 131.

³ Др Новица Ракочевић: *Колашински крај до стварања југословенске државе*, у монографији "Колашин", Колашин 1981, стр. 207.

ње насеље постаје центар, прво административни, па онда и привредни и културни." И школа је расла упоредо са развојем овога краја. Аутор је дао кратак историјат ове школе. Отворена је 1914. и радила до Божића 1916. г., до одсудне *Мојковачке биџике* (подвукао П.Р.). Наставила је рад 1919. г., а од 1933. ради у новој згради. За вријеме Другог свјетског рата (1941-1945) није радила. Поново се консолидује у јануару 1945. г. 1947. постаје продужна, а већ следеће године је седмогодишња, а затим осмогодишња школа. Школске 1952/53. изашла је и прва генерација полуматураната. Због наглог пораста броја ученика школа стално "кубури" са школским простором. Тек ће тај проблем бити ријешен изградњом нове модерне зграде са кабинетима и фискултурном салом (првом у општини) 1971. године. Све до шк. 1960/61. школа у Мојковцу била је једина у мојковачкој општини у којој су се школовали ученици виших разреда. Као по "правилу", и за ову школу недостају подаци о броју ученика све до 1945/46. године. За следеће 4 године приказан је број ученика по редима, па затим опет недостају подаци за следеће 3 године. Опет настаје прекид и нема података о броју ученика пуних 18 година. Овај огроман недостатак аутор хронике правда недостатком љетописа школе.

Чудновато! Изгледа да је за др Минића једини извор података био само љетопис школе. То се потврдило и код свих осталих школа. Ако љетописа нема шта је са осталом школском документацијом? Гдје су уписнице као трајни докуменат? Гдје су полугодишњи и годишњи извјештаји који су поред бројчаних података обавезно садржавали и текстуални дио - извјештај директора о свим активностима школе? Ови извјештаји обавезно су достављани општинском и републичком органу управе. Ако ти извјештаји евентуално нијесу сачувани у школи, они су се могли наћи у државном архиву. За тај дио нужно је било користити материјал Међуопштинског завода за ППС у Бијелом Пољу и врло солидне текстове Милорада Кораћа, објављене у "Билтену" Републичког завода и часопису "Васпитање и образовање". Овако озбиљним послом мора да се бави озбиљан истраживач. А истраживачки посао није лак. Требало је уложити много муке и труда. Треба се подсетити на стихове: "Без муке се пјесма не испоја, без муке се сабља не искова". А ја бих томе додао: Без муке се књига не написа.

Међутим, у поменутој књизи М. Старовлаха могу се наћи подаци о броју ученика, школа, одјељења, наставника и други и за мојковачку општину за неке школске године, који др Минићу недостају зато што "није пронашао љетопис школе". А управо је тих година, за које аутор нема података, мојковачко школство достигло кулминацију. По броју ученика ОШ на 1.000 становника 1972/73. г. мојковачка општина премашује црногорски и југословенски просјек.⁴ "Мојковац је, поред Рожаја, једина општина на сјеверу Црне Горе у којој је у посматраном периоду дошло до повећања (27,85%) броја становника, што се, наравно, врло повољно одразило на повећање ученика основне школе. Тако се у првих 20 година (1958-1977) број ученика ОШ повећао за 76,36%, што је, последи-

⁴ Милош Старовлах, исто, слика бр. 34 и табела бр. 46, стр. 297.

је Будве и Подгорице, највеће повећање у Црној Гори."⁵

У оквиру овог поглавља (I дио) др Минић је по својим критеријумима одабрао 16 личности - ученика мојковачких школа - стваралаца. То је изазвало највећи револт Мојковчана. Људи су иначе осјетљиви када се међу њима врши било каква градација, а особито ако се то чини произвољно и недокументовано, као што је то у овом случају учинио др Минић. У напомени (стр. 183) аутор опет истиче: "На жалост, вријеме нам није дозволило да више урадимо". Ипак, "вријеме му је дозволило" да изостави значајну личност др Томаша Томашевића, првог доктора ветерине у Црној Гори, писца многобројних стручних и научних радова и, колико је мени познато, јединог добитника Тринаестојулске награде из мојковачке општине. Има још много значајних и знаменитих личности - стваралаца, који су били ученици мојковачких школа, које аутор "није имао времена" да представи јавности. Ако бих ја покушао да их набрајам, изложио бих се ризику већем него др Минић. Ипак, незаобилазно и неизоставно мјесто у историји мојковачке општине припада двојци генералпуковника - Драгу Ракочевићи и Новаку Вучинићу. Њихова дјела превазилазе оквире мојковачке општине. Има их још доста који би стали испред неких имена које је др Минић одабрао и оних за које није имао времена да их представи, а поменуо је њихова имена. Тако др Минић врши избор мојковачких ђака - стваралаца, по својим критеријумима, не познајући ни људе, ни њихова дјела, ни прошлост мојковачке општине.

У II дијелу хронике приказана је Јавна предшколска установа "Јевросима Рабреновић - Јевра". Ријеч је о забавишту које је прерасло у дјечји вртић, који и сада постоји. Овај дио обрадила је врло коректно госпођа Невенка Крушчић. Хронолошки је приказан развој ове установе, која је имала, и данас има, велики значај за бригу и васпитање предшколске дјеце.

Треће поглавље ове хронике обухвата Јавну установу средње школе "Вуксан Ђукић" у Мојковцу. Ово поглавље обрадио је господин Станко Ненезић. Аутор књиге: "Мојковачко школство 1870-1995" био је некоректан кад на насловној страни није уписао имена коаутора: "Невенке Крушчић и Станка Ненезића. На тај начин др Минић преузео је "одговорност" за пропусте, недостатке и грешке које су учињене у представљању и приказивању средње школе. Већ на почетку аутори изnose нетачне податке о формирању и изградњи школе и без икаквих, макар и елементарних, података све до шк. 1977/78. године. Пуних 26 година је изостављено од њеног формирања 1951. године. А то је управо период најбурнијег развоја ове средње школе и мојковачког школства опште, као и период формирања мојковачке општине (1955. г.) и њеног најинтензивнијег друштвено-економског развоја којем је знатно допринијела ова средња школа, која је израсла у развијени школски центар са гимназијом. Скоро 2/3 интензивног развоја средње школе остало је без икаквог помена у хроници.

Тај период, који је изостављен, управо се поклапа са интензивним

⁵ Исто, стр. 296.

привредним и културним развијем мојковачке општине. "У Мојковцу је изграђен КИД 'Вукман Крушчић', те је порасла потреба за квалификованим радницима дрвно-индустријске струке. Обрнуто од Бара и Котора, у Мојковцу, Бијелом Пољу и Никшићу, опет, због структуре привреде и економског напретка дошло је до значајног повећања броја ученика у школама за КВ раднике."⁶ Школа ученика у привреди, основана 1951. године, давала је прве квалификоване кадрове у мојковачкој привреди, првенствено дрвној индустрији. Била је то једина школа у Мојковцу у коју су се уписивали свршени основци, неки чак и из нужде, јер због материјалних немогућности нијесу могли да наставе школовање у некој другој средњој школи. Зато су талентованији ученици, по завршетку ШУП, настављали школовање. "Будући да се у уситњеним школама не могу успјешно рјешавати многа питања која битно утичу на квалитет наставе, излаз је тражен у формирању школских центара."⁷

Резолуција Савезне народне скупштине о стручном образовању кадрова (1960) значајно је подстакла бржи развој готово свих облика и нивоа стручног образовања. У том смислу је и донесена Препорука Скупштине СРЦГ 1965. г. о актуелним питањима развоја школства на другом ступњу. У складу са поменутим документима и сопственим потребама за кадровима у привреди, као условом њеног развоја и унапређења, Скупштина општине Мојковац је 1966. донијела одлуку о формирању Центра за стручно образовање радника "Вуксан Ђукић", отварајући могућност да се у оквиру Центра могу организовати и друге школе, проширивати и формирати нове струке, као и оспособљавање ВКВ радника. Упоредо са тим стварају се и друге могућности: изградња школске зграде монтажног типа, пријем новог наставног кадра, отварање школских радионица, сервиса, кабинета.

Касније је успједило и отварање гимназије (1973). Она је смјештена у новосаграђеној и модерно опремљеној згради основне школе. Поред уписа у I разред, уписана су и 2 одјељења II разреда од ученика који су I разред гимназије завршили у Колашину и Бијелом Пољу. Отварањем гимназије створене су могућности да мојковачки ђаци могу настављати школовање на високим школама. Послије отварања гимназије Мојковац је постао привлачан и за високостручне кадрове, који су били неопходни за бржи и успјешнији развој мојковачке општине. Школски центар одиграо је крупну улогу у оспособљавању стручних кадрова свих профила и поспјесио привредни, друштвено-економски и културни развој ове општине. Он је имао значајну улогу у оспособљавању стручних кадрова и за сусједне општине. У Жабљаку тада није било средње школе. У Колашину је радила само гимназија. Један дио бјелопољске општине гравитирао је Мојковцу. Овај Центар оспособио је на стотине и стотине квалификованих и ВКВ кадрова, како редовним тако и ванредним школовањем. Био би то импозантан број да су се писци потрудили

⁶ Милош Старовлах: *Пућеви и сиранијуице средње школе*, Унирекс, Подгорица 1994, стр. 147.

⁷ Исто, стр. 163.

да то презентирају у својим хроникама. Овако, најблаже речено, оно што је објављено у Минићевој хроници о развоју средње школе - права је импровизација.

Развој и успјех средње школе у Мојковцу, која је за непуних 15 година од оснивања Школског центра (1966) до 1980/81. шк. године нарасла на преко 860 ученика, представља прави препород за друштвено-економски, културни и просвјетни развој и просперитет мојковачке општине.

И аутор Ненезић се крајње неодговорно, да не употребим неку тежу ријеч, поиграо с ауторитетом и угледом ове средње школе, која је за четири и по деценије свог постојања имала крупну улогу за свестрани развој мојковачке општине. Ненезић је ову школу представио са штурим бројчаним подацима и то само за последњих 18 година, а читав њен дотадашњи развој, ширење, бројне активности и резултате на образовању кадрова, реорганизацији, отварању гимназије, њену цјелокупну улогу и значај за развој мојковачке општине од 1951. до шк. 1977/78. године *свео је на двије странице њексџа*. Нешто детаљније обрађује период од последњих 18 година, али чини то сувопарно и, углавном, по шк. годинама, региструје податке са сједница Наставничког вијећа и Савјета Центра. Подаци су статистички и, као што рекох, представљају само скраћене изводе из записника. Није обрађена укупна проблематика: најважније карактеристике развоја школе, квантитативне и квалитативне промјене укупног развоја средње школе, њено унапређење, подизање нивоа образовања ученика, прилагођавање структуре образовања младих потребама привреде, не чини осврте на наставне планове и програме и њихово усклађивање са потребама привреде и друштва, подизање нивоа општег образовања ученика, као предуслов за наставак школовања на вишим и високим школама, законски прописи, посебно Општи закон о школству, резолуције Савезне народне скупштине, конгресне резолуције СКЈ и њихов одраз на програмске измјене, трансформацију и реформу образовања, продужавање времена трајања школовања са двије на три и четири године школа за КВ раднике, чвршће повезивање образовања са привредом, увођење програмских заједничких основа у прва два разреда у свим школама итд. Аутор је, дакле, требало да сагледа школу и њен укупан развој у склопу свих тих и других промјена у систему васпитања и образовања, јер је и та школа дио тог система, као и у склопу укупних промјена и стања у конкретној средини у којој је школа дјеловала и развијала се. Школа се не може посматрати изоловано од свих ових фактора који условљавају њен развој и промјене. Тема је, дакле, била крупна и озбиљна.

Подаци о укупном успјеху и резултатима рада школе (прелазност ученика након поправних испита), као и подаци о завршним и матурским испитима дати су табеларно само за последњих 11 година. Број ученика који су завршили разред за последњих 11 година креће се од 83,75% до 99,17%. Изузетак је шк. 1985/86. г. када је проценат прелазности био свега 77,94%. Судећи по овим подацима, ова школа би се могла сврстати међу најбоље школе у Црној Гори. Међутим, извјештаји, а нарочито

результати тестирања, које је обављао Републички завод за унапређивање школства, сасвим друго говоре. Проценат тачних одговора је забрињавајуће мали.⁸ Али и неки други, такође важни подаци, које сам аутор наводи, потпуно су контрадикторни у односу на проценат прелазности. Ево само неких: велики број изостанака ученика (36 просјечно по ученику), мали проценат прелазности на првом полугођу (27%), просто несхватљив број дисциплинских мјера (57%, сваки други ученик је кажњен), само у току једне (1982/83) године искључено је 18 ученика. А ову ружну слику аутор завршава: "У третирању васпитне проблематике нарочито су изражени проблеми уништавања имовине. У неким одјељењима то је попримило карактер праве најезде, јер се немилосрдно уништавају зидови и намјештај" (стр. 262).

Сувишан би био сваки даљи коментар ове хронике, посебно кад је ријеч о средњој школи. Господа Вук Минић и Станко Ненезић морали су унапријед схватити озбиљност посла којега су се прихватили по оној народној: "Ко се у коло хвата у ноге се узда". Зато се мојковачко школство 1870-1995. не може представити и историјски приказати само помоћу неких половицих и "огољелих" цифарских података из којих се од закржљалог дрвећа не види шума.

⁸ Несхватљиво је и врло неозбиљно да неко пише о било којој средњој школи у Црној Гори, која је радила у поратном периоду, а да се не користи материјалима Републичког завода за школство, па чак ни статистичким годишњацима!

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Вукалица Ђедо Милутиновић, КАЗИВАЊА ИЗ ПРВЕ ЛИНИЈЕ,
Културно-просвјетна заједница Подгорице, Подгорица 1996,
324 стране

Казивања из прве линије ратника и песника Ђедо Милутиновића радосно окитимо изреком: та књига је искрена исповест, етички узнесена беседа, разбору о човештву потребна читанка; у свему, поетско је штиво.

I

Појединоцима стварним, причом о људима и догађајима, спис је везан за простор Југославије, у времену дужем од пола века, са одсудношћу, за Европу, догођену Другим светским ратом.

Писац је добровољно учесник уставничке борбе, старешина у војсци ослободилаца Југославије, после, узастопно вршилац високих дужности у отаџбини која је, имајући преимућство ратног победника, намах силовито покренута да собом сазда комунистичко друштво - како су борци поучавани - у којем неће бити потчињених људи. Заиста, да не буде сиромаштва јадних и силине надмоћних, да се човек духовно једначи с човечанством, да је личност величанство сред општег поретка, то је окосница свега знања у Ђедо Милутиновића, већ у младости усвојено позвање, у рату предзначење војеване будућности, у ослобођеној земљи, пак, замисао коју постојано следи и хоће да обистињује.

Отуд Милутиновић своју исповест не препуњава појединоцима, док

сваку споменућу или описану радњу осмишљава циљем, убеђено називаним - слобода. И важније писцу бива одсликавање духовне суштине бораштва него да потанко прикаже сваки догођен сукоб (а било их је, на пример, близу стотину само 1942. и 1943. године у ратовању његове јединице, 5. црногорске пролетерске бригаде). Лично залагање и појам о задатку, у озрачју општег циља, и узајамност сабораца, он описује гледајући на духовност свију, јер напор твори дело а исход је чињеница и податак; прегарање тегли моћи јунакове, од чврстоће и упорства потиче победа.

Тим поступком стекла се у књизи извесно важна и једнако пријатна особеност. По обрасцу историографије именовани су догађаји општег значења, приказани бојеви и политичке радње у којима је писац учествовао, споменути околни случајеви и удаљеније чињенице, целом казивању дато приповедно обличење.

А унутар, следствено, како која историјска чињеница стоји у приказу и потеже важношћу, свака је чворна у причи. И многа је писцу повод за властиту исповест и песнички говор, видом огледа и књижевном реченицом да беседи о себи и друговима у строју и покрету, често опише предео у којем се с дружином налази, каткад осмотри

и уред неке војне команде и државне управе из времена послератног.

Та двојност - да је књига поуздана као историографски спис и обилата исказима и сликама о духовности јунаковој како је својствено есеју и роману - сложена је вешто и прикладно, нигде ни натегнуто ни наметљиво, већ збиља блажено, одважно искреношћу и преважно потребношћу да се умно великодушје прослави, звездом начини бит истине.

И тако дође питање: има ли књиге, у збиру свих за пола века написаних о Црној Гори у Југославији, да већма од Милутиновићеве, управо опсежнијим казивањем потпуније описује и тачније представља комунисту, али онога који је непрекршиво доследан духовној вери и моралној стези у прегатоца, чију вољу условљава жива задружност родбинства у крајини а његово борење крсти мисао о срећи човечанства.

Има, дакако, много књига у којима су црногорски комунисти приказани - уобичајена је реч - као ствараоци историје.

По историографским списима излећу они на површ друштвених збивања најпре као револуционарни противници владавине у Краљевини Југославији, потом крилате по целој земљи предводећи устаничке војне одреде у рату против фашистичких освајача, напослетку, дуго сами владају Црном Гором и врше многе дужности у службама југословенске социјалистичке федеративне републике.

Те наступе и улоге спомињу и разнолико објашњавају писци мемоарске публицистике, дакле не јединствено, већ како се којем појединцу дотична чињеница укаже узроком или поводом његова учешћа у друштвеном подухвату.

И у лепој књижевности црногорски комунист је често главна личност приповетке и романа, гдегод и јунак поеме.

По свему друкчији, и далеко изван научне и приповедне литературе,

находе се написи набијени оспоравањем иједне људске вредности у особинама и учинцима комунистичким; па стога лишена су та штива приче о човештву, иначе неизостављиво подразумеваном међу другим својствима и непонима куд разум и кретња уведе појединца, где борба и сукоб витлају множину. Само јед и мрзовоља, опако клетва и убој, такви написи не садрже податке за историју, тачну причу о прошлости.

У целокупном опсегу књига историографских и белетристичких црногорски комунист слови личношћу знаменитог првенства, особите политичке опредељености, с којом другом доктрином несравњиве узнесености и оштрине; издиже се непремашивом смелошћу, савремено без премца у одлучности и упорности; језди временом побеђујући многе противнике; размешта се охоло и наноси жестоко, власт своје партије сматрајући једино добром те вечитом; најзад, записује се страдаоцем услед унутарње истрошености сагласја и јединства у југословенском Савезу комуниста и разбојног смањења овом подобне државне творевине.

И као у свима значајним научним и књижевним делима, тако и у књизи Ђеда Милутиновића црногорски комунист је изразито политички борац, јуначки предводник ратника у народном устанку, у бојевима и биткама за ослобођење Југославије од фашизма, онда с војничком победом заслужан властодржац, спочетка налетан и силовит, доцније гдешто збуњен па омаловажаван, временом све више истискиван, коначно склоњен, узалудношћу завођен службеник.

II

Али књига Милутиновићева, говором разговетна и одредбама гледна и чврста, може да се измакне и положи на оглед, обострано испит битности у садржајима, са читавом научном и књижевном литературом о историји-

ској појави и свем изражају комунизма у Црној Гори, у свести, радњама и животу Црногораца. То упоређење свијено на средишњу историјску личност запазиће значајну разлику: у споменутој литератури црногорски комунист је изнад свега партијац; у Милутиновићевој књизи црногорски комунист је превасходно - морална личност.

Ах, колико је веће и важније, лепше и блаженије, својством моралне личности него напоном партијца находити се пред лицем народа, вредети јунаком за историјску читанку.

И намах следи питање: у мноштву црногорских комуниста, за седамдесетогодишњег њиховог бораштва у политици и делања у државништву, преовлађују ли у већини нагони партијца над сабраношћу моралне личности, или је обратно. Тренутан одговор може да буде само назнака, донекле и радни наслов за извесно трагање па тек потом, према подацима научно сређеним, да се изведе неоспорив закључак.

Но вероватно да кроз три раздобља Југославије која временски, пространством и унутарњим развитком уоквирује свако збивање у Црној Гори и видно дејство њеног људства некуд изван, бива у црногорских комуниста: за време краљевине - првородно се обликује партијац, поносно и сложено сједињује се затеченом моралном личношћу; у ослободилачком рату против фашистичких окупатора - морање партијца којипут је и одвише пренебрегло душевну суштину моралне личности; на власти у социјалистичкој држави - партијац је после надгорњао моралну личност.

Букалица Ђедо Милутиновић, на пример, о том каже:

"Некада, прије рата на примјер, морал и она слика, бар код нас у Црној Гори, многоме су се поклапали са оним моралом који је Компартија гајила, тако да је ондашњим комунистима било лакше прилагодити се онаквом партијском животу него онима други-

ма у некој другој средини, јер је мањевише у свим крајевима Југославије Партија изграђивала приближно исте (партијске) моралне норме и неку своју етику, дајући свему томе, наравно, и одговарајућу идејну и политичку компоненту.

Било се, дакле, свјесно да од моралних вриједности Партије зависи и њен утицај на масе, њена популарност.

У том кодексу партијских норми изразито се гајила снага личнога примјера која се градила на *истинијосићи, њосићењу, чесијијосићи, храбросићи*, итд., дакле, исте оне норме које су уградила времена и оформила у бићу ондашњег црногорског и не само црногорског човјека.

Данас, пак, највећи број тих норми некуд је ишчезао. Савременост их је појела и наметнула и у Партији и у народу некакве друге, које су типичне за малограђанске средине и за неразвијена друштва" (стр. 302).

Мимо просека, како је иначе увек, има и овде изузетака, крајњих противности; неки комунист је искључиво партијац а други је широко морална личност.

А онај међу свима у којем је морална личност надзирала партијца, па моћан с оба својства јединствено оличава партију и отаџбину, то је Блажо Јовановић. "Ако, одавде полазећи" - каже Ђедо Милутиновић - "посматрамо живот и дјело *Блажа Јовановића*, онда је сигурно да је само нешто од њега умрло, а да је много тога остало и вјечно да живи. Сјећам се предратних времена, а нарочито ратних, када су објективне околности наметале Партији потребу да има својеврсне вође и Партија се од тога није бранила. Напротив, ми смо таквим појединцима пјевали пјесме, сваку њихову ријеч поистовјеђивали са ријечју Партије, хрлили да се с њима упознамо. Међу таквима, ријеткима, био је и Блажо. Али није он то био зато што је тако хтио, што је то желио, него зато што је одређено вријеме нешто такво намет-

нуло и што су то конкретни људи хтјели. Масаме које су у том времену живјеле напосто се није могло одољети. Хтјели су тако да буде. Вријеме легенди је не само прихватило него и стварало могућност истицања појединаца. Међутим, то свакоме није подједнако пристајало. Они који су то хтјели из разноразних личних разлога брзо су падали. Просто их тле није прихватило. А они, као Блажо, које се нијесу дали бирократизовати саможивљем, остајали су такви дуго, управо све донде док је и потреба за таквим временом живјела.

Блажо је рано уочио да је он само дио једне цјелине, па се ни једног тренутка није заборавио. Није се дао отуђити. Против таквог одвајања од људи и времена борио се великим жаром, али револуционарном хуманостију и тиме што је увијек био с људима и у народу. Он није чекао да људи долазе к њему, него је он ишао к њима, посјеђивао их, разговарао, савјетовао и корио настојећи увијек да буде што правичнији и револуционарно што досљеднији. Народ, и комунисти у њему, наравно, су то уочили, па су га као таквог прихватили и истицали... Довољно је било Блажа имати, па да се читав наш покрет не прибоји да ће се сасушити или свенути - срце Блажово га је гријало. Срцем је говорио и срцем плијенио људе. Пуцао је, али није пожижао. Зато је срцем дочекиван и срцем испраћан" (стр. 278, 279).

Срце исте ватрености поји груди, греје душу, држи живот Ђеда Милутиновића. Приближавајући се причом завршетку свога *Казивања из прве линије*, вели он између осталог:

"Било је једно вријеме у којему сам врло, врло интензивно размишљао да бих дошао до оцјене: који је то чин у мојем животу за који би се могло казати да је врхунац доспијећа. Пребирајући задихано по свом пређеном путу - сав ход, све застоје, све узбрдице, низбрдице, завијутке, тунеле, етапе и подетапе ипак ме све то најинтензив-

није вукло на категоричан закључак да је то Побједа. Побједа над фашизмом, побједа оружаног дијела револуције. И данас кад о томе размишљам све тврђи сам у оцјени да сам у праву.

Побједа - шта је то, питао сам и онда, а питам се и сада. Чини се да је оно раније схватање Побједе било чистије, свеобухватније него ово данас. Онда сам вјеровао у будућност, а данас ту ондашњу будућност са скепсом и резервом посматрам и врло критички анализирам, па тако долазим до закључка да је једно жеља а друго стварност. Једно су ондашњи људи, а сасвим друго данашњи. Ондашњи са чистим ненатруњеним идеалима, данашњи (да се не каже без идеала) али са врло изгаженим, натруњеним ондашњим идеалима. Ондашњи идеали су спајали, а ови данашњи раздвајају, јер су раздробљени по јединкама, по индивидуама - а оне грамжљиве, лакоме, свака само себи тежи и себе види, за себе се бори и тако као да се остаје и без колективног хода и без заједничког идеала. Модеран је постао појам, 'плурализам' те је он уз помоћ разних 'страних помоћи и стимуланса' постао владајућа снага у данашњем друштву. Хајде сада рецимо да постоји неки идеал који би био неко везивно ткиво свих ових раздробљених, ситних, личних похлепа...

Теорију интереса признајем али само као дио неке цјелине која својим општим ходом иде ка неким већим и чистијим, општим интересима,... Но, изгледа, Побједа се не може једном за свагда обезбиједити. Њу треба даље развијати, водити, не испуштати притом ни за један трен из вида Циљ са којим се почео прогрес (ма каквим путем се одвијао) борбе за тај циљ" (318, 319, 320).

При крају књиге, заносна и поетична, племенита и дирљива, големо човечна, јесте Милутиновићева порука Пиперима:

"У вама је мој почетак и мој крај.
Да неке бројнице заступам,

и у име њих да говорим -
никада нијесам тежио.

Мени сте довољни ви. Ја не тражим
веће части - него, ако ми дозволите, да
се вратим у тих наших шест слова што
у имену своме носите...

Ко тражи веће и сву азбуку - нека
му је. Мени се чини да ових шест слова
спојени заједно, значе колико читав
свијет, јер су дио његов, али дио свој у
њему, у том општем" (321, 322).

III

Биће несумњиво да слично још
неки црногорски комунист себе заве-
шта завичају на вечито, стихом или
ускликом, могадне ли, макар само јед-
ном речју. Но колико ће их коначно
чинити трајан понос родном крају и
Црној Гори, било тих што су јавно го-
ворили о себи и Партији као и оних
уздраних, свију једнако подређених
науци, подложних суду историје.

Књига Ђеда Милутиновића одли-
чно уводи тај прослов и прозив, пој-
мовно предзначајује потоњи разброј све
множине црногорских комуниста.
Смеран човек да се пропитује, кроз
сећање преслишава о сопственој про-
шлости, премерава напоре и дела,
одједном, ма и преморен, искрено и од-
решито се изјасни, у породици и пред
друговима; био је претежно партијац,
или, у многом више - морална личност.

Да помогне том разбору, књига *Ка-
зивања из прве линије* врло је упутна
сједињујући приповедање о политич-
ким и војним догађајима са исповешћу
о личном учешћу писца и умо-вањем о
општостима савременог света. Савет-
но је нарочито, сазнати и крилом свес-
ти покривати Милутиновићеву причу,
исказе и оцене, на пример:

о његовом младалачком прихвата-
њу комунистичке проповеди и постан-
ку (1936. године) чланом партијске
ћелије у родним Пиперима (стр. 19-40);

о Коминтерни (1935-1937) и тад
најгласовитијим јунацима Комуни-
стичке партије Југославије (стр. 69-70);

о "Револуцији мати слободе" (стр.

86), те храбрости младих комуниста,
још ђака, који су "одлазили ... на онај
свијет, свјесни да је тако требало кад је
за то дошло вријеме њиховој Партији,
њиховој Револуцији" (стр. 97);

о Црној Гори која Тринаестојул-
ским устанком на фашистичку војску,
у лето 1941. године, постаде "једина
слободна оаза у поробљеној Европи"
(стр. 122);

о партизанској бици за Пљевља
(децембра 1941), коју, вели Милути-
новић, куде они што "нијесу имали
своја Пљевља" (стр. 140);

о Црној Гори после битке на Сутје-
сци (маја-јуна 1943) у којој "ни проље-
ће није се веселило", јер свуд бејаху
"туга, бол, незнање... плачу мајке и
очеве, сестре безбратнице, пријатељи,
другови" (стр. 197);

о разговору (јануара 1945) тројице
црногорских комуниста, међу којима
је и Милутиновић, при путовању на
Косово и Метохију где ће преузети
високе дужности у тамошњим једини-
цама Народноослободилачке војске и
успут њиховом причању о "друштву
без државних граница, о балканској
конфедерацији, о будућој аутомобил-
ској и жељезничкој магистралу која би
се простирала од Трста до Солуна"
(стр. 221), а све то подразумевано мо-
гућностима које навелико условљава
ратна победа ослободилаца Југослави-
је под вођством комуниста;

о песми "Косово и Метохија" са
стиховима, између осталих: "Љепотом
очи када се намах нахране/ Надахнуто
пољуби сљепило мило/ Косовомето-
хијску земљу омамну/ У огледалу неба
толкуј да би се пробудио.../ Светиње се
никада не даривају/ што би иначе био
живот?!" (стр. 233, 234).

О револуцији која није била заблу-
да "него стварност сачињена у слика-
ма револуционарних занесењака које
је Револуција носила исто онако као и
они Револуцију ка неким новим до
тада невиђеним свјетовима у којима ће
човјек бити Цар, Слобода - краљица,
једнакост - закон" (стр. 235);

о информбировском порицању (1948. године и потом) југословенских "дотадашњих револуционарних подухвата", при чему је у том потцењивању у "средишту свега... био и сам Стаљин" (стр. 246);

о времену неком чудном (после 1950. године) када "други вјетрови дувају, свако је себи довољан", чак "и планине, некад што се мијешањем са вјетровима других зораху, сада као да хоће самавање" (стр. 265);

о кажњавању партијским укором Вукалице Ђеда Милутиновића (1956. године) због тога, каже он, "што није сам хтио да се ... укључим у посао лова на људе, своје другове, револуционаре и комунисте", са списка на којем је

било "пар десетина официра, углавном Црногораца" (стр. 268);

о решености Ђеда Милутиновића упркос том кажњавању и његовом, по сопственој молби, напуштању Југословенске народне армије, да остане "у једно... сигуран: бити ћу свој на својој комунистичкој идеји а да ме, иако увијек, неће моћи нико поткупити да будем нечовјек, некомуниста и каријеристичка стварчица" (стр. 270).

Одиста, борацка истрајност и морална доследност, баш духовна великодостојност, да ће и разуман противник комунизма казати: честито било, заувек се спомињало; сачуван човек украс је повести, благородство за историју.

Академик Владо Сіруџар

Драгољуб Р. Живојиновић, ИТАЛИЈА И ЦРНА ГОРА 1914-1925.
Студија о изневереном савезништву, Службени лист Југославије,
Београд 1998, 432 стране

Поштоване колегинице и колеге,
даме и господо,*

Ријеткост прилике која ми се пружила да на Коларчевом народном универзитету говорим о књизи свакако једног од наших најпознатијих и најплоднијих писаца историје, угледног професора др Драгољуба Живојиновића "Италија и Црна Гора 1914-1925 - студија о изневереном савезништву" испуњава ме двоструким осјећањем. Осим притајене пријатности због узаног повјерења, у много значајнијој мјери присутан је осјећај одговорности да моје вечерашње учешће у представљању ове књиге буде, бар малим дијелом, на трагу високе вриједности дјела, значаја аутора и ауторитета присутних слушаца.

Књига која је пред нама бави се италијанско-црногорским односима у току Првог свјетског рата. Но, она својим садржајем у суштини задире и у једно од најзначајнијих питања из нове црногорске историје, питање нестанка црногорске државе, око кога постоје различита и врло противурјечна гледишта и оцјене. Због тога је за сваког истраживача бављење оваквим темама тежак и незахвалан посао. Када то кажем, онда прије свега

имам у виду присутне стереотипе у колективној историјској свијести, па и у историографији, који питање нестанка црногорске државе превасходно своде на однос Црне Горе и Србије. Кроз такву врло сужену диоптрију већ скоро 80 година воде се спорови, започети од непосредних учесника и свједока ратних збивања и значајних политичких актера, до научника различитих струка, око тога да ли је уједињење имало историјско оправдање, ко је "крив" што се оно десило на такав начин, који су ближи а који даљи узроци и какве су последице уједињења, да ли су Црногорци уједињењем остварили оптимални оквир за своју државну заједницу и слично. Првобитна превасходно политичка непомирљивост носилаца непосредних збивања, присталица или противника владајућег режима и династије у Црној Гори, временом се ширила на нове субјекте и добијала нове садржаје. Осим, најчешће, дневнополитичке обојености, а онда дуго времена и поједностављеног идеолошког приступа, већ пола вијека она има и супротстављене националне предзнаке и допуњен садржај одређеница "српство" и "црногорство" у односу на онај који су оне имале у Црној Гори 1918. На крајњим половима супротних

* Ријеч на промоцији на Коларчевом народном универзитету у Београду 11. маја 1998.

мишљења с једне стране стоји тврдња да је уједињење двије земље било плод реализације великосрпског државног концепта, слом вишевијековне независности Црне Горе, потирање њене историје и традиције пред ударом "великосрпског хегемонизма", док се, с друге стране, одриче било каква нелегитимност процеса уједињења и истиче његова утемељеност у воље народа, потребу заједничког живљења и исправљања историјске неправде, која је Србе и Црногорце приморала да живе у раздвојеним српским земљама.

У цјелини гледано, црногорско питање, све до данас, остало је неохлађени грумен историје, дио прошлости око кога је и даље присутан висок степен емотивности, са још увијек непревазиђеном навиком да се о онима који о њему пишу размишља у категоријама патриота и издајника, са захтјевом да ови први преиспитају изречене судове других, исписане на страницама побједничке историје.

Има свакако и радова чији су аутори, држећи се строго научне методологије, успијевали да одрже достојанство струке и да о свим важним питањима из историје Црне Горе у Првом свјетском рату, почев од њеног уласка у рат, преко капитулације црногорске војске, до коначног слома, понуде одговоре неоптерећене наносима дневних потреба са овим или оним идеолошким предзнацима. Но, и те књиге нису могле без одстрела, етикета и сврставања њихових писаца да прођу брисани простор између давно ушанчених мишљења у коме се црногорско питање у најекстремнијој варијанти посматра кроз јако сужену визуру побједника и поражених.

Од таквих ирационалности наука се удаљавала, посматрајући црногорско питање као дио југословенског уједињења, а преко њега, тј. чињенице да је нова држава, осим Србије, апсорбовала и Црну Гору, и као дио укупне европске политике.

Управо такав приступ у проуча-

вању црногорског питања већ дуги низ година заступа професор Драгољуб Живојиновић. Његов истраживачки рад, увођењем у видокруг пажње нових архивских извора насталих у канцеларијама и кабинетима Великих сила, проширио је границе сазнања историјске науке, правећи помаке у цјеловитијем и свеобухватнијем разматрању судбине Црне Горе у Првом свјетском рату. Он је један од ријетких југословенских историчара, а свакако једини од оних који се занимају историјом Црне Горе, који је имао прилику, или, како сам каже, привилегију да проучава грађу у архивима, државним и приватним, као и библиотекама у Великој Британији, Сједињеним Америчким Државама, Француској, Италији и, наравно, у Црној Гори и Србији и да их саопшти у неколико десетина радова који се преваходно односе на судбину Црне Горе у посљедњим годинама њеног постојања. На научно-критички начин у њима је презентиран низ непознатих чињеница везаних за политику Великих сила.

Пред научном и стручном јавношћу сада су резултати новог научног подухвата професора Живојиновића. По дубини и свеобухватности истраживачког замаха ради се о подухвату јединственом не само за аутора већ и за историографију о Црној Гори у цјелини. Ријеч је о пројекту "Велике силе и црногорско питање", који у оквиру посебних студија треба да разјасни политику сваке од њих у току Првог свјетског рата. Књигом "Италија и Црна Гора 1914-1925" тај посао је започет анализом италијанске политике и њеног мјеста и улоге у коначном рјешавању црногорског питања.

Пред читаоцима је први пут цјеловит поглед о основним, стратешким концептима италијанске спољне политике према Црној Гори, фазама и мије-нама кроз које је она пролазила, циљевима и интересима којима је била инспирисана, формама у којима се

испољавала, објашњена је њена условљеност и повезаност са ширим политичким наступом према Балкану, а посебно у односу на југословенско питање. Сем тога, изванредно познавање друштвено-економских, политичких и социјалних прилика у Црној Гори, главних личности на њеној политичкој сцени, уз компарирање познатих домаћих извора и литературе са оним што су нудили бројни инострани архивски фондови и библиотеке, омогућили су професору Живојиновићу да дође до нових сазнања и много рационалнијег мишљења о карактеру и суштини политичких односа између двије земље у току Првог свјетског рата.

О степену свеобухватности истраживачког приступа који је при томе остварен говори структура самог рада, у коме је, осим уводног дијела о односима Црне Горе и Италије до 1914. године, и завршног разматрања, сав остали истраживачки труд изложен у 15 посебних проблемских цјелина датих по хронолошком слиједу.

Започињући разматрање провјером распрострањеног увјерења о традиционално добрим односима између Италије и Црне Горе, преко анализе политике Италије у јулској кризи 1914. и периоду њене неутралности 1914-1915, а потом и са становишта рјешења предвиђених Лондонским пактом, те односом италијанске владе према заузимању Скадра 1915. и свега онога што је даље слиједило, закључно са Подгоричком скупштином, Божићном побуном и Конференцијом мира у Паризу, професор Живојиновић је изнио низ нових историографских судова које на нивоу општег мијењају укупну слику о односима између двије земље. Један од таквих је и онај да се Италија за сво вријеме рата служила Црном Гором умјесто да је заштити, трговала је њом умјесто да јој пружи помоћ, подређујући у потпуности њену судбину својим потребама. Такав закључак упутио је аутора да књигу у поднаслову озна-

чи као - студију о изневјереном савезништву.

Може се поставити питање: како је уопште дошло до тога да Црна Гора у Првом свјетском рату релативно велика очекивања положи на земљу друге културе, других потреба и интереса и да ли су, осим династичких и савезничких, за то постојали још какви други разлози из предратног времена.

Одговор на ово питање захтијева подсећање на историјат италијанске експанзије према балканским просторима, односно Црној Гори.

Почетак се везује за неуспјех Италије да у последњој деценији XIX вијека у источној Африци створи своју колонијалну империју и њено поновно окретање према источном Средоземљу и Балкану. Промјену зоне експанзије пратио је и промијењен начин дјеловања, тј. замјена "политичког авантуризма" "мирним продирањем". Резултати те политике у Црној Гори су постали видљивији већ у првој деценији XX вијека. Томе су допринијеле и неке спољне околности - заузетост Русије у рату са Јапаном, али и угроженост интереса Италије и Црне Горе од аустроугарског продора.

Посебну улогу у економском продирању италијанског капитала на балканским и простору Блиског истока имао је Ђузепе Волпи, један од каснијих истакнутих дјелатника, па чак и министара, у италијанским фашистичким владама. У историографији је већ забиљежено да су он и његови сарадници Роберто Паганини, Пјеро Фоскари, историчар Томазини, предводник италијанског иредентизма, те гроф Реведин, по свом положају више личили на политичке него на привредне предузетнике. Захваљујући њиховом раду, преко различитих итало-црногорских друштава, италијански капитал је добио концесије најприје за експлоатацију и прераду дувана, а потом за изградњу луке у Бару, жељезничке пруге од Бара до Вирпазара, изградњу пристана на језеру и орга-

низовање пловидбе по њему, слободне зоне у Бару и изградњу индустријских постројења у њој, затим за експлоатацију црногорских руда и шума, маслинових стабала у Улцињу, шума код Колашина итд. Ако се има у виду да су захтјеви били да се, осим пловидбе по Језеру, организује и превоз терета од Језера према главном трговачком центру Подгорици, тј. преузме спољна и унутрашња трговина земље, заједно са повластицама у царинској, санитарној, поштанско-телеграфској служби, онда се може доћи до закључка да је Италија тежила да економски потпуно овлада Црном Гором. На то су и руски дипломати упозоравали црногорске званичнике. Мирно их није посматрала ни Аустро-Угарска, тако да су њени војни кругови чак размишљали о превентивном рату против Италије како би зауставили њене балканске претензије.

Хронична несташица новца у Црној Гори и жеља за бржим развојем давањем концесија иностраном капиталу условили су, међутим, да је и поред противљења таква италијанска политика прихватана. То је стварало привид о добрим односима између двије земље.

Но, ипак, стварна слика ни изблиза није била тако повољна како би се на први поглед могло закључити. И једна и друга земља су биле прилично недоследне у својим политичким наступима. Спољна политика Италије на почетку XX вијека кретала се између интереса два супротстављена блока држава, једног чији је члан била и другог коме је због измијењеног правца експанзионистичког дјеловања морала да се приближава. Лавирала је међу њима настојећи да уравни тежи савезне односе с првим и пријатељске везе с другим. Такође, ни краљ Никола, и поред јаких економских интереса и пријатељства са италијанском династијом, није желио да потпуно жртвује слободу властитог политичког наступа, тражећи дипломатску подршку у Русији,

Аустро-Угарској и Француској. Сем тога, и Италија и Црна Гора су имале своје стратешке спољнополитичке циљеве којих се нијесу жељеле одрећи. Интереси двије земље били су сукобљени у сјеверној Албанији, око Боке Которске, питања Ловћена и у свим осталим случајевима гдје су довођене у питање претензије Италије према источној обали Јадрана. Однос према њима одредио је карактер италијанске политике према Црној Гори и у Балканским и Првом свјетском рату.

Службени кругови у Риму били су против црногорских операција у Новопазарском санџаку у Првом балканском рату, јер се тиме, поред осталог, отварао могућност уједињења Србије и Црне Горе, а то је могло да значи и добијање нежељеног сусједа на источној обали Јадрана. И операције црногорске војске у правцу Скадра реметиле су италијанске планове према сјеверној Албанији. У политичким и војним притисцима које су Велике силе вршиле на Црну Гору учествовала је Италија, мада се током скадарске кризе залагала да се она ријеши одобравањем зајма Црној Гори.

Резултати рата српске и црногорске војске у Санџаку и добијање заједничке границе пред италијанску спољну политику поставили су питање сасвим извјесног уједињења двије земље. Пројекти који су у вези с тим прављени, посебно могућност да Велике силе пристану на уједињење уз услов да Аустро-Угарска добије Ловћен, изазивали су нервозу у италијанским редовима. Бока Которска и ловћенски масив над њом представљали су природну и географску цјелину. Прелазак Ловћена у аустроугарски посјед значио би њену дефинитивну превласт на Јадрану. Због тога је и у јулској кризи Италија била посебно заокупљена тим питањем, исказујући спремност да се лати и оружја уколико Аустро-Угарска без територијалних компензација заузме Ловћен.

Анализирајући држање Италије на

почетку рата аутор књиге закључује да се она срачунато држала по страни сматрајући неповредивост Ловћена условом своје неутралности. Желећи да сачува и прошири своје политичке позиције на Јадрану, што због премоћи Аустро-Угарске није могла да оствари у оквиру алијансе којој је припадала, у прољеће 1915. започела је преговоре са савезницима, који су довели до потписивања Лондонског пакта.

Одредбама Лондонског уговора за Црну Гору и Србију су била предвиђена значајна територијална проширења на рачун Аустро-Угарске и Албаније. Заједно са Грчком оне су, поред осталог, могле да подијеле и сјеверну и јужну Албанију под условом да Италија добије Трентино, Истру, дио Далмације са острвима и залив Валоне. Италијанска доминација на Јадрану била је цијена коју је савезници требало да плате за њен улазак у рат. Његове одредбе у цјелини узев нијесу допринијеле стварању повољније атмосфере међу коалиционим партнерима. Штавише, он је заострио односе међу савезничким земљама. У атмосфери неповјерења која је Лондонским уговором створена, десио се и најзначајнији неспоразум између италијанског и црногорског двора у првој фази рата. Дошао је као плод самосталне војне акције Црне Горе која се у јуну 1915. године, и поред италијанских упозорења, завршила освајањем Скадра и Медове. Будући да су одредбе Лондонског пакта биле непознате црногорској влади и краљу Николи, Црна Гора се није могла оптужити да је хтјела да прије завршетка рата подијели оно што јој је Лондонским пактом било додијељено. Самостална војна акција у сјеверној Албанији била је више плод настојања краља Николе да изађе из подређене позиције у односу на Србију, под чијом командом су се налазиле двије трећине његове војске, и да евентуалним значајним територијалним проширењем предуприједи могућност уједињења које су ратни до-

гађаји могли радикализовати. Освајање Скадра, мада је правдано војним, историјским и националним разлозима, веома се негативно одразило на односе са савезницима, посебно са Србијом и Италијом. Кад је о односима са Италијом ријеч, професор Живојиновић износи тврдњу да је "политика краља Николе и црногорске владе у Албанији отворила пут војничком поразу и потоњем нестанку Црне Горе као независне државе". Он то објашњава политичким и економским посљедицама које су након заузимања Скадра наступиле за Црну Гору.

На угрожавање њених интереса у сјеверној Албанији Италија је најприје реаговала дипломатском акцијом међу Великим силама. Она је резултирала заједничким ставом "о неодобравању упућивања црногорских снага у Албанију и непризнавању окупације албанске територије од стране Црне Горе". Сем тога, прихватањем и ширењем гласина да је Црна Гора ушла у рат у договору с Аустро-Угарском, рушен је преостали углед краља и појачавана сумња у искреност његове политике. То је гурало земљу у све дубљу политичку изолацију. Одбијање Италије и савезника да комуницирају са Црном Гором изазвало је потресе и отварало политичку кризу у земљи. Једном ријечју "влада и двор нашли су се због тог корака под притиском Италије и савезника, чија је уздржаност постала наглашена а неповерење нескривено". Посљедице на економском плану биле су још теже.

Пошто је руководила поморским операцијама на Јадрану, Италија је била у прилици да онемогући или вид-но смањи помоћ Црној Гори. По ријечима професора Живојиновића, она је то чинила у толикој мјери да се могло говорити о завођењу економске блокаде наметнуте "од стране једног савезника другом у тренуцима када је узајамна сарадња била неопходна аостанак Црне Горе у рату био од великог моралног и политичког значаја за

савезнике". Економске последице су се осјетиле и у задржавању суспензија за давање дозвола за извоз роба у Црну Гору, као и у забрани искрцавања робе у Медови - како се то не би могло тумачити као признање свршеног чина и укључивање Медове у економски систем Црне Горе. Нијесу уважени ни захтјеви да се за испоруку робе користи барска лука, због близине аустроугарске флоте. Држање Италије нијесу промијенили упорни апели из Црне Горе, а ни уздржана упозорења савезника.

Таквом политиком Италија је допринијела стварању тешке економске ситуације у Црној Гори, губитку повјерења у савезнике, дискредитацији краља и владе у очима становништва, обустави даљег отпора војске и, како закључује професор Живојиновић, "убрзала капитулацију Црне Горе". Мада су све ово могли бити разлози који су утицали на доношење одлуке о почетку сепаратних преговора о миру, њима се могу додати и други, међу којима: присутан страх да би наставак даљег ратног пута са Србијом довео до јачања унионистичког покрета у црногорској војсци, као нереалне илузије да се изласком из рата могао очувати неки облик државне самосталности.

Распуштањем црногорске војске и одласком из земље краља и владе, црногорски владајући кругови су изгубили могућност за било какву међународну подршку за обнову државе. Тиме је окончан још један период црногорске државности са којим се она приближила самом крају, али и периоду црногорско-италијанских односа. Мада је пораз Србије и катастрофалан однос савезника, посебно Италије, пресудно определио судбину Црне Горе, несналажење и грешке политичког и војног врха у савезничкој јавности искоришћени су да се, ради скидања властите одговорности, они истакну као главни кривци трагичног слома. Нијесу, међутим, били ријетки гласови који су апенинску кра-

љевину сматрали "одговорном за катастрофу која је задесила Црну Гору".

Све што се у наставку рата збивало у италијанско-црногорским односима само је још у већој мјери потврђивало тезу о изневјереном савезништву. Што се рат ближио крају, Црна Гора је све више била на маргинама политичких догађаја. О свим питањима која су пред савезничке владе износили црногорски избјегли политичари: од тражења помоћи за становништво у Црној Гори, финансијских средстава за рад владе, преко захтјева за учешће црногорских представника на савезничким конференцијама, Италија се трудила да задржи уздржан став, не желећи да преузме улогу њеног заштитника. Краљ и влада су примани са неповјерењем и сумњичењем.

Мада се није слагала са идејом о уједињењу Црне Горе и Србије, на које су већ биле пристале Француска и Русија, Италија се није залагала ни за обнову Црне Горе онолико колико се то могло очекивати. Мада је подржавала њен опстанак због својих интереса на Балкану, она је дуго оклијевала да свој став о будућности Црне Горе саопшти савезничким владама. И када је то учињено, видљиво је било да је он био одређен потребама италијанске доминације на Јадрану. Италија се залагала за очување независности Црне Горе, али не по сваку цијену - важније јој је било да Боку Которску и Ловћен задржи у сфери својих интереса.

Развој догађаја мијењао је однос Италије према црногорском питању. Најприје су доношење Крфске декларације, а потом почетком 1918. саопштавање британских и америчких ратних циљева од стране Лојда Џорџа и Вилсона довели у питање тековине италијанске политике на Јадрану, укључујући и оне гарантоване Лондонским уговором. То је приморало италијанску владу да преиспита своју политику према Црној Гори и озбиљније заговара њену обнову. Но, како је у прољеће 1918. већ било одмакло рје-

шавање југословенског питања, прихватила је да подржи будућу југословенску државу под условом да њени интереси на Јадрану остану заштићени.

Због уздржаности и одбојности осталих савезника, краљ Никола и црногорска влада били су упућени да једини ослонац за своју политику до краја рата траже у Италији. Њена улога чинила им се нарочито важном након пробоја Солунског фронта и продора српских трупа према Косову, Албанији и Црној Гори. Очекивање да би италијанска војска у оквиру савезничких снага могла да окупира Црну Гору и омогући повратак краља у земљу, тј. спријечи унионистички покрет, показала су се нереалним. Мада су италијанске трупе почетком новембра 1918. окупирале Улцињ, Бар, Вирпазар, Будву, њихово присуство у Црној Гори није могло значајније да утиче на уједињење двије земље. Иако одлуку о проглашењу уједињења Црне Горе и Србије и поред исказаног расположења народа у Црној Гори дуго нијесу признале ни Италија ни друге Велике силе, црногорско питање је већ тада ушло у коначну фазу рјешавања. Покушај да се она актуелизује Божићном побуном инспирисан од присталица краља Николе, али и италијанских власти, показао је још једну неспремност званичне Италије да се озбиљније заложи за ствар Црне Горе. Слично се може оцијенити и њено држање на Мировној конференцији у Паризу.

Италија је, дакле, знатно дуже од осталих савезника, све док није задовољила своје амбиције на Јадрану, држала црногорско питање отворен-

им. Када је то остварила, најприје потписивањем Рапалског (1920), а онда Римских уговора (1924), црногорско питање је скинуто с дневног реда. Тиме је стављена тачка на италијанско-црногорске односе.

Студија о односима Италије и Црне Горе проф. Драгољуба Живојновића, њен садржај који смо покушали укратко да представимо, исписан је руком научне озбиљности и професионалне досљедности са препознатљивим стилем и језгровитим језиком. Она представља успјело историографско дјело, које на научно критички начин расвјетљава све битне аспекте италијанско-црногорских односа у току Првог свјетског рата. Искрпном анализом извора првога реда аутор је дао значајан допринос не само југословенској већ и европској историографији, стављајући у фокус свог истраживања политику једне од Великих сила. Због своје хеуристичке утемељености, она ће бити незаобилазна за све оне истраживаче који се буду занимали политичком и дипломатском историјом Црне Горе у посљедњим годинама њеног постојања. На самом крају да кажемо и то да је књига дошла у вријеме када се поново чују гласови о потреби за преиспитивањем околности под којима је нестала црногорска држава. Због тога ово зрело научно дјело препоручујемо и широкој читалачкој јавности на употребу.

Уз све честитке аутору на великом труду и успјешно обављеном послу, комплименте треба упутити и издавачу, "Службеном листу Југославије" и његовом уредничком тиму, на добром одабиру издања и његовој ваљаној графичкој презентацији.

Др Радослав Раскојковић

Др Бранислав Маровић, СТОЧАРСТВО ЦРНЕ ГОРЕ 1860-1953.
Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 1998,* 316 страна

Радо сам прихватио позив да пред овим уваженим аудиторијумом говорим о књизи мог колеге и пријатеља др-а Бранислава Маровића "Сточарство Црне Горе 1860-1953". Рекох "радо сам прихватио", јер сам имао у виду још нешто: права је реткост у наше савремено доба промовисати једно научно дело из економске историографије, која је, на жалост, још увек на маргини општег историографског стваралаштва. Превише бисмо се удаљили од самог чина промовисања ове значајне књиге, ако бисмо покушали да баш на овом месту шире објаснимо узроке незавидног положаја наше економске историографије. Ипак, указат ћемо само на један узрок таковог стања, и то најважнији.

Током пола века, или још тачније - од завршетка Другог светског рата па до пре неколико година, у нашој земљи форсирана је пре свега политичка историографија, у великој мери некритична, па чак и апологетска (бар онај њен део који се односио на историју радничког покрета и Комунистичке партије Југославије), а последице таквог развитка биле су, између осталог, и у потискивању и маргинализацији економске историографије. Међутим, једна мања група историографских

прегалаца није се мирила с таквим стањем и упорно је обраћала пажњу на економски аспект нашег развитка и обрађивала тематику наше привреде у минулим временима. На срећу, тој мањој групи стваралаца из економске историографије припадао је и Бранислав Маровић, чији је научни опус већ поодавно познат и признат и изван граница Црне Горе. То је и сасвим разумљиво, јер наука, особито крунисана значајним резултатима и достигнућима, лако прелази државне и друге границе и баријере.

Ако то све имамо у виду, онда није ни мало изненађујуће да је баш Маровић обрадио једну значајну тему из економске историје Црне Горе, јер је он већ афирмисани истраживач њеног нововековног развитка, о чему тако речито сведочи његов обиман научни опус, у коме централно место заузима дело, односно књига "Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953" (Титоград 1987).

Тематика књиге о којој овог часа зборимо ("Сточарство Црне Горе 1860 - 1953") до сада није научно обрађивана и зато о њој постоје само фрагментарни осврти, и поред неколико чланака и других прилога. То је баш Маровићу и омогућило да свеобухват-

* Ријеч на промоцији одржаној 8. октобра 1998 у Подгорици у Библиотеци "Радосав Љумовић".

ношћу обраде веома комплексне привредне тематике попуни једну осетну празнину у новијој историји Црне Горе, посматрану у виду једног стручног тоталитета.

Има још једна околност коју ни у ком случају не би требало пренебрегнути кад се говори о овој књизи. Реч је о следећем: Маровић је стварао ово дело без икаквог узора, тако да је на одређен начин обавио пионирски подухват. Био је, дакле, препуштен сам себи у погледу концепцијске заснованости теме, њеног предметног одређивања, хеуристичких послова, проналажења композиционих решења и примене методолошких и стручних узуса. И обавио је тај посао (а боље би било рећи - те послове), не устручавам се да кажем одмах: веома успешно.

Што се тиче концепцијске заснованости теме, једва да је потребно указати на њену економску природу, али толико условљену неким друштвеним и другим чиниоцима да у извесној мери има интердисциплинарно обележје.

Њено предметно одређивање своди се на једну привредну, или шире схваћено - пољопривредну област *sui generis*, јер без њеног познавања и уважавања илузорно је успешно сагледавање неких чинилаца од којих у крајњој инстанци зависи цео развитак једног друштва.

Сама природа тематике о сточарству у прошлости предодредила је истраживање (хеуристику) и истраживачки инструментаријум.

Кад је већ реч о хеуристици, односно о истраживачким пословима, неће бити сувишно ако и овом приликом укажемо на то да је она камен-темељац сваког истраживачког дела. Зато се с правом и сматра да без солидно обављених истраживачких послова нема, нити може бити, успешне обраде једне теме, без обзира на њену величину и степен свеобухватности. За разлику од неких поједностављених схватања о истраживању као послу претежно или у већој мери архивске приро-

де, истраживање је кудикамо шири појам, јер подразумева рад не само на примарним историјским изворима (као што су одређени архивски фондови), него и на секундарним историјским изворима, и то у најширем смислу, а у крајњој линији - истраживање као посебна стваралачка фаза односи се и на објављену документацију, па чак и на релевантну литературу. У ствари, истраживачи проналазе податке, дакле материјално ткиво обрађиване теме, како у архивима тако и у другим објектима у којима су похрањена сведочанства о протеклим временима, односно збивањима, а затим у објављеној документацији и одређеној литератури.

Посматрана с тог становишта, ова књига је резултат солидно обављених истраживачких послова. Нисам то рекао без разлога у множини (плуралу). Да, реч је о пословима, а не о једном послу, јер Маровић је у настајању овог дела обављао истраживања на свим доступним изворима, а пре свега у централним црногорским архивским институцијама. Наравно, није занемарио ни богату објављену документацију, која се већим делом односи на предметну тематику, а мањим делом је индиректно везана за њу. Сем тога, зашто не рећи и то, он је консултовао обимну црногорску, српску и другу релевантну литературу и зато је научна апаратура његове књиге богата и свестрана и, што је још значајније: у функцији обраде теме и њене научне заснованости.

После осврта на истраживачки аспект, неопходно је рећи бар неколико речи о методолошким и методским проблемима с којима је Маровић био суочен у обради тематике ове књиге. Најједноставније речено: у изучавању друштвеног феномена као што је развитак сточарства у оквиру једног тоталитета, који се може означити као црногорско друштво у другој половини XIX и првој половини XX века, примењивани су сви значајнији

методолошки узуси као и разноврстан истраживачки инструментаријум, почев од традиционалних истраживачких метода до структуралистичких поимања и тумачења места и улоге једног друштвеног појавног облика (у овом случају - сточарства) у наведеном тоталитету.

С обзиром на то да је тематика ове књиге и још како сложена, насупрот неким могућим поједностављеним схватањима, Маровић је у посматрању и изучавању црногорског сточарства у наведеним хронолошким оквирима примењивао индуктивно-дедуктивне методе са уочљивим смислом за уопштавање и синтетички суд, редовно научно заснованим.

Имао је, дакле, Маровић пред собом не баш једноставне методолошке и методске проблеме, које је, на срећу, решио на најбољи могући начин. Једина олакшавајућа околност у овом случају била му је веома једноставна просторна и временска одређеност тематике о сточарству и његовом развиту у новијој црногорској повесници.

У таквим стручним и методолошким околностима, Маровић је проналазио композициона решења, имајући увек у виду чињеницу да она у великој мери зависе и од самог садржаја и суштине обрађиване тематике, која се морала на одређен начин разврстати на неке делове и прилагодити периодизацији новије црногорске прошлости.

Зато је Маровић у наведеним просторним и временским оквирима градио и тематику о сточарству разврстао у три главе и више одвојених поглавља. Те главе појединачно посматране садрже одређене тематске области, а поглавља одређене поједине теме. Иоле озбиљнији читалац Маровићеве књиге лако ће закључити да она представља кохерентну целину а створити историографско дело, у нашем немирном и несрећном времену, са таквим обележјем представља одређени ства-

ралачки подухват. Да је то заиста тако наводимо наслове појединих глава, а затим и наслове поглавља и неких тема:

I глава - Сточарство Црне Горе 1860-1918 (17-113 стр.);

II глава - Сточарство Црне Горе 1918-1945. (113-169 стр.);

III глава - Сточарство Црне Горе 1945-1953. (169-297 стр.)

У оквиру наведених трију глава смештене су и обрађене поједине мање или веће теме у виду одвојених поглавља, али на такав начин да не доводе у питање кохерентност дела у целини.

Тако су у првој глави обрађене следеће теме: 1. Друштвено-економске прилике у другој половини XIX и почетком XX века (17-23 стр.); 2. Аграрни односи крајем XIX и почетком XX века (23-40 стр.); 3. Сточарство и исхрана становништва (40-46 стр.); 4. Већи сточарски полигони и сезонска кретања сточара (46-50 стр.); 5. Развој унутрашњег тржишта - пазара (50-54 стр.); 6. Спољно тржиште и извоз стоке и сточних производа у XIX и почетком XX века (54-71 стр.); 7. Формирање и рад Одељења за народну привреду (71-88 стр.); 8. Прве пољопривредне школе (88-94 стр.); 9. Зачетак ветеринарске службе и здравствене заштите стоке (94-104 стр.) и 10. Развојне тенденције поједине врсте стоке (104-113 стр.).

Тематика друге главе разврстана је на следеће мање теме: 1. Разарање Црне Горе у Првом светском рату (113 - 118 стр.); 2. Друштвено-економске прилике у Црној Гори 1918-1941. (118-125 стр.); 3. Аграрни односи и аграрна политика у Црној Гори 1918-1941. (125-132 стр.); 4. Задуженост сељака (132-138 стр.); 5. Земљорадничко задругарство (138-147 стр.); 6. Развој ветеринарске службе пољопривредних научних установа и пољопривредног школства (147-151); 7. Становништво и сточни фонд (151-154 стр.); 8. Извоз стоке и сточних производа (154-162 стр.); 9. Бројно стање појединих врста

стоке и њена густина по срезовима и регионима (162-169 стр.).

Трећу главу сачињавају следеће теме: Други светски рат и његове последице на стање сточарства (169-183 стр.); 2. Природни услови за развита сточарства (183-187 стр.); 3. Катунски живот и кретање сточара (187-196 стр.); 4. Извори обнове сточарства (196-233 стр.); 5. Први петогодишњи план и сточарство 1947-1951 (233-237 стр.); 6. Колективизација и сточарство (237-244 стр.); 7. Инвестиције у пољопривреди 1945-1953 (242-253 стр.); 8. Значај сточарства за друштвени и привредни развој (253-262 стр.); 9. Развој ветеринарске службе (262-269 стр.); 10. Развој пољопривредног школства и научних институција (269-276 стр.); 11. Становништво и сточни фонд (276-279 стр.); 12. Сточарство по врстама својине (279-283 стр.); 13. Развојне тенденције појединих врста стоке (283-288 стр.); 14. Упоредијење сточарства Црне Горе са сточарством ФНРЈ и других народних република (288-291 стр.) и 15. Размештај стоке по срезовима (291-297 стр.).

Очигледно је да је Маровић посматрао и истраживао развита сточарства у Црној Гори у најширем историјском контексту. Зато је пре обраде уже сточарске проблематике редовно указивао на друштвено-економске прилике и околности, укључив и аграрне односе, што је све одлучујуће деловало на сточарство. Међутим, за разлику од осврта на друштвено-економске околности, што је обрађено на основу постојеће литературе, обрада развита сточарства је заснована на сасвим новој документацији архивске провинијенције. То исто важи и за неке пропратне појаве у развиту сточарства, као што је на пример појава и развита ветеринарске службе, затим одговарајућег школства. Имајући то у

виду, онај део књиге у коме је обрађено сточарство као тематика у ужем смислу, као и његове споменуте појаве, представља највреднији део књиге, и то у толикој мери да се може оцијенити без и мало двоумљења као значајан научни допринос познавању нововековне економске прошлости Црне Горе. На исти начин могу се оцијенити и она ужа поглавља о улози сточарства у развиту унутрашњег тржишта и црногорском извозу.

Веома су интересантни, а и вредни, ауторови осврти, или би боље било рећи обраде неких специфичних појава и проблема у развиту сточарства у Црној Гори после Другог светског рата. Реч је свакако о темама које нису специфичност само у развиту црногорског сточарства него и сточарства у општејугословенским размерама, као што су следеће: сточарство у Петогодишњем плану, колективизација и сточарство и инвестиције у пољопривреди 1945-1953. године, јер се ради о несумњиво израженој, и то пресудној, улози државе у општем привредном развиту, укључив и сточарство. Зато Маровићев текст у трећој глави ове књиге представља научну новину своје врсте, која ће добро доћи свим истраживачима нашег развита после Другог светског рата, а многим ће послужити и као подстрек за даља и свестранија истраживања и изучавања.

Према томе, монографија др-а Бранислава Маровића, *Сточарство Црне Горе 1860-1953*, иначе снабдевена резимеима на енглеском и француском језику, као и именским и географским регистрима, с правом се може оцијенити као значајан историографски допринос бољем познавању нововековне прошлости Црне Горе, а посебно њеном економском развиту. У томе се и састоји њена права научна вредност.

Др Никола Л. Гаћеша

**Василије Ј. Милић, ЈАВНЕ ФИНАНСИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ
(ретроспектива и савремено доба), Историјски институт
Црне Горе, Подгорица 1998, 259 страна**

У издању Историјског института Црне Горе изашла је из штампе књига Василија Милића "Јавне финансије у Црној Гори", која ће својим садржајем побудити пажњу не само стручне јавности већ и обичног грађанина који жели да сазна како се формирају његова средства за егзистенцију у ужем смислу - плате, пензије, социјално осигурање, социјална и дјечја заштита и у ширем смислу потребе државе за финансирање - органа државне управе, правосуђа, локалне самоуправе, друштвених дјелатности, инвестиције у привреду, јавни радови итд. Из стручног пера Василије Ј. Милића, који се већ 25 година активно бави пословима јавних финансија, добили смо једну интересантну и корисну књигу, која је структурирана тако да преко 70% њеног обима обухвата систем и политику финансирања јавних прихода у Црној Гори крајем XX вијека. У жељи да читаоцу пружи неке основне податке о историјату развоја ове дјелатности значајне за сваку државу која брине о прикупљању и трошењу материјалних средстава да би обавила одређене општедруштвене задатке, аутор је "заронио" у далеку прошлост. Зачетак појединих облика финансија аутор види у формирању државе, па тако везује ову дјелатност са стварањем прве државне творевине каква је била

Дукља на просторима данашње Црне Горе, затим Зете и на крају Црне Горе са династијом Црнојевића на челу. Далеки развој основних елемената јавних финансија (пореза, такса, царина) црногорске државе аутор приказује преко државника династије Петровић: Данила, Саве, Василија, Петра I, Петра II, књаза Данила и краља Николе I. Стварањем заједничке југословенске државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и у њеном оквиру, на просторима данашње Црне Горе, Зетске области, а затим Зетске бановине, аутор такође прати развој јавних финансија, да би наставио са периодом рата и револуције 1941-1945. и завршио са Социјалистичком Југославијом 1990. године.

У другом дијелу књиге аутор расправља о неким аспектима достигнутог нивоа привредног и друштвеног развоја Црне Горе крајем осамдесетих година овога вијека. У трећем дијелу приказани су основни циљеви реформе јавних финансија у Црној Гори. На крају аутор је поклатио одређену пажњу, и то с разлогом, друштвеном производу и јавној потрошњи у Црној Гори крајем XX вијека и специфичностима у привредном и друштвеном развоју, а затим могућностима самофинансирања Црне Горе.

Овај Милићев првијенац, како смо већ истакли, састоји се, дакле, из двије

цјелине. Да погледамо сада садржаје ова два дијела књиге.

Користећи постојећу литературу, аутор је у првом дијелу књиге потврдио историјске чињенице да је црногорска држава, доласком династије Петровић имала неке основне елементе јавних финансија, да би у вријеме владавине Петра II Петровића Његоша започела са формирањем система јавних финансија. У периоду владавине књаза Данила и краља Николе, како закључује аутор, учињено је доста "на плану изградње и модернизације јавних финансија". Аутор је у овом дијелу показао своју рационалност, да би једним краћим приказом "прошао" кроз веома дуг временски период и владавину појединих династија које су биле на челу државних задједница на просторима данашње Црне Горе. Свакако да је аутору, који није историчар по образовању, било тешко да се снађе у овом временском океану. И поред неких методолошких пропуста, може се рећи да је Милић успио да "исплива" из тог океана. На основу описа литературе коју је аутор приложио у књизи, види се да је 11 наслова који третирају ову проблематику у прошлости свакако мало да би се она и цјеловитије и свестраније обрадила. Незаобилазни извор за то је свакако "50 година на престолу Црне Горе 1860-1910", у којем је и посебно поглавље које говори о државним финансијама. У оквиру овог поглавља обрађена су, поред осталог, и питања: државни приходи, државни расходи, државни новац Црне Горе итд. Аутор веома добро уочава да је Црна Гора увођењем парламентаризма, доношењем Устава и Закона о буџету и са њим у вези усвајањем у Црногорској народној скупштини првих годишњих буџета, створила све оне елементе који карактеришу једну савремену државност. Истовремено са облицима формирања јавних финансија, црногорска држава у вријеме краља Николе I формира и своје прве органе за вође-

ње државних финансија (Финансијски одбор, Управу за финансије и од 1879. године Министарство финансија). Формирањем поменутих институција, увођењем буџетског финансирања и доношењем законске легислативе, јавне финансије у Црној Гори су почетком овог вијека добиле један нови успон, али су и даље биле у заостатку за развојем ове дјелатности у европским државама. Без развоја статистичке службе, без статистичких пописа становништва и материјалних добара, који су у Црној Гори почели касно, а били су и без довољног квалитета, није могло бити ни квалитетнијих јавних финансија, што, уосталом, доказују неки преговори Црне Горе са неким европским земљама приликом тражења и добијања зајмова. Познато је да капитал иде онамо гдје му је загарантована сигурност и профит. Уколико нема овога, нема углавном ни капитала. Ковање првог црногорског новца имало је сигурно велики значај за црногорску државу, а посебно за њене јавне финансије. Стога је свакако овом питању требало, по нашем мишљењу, посветити више простора, посебно када се има у виду да о црногорском перперу постоји не само бројна литература већ и бројни архивски извори (Закон о државном новцу Краљевине Црне Горе, 50 година на престолу Црне Горе, Стенографске биљешке Црногорске народне скупштине 1906-1914, Црногорска народна скупштина 1906-1914 од др Новице Ракочевића, Црногорски новац од М. Шћепановића итд.).

У другом дијелу ове свакако корисне књиге приказан је на веома цјеловит начин савремени систем и политика финансирања јавних потреба у Црној Гори.

Сматрамо да је веома значајно истаћи могућност самофинансирања јавне потрошње, којој аутор с правом посвећује посебно поглавље. Аутор указује на чињеницу да Црна Гора има низ погодности за самофинансирање

јавне потрошње - географски положај, природно богатство и расположиви привредни и људски потенцијал.

Свакако ће ова књига обрадом овог и других питања бити економској литератури од користи не само за стручну јавност већ и за обичног грађанина, како смо рекли на почетку

овог текста, јер указује на актуелни систем јавних финансија и његову употребу у свакодневном животу.

Са овом првом књигом Василије Милић је показао да је овладао и знањем и техником за стварање овако значајних и обимних радова. Пожељимо му на том путу успјеха.

Др Бранислав Маровић

Радош Љушић, КНЕГИЊА ЉУБИЦА, СО Горњи Милановац,
Музеј рудничко-таковског краја - Дечје новине, Горњи
Милановац, 1998, 202 стране

Читаоци веома ретко имају прилику да се сусретну са књигом у којој су садржана поуздана знања о животу и улози једне жене у српској историји, а још ређе имају задовољство да то буде књига о жени неког од српских владара. Та реткост, по којој се књига проф. др Радоша Љушића издваја из обиља историографске литературе, наглашена је чињеницом да је реч о биографији једне нимало обичне жене, жене која потиче са српског села и одраста у препознатљивој средини српског патријархалног друштва 19. века, али која захваљујући удаји за Милоша Обреновића добија особено место у српској историји и остаје у трајном памћењу и свести српског народа.

Наша знања о жени балканског поднебља, а посебно о жени која потиче са српског тла у 19. и 20. веку, о њеној друштвеној улози, о улози чувара породичног и патријархалног начина живота, о жени као чиниоцу друштвених промена, а некада и о њеном утицају на политички живот - веома су оскудна. Таквим знањима посебно смо сиромашни када је реч о женама српских владара, јер њихов живот, у највећој мери везан за владарски двор, затим њихов начин мишљења, форме понашања, утицај на догађаје, тешко су видљиви и савременицима а још

теже истраживачки ухватљиви за историчара. Зато не треба да чуди што једну такву историју, историју изнутра, најчешће сазнајемо на основу понеког казивања, дневничког бележења, на-кнадног сећања или утиска, некад и на основу наизглед безвредног папирића појединих људи који нису имали високо место у хијерархији власти, али им је близина омогућила да буду упућени у многе детаље. Ти детаљи могу да буду потпуно небитни за историчара, али некада могу да буду и пресудно важни за разумевање одређеног поступка високе личности или за историчарево продирање у карактерне особине те личности. Књига о кнегињи Љубици богата је управо таквим детаљима и на неки начин изненађује читаоца неком посебном ауторовом близином када прати међусобни однос кнеза Милоша и кнегиње Љубице, али истовремено неизбежно оставља читаоца у утиску да књигу пише историчар са неопходног одстојања које омогућава сагледавање целине.

Које су главне вредности књиге "Кнегиња Љубица" а да се могу сажети у неколико основних запажања?

Реч је, најпре, о једној читалачки лако савладаивој књизи; не толико због тога што је аутор готово филигрански прецизно оивичио све оно што је битно за биографију једне личности,

од онога што је могло да буде поменуто али би оптеретило књигу, колико због особеног, у суштини једноставног, на моменте надахнутог и сликовитог начина излагања. У основи тог излагања је опис, али опис који ослоњен на историјске изворе и истраживачке резултате не излази из оквира научности и ту се, заправо, открива вредност писања за оне који ће читати, писања које се не затвара строгим и крутим формама и изразима и писања које нема ничег од оне уштогљености на коју смо навикли у већини историографских радова. Историчар има слободу да пише описно, да пише надахнуто, да у свој текст уколико има талента утка и нешто од оне животности која читаоцу приближава негдашњу стварност. Свим тим пожељним слободама послужио се Радом Љушић пишући биографију кнегиње Љубице. Отуда лако кретање читаоца кроз књигу.

У своју причу о првој српској кнегињи Љушић уводи читаоца кратким али језгровитим текстом о селу Срезојевцима, Љубичином родном месту. Аутор слика пашњаке и удолине, узвишене и валовите терене обрасле шумом, уочавајући погодности села за скривање од Турака и турских насиља, при чему текст испуњава и подацима о броју кућа и броју становника у прошлом веку. Прича се наставља испитивањем порекла и породичног стабла рода Вукомановића из кога потиче кнегиња Љубица, чију биографију аутор започиње описом чина њене удаје за Милоша, а наставља паралелним праћењем живота Милоша и Љубице у времену устанака.

Љушић уочава Љубичину оданост мужу и отаџбини, описује њихов живот у Крагујевцу, Пожаревцу и Београду, даје податке о њиховој деци, сагледава настојање да децу васпитају на нивоу владарске породице, пише о односу кнеза и кнегиње који су карактерисали нагли обрти не само у приватном животу него и у политици,

анализира опозиционарски став Љубице према кнезу, улази у мотиве њеног приближавања политици, из дела преписке са Милошем открива њену забринутост за Милошево здравље, за судбину народа и судбину престола. Све то испуњено је сликама живота у конацима и уређивању унутрашњости конака на европском узору. На крају, Љушић сагледава судбину кнегиње Љубице, њен живот у избеглиштву и њену потресну смрт на рукама сина Михаила и у присуству кћери Перке и Савке.

С посебном пажњом обрађена је интимна страна живота кнеза Милоша. У поглављу "Кнежеве љубави" аутор се појављује у улози педантног и прецизног хроничара Милошевих авантура, брачних неверстава, моралних преступа, излива страсти. Да би дао што приближнију слику Милоша Обреновића и његов однос према женама, Љушић се упушта и у опис појединих кнежевих љубавница. Петрију, прву Милошеву ванбрачну везу, аутор описује као шаливу и веселу особу која је својом слободнијом природом и лепотом изазивала пожуду код мушкараца. За другу Милошеву љубавницу Станку аутор пише да је захваљујући кнезу за кратко време од сељанчице постала привлачна варошанка, док Јеленку, Туркињу из Видина, описује као живу, окретну, каприциозну и хистеријну особу.

За Љушићеву биографију кнегиње Љубице карактеристичан је патријархални оквир српског друштва, односно средине у којој се рађа, одраста и формира жена са свим обичностима карактеристичним за остале жене српског села, које добрим делом остају присутне у њеном понашању и после удаје за човека који постаје кнез, а она доживљава велики животни преокрет - постаје прва српска кнегиња и улази у историју. Тај патријархални оквир српског села у 19. веку на једној страни и Љубица Вукомановић, сељанка из Срезојеваца која постаје некада невид-

љива сапутница српског владара а некада господарица његовог дома с друге стране, пружају могућност историчару да преко Љубичиног лика прати успон српске жене нераздвојно везан за успон српског друштва, да се у Љубици уочи спој традиционалног и нечег у шта Србија израста и пружају могућност поређења прве жене Србије са улогом и положајем било које друге жене тог времена. У том погледу постоје додирне тачке, односно оно по чему између Љубице и било које друге жене у Србији нема разлике и оно по чему се разликују. У Србији 19. века, у којој је породица била најснажнији чувар патријархалног начина живота, глава куће и апсолутни господар био је отац, док је жена имала биолошку, васпитну и социјалну функцију. Она је била стуб породице, симбол штедљивости, чувар очевог ауторитета, бринула се о кућним пословима, начину исхране, васпитању деце, поштовању обичаја, одржавању народног веровања, упражњавању народне медицине, била је баштиник разних предракуда, празноверица, религиозних форми понашања. Жена је од малена васпитавана у духу патријархалности, усмеравана на живот препун ограничења и одрицања, навикавана на живот без кршења устаљених норми уз строго поштовање колективних назора формираних у претходном времену и на искуствима претходних генерација. У једној таквој средини крајем 18. века рађа се Љубица, и када израста у заводљиву девојку, бива изабрана од човека који касније постаје српски кнез. Удајом она добија оно што друге жене немају. Стиче право да живи животом владарске жене, да има свој конак, да брине о имању, да учествује у политици, да у политици и сама у једном тренутку постане опозиција кнезу, да носи терет владарске куће, да ужива у благодети прве жене Србије, да размишља и покуша да утиче на судбину народа, да штити народ од старешина који су скривајући се иза имена

њеног мужа глобили обичан српски свет. Најзад, она присваја и право да убије и да због тога не буде кажњена. Истовремено она брине о народној благајни, 1816. године као Милошева супруга стоји испред Маршалије, за њу се зида конак, упражњава одласке са децом и крагујевачким госпођама на теферич у кнежев летњиковац, њој је тридесетих година дозвољено да седи поред Милоша иако је обичај налагао да стоји поред стола и послужује мужа. Све те значајне промене односа према жени илуструју, између осталог, и постепено напуштање оријенталног које је својим духом дуго испуњавало живот у кнежевим конацима. То су и промене које наговештавају другачију слику друштва у Србији. Љубица, међутим, и као кнегиња остаје жена која поседује све особине српске жене у 19. веку, оне особине које су у њој формиране још прије удаје. Милошeve авантуре подноси све до тренутка док његов љубавни живот са другим женама не постане видљив, а тада се одлучује на убиство Петрије. И поред тога што има могућности да живи богато, Љубица остаје штедљива, не носи накит, прилежно се бави пољским пословима, сакупљањем жира, брањем кукуруза, с посебном преданошћу посвећена је деци. Љубица није од сељанчице постала варошанка већ жена владара која не може а да завидним оком не посматра добро стојеће градске госпође испољавајући тиме једну од типичних женских особина. Кнегиња Љубица, у књизи професора Љушића, приказана је као љубоморна и храбра жена која није ослобођена женских слабости, али и као сооба којој је удаја предодредила читав каснији живот неодвојиво везан за судбину и вољу господара у лику њеног мужа. Била је то и особа која је свој живот живела повремено са великим страхом, али у појединим тренуцима осећајући и велику сигурност.

Осим што књига о кнегињи Љубици обогаћује биографију као исто-

риографски жанр, она нас враћа и неким заборављеним и запостављеним знањима и интересовањима. Колико су та знања значајна нека посведоче

речи једног историчара који је рекао да занемаривањем места жене у историји занемарујемо историју половине човечанства.

Мр Мирослав Перишић

Др Мирослав Лукетић, ТУРИЗАМ У БУДВИ 1918-1941.
Будва 1997, 323 стране

Наша средина показује све веће интересовање за економску историју, могло би се рећи да то интересовање расте из године у годину, о чему свједоче доста бројне објављене књиге (монографије, студије итд.). Почињемо у нашем изучавању прошлости да се враћамо оном свакодневном животу, "la vie quotidienne", у минулом времену. Окренути некада само политичкој историји која је доминирала у нашој историографији, ево, ипак, како то свијет ради већ од почетка овога вијека, и ми постепено долазимо до сазнања да само обрадом свих дисциплина историјске науке можемо доћи до потпуније и реалније слике о нашој даљој или ближој прошлости и тиме помоћи бољем сагледавању наше будућности.

Научноистраживачки рад "Туризам у Будви 1918-1941" др Мирослава Лукетића управо је потврда све већег интересовања историчара и историјске науке темама из економске историје.

Лукетић, као добар познавалац прошлости свога града, рођени Будванин, који је заузимао челне функције културних институција у том граду и предсједничке положаје друштвених и стручних удружења Црне Горе и Југославије, прихватио се једног веома одговорног научног пројекта - приказивања једне привредне гране (али не

само ње), која је тек почела да се развија у једној средини која је, што се тиче природних услова, била предодређена за такву дјелатност. Лукетићева монографија о зачетку и развоју туризма у Будви обухвата период од 22 године. Те прве кораке туризма у Будви Лукетић прво прати микроисторијски, да би затим ширећи своја запажања створио једну глобалну генералну слику о тој привредној грани која се већ тада дефинише као перспектива.

Читалац ће одмах запазити да је аутор ову корисну монографију фундирао на архивској грађи домицилног архива у Будви, у којем је више година био директор. Та дугогодишња веза са архивским документима осјећа се у ауторовом методолошком приступу обраде ове грађе. Можда, чак, и сувишног коришћења у главном тексту неких ознака и детаља тих докумената, што смета читаоцу, јер га аутор оптерећује детаљом, као на примјер, бројем под којим је докуменат заведен у ондашњој архивској документацији.

Књигу је аутор конципирао тако да она осим туризма садржи развој и других привредних грана - угоститељства и домаће радиности, саобраћаја (копненог, поморског, ваздушног, поштанског), трговине, занатства, пољопривреде, сточарства, лова, риболова. Осим ових привредних грана, које су директно биле у функцији унапређи-

вања туризма, аутор је обрадио и природне услове за развој туризма, затим прве његове зачетке, туристички промет по годинама почев од 1926. до 1941. Развоју задругарства, социјалне заштите, образовања, културе, друштвених организација, спорта, урбанизма, заштите природе, споменика културе, комуналне дјелатности (електрификације, водовода, градске хигијене, јавног реда и мира), аутор је поклатио такође одређену пажњу. Анализирајући нормативне и друге прописе из области туризма и угоститељства, аутор је указао на активности локалне власти да створи потребне услове за бољи и бржи развој туризма. Аутор није заборавио ни развојну политику, затим формирање и рад разних друштава и организација у области туризма и друштава пријатеља Будве у Паризу, Прагу, Београду и њихову међусобну сарадњу. У књизи је нашла мјеста и туристичка пропаганда, то моћно средство за што већи прилив туриста. Дакле, све је то чинило живот једне средине од око 650 становника, колико их је у међуратном периоду живјело у градском језгру Будве.

Посебну вриједност дају књизи фотографије неких градских дјелова, културно-историјских споменика, природних љепота, неких свечаних догађаја, личности.

Доктор Лукетић, као врстан стручњак из области архивистике и библиотекарства, обогатио је књигу и фотокопијама неких докумената. Све је то дало књизи одређени квалитет. Стога можемо пожељети да оваквих књига имамо што више.

Писање економске историје не може се замислити без података. Стога је Лукетићева књига крцата фактографијом.

Своја научна истраживања аутор је сконцентрисао само на општину Будва, која је у међуратном периоду обухватала осим старог града још и неколико околних села. Имала је око 2.450 становника, три мања хотела до изгра-

дње "Авале", неколико ресторана и крчми, десетак трговачких и занатских радњи. О туристичком промету, боравку гостију домаћих и страних у Будви, аутор даје податке од 1926. године, када је ту боравило укупно 176 туриста. Број туриста сално се повећавао, тако да су 1935. године Будву посетила 2.233 госта, од којих више од 50% странаца, и то углавном Чеха. Указујући на недовољно развијен саобраћај у Црној Гори у међуратном периоду, аутор истиче значај изградње пута Цетиње - Будва 1931. године, за повезивање Будве са својим континенталним залеђем. Од мноштва интересантних података које је аутор ископао из дубоких слојева минулог живота Будве, споменућемо још један: изградњом краљевског дворца "Милочер" 1935. године и отварањем хотела "Авала" 1939. године ("једног од најљепших на Јадранској обали") створени су бољи услови за боравак гостију. Подизањем нивоа туристичке понуде дошло је до промјене структуре гостију и доласка богатије клијентеле. Да би се у првом реду задовољиле њихове потребе за бржим и удобнијим путовањем од Београда до мора, продужена је авионска линија Београд - Подгорица до Бара, у августу 1940. године.

Рекли смо већ да аутор није обрадио развој туризма на територији коју захвата данашња општина Будва. Зашто то није учинио аутор не каже. Обрадом развоја туризма у међуратним општинама Свети Стефан и Петровац, које су сада у саставу будванске општине, добили бисмо монографију данашњег простора општине Будва, што би било свакако од веће користи и методолошки исправније.

У поглављу "Опште прилике у предратној Будви" аутор је приказао политичко стање и административно уређење. Парламентарни и локални избори су за сваку средину политички догађај од прворазредног значаја. За ондашњу црногорску, а то значи и будванску средину, ти извори представ-

љали су, у условима немаштине и борбе за голу егзистенцију, неку наду да се та нимало лака свакодневица измијени. Управо због тога је у периоду између два свјетска рата у центру пажње политичких борби било економско питање. Да ли је аутор ове монографије на основу постојећих архивских извора и литературе могао нешто више рећи о тим страначким надметањима, објаснити програме и циљеве појединих странака, њихова предизборна обећања и каснија остварења, политичку атмосферу средине, страначке заступнике, како је изгледало изабрано страначко руководство Будве - остаје као питање.

Изградња хотела "Авала" и настале тешкоће и сметње до којих је долазило током његове изградње, између познатог београдског привредника и инвеститора изградње хотела Радомира Стојића и будванске општине, аутор је приказао веома детаљно, користећи се и Стојићевим сјећањима. О том тако значајном туристичком објекту који је, како каже Лукетић: "... одиграо важну улогу у развоју угоститељства на читавом Црногорском приморју", аутор не саопштава никакве податке о броју соба, кревета, о

евентуалној величини хотела у квадратним метрима о техничкој опремљености итд. Свакако да би ови подаци били занимљиви и били би сачувани, јер је у земљотресу 1979. године хотел страдао и од грађевине на четири спрата остао само један мањи дио.

Овом приликом указаћемо и на један технички пропуст. На страни 193, аутор констатује да је за седам година (1922-1929) сточни фонд повећан за 1.000 грла. Упорјеђењем података за прву годину (1922) овог периода, када је сточни фонд износио 3.084 грла, са податком за посљедњу годину (1929), када је било укупно 5.022 грла, види се да је сточни фонд повећан за 1.938 грла, или за око 63%.

Без обзира на ове примједбе, које не умањују вриједност ове монографије, може се констатовати да је ово један од првих покушаја да се једна значајна привредна грана прикаже у једном раздобљу наше прошлости, које је по својим економским и друштвеним проблемима било веома оптерећено, један пионирски подухват који ће за историју туризма имати велику корист, а то значи и за економску историју Црне Горе која још није написана.

Др Бранислав Маровић

Александар Башмаков, ПРЕКО ЦРНЕ ГОРЕ У ЗЕМЉУ ГЕГА,
превео и приредио Видак Рајковић, ЦИД Подгорица,
Подгорица 1996. 187 страна

Књига Александра Башмакова "Преко Црне Горе у земљу Гега" први пут је објављена у Петрограду 1911. године, на француском језику, а 1913. на руском, и била је посвећена књазу Николи. Дуго је чекала да код нас буде у цјелини преведена и објављена, а тај труд су недавно учинили преводилац и приређивач Видак Рајковић и издавачка кућа ЦИД.

Александар Башмаков, правник, публициста, политички активан славнофил, боравио је у Црној Гори 1908. године, с намјером да испита могућности и оптималан правац за изградњу железничке пруге, која би ријешила такозвано "жељезничко питање" у корист Србије и Црне Горе, а осујетила планове и пројекте Аустро-Угарске. Пројект балканске пруге био је тада актуелно питање у коме су се сукобљавали аустријски и словенски интереси на Балкану. Башмаков је желио да се упозна са тереном и приликама, и да руске политичке кругове заинтересује за пројекат који би могао имати општесловенски значај. Његова брошура имала је сасвим конкретан циљ, јер је Башмаков настојао да увјери Русе у исправност свога убјеђења да се интереси Русије бране на Балкану. 1908. година је вријеме анексионе кризе, која на драстичан начин отвара питање аустријских планова ка

истоку и указује на значај који сукобљавање Аустрије и Русије на Балкану има у европској политици. Башмаков је тада одржао ватрен говор у Словенском добротворном друштву, означавајући анексију Босне и Херцеговине као шамар руском народу и наругивање руској моћи. Због својих ставова морао је напустити рад у министарству иностраних послова, као и, нешто касније, мјесто државног савјетника. У вријеме балканских ратова боравио је на скадарском ратишту као дописник петроградског "Новог времена".

Књига Александра Башмакова, која описује његов боравак 1908. године у Црној Гори, Косову и Метохији и сјеверној Албанији, има не само путописну већ и научну амбицију. Аутор анализира, мјери, запажа, и даје податке о висини појединих планинских врхова или броју становника неких мјеста, показујући солидно знање историје и народне традиције. Црногорце је окарактерисао као паладине, лутајуће витезове који се нијесу прилагодили новом времену, односно послу који доноси корист. Тако они, са једне стране припадају племенитој раси, али са друге стране на странца неповољан утицај оставља слика надменог беспосличења. "Њима је својствена поза спокојне величине", каже Башмаков, придружујући се чуђењу, честом и код

многих других путописаца, што здрави и снажни Црногорци ништа не раде.

Запажања су му луцидна и духовита, а метафоре јаке: "А тамо испред мене - какво море планина! И какве висине! Има ли географа који би знао сва њихова имена. На карти - земља мала, а сада када се налазим у овом чудесном свијету, он ми се чини без краја!" Башмаков је примљен код књаза Николе, са којим је разматрао питање изградње жељезнице и њеног жељеног правца. Књаз је на њега оставио повољан утисак као владар који је направио "први узлет свог патријархалног царства према општељудској култури", и који је свјестан да су "нове појаве расцијепиле црногорску душу и изазвале њену двострукост".

Путовања Башмакова од Цетиња и Подгорице, преко Тузи, Плава и Гусиња, потом Пећи и Призрена, до Скадра и опет Цетиња трајало је око мјесец дана. Много занимљивих прича и успјешних описа чини књигу занимљивом за читање. Субјективност писца је лако уочљива код преувеличавања појединих појава, истицања сопствене

храбрости и неких погрешних закључивања. Његове оцјене карактера и навика Албанаца су толико негативне да се приређивач одлучио да избаци поједине пасусе из оригиналног текста. За прилике у Метохији, Башмаков каже да је хришћанину немогуће живјети и даје списак са бројем убијених Срба у селима пећке нахије. Недјела и фанатизам Албанаца су, по њему, главни узроци мржње између два народа. Осјећања православног вјерника у њему су подстакнута посјетом старим српским манастирима и црквама. Без обзира на субјективност, процјене Башмакова су најчешће тачне, рецимо када предвиђа даљи пораст албанског становништва у односу на српско, или када предвиђа скори сукоб између Албанаца и младотурског режима.

Процјене и поруке Башмакова биле су намијењене руској јавности и политици, у једном посебном историјском тренутку. Управо та функција ове књиге можда није била довољно испуњена, али књига има садржаје који и данашњем читаоцу могу бити актуелни и занимљиви.

Мр Саша Кнежевић

ХРОНИКА

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА ЦРНЕ ГОРЕ У 1997. ГОДИНИ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Рад Историјског института Црне Горе у 1997. години углавном се одвијао у оквиру Петогодишњег програма рада Института (1995-2000) и према годишњем плану рада за 1997. годину. На већем броју пројеката дошло је до закашњења и послови се нијесу обављали према планираној динамици, нешто због субјективних а нешто због објективних околности. Недовољност финансијских средстава за научноистраживачки рад није дозволио планирана научна истраживања у архивима у земљи и иностранству, па због тога није дошло до реализације свих планираних послова. Такође су неки научни радници Института били ангажовани на додатним пројектима и у настави, па је и због те околности дошло до кашњења.

За издавачку дјелатност Институт је у 1997. години прибавио одређена средства спонзорством, чиме је помогнута ова активност Института.

Библиотека Института у 1997. години није добијала никаква средства за принову књига, али је Институт, и поред тога, размјеном и поклоњима приновио знатно њен књижни фонд.

Научни радници Института учествовали су на бројним научним скуповима, округлим столовима, промоцијама књига, са запаженим рефератима и саопштењима.

Овдје су дати посебни извјештаји за сваки пројекат - тему и сваку област појединачно, која спада у програм рада Института, из чега се може видјети цјелокупна активност Историјског института Црне горе.

I Назив пројекта - теме:

ЦРНА ГОРА У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Руководилац пројекта:

Др Радоје Пајовић, научни савјетник

Рок реализације: децембар 1997. године

1. Основна тема на којој је радио Р. Пајовић, према плану и програму, Института била је *Црна Гора у Дружџом свјетском рајџу*.

У погледу реализације плана за 1997. годину дошло је до извјесног одступања - из објективних разлога, јер нијесу обезбијеђена финансијска средства за научноистраживачки рад у Италији, ни на вријеме, ни у довољној количини. Наиме, за то је одобрено свега 5.000,00 (пет хиљада) динара, што је уз добијена средства за материјалне трошкове у износу од 6.000,00 динара чинило укупно 11.000,00 динара. То је било недовољно и руководилац је благовремено преко Института затражио додатна средства, али на тај допис још није стигао одговор. Био је принуђен да тражи додатна средства приватно, од спонзора, у чему је дјелимично успио, крајем године, тако да на предвиђена истраживања полази сада, умјесто прошле године.

Због тога је дошло до одступања од плана реализације овог пројекта и за 1997. годину и у цјелини. Наиме, за пројекат *Црна Гора у Дружџом свјетском рајџу* био је планиран рок завршетка шест година, а финансијер га је скратио на три године (1995-1997). Р. Пајовић је благовремено скренуо пажњу да то није реално, али је одговорено да ће се то питање разматрати по истеку предвиђене три године. Тај рок је истекао и тражено је његово продужење за двије године, тј. до краја 1999. године. Р. Пајовић је и овом приликом указао на то да овако озбиљан пројекат није било могуће реализовати за три године, па све кад би постајали идеални услови за то. Тај термин није био довољан ни за истраживања, а за писање дјела неопходно је двије године. Па и то уз појачани напор и послјеподневни рад, јер, као што је познато, институтски рад захтијева и бројне друге активности уз реализацију основног пројекта.

2. Осим рада на реализацији основне теме односно пројекта, у 1997. години радио је на сљедећим пословима и радним задацима:

Рјешењем Министра просвјете и науке радио је са групом експерата на рецензирању и доради уџбеника историје за VIII разред осмогодишње школе. Осим тога, новим рјешењем Министра просвјете и науке радио је у новој екипи на анализи постојећег наставног плана и програма историје за основне школе и на предлогу новог плана и програма.

За потребе Института рецензирао је зборник докумената *Уједињење Црне Горе и Боке Коњорске 1813-1814. године* и обавио друге неопходне послове у вези са припремом овог двотомног дјела за штампу.

Према плану Института рецензирао је и припремио за штампу дјело Драга В. Ивановића *Људи и вријеме 1941-1942*.

Са Директором Института и још једним сарадником обављао је приређивачке и друге послове у вези са зборником радова са научног скупа о Крусима и Мартинићима, поводом двјестогодишњице ових битака. Дјело је изашло из штампе.

Учествовао је на изради концепције и разради пројекта за вишетомену *Историју Црне Горе*.

За потребе монографије о Црној Гори припремио је за штампу преглед историје Црне Горе од најстаријих времена до краја Другог свјетског рата, обима пет и по ауторских табака.

Учествовао је у раду Наставно-научног вијећа Универзитета Црне Горе и његове Комисије за науку. Такође је учествовао у раду органа Института - Научног вијећа и Савјета.

Учествовао је у раду округлог стола *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*.

Са посебним саопштењем учествовао је у раду Округлог стола Матице црногорске о дипломатији Црне Горе. Скуп је одржан на Цетињу, уз учешће амбасадора земаља које су имале дипломатска представништва у Црној Гори после 1878. године.

Написао је неколико рецензија на дјела неких спољних сарадника Института, а учествовао је и у промоцији неколико нових књига, међу којима и научних радника Института.

Учествовао је у раду на припреми пројекта о прикупљању грађе о Паштровићима од најстаријих времена до савремених дана.

Учествовао је у реализацији и других задатака из плана и програма Института.

II Назив пројекта - теме:

ЦРНОГОРСКО-РУСКИ ОДНОСИ 1878-1917.

Руководилац пројекта:

Др Радослав Распоповић, научни сарадник

Рок реализације: децембар 1997. године

Према усвојеном плану рада за 1997. годину, главне радне активности Р. Распоповића требало је да се односе на наставак рада на пројекту "Црногорско-руски односи 1878-1917", који је и током 1996. практично био прекинут. Како се из извјештаја о раду за 1996. годину може видјети, престанак рада био је условљен чињеницом да је те године био ангажован на изради зборника докумената "Црногорски законици - правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе", који се реализује у сарадњи са академиком Бранком Павићевићем. Међутим, до планираног наставка предвиђених послова у овој години ипак није дошло из истих разлога који су и раније условили његово велико кашњење. Наиме, и у 1997. години главне радне активности тицале су се пројекта "Црногорски законици", који је првобитно био замишљен као тротомна, потом четворотомна, а који је, на крају, уобличен и систематизован у виду публикације од пет томова са више од 5.000 страна штампаног текста. Повећање обима Зборника за још једну књигу (са четири на пет) премашило је обим првобитно планираних послова у 1997 (завршетак рада на преостале двије књиге) тако да није било времена за значајније ангажовање на пројекту "Црногорско-руски односи".

Због наведених разлога архивска истраживања у земљи и иностранству, која нијесу обављена 1995. и 1996, а која је требало да буду урађена у овој години, још нијесу извршена. Тако је, у истраживачком смислу, реализација пројекта и даље у почетној фази.

Рад на *Црногорским законцима*, осим допунских истраживања и писања коментара, која су обављена углавном на Цетињу, у сарадњи са академиком Бранком Павићевићем, састајао се и у самосталном писању

предговора за двије књиге, као и обављању техничких послова у вези са припремом цјелокупног рукописа за штампу.

Ван наведених пројеката Р. Распоповић се у 1997. години посебно се ангажовао на припреми Округлог стола "Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања". У раду овог научног састанка, који је према изреченим оцјенама имао карактер врло успјелог научног скупа, узело је учешћа више од 25 научних радника. Као руководилац округлих столова Историјског инситутута, такође је радио на припреми за штампу зборника радова са раније одржаног округлог стола "Историјар и савремена епоха". Зборник је објављен средином године, а у завршној фази су послови и на другој свесци Зборника радова са Округлог стола "Црна Гора у Првом свјетском рату" посвећеног академику Димитрију Вујовићу.

На пројекту ЦАНУ "Енциклопедија Црне Горе", као уредник тематске јединице - Дипломатска историја Црне Горе, заједно са групом научних радника ангажованих за област историје радио је на изради азбучника. Такође је, у оквиру реализације послова на другом пројекту Академије "Правна мисао у Црној Гори", урадио припремне радње за писање текста "Идеје и концепције о организовању правног поретка и државне власти у Црној Гори у XIX и прве двије деценије XX вијека".

Од осталих активности обављених у овој години напомињемо да је са саопштењем "О дипломатским односима између Црне Горе и Грчке" учествовао на међународном научном скупу "Црногорско-грчки односи". Такође је за скуп о Краљу Николи у организацији ЦАНУ припремио саопштење "Дипломатија Црне Горе после проглашења државе за краљевину", које није поднијето на скупу, али ће бити предато организаторима.

III Назив пројекта - теме:

ОБОДСКА ШТАМПАРИЈА

Руководилац пројекта:

Др Божидар Шекуларац, научни савјетник

Рок реализације: децембар 1998.

У току 1997. године Б. Шекуларац је обавио велики дио послова везаних за тему "Ободска штампарија", али и других послова из домена струке и науке.

1. Радио је на даљем прикупљању, обради и сређивању архивских података у вези са темом.

2. Наставио истраживања у земљи.

3. Написао и објавио књигу "Помоћне историјске науке" (коаутор др Марко Атлагић) која се користи на Филозофском факултету у Приштини као уџбеник за студенте.

4. Припремио (и превео) за штампу књигу "Кратки опис Зете и Црне Горе" (рукопис из 1774. године).

5. Написао два реферата за избор у звање и рецензирао неколико рукописа, поред осталог и за "Историјске записе".

6. Учествовао као промотор више књига.

7. Објавио неколико приказа на актуелне нове књиге.
8. Објавио четири чланка (прилога) у часописима.
9. Учествовао у раду Научног вијећа Историјског института и Редакције "Историјских записа".
10. Био главни уредник часописа "Васпитање и образовање".
11. Учествовао у раду Управног одбора Централне народне библиотеке "Ђ. Црнојевић" на Цетињу.
12. Истраживања у иностранству није обавио из више разлога: породичних прилика, здравствених разлога и недостатка девизних средстава потребних за дужи боравак у иностраним институцијама. Дио добијених средстава ће искористити за истраживања у периоду април-јун 1998. године, чиме ће, нада се, надокнадити макар дио пропуштеног.
13. Обављао и друге послове из рада Института.

IV Назив пројекта - теме:

**ПРАВНИ СИСТЕМ У ЦРНОЈ ГОРИ
ОД СРЕДИНЕ XIX ВИЈЕКА ДО 1918. ГОДИНЕ**

Руководилац пројекта:

Др Чедомир Лучић, научни савјетник

Рок реализације: децембар 1997. године.

А) Главни пројекат

Научноистраживачки рад др Чедомира М. Лучића током 1997. године изгледао је овако:

- истраживао је у Архиву САНУ у Београду, Архивском одељењу САНУ у Сремским Карловцима, Архиву Србије у Београду, Архиву Београда, Историјском Архиву у Котору и Цетињу, прегледао неке архивске збирке у Милешевском крају и манастирске у Црној Гори;

- дио времена издвојио за научно-аналитичко трансформисање, критичко-методолошку обраду и упоређење (уз одговарајућу методологију) ради веће објективизације при доношењу судова, а потом писао коначну верзију пројекта.

Сектор за науку је на вријеме обезбиједио средства за истраживање у земљи, што је омогућило да се план, у том домену, без тешкоћа реализује.

Пошто средстава за архивски рад у иностранству није било, прављене су неке комбинације са иностраним научним радницима, те је дио фотокопија архивске грађе из земље њима упућиван, а они су (за узврат) одговарали прегледом занимљивих фасцикли и упућивањем ксерографија релевантних аката. Све то није равно директном истраживачком подухвату, али је, ипак, омогућило да се допуне научна сазнања за наведену тематску област и припреми цјеловитија обрада.

Пошто је прикупљени материјал, везан за поменути пројекат, уредно сортиран, научно трансформисан и (уз одговарајући научни инструментариј) критичко-методолошки упоређен (ради поузданијег доношења закључака) пришло се писању коначног текста, тј. завршној фази реализације.

б) Чланци, прилози, саопштења, расправе, прикази и сл. (ужи

избор)

- *Ослобођење раишке областѝ 1912. године и комѝјски ѝокреѝ* (Историјски записи);

- *Смисао Савиноѝ слова* ("Ми смо судбином предодређени да будемо Исток на Западу и Запад на Истоку" - из Карејског типика). Текст је написан по замолби главног уредника годишњака "Савиндан" за 1998. годину;

- *Варијабилне сфере Николе Пеѝровића у истаоријском ѝроцесу развоја Црне Горе* (Зборник ЦАНУ са Скупа "Краљ Никола - личност, дјело и вријеме);

- уредио књигу (превод са енглеског) Бошка С. Вукчевића: "Тито архитекта дезинтеграције Југославије". Написао предговор (ријеч уредника) и тако омогућѝ њено штампање;

- *Скица за ѝорѝиѝ научника* (Гласник Војно-историјског института Југославије бр. 3. Београд 1997. године);

- *Вредносни однос ѝјесама из циклуса ослобођења Србије и Црне Горе* (Зборник са научног скупа "Историичност у народној поезији" - Приштина 1997. г.);

- *Кроз даљине и свеѝе и клеѝе* (поводом књиге *Бој с везиром Махумд-ѝашом*, издање Српске православне цркве - Митрополија Цетиње 1996. године);

- *Свеѝосавске жеље* ("Савиндан");

- *Буднички фанѝасѝа Василије Пеѝровић* (Гласник Војно-историјског института);

- *Салунѝум као оѝиѝѝ назив за скоро све укрсничке уѝврде из аниѝичкоѝ ѝериода* (Полемика на Округлом столу "Средњовјековље на тлу Црне Горе");

- *Прилоѝ истаоријском оѝпрежњењу* (поводом књиге Бошка С. Вукчевића, *Идеолошки, вјерски и еѝнички сукоби у Јуѝославији 1941 - 1945. године*, Подгорица 1996. - Историјски записи 2/1997.);

- *Слободарски ехо ѝрчкоѝ усѝанка у Црној Гори и духовно ѝовезивање у доба Пеѝра Првоѝ* - *Свеѝоѝ* (Зборник са научног скупа Црногорско-грчки односи, одржаног на Филозофском факултету у Никшићу, априла 1997. године);

- *Еѝско-будничке координате Владике Василија Пеѝровића* (Историјски записи);

- Написао је и неколико мањих чланака за разне листове и часописе.

в) Други научни и стручни ангажман

Учествовао у раду научних и стручних органа Историјског института Црне Горе и научно сарађивао са неким институцијама у иностранству (С. НАУ.ТЕ. Т. D'AIX - MARSEILLE, I.T.A.W.F. KRAKOW, GSKID - ELMUNHURST - Илиноис - USA итд.) Писао неке рецензије и предговоре.

г) Остало

У овој години др Чедомир М. Лучић одбранио је и трећи докторат, дисертацијом "Успостављање власти у Црној Гори и спољни утицаји на њено организовање од 16. до средине 19. вијека" и стекао звање доктора

историјских наука.

Објављивао је и на књижевном подручју.

Током 1997. године из штампе су му изишле двије књиге:

- *Душа на канџару* (проза) и
- *Задужили смо небо* (поезија).

V Назив пројекта - теме:

СТОЧАРСТВО ЦРНЕ ГОРЕ 1860-1953. ГОДИНЕ

Руководилац пројекта:

Др Бранислав Маровић, научни сарадник

Рок реализације: децембар 1997. године

У оквиру одобреног научноистраживачког пројекта "Сточарство Црне Горе 1860-1953", Б. Маровић је наставио истраживања у архивским установама у Црној Гори и писање рукописа. Пројекат је углавном завршен. Потребно је на њему обавити још неколико интервенција и припремити га за штампу. Ове интервенције везане су за нека краћа (свега по неколико дана) истраживања у архивским установама. Према томе, пројекат ће бити потпуно комплетиран и припремљен за штампу до краја марта 1998. године.

У извјештајном периоду учествовао је на научном скупу у ЦАНУ "Краљ Никола - личност, дјело и вријеме", са саопштењем "Никола I и економски развој државе - планови и остварења".

Написао је на основу архивске грађе и литературе чланак "Развојни 50-годишњи пут Друштва историчара Црне Горе", који ће бити објављен у "Историјским записима" у броју 3/1997.

Написао је приказ књиге др Душана Мартиновића, Портрети VI, објављен у "Историјским записима" бр. 2/1997.

VI Назив пројекта - теме:

**КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ ЦРНЕ ГОРЕ И РУСИЈЕ
КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА**

Руководилац пројекта:

Др Сенка Бабовић - Распоповић

Рок реализације: децембар 2000. године

У току 1997, након што је почетком јуна са Министарством за науку уговорено финансирање рада на пројекту "Културне везе између Црне Горе и Русије у XIX и почетком XX вијека", С. Бабовић - Распоповић започела је (као руководилац) рад на његовој реализацији. Он се састојао у прикупљању, систематизовању и ишчитавању библиографских јединица (посебних издања, новинских текстова, чланака) које се односе на наведену тему. Такође је започела архивска истраживања у Архивском одјељењу Цетињских музеја у оквиру фонда "Приновљена руска грађа". Сем тога, вршила је истраживања у архивском фонду Библиотеке Историјског института.

Дио времена током 1997. године искористила је за припремање за штампу рукописа "Културна политика у Зетској бановини 1929-1941". Ријеч је о њеној докторској дисертацији о којој су повољно мишљење

дали рецензенти академик Петар Влаховић и проф. др Љубодраг Димић. Поступајући по њиховим сугестијама извршила је мања прилагођавања текста потребама публикације монографског карактера, у ком виду би овај рукопис требао да се појави уколико буду обезбијеђена средства за штампање.

Од осталих послова напомиње да је у протеклом једногодишњем периоду написала и неколико чланака:

- "Женски црногорски инстинкти у балканској политици Русије",
- "М. А. Рајевски и руско културно посредовање у Црној Гори",
- "Цетињске новине у аустроугарској окупационој политици",
- "Ловћен у тајној прејисци аустроугарских дипломата 1914".

Учествовала је у раду округлих столова Института, а за научни скуп о краљу Николи, у организацији ЦАНУ, написала рад о политици краља Николе у култури.

Крајем године, у Библиотеци Р. Љумовић у Подгорици, говорила је на промоцији тротомне студије проф. др Љубодрага Димића "Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941".

VII Назив пројекта - теме:

**ДУХОВНЕ И КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ АЛБАНАЦА
И ЦРНОГОРАЦА ОД XV ДО XX ВИЈЕКА**

Руководилац пројекта:

Др Марко Цамај, научни сарадник

Рок реализације: децембар 1997.

Трогодишњи период за реализацију теме "Духовне и културне везе Албанаца и Црногораца од XV до XX вијека" истекао је крајем 1997. године. Због недостатка наставног кадра за старогрчки и латински језик у Филолошкој гимназији у Подгорици и Филозофском факултету у Никшићу, од 4. марта 1996. године М. Цамај ангажован је од стране Министарства просвјете и науке за извођење наставе ових предмета у поменути образовним институцијама. То је и разлог што предвиђени пројекат није завршио у уговореном року. Међутим, има обећање Министарства, а са тим је упознат и Институт, да ће рок извршења преузете обавезе око завршетка теме бити пролонгиран за оволико времена колико је М. Цамај био ангажован у извођењу наставе.

Ипак, у 1997. години, и поред двије норме часова, скупљао је литературу и релевантне податке у вези са поменутом темом, који су објављени у књигама, часописима и у другим изворима на српском, албанском, латинском, њемачком и италијанском језику.

Посљедних мјесеци 1997. године радио је на уношењу у компјутер два завршена и рецензирана рукописа (магистарски и докторски рад), у циљу њиховог евентуалног објављивања.

VIII Назив пројекта - теме:

**ХЕРЦЕГ-НОВИ ОД ПАДА ПОД ОСМАНСКУ ВЛАСТ
ДО КРАЈА XVI ВИЈЕКА**

Руководилац пројекта:

Академик Миомир Дашић

Извршилац:

Мр Јасмина Ђорђевић, виши истраживач

Рок реализације: децембар 1998. године

У 1997. години Ј. Ђорђевић је радила на пројекту "Нови од пада под османску власт до краја XVI вијека". Истраживала је у Архиву Србије, фонд Muhime defteri - Б. Храбак (10 радних дана) и Turkije Cumhuriyeti Basbakanlik Arsivi у Истанбулу (40 радних дана).

Објавила је монографију "Драчевица и Риђани средином XVI вијека" (Београд 1997, 131 страна).

Обављала је дужност секретара у Редакцији Округлог стола Историјског института *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, одржаног 26. и 27. маја 1997, и учествовала у припремању за штампу Зборника радова са Округлог стола *Црна Гора у I свјетском рату*.

IX Назив пројекта - теме:

ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ У КОТОРУ У XIV И XV ВИЈЕКУ

Руководилац пројекта:

Др Милош Милошевић, научни савјетник

Извршилац:

Мр Ленка Блехова - Челебић, виши истраживач

Рок реализације: децембар 1997.

У 1997. години Л. Блехова - Челебић је радила на пројекту "Положај жене у Котору у XIV и XV вијеку". Завршила је обраду релевантних докумената из Историјског архива у Котору и почела писати рад.

За *Историјске записе* је предала један чланак (*Ванбрачна дјеца*) и један приказ (Ј. Јаначек: Рудолф II и његово доба). Један приказ (Е. Курцијус: Класика европске компаратистике) је објавила у часопису *Књижевност*.

Учествовала је у раду Округлог стола *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања* са радом "Дојиље у латинским списима которских нотара (1331-1472).

X Назив пројекта - теме:

КРЕТАЊЕ И СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА
У ПОДГОРИЧКОЈ ОПШТИНИ 1945-1981

Извршилац:

Вукајло Глушчевић

Рок реализације: -----

Годишњим планом за 1997. приоритетни задатак В. Глушчевића био је да до јуна мјесеца текуће године изврши измјене и допуне теме: "Кретање и структура становништва у подгоричкој општини 1945-1981. година", а потом приступи техничкој припреми исте, након чега би била предата комисији за оцјену докторске дисертације. Међутим, предвиђени план није реализован због здравствених проблема (лични и породични), као и смрти у породици, што је условило и пролонгирање довр-

шења теме. Но, и поред отежавајућих околности, тему је завршио у току децембра мјесеца и предао ментору за социологију и методологију др В. Милићу и ментору за демографију и статистику др Љ. Благојевић. Уколико ментори не буду имали примједби, тема ће бити предата комисији за одбрану докторске дисертације.

Осим рада на дисертацији, до јуна текуће године радио је на текућим пословима у Библиотеци Историјског института.

XI Назив пројекта - теме:

**ИСТОРИЈСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ИСЛАМИЗАЦИЈЕ
НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ**

Извршилац:

Жељко Вујадиновић

Рок реализације: јун 1998. године

Током 1997. Ж. Вујадиновић је прикупљао материјал за израду магистарског рада *Историјске претпоставке исламизације на територији данашње Црне Горе*. Донекле модификовани првобитни наслов тезе усложио је рад на овом пројекту. Комплексна и до сада неизучавана тема, недоступност одговарајуће изворне грађе, у највећој мјери потпуно самосталан рад, ангажованост и на другим пословима - довели су до прекорачења рока за реализацију магистарског рада. Очекује да рад буде завршен у току 1998. године.

Као асистент био је ангажован на филозофским факултетима у Никшићу и Бањој Луци за предмете *Историја јужнословенских народа од почетка XVI до краја XVIII вијека, Латински језик и Помоћне историјске науке (латинска палеографија)*.

Обављао је послове секретара међународног научног скупа "Грчко-црногорски односи до 1918", одржаног на Филозофском факултету у Никшићу од 15. до 17. маја 1997, на којем је поднио саопштење *Јужнословенска историографија о грчко-црногорским односима до 1918.* На научном скупу "Краљ Никола, личност, дјело, вријеме" одржаног од 1. до 3. октобра 1997. у ЦАНУ, поднио је реферат *Црна Гора за владавине књаза - краља Николе у историографији од 1989. до 1997.* Написао је и опширан рад *Прилог историји историографије о Црној Гори. Осврћ на радове од 1989. до 1997.* као и један приказ, који ће бити објављени у наредном броју "Југословенског историјског часописа" у Београду.

XII Назив пројекта - теме:

ИТАЛИЈАНСКИ КАПИТАЛ У ЦРНОЈ ГОРИ 1900-1915.

Извршилац:

Славко Бурзановић, асистент приправник

Рок реализације: децембар 1997.

У току 1997. г. С. Бурзановић је радио на магистарској теми под радним насловом "Италијански капитал у Црној Гори 1900-1915.г." У периоду јануар - мај планирао је и реализовао истраживање у Архивском одјељењу Музеја Цетиње, Државном архиву и Централној библиотеци

"Ђурђе Црнојевић" на Цетињу, као и Архиву Србије у Београду.

У периоду јун-септембар у два наврата боравио је у Италији (22.06 - 02.08 у Риму, 4.09 - 24.09. у Трсту и Венецији). У Риму и Трсту, пронашао је, консултовао и дјелимично снимио грађу која до сада није коришћена у нашој историографији. У Венецији је пронашао за поменућу тему релевантне фондове и направио прве контакте за добијање дозволе за њихово коришћење, пошто се налазе у приватном посједу угледних племићких венецијанских породица до којих није једноставно доћи.

Током октобра и новембра мјесеца преводио је или давао на превод грађу и литературу са италијанског, руског, француског и енглеског језика, што је прилично успорило реализацију плана рада који је направио почетком године.

Уз поменути рад на сређивању прикупљене грађе и литературе, наставио је истраживања у цетињским архивима, што планира да заврши закључно са крајем децембра, када намјерава да почне са писањем рада.

ХШ Назив пројекта:

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

Руководилац пројекта:

Проф. др Бранислав Ковачевић

Рок реализације: дугорочан пројекат

Уговором (бр. 05/01-3-1629 од 11.06.1997) између Министарства просвјете и науке - Сектор за науку и Универзитет - и проф. др Бранислава Ковачевића, руководиоца пројекта *Вишетомна историја Црне Горе* у осам књига прецизно су утврђене међусобне обавезе и права.

Наведеним Уговором и Одлуком о уговарању и финансирању научних пројеката у 1997. години за пројекат *Вишетомна историја Црне Горе* одобрена су средства за материјалне трошкове у износу од 44.000,00 (четрдесетчетирихиљаде) динара "за израду концепције и организовање скупова за израду концепције".

И поред више разговора и у писаној форми достављених захтјева, Министарство за просвјету и науку у 1997. није дозначило по овом основу ни један динар.

Разумије се да је такав однос финансијера утицао на извршење уговорених обавеза. Но, и поред тога у Научном вијећу Историјског института обављена је прелиминарна расправа о пројекту Вишетомна историја Црне Горе. Расправљано је о дуго времена присутној дилеми - да ли наставити рад на пројекту, који је прекинут 1976. године, или радити на новом пројекту - писању историје, будући су се знања из прошлости Црне Горе значајно употпунила.

Носилац пројекта је консултовао најеминентније познаваоце прошлости Црне Горе - академике, универзитетске професоре, научне савјетнике и друге научнике о овој дилеми. Увјерење већине је да рад на писању историје Црне Горе треба наставити и паралелно с тим радити на двотомној синтези сходно најновијим научним достигнућима.

Научно вијеће је расправљало и о могућим члановима редакције, ауторима, рецензентима, статусу редакције, савјету пројекта и др. Посе-

бно је истакнута потреба за изналажењем стабилних извора финансирања овог капиталног пројекта.

Напомињемо и то да се текст нацрта концепције пројекта Више-томне историје Црне Горе налази у завршној фази, о коме ће се расправљати када Министарство за просвјету и науку уплати уговорена средства.

Поред наставе на Филозофском факултету у Никшићу и послова в.д. директора Историјског института Црне Горе, радио је на прикупљању грађе за тему *Бомбардовање Подгорице у Дружом свјетском рату*.

Учествовао је на четири научна скупа са саопштењима, и то у Приштини, Београду, Жабљаку и Подгорици. Приредио за штампу са Владетом Цвијовићем књигу Пјера Кокела *Историја Црне Горе и Босне*.

Објавио је четири прилога и пет приказа у часописима; представио четири историографска дјела. Учествовао у раду Редакције *Историјских записи и Црногорске библиографије 1494 - 1994*; Просвјетног савјета Црне Горе; Сената Универзитета Црне Горе; Редакције историографских радова Културно-просвјетне заједнице Подгорица. Такође је радио (руководилац радне групе) на изради наставног програма историје за основну и средње школе. Са др Р. Пајовићем и др. Р. Јовановићем обавио је приређивачке и уредничке послове зборника радова "Битка за Црну Гору - Мартинићи и Круси (1796-1996)". Рецензирао је десетак радова објављених у Историјским записима, као и зборник докумената "Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813-1814"; рукопис Драга В. Ивановића "Људи и вријеме 1941-1942"; др Ђура Вујовића "Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941-1945".

РАД БИБЛИОТЕКЕ

Библиотека Историјског института је и у 1997, као и у протеклих шест година, радила у врло тешким условима. Посљедице вишегодишњег нефинансирања Библиотеке, у оквиру начина финансирања Института, посебно су се драстично испојиле у протеклој години, поготово што се тиче набавке књига, опреме и библиотечких образаца. Мјесто књижничара је било упражњено скоро три године. Све послове (техничке, стручне и организационе) обављао је библиотекар-руководилац Библиотеке, истина уз привремену помоћ колеге из научног сектора. Крајем године коначно је попуњено мјесто књижничара стручним лицем.

Иако због вишегодишњег нефинансирања Библиотека Историјског института не може да прати развој савременог библиотекарства, изгубивши скоро све реалне перспективе развоја, она је, ипак, и у протеклој години успијевала да организује свој рад и услуге за потребе научних радника и сарадника Института, али и ширег круга корисника из области, науке, образовања и културе.

И у протеклој години библиотечки фонд је попуњаван поклонима и публикацијама из размјене. На жалост, ни у 1997. години није купови-

ном набављена ни једна једина књига!

Према евиденцији у 1997. години приновљено је укупно 255 књига и сепарата; од тога размјеном 60, док је осталих 195 публикација добијено као поклони, највише од Библиотеке ЦАНУ и ЦНБ "Ђурђе Црнојевић", али и од издавачких кућа и појединаца. Посебно треба истаћи и поклон - 10 књига госпође Бранке Матијевић. У протеклој години добијено је 11 наслова новина. Уз то, Библиотека ЦАНУ поклонила је Институту из својих вишкова неколико повезаних годишта "Побједе" и ревије "Овдје" у педесетак свезака.

Такође, размјеном је добијено и 10 наслова часописа домаћих и 7 страних. Библиотека ЦАНУ је такође поклонила тридесетак наслова часописа (без низа) и комплет *Годишњака* и *Гласника ЦАНУ*.

Библиотечки фонд је, по правилу, коришћен у читаоници и у кабинетима. Евидентирана су 334 корисника, с тим што их је већина користила књиге, периодичу или грађу по неколико пута и по више дана, чак и мјесеци.

Коришћене су 144 фасцикле архивско-мемоарске грађе, преко 1000 наслова књига и 110 наслова часописа и новина. Такође, у прошлој години, захваљујући реновирању зграде, Институт је од Републичког завода за запошљавање добио један велики плакар у који је смјештен легат Бранке и др Томице Никчевића.

Од планиране набавке библиотечке опреме, стандардних полица за књиге и периодичу и стандардних библиотечких образаца није ништа реализовано због дугогодишњег неразумијевања финансијера Министарства за просвјету и науку у односу на потребе ове библиотеке.

РАД НАУЧНОГ ВИЈЕЋА

Научно вијеће Историјског института у 1997. години одржало је три сједнице. На сједницама Вијећа је:

1. Утврђивало приоритете за додјелу станова на Универзитету,
2. Утврђивало предлог кандидата за 13-јулску награду,
3. Предлагало кандидате за ректора Универзитета Црне Горе,
4. Разматрало захтјеве младих школованих кадрова за бављење научним радом,
5. Расправљало о концепцији Историје Црне Горе,
6. Предлагало и организовало научне скупове, округле столове и одређивало учеснике округлих столова и научних скупова,
7. Одређивало рецензенте за научне радове и научна звања и одлучивало о прихватању рукописа за штампу,
8. Бирало чланове за Научно-наставно вијеће,
9. Разматрало извјештај о раду и план рада научних радника на пројектним задацима,
10. Разматрало финансијску ситуацију и проблеме који се у вези с тим јављају и обављало друге послове у складу са својим надлежностима.

РАД САВЈЕТА ИНСТИТУТА

Савјет Института у 1997. години одржао је двије сједнице. На сједницама Савјет је разматрао питања из свог дјелокруга, и то:

- Разматрао и усвојио Статут,
- Разматрао и усвојио Пословник о свом раду,
- Разматрао и усвојио Правилник о организацији и систематизацији радних мјеста у Институту,
- Изабрао члана Сената Универзитета и разматрао друга питања из своје надлежности.

РАД РЕДАКЦИЈЕ ЧАСОПИСА
"ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ"

Редакција часописа у 1997. години одржала је двије сједнице. На сједницама су разматрана питања уређивачке политике, одређивани су рецензенти за приспјеле рукописе, разматрани проблеми финансирања часописа, анализирани објављени бројеви часописа.

Редакција је обављала и друге послове од интереса за редовност излагања часописа. Припремљена су и објављена 3 броја, а четврти се налази у штампи.

Редакција се ангажовала и на обезбјеђењу финансијских средстава за штампање часописа. У томе је у знатној мјери и успјевала.

ИЗДАВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ

У оквиру издавачке дјелатности у 1997. години, Институт је објавио:

1. *Подгорички срез у НОР 1941-1945*, зборник докумената књига II, групе аутора.
2. *Дипломација Црне Горе 1711-1918*, др Радослава Распоповића,
3. *Бијелка за Црну Гору Маријинићи - Круси 1976-1996* (зборник радова са научног скупа),
4. *Мојковачка операција 1915-1916* (зборник радова са научног скупа), суиздавач,
5. *Историјар и савремена епоха*, (зборник радова са округлог стола Историјског института књига I),
6. Четири броја часописа "Историјски записи",
7. *Приморска оперативна група*, Митра Ђуришића, суиздаваштво.

Подгорица, јануара 1998.

ДЕСЕТИ КОНГРЕС ИСТОРИЧАРА СР ЈУГОСЛАВИЈЕ, Београд 15, 16. и 17. јануара 1998.

Савез историчара Југославије, формиран почетком педесетих година, престао је да постоји 1991, дијелећи судбину југословенске државне заједнице. Новембра 1994. обновили су га Савез друштава историчара Србије, Друштво историчара Црне Горе и Војноисторијски институт из Београда, а од 1996. његов саставни дио је и Друштво историчара Републике Српске. Покренуто је и ново гласило Савеза, "Настава историје", и обновљено излажење "Југословенског историјског часописа", у претходној Југославији водећег историјографског гласила.

Настављајући континуитет рада и достигнућа Савеза историчара СФРЈ, Савез историчара СРЈ, послије десетогодишње паузе, одржао је свој Десети конгрес. Конгрес је одржан у Београду од 15. до 17. јануара 1998. На Конгресу се окупило близу 700 учесника, историчара и лица других, сродних, образовних профила. Конгрес је радио у двије пленарне сједнице и три секције. На Конгресу је поднијето 85 реферата, 77 у секцијама и 8 у двије пленарне сједнице.

На првој пленарној сједници реферате су поднијели: академик Никола Тасић, *Нека размишљања о миграцијама палеобалканских племена у претдримском периоду*, академик Михаило Марковић, *Смисао историјских збивања и одговорности историчара*, академик Драгутин Лековић, *Актуелност и значај дебалканизације Балкана*, академик Богумил Храбак, *Пресељавање југословенског славовништва на Балкану током средњег века* и доц. др Милан Лазић, *Национална историја као симбол идентификације народа*.

На другој пленарној сједници референти су били: др Наталија Нарочницаја, *Методологија проучавања глобалних историјских процеса у свјетлости религиозно-филозофских основа историје*, проф. др Драган Недељковић, *О "Требнику српства" - За Србе у дијаспори и за бројне ајайриде у ошчасиву*, проф. др Здравко Антонић, *Значај енциклопедије српске историографије за науку и наставну праксу*.

Остали дио рада Конгреса одвијао се у секцијама:

1. Миграције у формирању балканских друштава;
2. Жена у историјском развоју друштва од антике до данас;

3. Настава историје у савременим условима - проблеми и могућности.

У секцији "Миграције....." поднијето је 30 реферата. У њима су разматрани различити аспекти миграционих кретања од најстаријих времена до наших дана. Миграције су битно утицале на историјско формирање балканских друштава. Посебно је обрађена пажња на миграције српског народа кроз историју.

Први пут на конгресима историчара Југославије кроз 20 саопштења и 9 дискусија расправљано је о питању улоге жене у историји у оквиру рада истоимене секције. Тиме је тематски и проблемски проширен спектар интересовања историчара. На Конгресу је закључено да стварна "историја жена" није адекватно изучена и представљена у историјској науци. Предложено је да се оснује асоцијација за писање историје жена Балкана у виду синтетичког дјела.

У раду треће секције "Настава историје..." учествовало је око 300 историчара, углавном наставника и школских професора. У 26 реферата и 16 дискусија расправљано је о мјесту и положају историје као наставног предмета у образовном систему. Наглашена је неопходност еманципације историје као науке и наставног предмета од актуелних идеолошких и политичких превирања. Конгрес је усвојио Резолуцију о настави историје у којој је истакнуто да је стање наставе "на свим нивоима образовања и васпитања" незадовољавајуће. Ради промјене таквог стања предложено је следеће:

"1. Извршити трансфер најновијих научних резултата историјске науке у наставне садржаје школских програма и променити те програме. Промене треба вршити уз пуну сагласност науке, струке и највиших научних институција. Будуће програмирање вршити искључиво преко стручних експертских тимова и комисија историчара.

2. Историју ослободити свих идеолошких, страначких и политичких утицаја.

3. Сачинити нове наставне програме и уџбенике са општим и националним садржајима, уз уважавање специфичног развоја република Србије, Црне Горе и Републике Српске.

4. Школе модернизовати неопходним техничким средствима у складу с развојем модерне технологије и унапређивања наставног и васпитног рада.

5. Интензивно и континуирано стручно усавршавати наставни кадар на свим нивоима.

6. Наставу историје увести као редован наставни предмет на свим учитељским факултетима где не постоји, због изванредног значаја и улоге историје за будуће васпитаче.

7. Предлажемо да се у трогодишњим стручним школама настава историје изучава у другом разреду, а у четворогодишњим у трећем и четвртм разреду".

На Конгресу су представљени двотомни зборник радова - *Друђи свјетски райи - 50 година касније* у издању ЦАНУ и САНУ и нова едиција САНУ - *Зборник за историју Босне и Херцеговине*.

Радови са Конгреса објављени су у посебном зборнику.

Жељко ВУЈАДИНОВИЋ

Научни скуп МЕЂУНАРОДНО ПРИЗНАЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ, Никшић 11. и 12. мај 1998. г.

У организацији Историјског института Црне Горе, Црногорске академије наука и умјетности и Филозофског факултета у Никшићу одржан је 11. и 12. маја 1998. године научни скуп "Међународно признање Црне Горе" поводом два значајна историјска догађаја међусобно повезана - 140 година битке на Граховцу и 120 година Берлинског конгреса.

У раду скупа учествовали су познати научници из земље и иностранства: историчари, правници, филозофи, књижевници, књижевни историчари, антрополози, архивисти, медицинари.

Скуп су поздравили Драган Кујовић, министар за просвјету и науку у Влади Црне Горе, и др Рацо Мијановић, потпредсједник Скупштине општине Никшић.

У дводневном раду Скупа поднијета су сљедећа саопштења: Радоман Јовановић, Црна Гора и ослободилачки покрет средином XIX вијека; Миомир Дашић, Планови о ширењу црногорске државе од краја XVIII вијека до 1878. године; Зоран Лакић, О континуитету ослободилачке борбе у XIX и XX вијеку; Милорад Екмечић, Улога католичке политичке идеологије у развоју источног питања од 1844. до 1878. године; Јелена Гускова, Судбина црногорског народа у традицији XIX вијека; Михаило Војводић, Мјесто и улога ратова 1876-1878. у источном питању; Славко Вукчевић, Црногорска војска у борби за територијално проширење и међународно признање Црне Горе; Славко Бојанић, Независност Црне Горе у идејама митрополита Петровића; Живко Андријашевић, Политичка мисао књаза Данила; Милан Сарић, Грахово као база црногорског утицаја у Херцеговини; Новак Ражнатовић, Црна Гора на Берлинском конгресу; Радослав Распоповић, Међународно-правни значај одлука Берлинског конгреса; Нада Томовић, Херцеговина и Црна Гора у завршној етапи Велике источне кризе; Томислав Жугић, Укључење Дробњака у састав Црне Горе по разграничењима 1858/59. и 1878. године; Љиљана Алексић, Италија и разграничење Црне Горе 1879-1880; Саша Кнежевић, Британска политика према Црној Гори у

вријеме Велике источне кризе; Ђорђије Борозан, Црна Гора и Албанци у Источној кризи; Богумил Храбак, Плавско-гусињска криза у реализацији одлука Берлинског конгреса; Бранислав Маровић, Новоослобођени градови и њихов значај за економски развитак Црне Горе; Иво Кустудија, Црквене реформе у Црној Гори у другој половини XIX вијека; Шербо Растодер, Муслимани и католици у Црној Гори у свјетлу одлука Берлинског конгреса; Ђуро Батрићевић, Улога Гаврила Кујачића у граховачкој бици; Слободан Вујачић, Војвода Анто Даковић у граховачкој бици; Гаврило Шћепановић, Љекари - страни држављани у Црној Гори у XIX вијеку и њихов значај за развој медицине код нас; Божица Ивановић, Антрополошки лик великог војводе Мирка; Милан Терзић, Књаз Данило у часопису Гласник српског историјско - културног друштва "Његош" - Чикаго; Чедомир Лучић, Улога Грахова у црногорско-херцеговачким ослободилачким и културним везама; Радоје Пајовић, Јан Вацлик и међународно признање Црне Горе; Весна Килибарда, Италијански романтичар Иполит Ниено о Црној Гори у вријеме борбе на Граховцу; Душан Мартиновић, Културне институције и асоцијације у Црној Гори средином XIX вијека; Раде Делибашић, Просвјета у Црној Гори од прве школе 1834. до краја рата 1876-1878. године; Перко Војновић, Улога и значај црногорске интелигенције за међународно признање Црне Горе; Бранислав Остојић, Књижевни језик у Црној Гори у другој половини XIX вијека, Војислав Никчевић, Љубомир П. Ненадовић о црногорском језику; Благота Мркајић, Граховачка битка у збирци "Јуначки споменик" Мирка Петровића - Његоша и у збирци "Гусле црногорске" Филипа Радичевића; Живко Ђурковић, "Јуначки споменик" војводе Мирка Петровића у функцији ослобођења и разграничења Црне Горе; Милош Старовлах, Сабља и књига узданице црногорске; Маријан Миљић, Црна Гора и династија Петровић - Његош у публикацијама црногорске (политичке) емиграције до 1814; Здравко Антонић, Устанак у Босни и Херцеговини у радовима Васе Чубриловића и Милорада Екмечића.

Уводну и завршну ријеч на Скупу имао је Бранислав Ковачевић.

На скупу је оцијењено да 38 саопштења и пет најављених, а из објективних разлога непрочитаних, представља значајан допринос проучавању и освјетљавању задате теме. Томе је допринијела и дискусија учесника. Скуп је потврдио да је међународно признање Црне Горе процес који је могуће пратити у дугом трајању. Црна Гора је својим националноослободилачким покретом представљала релевантан чинилац у рјешавању источног питања. Послије побједе на Граховцу 1858. године Црна Гора је стекла право на разграничење, које је извршено годину дана касније; добила је утврђене границе које су јој признале велике силе. То је значило фактичку побједу књаза Данила на међународном плану у односу на Турску. Разграничењем је ликвидиран и сваки реални изглед на успјех протурских политичких присталица у земљи.

Непосредне посљедице побједе на Граховцу биле су увећање националне територије Црне Горе, међународно разграничење с Турском, *de facto* признање њеног независног положаја од стране Русије и Фран-

цуске, неспоран утицај на околна племена Херцеговине, Брда и сјеверне Албаније.

Међународно признање Црне Горе је процес који је формално инаугурисан на Берлинском конгресу, после великих побједа црногорског оружја у црногорско - турском рату 1876-1878. Ријеч је о једном од најзначајнијих догађаја у историји Црне Горе с аспекта резултата и посљедица, са становишта процеса које је само признање отворило у материјалној бази и духовној сфери Црне Горе и Црногораца. У питању је квалитативан скок у историјском развоју народа, који је донио свестрани преображај друштва и државе. Скуп је потврдио да су побједа црногорског оружја на Граховцу и црногорско-турски рат камен темељац у историји Црне Горе, од кога почиње нови период у њеном развоју.

Послије завршеног рада, учесници Научног скупа посјетили су Граховац.

Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ

IN MEMORIAM

ДР НОВИЦА РАКОЧЕВИЋ* (1927-1998)

Имам тешку али и часну дужност да се у име Научног вијећа Историјског института Црне Горе, Савеза историчара Југославије, Друштва историчара Црне Горе и Одбора за историјске науке Црногорске академије наука и умјетности опростим од др Новице Ракочевића, научног савјетника у пензији и истакнутог црногорског историчара. Чиним то с осјећањем дубоког бола и пијетета.

Опраштамо се данас од једног од највреднијих историографа Црне Горе, научника чијим дјелом може да се поноси не само Историјски институт у коме је радио пуне три деценије него и Друштво историчара Црне Горе, чији је био заслужан члан достојан првог признања - Повеље Друштва историчара Црне Горе, која му је недавно додијељена за изванредне резултате остварене у нашој историјској науци и допринос овој струковној друштвеној организацији.

За разлику од људи чија биографија може бити исказана са двије-три реченице, животопис др Новице Ракочевића, по богатству чињеница и њиховом значају, заслуживао би читаву монографску причу. Вјерујем да ће једног дана таква монографија о њему и његовом дјелу и бити написана, јер на то обавезује његово обимно стваралачко дјело. Али за овај тренутак опроштаја, подсјетимо само на неколико кључних података из његове биографије.

Новица Ракочевић је рођен 15. јануара 1927. године у селу Требаљеву код Колашина. Основну школу завршио је у Требаљеву, гимназију је учио у Колашину, а вишу реалну гимназију завршио је у Беранама. Историјске науке је студирао на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу, гдје је дипломирао 1952. године. Седам година је радио као професор гимназије у Колашину, Котору и Бијелом Пољу. Од 1959. до пензионисања 1989. године радио је у Историјском институту Црне Горе, напредујући у научним звањима од асистента до научног савјетника. Докторирао је децембра 1965. године на Филозофском факултету у

* Ријеч на сахрани др Новице Ракочевића на гробљу Чепурци, у Подгорици, 16. јуна 1998. године.

Београду на тему "Црна Гора под аустроугарском окупацијом 1916-1918. године". Учествовао је у Народноослободилачком рату од септембра 1943. до коначног ослобођења Југославије маја 1945. године. Одликован је Медаљом за храброст, Орденом заслуга за народ, Орденом рада са златним вијенцем и другим одликовањима и друштвеним признањима.

Др Ракочевић је био један од најплоднијих црногорских и југословенских историчара. Написао је више обимних и значајних књига: *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914-1918* (Цетиње, 1969, стр. 482); *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918* (Цетиње, 1981, стр. 314); *Црна Гора и Аустро-Угарска 1903-1914* (Титоград, 1983, стр. 206); *Црногорска народна скупштина 1906-1914* (Подгорица, 1997, стр. 384). Коаутор је и сарадник у посебним издањима: *Црна Гора* (Београд, 1976); *Колашин* (Београд, 1981); *Црна Гора у међународним односима* (Титоград, 1984); *Le Montenegro dans les relations internationales* (Титоград, 1984); *Историја српског народа* (Књига VI, том 1, Београд, 1986); *Бијело Поље* (Бијело Поље, 1987). Осим тога, аутор је и више од стотину чланака, мањих студија, прилога, приказа и разних полемичких списа, који су објављивани у бројним црногорским и југословенским часописима и другој периодици.

И овако, крајње редуковано, дата биографија др Ракочевића довољно говори да је он био човјек који је живио животом испуњеним стваралачким радом, резултатима и успјесима на научном пољу, чија вриједност остаје трајна. Живио је он ритмом који би одговарао скали на којој би било мјеста за више од два нормална људска живота. Његово дуготрајно и темељно преоравање архива, читање и промишљање историографске литературе резултирало је књигама и бројним другим радовима, у којима је бацио ново свјетло на неке кључне догађаје и личности из црногорске и српске прошлости. Посједовао је задивљујућу радну енергију, стрпљивост и истраживачку радозналост, не признајући при том никаква ограничења - ни болест, ни године старости. Његов стваралачки нагон, чини се, супротно логици и биолошком ритму живљења, све више се убрзавао с годинама, предавао се раду и као пензионер са страшћу научника и човјека од дјела. Љубав за разумијевање и освјетљавање прошлости била је за др Ракочевића страст у којој је и сагорио.

Све што је радио, не само у историјској науци, др Ракочевић је радио савјесно и предано. Такав је био као истраживач, руководилац Одјељења за нововјековну историју Црне Горе у Историјском институту, члан разних савјета и других тијела, као члан Одбора за историјске науке ЦАНУ, члан организационих одбора за научне скупове итд. Поштовао је историјску истину и њој служио. У научном раду досљедно се држао основног методолошког начела, научног принципа да је дужност историчара да утврди како се нешто уистину догодило, без накнадног домишљања и накнадног уљепшавања историјских догађаја, појава и личности. Носио је у својој глави велику ризницу података о нашој прошлости, како оних до којих је долазио претурајући по архивалијама и литератури тако, ако не и више, и оних које је црпио, сазнавао из народне традиције, колективног и личног памћења појединаца.

Његовом смрћу гаси се неисцрпан фонд усмене историје о црногорском народу, његовим првацима, па и о многим локалним и другим догађајима, необјављеним у писаним документима. Имао је меморију за памћење народног предања као ријетко који Црногорац из прошлости. И на та његова казивања нигдје не забиљежена многи су се поуздавали у описивању догађаја и личности. Знам књижевне посленике који су га радо слушали, којима је давао грађу из народне традиције на основу које су стварали шире историјске слике и вајали јунаке и ликове из наше прошлости. Он је као морално одговоран научник поштовао чињенице, податке, и у томе је био строг и према себи и према другима. Тачност и поштење били су његова врлина и у научном раду и у друштвеном животу, у опхођењу према људима. Својим поштеним односом према историјској истини, па и у грађанству, служио је за примјер другима. Млађе научне раднике је ненаметљиво подстицао да раде више и боље, да поштују исказе историјских извора, да историјску истину утврђују на провјереним документима, да се одговорније односе према својим не само научним него и другим јавним и друштвеним обавезама. Свему око себе давао је један тих и стваралачки набој, раду је прилазио озбиљно, а та озбиљност је несумњиво обавезивала његово научно и стручно окружење.

Др Новица Ракчевић био је човјек горштачког изгледа, али благородне нарави, смирен и хуман према људима. Био је личност богатих природних дарова и меке осјећајности. Ту осјећајност је испољавао нарочито према својој породици, братству. На њега су се могли поуздати и рођаци и други који су му се обраћали, као што су се могли и могу наслонити на поузданост и тачност казивања историјске истине читаоци његових радова. Захваљујући списима који садрже његова архивска открића, он ће остати да живи и за долазеће генерације. Нико, па ни они који се не слажу са његовим анализама и закључцима, неће моћи да оспоре тачност чињеница, факата до којих је истраживањем долазио. А то је велико наслеђе будућим историчарима који буду изнова обрађивали теме којима се он бавио.

Помагао је наш драги колега и пријатељ Новица Ракчевић стрпљиво и предано и обичним људима, млађим колегама, па и свима другима који су од њега тражили помоћ и савјет у разумијевању догађаја и личности из прошлости Црне Горе. Чинио је то и савјетом и на други начин, у духу најбоље традиције човјека патријархалног васпитања и познаваоца народне културе.

Др Новица Ракчевић је завршио један "дивно неспокојан живот", остављајући нам у наслеђе дјело којим је себи обезбиједио трајан спомен у историографији Црне Горе и шире наше државне заједнице. Умро је изненадно, смрћу праведника, смрћу коју је својим истинским радом, људским поштењем и етичношћу заслуживао. Вријеме које долази, увјерен сам, праведно ће оцијенити његово дјело и одредити му мјесто у историји историографије Црне Горе.

Драги пријатељи,

Кад данас затворимо раку на овом гробљу, у којој ће вјечно почи-

вати др Ракочевић, разићи ћемо се са осјећањем и увјерењем да ту вјечно остаје научник и човјек који је својим дјелом много допринио историјској истини, нашој науци. Откривао је историјске истине на поуздан и племенит начин, с увјерењем да тиме најбоље служи својој земљи и њеном народу. Од данас он ће се наћи у друштву оних истакнутих, великих људи који трају у књигама, у дјелу које су оставили у културно наслеђе Црној Гори и њеном народу. Међу њима је и неколико историчара који су стварали у Историјском институту и ЦАНУ и са којима је он читав свој радни научни вијек проживио.

На данашњем опроштају, мало је рећи хвала Новици Ракочевићу за дјело које је оставио у наслеђе.

Слава му!

Академик Миомир Дашић

ВОЈИСЛАВ ВУЛЕКОВИЋ - БОЉЕВИЋ*
(1923-1998)

Поштовани племеници, даме и господо,

У име Друштва историчара Црне Горе, Историјског института Црне Горе и колега опраштам се од нашег драгог колеге, вриједног и искреног друга Војислава Вулековића - Бољевића, Рођен овдје у Бољевићима прије 75 година, Војо је читавог свог живота био везан за свој завичај. Можемо слободно рећи да је мало људи који су тако страсно, заносно вољели и толико испољавали своју љубав према свом родном крају. Све га је интересовало што је било везано за његов крај. Као историчар по образовању и практичар педагог који је читав свој радни вијек провео у учионици васпитавајући и учећи младе генерације, наш драги колега није никад испустио из вида да свој предмет историју односно историјску науку као дио прошлости удахне у тог младог човјека и помогне му у схватању реалног живота у који је тек закорачио. Као професор историје у Которској гимназији направио је прве своје радне кораке и у њој остао све до пензионисања. Из тог дружења са младим људима, како кажу његови ученици, наш драги колега знао је да реагује на часу када су га ученици питали о Црмници, да прекине своје уобичајено предавање и настави до краја часа да говори о Црмници и њеној историји. Ето, такав је био наш Војислав када је била у питању његова Црмница.

Као професор васпитач Војо је знао да је потребно окупити све колеге и све љубитеље историје на једном мјесту у својој организацији Друштва историчара Црне Горе, односно Подружници Друштва у Котору, како би се организовано радило на заједничком плану проучавања и популарисања историје и као научне дисциплине и као образовног предмета у школи.

Одмах по завршетку Другог свјетског рата, када је међу првим стручним друштвеним асоцијацијама формирао Друштво историчара Црне Горе (и његове подружнице), Војо је постао његов члан, затим секретар и на крају заслужни предсједник Подружнице у Котору све до

* Ријеч на сахрани Војислава Вулековића - Бољевића на гробљу у Бољевићима у Црмници, 4. јуна 1998 године.

своје изненадне смрти. Ова Подружница захваљујући Воју и његовим сарадницима постала је једна од најбољих у Црној Гори и једина је издавала свој часопис, чији је одговорни уредник био наш драги колега. Огледао се Војо у овом часопису веома запаженим прилозима из историје, али не само из ње. И његове пјесме, које је такође објављивао, одишу родољубивим заносом и лирским изливима о својој Црмници.

За свој дугогодишњи и успјешни рад постао је први добитник управо утемељеног признања Друштва историчара Црне Горе за животно дјело.

Потреба да се бави науком резултирала је објављивањем запажене књиге "Црмничко племе Бољевићи у прошлости Црне Горе", коју је објавио прије неку годину и која је била његово животно дјело којем је посветио дуги низ година. И ово је један од доказа наше већ изречене констатације колико је покојни Војо био привржен свом завичају. Научна и стручна критика оцијенила је овај рад као значајан допринос етнолошкој науци.

Као спољњи сарадник Историјског института Црне Горе био је чести учесник на бројним његовим трибинама: округлим столовима, научним скуповима и другим. Његова потреба и жеља да ради и да се радом доказује за примјер је. У тим годинама и са нарушеним здрављем Војо је, ето, до задњег свог часа остао активан, па ће Историјски институт Црне Горе постхумно објавити један његов рад у зборнику радова посвећеном средњовјековној историји Црне Горе.

Преко својих радова, посебно преко свог дјела "Црмничко племе Бољевићи...", наш колега наставља да живи.

Опраштајући се данас од нашег поштованог колеге можемо да констатујемо да су његов живот и рад чврсто уткани у достигнућа наше историографско-педагошке мисли и црногорске историографије. Наш драги Војо остаје у успомени и трајном сјећању својих колега и бројних генерација својих ученика. Осим свог интелектуалног дјела Војо је створио дивну породицу којом се с правом поносио. Не можемо овом приликом да не кажемо да је највеће заслуге у његовом животном путу и дјелу имао његов животни сапутник, његова уважена супруга, госпођа Магдалена, нама драга Магда.

Нека је вјечна слава и хвала нашем уваженом и драгом колеги и другу Војиславу - Воју Вулековићу - Бољевићу - Висовском, како је волио да се потписује и да се представља.

Др Бранислав Маровић

САДРЖАЈ

Ријеч Редакције	7
-----------------------	---

ЧЛАНЦИ

Академик Бранко ПАВИЋЕВИЋ, <i>Божишићеве припреме за израду Општинског имовинског закона за књажевину Црну Гору</i>	15
Академик Миомир ДАШИЋ, <i>Петар II Петровић Њеђош у револуцији 1848. и 1849. године</i>	43
Н. А. НАРОЧНИЦКАЯ, <i>Россия и Мировой Восточный вопрос</i>	69
Проф. др Богумил ХРАБАК, <i>Црмничка нахија у Карамахмудовом земану (1777-1796)</i>	93
Д.-р. Елена ГУЊСКОВА, <i>Субјективний фактор в истории. Балканы и роль Горчакова в формировании исторических традиций Русской дипломатии</i>	105
Проф. др Невенка БОГОЈЕВИЋ - ГЛУШЧЕВИЋ, <i>Negotium и instrumentum у ѓрадовима на јадранској обали у XIV вијеку</i>	115

ПРИЛОЗИ

Др Драгољуб С. ПЕТРОВИЋ, <i>Светозар Марковић као историјска појава</i>	127
Проф. др Зоран ЛАКИЋ, <i>Зачиси о Марку Вујачићу у рату 1941-1945</i>	133
Божидар ЛУКИЋ, <i>Бајичка резолуција 1942. и догађај којим је подсјакнућа</i>	139
Радомир Л. РАКОЧЕВИЋ, <i>Племенски каетани у Каетанији пољској у времену од 1878. до 1916. године</i>	151

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Др Душан Ј. МАТИНОВИЋ, <i>Генерал Блажо С. Врбича (1881-1959) и његов ратни дневник</i>	157
Мр Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ, <i>Неколико писма Николе I Петровића Њеђоша</i>	181
Предраг ВУКИЋ, <i>Прилог историји Добрског села код Цешина</i>	193

Мр Саво МАРКОВИЋ, <i>Први извјештај Андрије Змајевића о Барској надбискупији Св. конгрегацији за ширење вјере: година 1671.</i>	209
Снежана ПЕЈОВИЋ, <i>Посјета саксонског краља Фридриха Августиа Кошору и Боки и зачеци валоризације сјоменичког и фолклорног блага у туристичке сврхе</i>	225
Мр Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Крајак јуџојис бриџанског јосланика Кенедија</i>	245
Мр Нада ТОМОВИЋ, <i>Документи црногорског конзулата из Скадра уочи велике рајне кризе 1914</i>	251

ПОЛЕМИКЕ

Академик Драгутин - Драго ЛЕКОВИЋ, <i>Свједочанство грандоманије</i>	257
Петар Т. РАКОЧЕВИЋ, <i>Од закржјалог дрвећа не види се шума</i>	265

ПРИКАЗИ

Академик Владо СТРУГАР, <i>Вукалица Ђедо Милутиновић, Казивања из прве линије, Подгорица 1996, сир. 324.</i>	273
Др Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Драгољуб Р. Живојиновић, Ишалија и Црна Гора 1914-1925, Београд 1998, сир. 432.</i>	279
Др Никола Л. ГАЋЕША, <i>Др Бранислав Маровић, Сјочарство Црне Горе 1860-1953, Подгорица 1998, сир. 316.</i>	287
Др Бранислав МАРОВИЋ, <i>Василије Ј. Милић, Јавне финансије у Црној Гори, Подгорица 1998, сир. 259.</i>	291
Мр Мирослав ПЕРИШИЋ, <i>Радош Љушић, Кнегиња Љубица, Горњи Милановац 1998, сир. 202.</i>	295
Др Бранислав МАРОВИЋ, <i>Др Мирослав Лукевић, Туризам у Будви 1918-1941, Будва 1997, сир. 323.</i>	299
Мр Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Александар Башимаков, Преко Црне Горе у земљу Гега, Подгорица 1996, сир. 187.</i>	303

ХРОНИКА

<i>Извјештај о раду Историјског Института Црне Горе за 1997. годину</i>	305
Жељко ВУЈАДИНОВИЋ, <i>Десети Конгрес Историчара Југославије, 15-17 јануар 1998, Београд</i>	319
Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ, <i>Научни скуп "Међународно признање Црне Горе, Никшић 11. и 12. мај 1998."</i>	321

IN MEMORIAM

<i>Др Новица Ракочевић (1927-1998) (Академик Миомир ДАШИЋ)</i>	325
<i>Војислав Вулековић - Бољевић (1923-1998) (Др Бранислав МАРОВИЋ)</i>	329

ТИТУЛ ОГЛАВЛЕНИЕ

Сообщение редакции	7
--------------------------	---

СТАТЬИ

Академик Бранко ПАВИЧЕВИЧ, <i>Подготовительные работы Богишича к разработке Общего имущественного кодекса Черногорского княжества</i>	15
Академик Миомир ДАШИЧ, <i>Петр II Петрович Негош в революции 1848-1849 годов</i>	43
И. А. НАРОЧНИЦКАЯ, <i>Россия и Мировой Восточный вопрос</i>	69
Проф. д.-р. Богумил ХРАБАК, <i>Црмничкая област в Карамахудово время (1777-1796 гг.)</i>	93
Д.-р. Елена ГУСЬКОВА, <i>Субъективный фактор в истории. Балканы и роль Горчакова в формировании исторических традиций Русской дипломатии</i>	105
Проф. д.-р. Невенка БОГОЕВИЧ-ГЛУШЧЕВИЧ, <i>Negotium и instrumentum в городах на берегу Адриатического моря в XIV веке</i>	115

ОЧЕРКИ

Д.-р. Драголюб ПЕТРОВИЧ, <i>Светозар Маркович как явление истории</i>	127
Проф. д.-р. Зоран ЛАКИЧ, <i>Воспоминания о Марке Вуяиче в войне 1941-1945 годов</i>	133
Божидар ЛУКИЧ, <i>Баичкая резолюция 1942 года и предшествующие ей события</i>	139
Радомир РАКОЧЕВИЧ, <i>Племенские капитаны в Полевой капетании периода 1878 - 1916 годов</i>	151

ИССЛЕДОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ

Д.-р. Душан МАРТЫНОВИЧ, <i>Генерал Блажо С. Врбича (1881-1959) и его военный дневник</i>	157
М.-р. Живко АНДРИЈАШЕВИЧ, <i>Несколько писем Николы I Петровича Негоша</i>	181
Предраг ВУКИЧ, <i>Дополнение к истории Добрскогo села у Цетиня</i>	193

М.-р. Саво МАРКОВИЧ, <i>Первые сообщения Андрии Змаевича о Барском архиепископстве Св. конгрегации за расширение веры: год 1671</i>	209
Снежана ПЕЙОВИЧ, <i>Посещение саксонским королем Фридрихом Августом Котора и Боки и зачатки валоризации памятников культуры и фольклора в целях туризма</i>	225
М.-р. Саша КНЕЖЕВИЧ, <i>Краткие путевые заметки британского посла Кенеди</i>	245
М.-р. Нада ТОМОВИЧ, <i>Документ черногорского консульства в Скадре накануне великого военного кризиса 1914 года</i>	251

ПОЛЕМИКИ

Академик Драгутин-Драго ЛЕКОВИЧ, <i>Свидетельство грандомании</i>	257
Петр РАКОЧЕВИЧ, <i>За заскоружлым деревом не видно леса</i>	265

ОБЗОРЫ И ЗАМЕТКИ

Академик Владо СТРУГАР, <i>Милутинович Вукалица Дедо, Рассказы с передовой линии, Подгорица, 1996, стр. 324</i>	273
Д.-р. Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Живоинович Драголюб, Италия и Черногория 1914-1953 гг. Белград, 1998, стр. 432</i>	279
Д.-р. Никола ГАЧЕША, д.-р. Марович Бранислав, <i>Скотоводство Черногории 1860-1953 гг. Подгорица, 1998, стр. 316</i>	287
Д.-р. Бранислав МАРОВИЧ, <i>Милич Василие, Общественные финансы в Черногории, Подгорица, 1998, стр. 259</i>	291
М.-р. Мирослав ПЕРИШИЧ, <i>Люшич Радос, Княгиня Любица, Горний Милановац, 1998, стр. 202</i>	295
Д.-р. Бранислав МАРОВИЧ, д.-р. Лукетич Мирослав, <i>Туризм в Будве в 1918-1941 гг. Будва, 1997, стр. 323</i>	299
М.-р. Саша КНЕЖЕВИЧ, <i>Башмаков Александр, Чрез Черногорию в страну Диких Гегов, Подгорица, 1996, стр. 187</i>	303

ХРОНИКА

<i>Сообщение о работе Исторического Института Черногории за 1997 год</i>	305
Желько ВУЯДИНОВИЧ, <i>Десятый Конгресс Историков Югославии 15-17 января 1998 г., Белград</i>	319
Проф. д.-р. Бранислав КОВАЧЕВИЧ, <i>Симпозиум „Международное признание Черногории, Никшич 11-12 мая 1998 г.“</i>	321

МЕМОРИАЛ

Д.-р. Новица Ракочевич (1927-1998) (Академик Миомир ДАШИЧ)... 325	
Воислав Вулекович-Болевич (1923-1998) (Д.-р. Бранислав МАРОВИЧ)	329

TABLE DES MATIÈRES

Le mot de la rédaction	7
------------------------------	---

ARTICLES

Académicien Branko PAVIČEVIĆ , <i>Les préparations de Bogišić lors de l'élaboration du Code général de la propriété pour la principauté du Monténégro</i>	15
Académicien Miomir DAŠIĆ, <i>Pierre II Petrović Njegoš pendant la révolution de 1848 et 1849</i>	43
N. A. NAROCNICKAJA, <i>La Russie et la question mondiale de l'Orient</i>	69
Prof. dr Bogumil HRABAK, <i>La province de Crmnica au temps de Karamahmud (1777-1796)</i>	93
D.-r . Elena GUSKOVA, <i>Facteur subjectif dans l'histoire des Balkans. Rôle de Gorcakov dans la formation des traditions historiques de la diplomatie russe</i>	105
Prof. dr Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Negotium et instrumentum dans les villes du littoral adriatique au XIVème siècle</i>	115

SUPPLEMENTS

Dr Dragoljub S. PETROVIĆ, <i>Svetozar Marković en tant que phénomène historique</i>	127
Prof. Dr Zoran LAKIĆ, <i>Ecrits sur Marco Vujačić pendant la guerre de 1941-1945</i>	133
Božidar LUKIĆ, <i>Révolution de Bajice en 1942 et l'événement qui l'a suscitée</i> ...	139
Radomir L. RAKOČEVIĆ, <i>Capitaines de tribus dans la Capitainerie des Plaines pendant la période de 1878 à 1916</i>	151

RECHERCHES ET SOURCES

Dr Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>Le général Blažo S. Vrbica (1881-1959) et son journal de guerre</i>	157
Mr Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, <i>Quelques lettres de Nicolas I Petrović Njegoš</i>	181

Predrag VUKIĆ, <i>Supplément d'histoire du village de Dobrsko selo près de Cetinje</i>	193
Mr Savo MARKOVIĆ, <i>Premier rapport de Andrija Zmajević sur l'archevêché de Bar à la St. Congrégation pour propager la religion: année 1671</i>	209
Snežana PEJOVIĆ, <i>Visite de Frédéric-Auguste roi de Saxe à Kotor et Boka et débuts de la valorisation des richesses des monuments et du folklore à des fins touristiques</i>	225
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Bref récit de voyage du délégué britannique Kennedy</i>	245
Mr Nada TOMOVIĆ, <i>Document du consulat monténégrin de Skadar à la veille de la grande crise de guerre de 1914</i>	251

POLEMIQUES

Académicien Dragutin-Drago LEKOVIĆ, <i>Témoignage de grandomanie</i>	257
Petar T. RAKOČEVIĆ, <i>On ne voit pas la forêt à cause des arbres rabougris</i>	265

PRESENTATIONS ET NOTES

Académicien Vlado STRUGAR, <i>Vukalica Đedo Milutinović, Ouie-dires de première ligne, Podgorica 1966, p. 324</i>	273
Dr Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Dragoljub R. Živojinović, L'Italie et le Monténégro 1914-1925, Belgrade 1998, p. 432</i>	279
Dr Nikola L. GAČEŠA, <i>Dr Branislav Marovic, L'élevage du bétail au Monténégro 1860-1953, Podgorica 1998, p. 316</i>	287
Dr Branislav MAROVIĆ, <i>Vasilije J. Milić, Les finances publiques au Monténégro, Podgorica 1998, p. 259</i>	291
Mr Miroslav PERIŠIĆ, <i>Radoš Ljusić, La princesse Ljubica, Gornji Milanovac 1998, p. 202</i>	295
Dr Branislav MAROVIĆ, <i>Dr Miroslav Luketić, Le tourisme à Budva 1918-1941, Budva 1997 p. 323</i>	299
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Alexandar Bašmakov, A travers le Monténégro dans le pays de Gega, Podgorica 1966, p. 187</i>	303

CHRONIQUES

<i>Rapport concernant le travail de l'Institut Historique du Monténégro pour l'année 1997</i>	305
Željko VUJADINOVIĆ, <i>Dixième Congrès des Historiens de Yougoslavie, 15-17 janvier 1998, Belgrade</i>	319
Prof. Dr Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Rencontre scientifique « Reconnaissance internationale du Monténégro, Nikšić 11 et 12 mai 1998 »</i>	321

IN MEMORIUM

<i>Dr Novica Rakočević (1927-1998), (Académicien Miomir DAŠIĆ)</i>	325
<i>Vojislav Buleković-Boljević (1923-1998), (Dr Branislav MAROVIĆ)</i>	329

CONTENTS

The word of the Editorial Board	7
---------------------------------------	---

ARTICLES

Academician Branko PAVIĆEVIĆ, <i>Bogišić's preparations for the writing of the General property legal code for the principality of Montenegro</i>	15
Academician Miomir DAŠIĆ, <i>Petar II Petrović Njegoš in the revolution of 1848 and 1849</i>	43
N. A. NAROČNICKAJA, <i>Russia and the eastern question</i>	69
Prof. dr Bogumil HRABAK, <i>The District of Crnmica in the time of Karamahmut (1777-1796)</i>	93
D. -r. Elena GUSKOVA, <i>The factor of subjectivity in history. The Balkans and the role of Gorchakov in the establishment of the Russian diplomacy</i> ...	105
Prof. dr Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Negotium and instrumentum in the towns along the Adriatic Coast in XIVth century</i>	115

SUPPLEMENT

Dr Dragoljub S. PETROVIĆ, <i>Svetozar Marković as a historic figure</i>	127
Prof. dr Zoran LAKIĆ, <i>The record of Marko Vujačić in the war 1941-1945</i>	133
Božidar LUKIĆ, <i>The Bajice Resolution of 1942 and event that led to it</i>	139
Radomir L. RAKOČEVIĆ, <i>Tribal captains in the Captaincy the Fields from 1878 to 1916</i>	151

RESEARCHES AND SOURCES

Dr Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>General Blažo S. Vrbica (1881-1959) and his war diary</i>	157
Mr Živko M. ANDRIJAŠEVIŠ, <i>Several letters of Nikola I Petrović Njegoš</i>	181
Predrag VUKIĆ, <i>A contribution to the history of Dobrsko selo near Cetinje</i>	193
Mr Savo MARKOVIĆ, <i>The first report of Andrija Zmajević on Bar's archbishopric to St. congregation for the dissemination of religion: the year of 1671</i>	209
Snežana PEJOVIĆ, <i>The visit of the Saxon king Fridrich August to Kotor and Boka and the first estimates of monuments and folklore treasures</i>	

<i>for the purpose of tourism</i>	225
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>A brief travel account of the British envoy Kennedy</i>	245
Mr Nada TOMOVIĆ, <i>A document of the Montenegrin consul</i> <i>from Scutari on the eve of the big war crisis 1914</i>	251

POLEMIC

Academician Dragutin-Drago LEKOVIĆ, <i>The testimony of grandomania</i>	257
Petar T. RAKOČEVIĆ, <i>The wood can not be seen from stunted trees</i>	265

REVIEWS AND NOTES

Academician Vlado STRUGAR, <i>Vukalica Đedo Milutinović, The narration</i> <i>from the first line, Podgorica 1996, p. 324.</i>	273
Dr Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Dragoljub R. Živojinović, Italy</i> <i>and Montenegro 1914-1925, Beograd 1998, p. 432.</i>	279
Dr Nikola L. GAČEŠA, <i>Dr Branislav Marović, Cattle Raising</i> <i>of Montenegro 1860-1953, Podgorica 1998, p. 316.</i>	287
Dr Branislav MAROVIĆ, <i>Vasilije J. Milić, Public Finances</i> <i>in Montenegro, Podgorica, 1998, p. 259.</i>	291
Mr Miroslav PERIŠIĆ, <i>Radoš Ljušić, Duchess Ljubica,</i> <i>Gornji Milanovac 1998, p. 202.</i>	295
Dr Branislav MAROVIĆ, <i>Dr Miroslav Luketić, Tourism</i> <i>in Budva 1918-1941, Budva 1997, p. 323.</i>	299
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Aleksandar Bašmakov, Across Montenegro</i> <i>to the country of Gëgs, Podgorica 1996, p. 187.</i>	303

CHRONICLE

<i>The report on the work of the Historic Institute of Montenegro for 1997.</i>	305
Željko VUJADINOVIĆ, <i>The Thenth Congress of historians</i> <i>of Yugoslavia, 15-17 January 1998, Beograd.</i>	319
Prof. dr Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Symposium "International recognition</i> <i>of Montenegro, Nikšić 11 and 12 May 1998."</i>	321

IN MEMORIAM

<i>Dr Novica Rakočević (1927-1998) (Academician Miomir DAŠIĆ)</i>	325
<i>Vojislav Vuleković - Boljević (1923-1998) (Dr Branislav MAROVIĆ)</i>	329

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXI

Бр. 1-2/1998.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Проф. др Бранислав Ковачевић, директор

Главни и одговорни уредник

Др Радослав Распоповић

Технички уредник

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Вељко Мартиновић

Коректор

Мр Јасмина Ђорђевић

Садржај и резиме превели

Делфруза Кузњецова, руски

Перса Алигрудих, француски

Славица Перовић, енглески

Унос текста

Соња Шушањ

Тираж: 500

Штампа

ПРИНТ - Подгорица